

KNJIŽEV-
NOST
/
KNJI-
ŽEVNI
RAD
SRBA U
HRVAT-
SKOJ
СРБ
ХРВ
СК

Zbornik radova s
međunarodnog znanstvenog
simpozija održanog
povodom 30. godišnjice
smrti Stanka Koraća

Uredili:
Virna Karlić
Dušan Marinković

KNJIŽEVNOST / KNJIŽEVNI RAD SRBA U HRVATSKOJ

**Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog simpozija
održanog povodom 30. godišnjice smrti Stanka Koraća**

Uredili:

VIRNA KARLIĆ I DUŠAN MARINKOVIĆ

 PF press

Zagreb, 2025.

Izdavač
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
FF-press

Godina elektroničkog izdanja
2025.

Za izdavača
Domagoj Tončinić

Urednici
Virna Karlić
Dušan Marinković

Recenzenti
Vladan Bajčeta
Dušan Ivanić
Svjetlan Lacko Vidulić

Urednica područja
Danijela Lugarić

Lektura i korektura
Virna Karlić

Dizajn naslovnice
Niko Mihaljević

Grafičko oblikovanje i računalni slog
Virna Karlić

ISBN: 978-953-379-266-8
<https://doi.org/10.17234/9789533792668>

Objavljivanje elektroničkog izdanja zbornika financijski je podržao Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Djelo je objavljeno pod uvjetima [Creative Commons Autorstvo-Ne-komercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence \(CC-BY-NC-ND\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

SADRŽAJ

Uvodna riječ • 6

1. DIO

Dušan Marinković: *Od „Vjetrom vijani” do „Književne hrestomatije” i „Pregleda književnog rada Srba u Hrvatskoj”* • 12

Dean Duda: *Granice romana (Peleš i Korać)* • 32

Часлав Николић: *Поетика романа: увиди Станка Кораћа о српском роману између два светска рата* • 47

Branko Tošović: *Koraćev(ski) Andrić* • 59

Miroslav Artiћ: *Koraćevo čitanje Andrića: Aspekti Koraćevog razumijevanja Andrića pod vidom hrvatsko-srpskih književnih odnosa* • 74

Sanja Roić: *Koraćev Desnica* • 88

Suzana Marjanić: *Stanko Korać o Krležinim i Cesarčevim romanima ili što, kako i kamo s Dostojevskim* • 97

Горан Максимовић: *Дјело Симе Матавуља у тумачењу Станка Кораћа* • 112

Bojan Čolak: *Doprinos Stanka Koraća proučavanju Ćipikove proze* • 125

Dubravka Bogutovac: *Stanko Korać i modeli pripovijedanja: fantastični elementi u prozi Desnice, Matavulja i Ćipika* • 143

Mirko Marković: *Stanko Korać i/u SKD „Prosvjeta”* • 157

Danko Plevnik: *Stvaralački prinos Stanka Koraća u karlovačkom „Svjetlu”* • 174

Јелена Марићевић Балаћ: *Станко Кораћ у „Летопису Матице српске”* • 184

Virna Karlić: *Stanko Korać – o jeziku i s jezikom* • 197

2. DIO

Aleksandar Mijatović: *Apstrakcija, književnost: književna teorija kao znanost, znanost kao književna teorija* • 215

Драган Бошковић: *Како су градили Европу: Културни идентитет међуратне српске књижевности* • 241

Александра Пауновић: *Књижевна историја и/или књижевна савременост код знака питања: о јужним границама српске књижевности* • 255

Растко Лончар: *Употреба екавице у хрватском међуратном песништву према прегледима хрватске и српске историје књижевности* • 278

Софија Филипов Радуловић: *Романи Владана Деснице као поетичка (анти)теза српском роману педесетих година* • 294

Sanja Šakić: *1605 Milankovitch: autoreferencijalnost u romanu „Kroz vasionu i vekove”* • 306

Vinko Korotaj Drača: *Ordinary people: Narratives of nationalism, crime, war and history in “They Would Never Hurt a Fly” by Slavenka Drakulić* • 318

Luka Ostojić: *Utjecaj školske lektire u Hrvatskoj na percepciju srpske književnosti* • 333

Дијана Црњак и Биљана Савић: *О вокализму романа „Шапати Мале Влашке” Славице Гароње* • 349

Biografije autora • 374

Recenzenti priloga • 390

Sažetak • 391

Summary • 393

Fotografije sa simpozija • 395

UVODNA RIJEČ

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.01>

Zbornik okuplja radove izložene na Međunarodnom znanstvenom simpoziju *Književnost / književni rad Srba u Hrvatskoj*, koji je održan 23. i 24. studenog 2024. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, u organizaciji Fakulteta na čelu s Odsjekom za južnoslavenske jezike i književnosti, Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta” te Srpskog narodnog vijeća.¹

Simpozij je organiziran povodom tridesete godišnjice smrti dr. sc. Stanka Koraća (Čemernica, 1929. – Beograd, 1994.) – historičara hrvatske i srpske književnosti i kulture, koji je svojim znanstvenim i stručnim projektima i inicijativama iz područja istraživanja književnosti i kulture Srba u Hrvatskoj ostavio značajan trag u hrvatskom i srpskom kulturnom pamćenju. O opsegu i značaju njegovih znanstvenih doprinosa svjedoči njegova bogata bibliografija.

Na početku svojeg znanstvenog rada (do 1969./1970. godine) Korać se primarno bavio proučavanjem hrvatske književnosti. Doktorirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1961. godine pod mentorskim vodstvom prof. dr. sc. Ive Frangeša (doktorat je objavljen u *Radovima JAZU* 1963. godine pod naslovom *Dvadeset godina hrvatskog romana 1985–1914*). Za svojega života objavio je devet autorskih knjiga, kojima je dao značajan prilog proučavanju hrvatske i srpske književnosti: *Romani Ive Andrića ili svijet bez boga* (1970, 1989), *Svijet, ljudi i realizam Vladana Desnice* (1972), *Hrvatski roman između dva rata 1914–1941* (1972, 1974, 1975), *Književno djelo Sime Matavulja* (1982), *Srpski roman između dva rata 1918–1941* (1982), *Patnja i nada: eseji* (1982), *Prirodno stanje svijesti u Ćipikovu romanu* (1987), *Pregled književnog rada Srba u Hrvatskoj* (1987) i *Modeli pripovijedanja* (1990). Izuzešno je važna i Koraćeva urednička dionica opusa. Nakon suradnje u ediciji *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (knjiga *Treščec Borotha – Lovinac – Lisičar*, 1969) bio je urednik časopisa *Prosvjeta* (1969–1971), uredio je publikaciju

¹ Svi podaci o simpoziju dostupni su na web-stranici:
<https://www.ffzg.unizg.hr/slaven/juzslav/simpozij-stankokorac/>

Vjetrom vijani: spomenica srpskog kulturnog društva „Prosvjeta” (1971), nezaobilaznu i polemički dočekanu *Književnu hrestomatiju: Iz kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj* (1979), *Sabrana djela Vladana Desnice* u četiri toma (1974/1975), *Novi ljetopis* (1971/1972) itd. Ako se ovome pridodaju i njegovi književno-teorijski interesi (*Mimezis, Umjetnost riječi*, 1965), suradnja u nizu književnih i književno-znanstvenih časopisa i publikacija, sudjelovanje na brojnim znanstvenim i stručnim skupovima te njegov nastavnički angažman – nesumnjivo je riječ o bogatoj djelatnosti koja zahtijeva temeljito i svestrano ispitivanje.

Koraćeva bibliografija otkriva da se njegov znanstveni interes punu deceniju primarno koncentrirao na proučavanje hrvatske književnosti, što je dodatno učvršćivao esejističkim i kraćim znanstvenim radovima o pojedinim hrvatskim piscima i pitanjima periodizacije hrvatske književnosti. U drugom se periodu u centru njegova znanstvenog bavljenja nalaze srpski autori i sistematsko istraživanje književnog rada Srba u Hrvatskoj, što je rezultiralo njegovim najznačajnijim djelom – monografijom *Pregled književnog rada Srba u Hrvatskoj* (1987), na koju se referirao naslov simpozija, a nosi ga i ovaj zbornik.

Organizacijski, programski i urednički odbor² uključivao je stručnjake s uglednih inozemnih institucija u Austriji, Bosni i Hercegovini, Italiji, Njemačkoj, Sloveniji i Srbiji (sveučilišta u Banjoj Luci, Beču, Beogradu, Grazu, Hamburgu, Kragujevcu, Ljubljani, Novom Sadu i Torinu) te s domaćih institucija u ulozi organizatora (Sveučilište u Zagrebu, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta” i Srpsko narodno vijeće). U ulozi predsjedatelja odbora bili su urednici zbornika.

² Ivica Baković (Sveučilište u Zagrebu), Ljiljana Banjanin (Università degli Studi di Torino), Marijana Bijelić (Sveučilište u Zagrebu), Dubravka Bogutovac (Sveučilište u Zagrebu), Dragan Bošković (Univerzitet u Kragujevcu), Dijana Crnjak (Univerzitet u Banjoj Luci), Robert Hodel (Universitt Hamburg), Aleksandar Jerkov (Univerzitet u Beogradu), Dejan Jović (Sveučilište u Zagrebu), Vladimir Osolnik (Univerza v Ljubljani), Mihajlo Pantić (Univerzitet u Beogradu), Milorad Pupovac (Sveučilište u Zagrebu / SNV), Sanja Roić (Sveučilište u Zagrebu), Siniša Tatalović (Sveučilište u Zagrebu), Gojko Tešić (Univerzitet u Novom Sadu), Branko Tošović (Universitt Graz), Ćedomir Višnjić (SKD „Prosvjeta”, Zagreb).

Pozivno pismo za sudjelovanje na simpoziju bilo je otvoreno te upućeno svim znanstvenicima zainteresiranim za istraživanje Koraćevih doprinosa proučavanju hrvatske i srpske književnosti i kulture, kao i za istraživanje tema iz područja njegovih užih znanstvenih interesa – prvenstveno raznih aspekata hrvatsko-srpskih književnih i kulturnih odnosa.

U pozivnom pismu predložene su brojne istraživačke teme. Nazivom simpozija *Književnost / književni rad Srba u Hrvatskoj* – kojim se upućuje na Koraćev središnji znanstveni interes da opiše književni i kulturni rad Srba u Hrvatskoj – sudionici su pozvani da svojim prilogima doprinesu raspravi o teorijsko-metodološkim i drugim nedoumicama s kojima se autor susretao na svojem istraživačkom putu. Uz to su predložene i brojne druge teme vezane za Koraćevu bogatu i neumornu filološku djelatnost – među ostalima: pregled književnog rada Srba u Hrvatskoj i djelo Stanka Koraća kao književnog historičara; Korać i aspekti njegove biografije; analiza Koraćevih radova po rodovima, vrstama i žanrovima; Korać kao urednik časopisa i zbornika te Korać i Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta”. Osim tema koje su najuže vezane za Koraćev filološki rad, na simpoziju su bile dobrodošle i šire postavljene teme koje se tiču hrvatsko-srpskih književnih i kulturnih odnosa: hrvatsko-srpski književni i kulturni odnosi iz dijakronijske i sinkronijske perspektive; pripadnost autora nacionalnim paradigmama u multinacionalnom prostoru; srpski pisci dvojne pripadnosti i sl. Pored toga, sudionici su pozvani da predlože i druge srodne teme koje su na neposredan ili posredan način vezane za Koraćeve znanstvene interese i djelovanje.

U programu simpozija svojim je prilogima sudjelovalo 30 sudionika iz Hrvatske, Austrije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije. Zbornik se sastoji od 23 rada, koji su organizirani u dva tematska dijela. Prvi dio okuplja radove posvećene istraživanju znanstvene i stručne djelatnosti Stanka Koraća, dok drugi okuplja tematski šire postavljene studije o raznim aspektima (hrvatsko-srpskih) književnih i kulturnih prožimanja, književnom stvaralaštvu pisaca Srba u Hrvatskoj, teorijskim pitanjima potaknutim Koraćevim znanstvenim opusom te drugim srodnim temama. Radovi su dvostruko anonimno recenzirani i klasificirani, nakon čega je zbornik recenziran kao cjelina.

Zbornik se otvara prilogom **Dušana Marinkovića** pod naslovom *Od „Vjetrom vijani” i „Književne hrestomatije” do „Pregleda književnog rada Srba u Hrvatskoj”*, u kojem su predstavljene Koraćeve studije posvećene središnjoj temi zbornika, čime se postavlja znanstveno-istraživački okvir priloga okupljenih u prvom dijelu zbornika. U nastavku slijede prilozima posvećeni Koraćevim monografijama o međuratnoj književnosti: dok se **Dean Duda** u prilogu naslovljenom *Granice romana* bavi usporednom analizom Koraćeva *Hrvatskog romana između dva rata* i *Poetike jugoslavenskog romana* Gaje Peleša, **Časlav Nikolić** analizira Koraćevu monografiju *Srpski roman između dva rata*. Narednih sedam priloga posvećeni su Koraćevim bavljenjem opusima pojedinih pisaca. **Branko Tošović** u prilogu naslovljenom *Koraćev(ski) Andrić* istražuje kakve je novine Korać unio u andrićologiju i kakvi su odjeci njegovih ideja u „postkoraćevskom” periodu. Aspektima Koraćevog bavljenja Andrićem posvetio se i **Miroslav Artić**, i to u kontekstu hrvatsko-srpskih književnih odnosa. Koraćevim proučavanjem Desničina opusa bavi se **Sanja Roić** u prilogu *Koraćev Desnica*, dok **Suzana Marjanić** analizira njegove interpretacije Krležinih i Cesarčevih romana. Koraćevo bavljenje Matavuljevim opusom predstavlja **Goran Maksimović** u prilogu *Djelo Sime Matavulja u tumačenju Stanka Koraća*, dok **Bojan Čolak** analizira njegove doprinose proučavanju Ćipikove proze. **Dubravka Bogutovac** povezuje Koraćevo bavljenje Desnicom, Matavuljem i Ćipikom prilogom posvećenim fantastičnim elementima u prozi trojice pisaca. Koraćevo djelovanje u Srpskom kulturnom društvu „Prosvjeta” prikazuje **Mirko Marković** u prilogu *Stanko Korać i/u SKD „Prosvjeta”*, dok **Danko Plevnik** predstavlja njegove stvaralačke doprinose u karlovačkom časopisu *Svjetlo*. **Jelena Marićević-Balać** u svojem radu analizira tekstove koji se tiču Koraća objavljene u *Letopisu Matice srpske* – kako njegovim autorskim prilogima tako i studijama posvećenim njegovu filološkom radu. U posljednjem prilogu prvog dijela zbornika **Virna Karlić** analizira različite aspekte Koraćeva bavljenja jezikom u kontekstu njegove znanstvene, stručne i društveno angažirane djelatnosti.

Drugi dio zbornika otvara se teorijskom studijom **Aleksandra Mijatovića** naslovljenom *Apstrakcija, književnost: književna teorija kao znanost, znanost kao književna teorija*, nakon koje slijede prilozima posvećeni raznim aspektima (hrvatsko-srpskih) književnih i kulturnih odnosa te prožimanja u književnom stvaralaštvu pisaca Srba u Hrvatskoj. U prilogu naslovljenom

Kako su gradili Evropu **Dragan Bošković** piše o kulturnom identitetu međuratne srpske književnosti, dok se **Aleksandra Paunović** u prilogu *Književna istorija i/ili književna savremenost kod znaka pitanja* bavi srpsko-makedonskim književnim vezama u ključu dis/kontinuiteta i re/teritorijalizacije književnohistorijskog mišljenja srpske književnosti. **Rastko Lončar** svoje istraživanje posvećuje upotrebi ekavice u hrvatskome međuratnom pjesništvu i njezinoj recepciji u književnopovijesnim pregledima. Potom slijede prilozi posvećeni pojedinim autorima: **Sofija Filipov Radulović** bavi se Vladanom Desnicom tumačeći njegove romane kao *poetičku (anti)tezu srpskom romanu pedesetih godina*, dok se **Sanja Šakić** bavi obilježjem autoreferencijalnosti u epistolarnom SF-romanu *Kroz vasionu i vekove* Milutina Milankovića. **Vinko Korotaj Drača** u svojem prilogu analizira narative nacionalizma, zločina, rata i povijesti u djelu *Oni ne bi ni mrava zgazili* Slavenke Drakulić, nakon kojeg slijedi prikaz empirijskog istraživanja **Luke Ostojića** o pitanju kako je školsko poučavanje književnosti utjecalo na načine na koje neprofesionalna čitateljska populacija Hrvatske pamti i tumači srpsku književnost. Zbornik se zatvara dijalektološkom studijom **Dijane Crnjak** i **Biljane Savić**, u kojoj autorice analiziraju obilježja govora likova u romanu *Šapati* Male Vlaške Slavice Garonja, dajući doprinos proučavanju slabo istraženoga govornog područja Zapadne Slavonije.

Zahvaljujemo organizatorima koji su financijski i u svakom drugom smislu podržali održavanje simpozija, članovima organizacijskog, programskog i uredničkog odbora na njihovu angažmanu u svim fazama organizacije simpozija i uređivanja zbornika, recenzentima koji su pažljivim čitanjem i vrijednim sugestijama doprinijeli kvaliteti pojedinih priloga i zbornika kao cjeline, svim drugim kolegama, suradnicima i studentima uključenim u organizaciju simpozija i pripremu zbornika – a najviše sudionicima simpozija i autorima priloga, koji su cijeli ovaj poduhvat učinili mogućim i uspješnim. Osim na odazivu i vrijednim priložima, zahvaljujemo i na ugodnoj suradnji, koja će se, nadamo se, ponoviti nekom skorom prilikom.

Urednici

1. DIO

Dušan Marinković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

OD VJETROM VIJANI DO KNJIŽEVNE HRESTOMATIJE I PREGLEDA KNJIŽEVNOG RADA SRBA U HRVATSKOJ

Pregledni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.02>

U radu se primarno interpretiraju tri publikacije u kojima je Stanko Korać sudjelovao bilo kao glavni i odgovorni urednik te pisac većeg broja priloga (*Vjetrom vijani*, *Književna hrestomatija*) bilo kao pisac autorske knjige (*Pregled književnog rada Srba u Hrvatskoj*). Opisuje se razvojni put književnog historičara, koji se u prvom naučnom periodu bavio proučavanjem hrvatske književnosti (od 1957. do 1969. godine), posebno hrvatskog romana u periodu hrvatske moderne i između dva svjetska rata, pisanjem eseja i prikaza književnih opusa hrvatskih autora 20. vijeka i dr. U drugom stvaralačkom periodu orijentira se u pravcu izučavanja djela srpskih autora u Hrvatskoj. Nastoji se ponuditi razumijevanje tako odlučne i dalekosežne promjene u njegovu naučnom interesu. Posebna pažnja pridaje se tumačenju razvoja ideje da se književni rad Srba u Hrvatskoj afirmira ne samo kao govor o autorima dvojne književno-kulturne pripadnosti nego i kao djelovanje koje, ugrađeno i u hrvatsku i u srpsku književnu tradiciju, oblikuje i svijest o sebi kao naučno neoformljene samosvijesti.

Ključne riječi: književnost / književni rad Srba u Hrvatskoj, dvojna pripadnost, historija književnosti, Stanko Korać

1. Uvod

U centru ovoga priloga tri su publikacije u kojima je Stanko Korać sudjelovao bilo kao glavni i odgovorni urednik i pisac većeg broja priloga (***Vjetrom vijani: Spomenica SKD „Prosvjeta”*, 1971; *Književna hrestomatija: Iz kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj*, 1979)** bilo kao pisac autorske knjige (***Pregled književnog rada Srba u Hrvatskoj*, 1987**).¹ Izbor tekstova generiran

¹ Pregled Koraćeveg života i djela ponuđen je u monografiji Marinković, D. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća. Otpor institucionalnoj asimilaciji*. Prosvjeta. Zagreb.

je intencijom da se ukaže na razvojni put književnog historičara koji se u prvom periodu svog naučnog angažmana koncentrirano bavio proučavanjem hrvatske književnosti (od 1960. kad prijavljuje doktorski studij i doktorira 1961. do 1968. godine kad prekida saradnju sa *Karlovačkim tjednikom* te ostaje bez posla rasformiranjem Pedagoške akademije). Do tada se prvenstveno bavio proučavanjem hrvatskog romana razdoblja moderne i takozvanog međuratnog romana, pisanjem eseja i prikaza književnih opusa hrvatskih autora 20. vijeka itd.

U drugom svom naučnom periodu orijentira se u pravcu sistematskog izučavanja srpskih autora iz Hrvatske, ne iskazujući uočljiv interes da se i nadalje serioznije bavi i građom hrvatske književnosti. Nastojat će se ponuditi što kompleksnije razumijevanje tako snažne/radikalne promjene u njegovoj dotadašnjoj naučnoj orijentaciji što se tiče građe proučavanja, jer dotada usvojeni književno-teorijski i interpretativni model nije bitno mijenjao, iako ga je postepeno dorađivao prihvaćajući nove spoznaje u tumačenju književnih fenomena. Posebna pažnja pridat će se interpretaciji razvoja ideje da se književni rad Srba u Hrvatskoj afirmira ne samo kao govor o autorima dvojne književno-kulturne pripadnosti, što srpski autori u Hrvatskoj zasigurno dominantno jesu bili, nego i kao djelovanje koje se, ugrađeno i u hrvatsku i u srpsku književnu tradiciju, formira i kao svijest o sebi – neovisno o tome, dakle, što nije uspijevala da se konceptualizira kao književno-historijska posebnost. To nedvosmisleno potvrđuje i njegovo kapitalno djelo ***Pregled književnog rada Srba u Hrvatskoj***, jer već samim naslovom snažno markira aporiju svoga rada – utvrđivanje žanra: to je pregled književnog rada, a ne književnost. Prvom rečenicom Uvoda otklanja sve potencijalne nedoumice oko žanrovskog atribuiranja: „*Pregled književnog rada Srba u Hrvatskoj* nije i ne može biti istorija književnosti [...]” (Korać 1987: 7). Zauzima jasno i precizno stajalište da se književna djelatnost Srba u Hrvatskoj u gotovo dvovjekovnom trajanju na današnjem prostoru Hrvatske u ***Pregledu*** ne sagledava kao historija književnosti, nego kao pregled književnog rada. Pitanje još uvijek otvoreno i naučno nedovoljno protumačeno. Neovisno o Stanku Koraću. Jer: ostvarila se nakon 1995. godine, a posebno nakon 2000. začudna dinamika književne, naučne, publicističke, pedagoške i svake druge aktivnosti Srba u Hrvatskoj.

2. Označavanje/utvrđivanje konteksta

Zato ponajprije kratka digresija o Koraćevu stručnom i naučnom hodogramu. Diplomirao je kao „izvanredni slušač” uz rad na Filozofskom fakultetu u Zagrebu na Odsjeku za narodnu književnost i hrvatski i srpski jezik (kasnije Odsjek za jugoslavenske jezike i književnosti) te ruski jezik i književnost 1956. godine – upravo godine kad se na Odsjeku formiraju tri samostalne katedre koje će opstati, neovisno o svim institucionalnim promjenama do današnjih dana: Katedra za hrvatsku noviju i stariju književnost, Katedra za slovenski jezik i književnost te Katedra za srpsku književnost. Tom je reorganizacijom Odsjeka definitivno izmijenjen poratni koncept studiranja nacionalnih jugoslavenskih književnosti: katedre za književnost osamostaljene su kao subjekti i na institucionalnom nivou u znanstvenom smislu.² Ubrzo po obrani doktorskog rada (1961.) napušta rad u gimnaziji u Sremskim Karlovcima i biva izabran za predavača jugoslavenskih književnosti na Pedagoškoj akademiji u Karlovcu.

Nakon rasformiranja Pedagoške akademije u Karlovcu 1967./1968. godine, na kojoj je bio direktor od 1962. do 1967. i kontinuirano predavao kolegije iz svih jugoslavenskih književnosti za potrebe realizacije studijskih programa budućih nastavnika, Korać je godinu i pol na burzi rada. Slučajno se zapošljava u IP „Prosvjeta” u Zagrebu 1. 9. 1969. kao urednik s obavezom da radi i kao lektor, vrlo brzo potom i kao urednik časopisa *Prosvjeta*. Ulazi tako u jedino srpsko kulturno društvo u Hrvatskoj, gdje će se odvit presudna transformacija njegova naučnog interesa. Istovremeno dovršava knjigu o romanesknom opusu Ive Andrića ***Romani Ive Andrića ili svijet bez boga***³ i intenzivira proučavanje stvaralačkog rada Vladana Desnice, što će rezultirati prvom knjigom o djelu tog nezaobilaznog autora pedesetih i šezdesetih godina pod naslovom ***Svijet, ljudi i realizam Vladana Desnice***.⁴

² Ono što se moglo realizirati na planu formiranja katedara književnosti na nacionalnom principu nije se odnosilo na studij jezika i studija tada narodne a potom usmene književnosti. Katedra za makedonski jezik i književnost formirat će se akademске 1967./1968. godine.

³ Knjiga će izići 1970. godine u izdanju SKD „Prosvjeta” i dugo biti jedina knjiga o Andriću, do početka osamdesetih u Hrvatskoj.

⁴ Izići će u izdanju Srpske književne zadruge 1972. u Beogradu.

Međutim, do dolaska u „Prosvjetu” Korać je afirmirani istraživač hrvatske književnosti od koga su se očekivali novi znanstveni prilozi. Doktorirao je na temi o hrvatskom romanu u razdoblju moderne pod nazivom **Hrvatski roman u razdoblju moderne 1985–1914.**⁵ Promptno po obrani doktorata odlučuje da istraži iskustvo hrvatskog romana između dva svjetska rata. O tome će ostaviti napomenu, da je tu opsežnu monografiju pisao „od polovine 1964. do polovine 1967.” i da se pojavila „tek u jesen 1972. čekajući pet godina na red” za objavljivanje.⁶ Dakle, postojao je živ interes u javnosti, ne samo u stručnim i akademskim krugovima, za sistematskom interpretacijom hrvatskog romana u razdoblju njegove pune afirmacije u hrvatskoj kulturi. Da je uočen i podržavan kao afirmirani znalac hrvatske književnosti, potvrđuje poziv nezaobilaznoga germaniste i animatora znanosti o književnosti profesora Zdenka Škreba da ponudi časopisu *Umjetnost riječi* neki svoj rad. U prvom broju za 1965. godinu izlazi Koraćeva studija **Gospodica kao moderan roman**, nukleus buduće knjige o romanesknom opusu Ive Andrića. Za nenadomjestivu ediciju *Pet stoljeća hrvatske književnosti* uređuje knjigu o tri hrvatska pripovjedača **Borotha – Lovinac – Lisičar.**⁷ U karlovačkom *Svjetlu* objavljuje osam eseja i kraćih studija o hrvatskim autorima i pitanjima periodizacije hrvatskog romana između dva svjetska rata – Korać se intenzivno i koncentrirano bavi proučavanjem problematike hrvatske književnosti.⁸

Što je toliko presudno utjecalo na radikalnu izmjenu naučne orijentacije kod Koraća, iz cjelokupne proučene građe ne može se utvrditi pouzdano, jer o tome nije ostavio nikakvih eksplicitnih tragova. Ali je moguće rekonstruirati

⁵ Mentor mu je bio prof. dr. Ivo Frangeš. Disertacija će biti objavljena u izdanju *Radova Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 1963. godine u 333. tomu, ali s promijenjenim naslovom **Dvadeset godina hrvatskog romana.**

⁶ Drugo i treće izdanje uslijedilo je 1974. i 1975. godine kod eminentnog izdavača (zagrebačka Zora), što predstavlja kuriozum za izdanja tekstova naučnog karaktera.

⁷ Izići će u izdanju Matice hrvatske kao 69. knjiga te edicije 1969. godine.

⁸ U razdoblju od 1964. do 1968. objavit će eseje i rasprave o isključivo hrvatskim autorima i pitanjima periodizacije hrvatske književnosti: *Hinko Davila: Šenoin sljedbenik* (1, 1965); *Epičnost Mažuranićeve „Smrti Smail-age Čengića”* (2, 1965); *Nužnost i realnost književno-historijske periodizacije* (1, 1966); *Socijalni aspekt romana Milana Kovačevića* (5, 1966); *Tipologija tematike hrvatskog romana između dva rata* (1, 1967); *Hasan Kikić: „Bukve”* (4, 1967); *Grgur Karlovčanin: „Natopljene brazde”* (2, 1968); *Uloderiko Donadini: „Vijavice”* (5, 1968).

njegovu egzistencijalnu poziciju koja je u periodu od 1967. do 1969., kad se zapošljava u IP „Prosvjeta” i SKD „Prosvjeta”, dramatizirana nekim sadržajima.⁹

Prvi se tiče njegove upravljačke pozicije direktora Pedagoške akademije, kad uviđa da neće uspjeti u nastojanju da Akademiju sačuva od rasformiranja.¹⁰ Drugi se generirao nakon objavljivanja *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* 1967., kad je javno osporavao stajališta *Deklaracije* zastupajući stav da Srbi u Hrvatskoj ne mogu pristati da svoj jezik imenuju isključivo hrvatskim te da prihvate za svoj jezik kroatiziranu varijantu koja se tada forsirala.¹¹ Isto tako osporavao je i intencije oblikovane u *Predlogu za razmišljanje*, koji nastaje kao neposredan odgovor na stavove *Deklaracije*, a potpisala ga je grupa pisaca iz Srbije. I jedna i druga inicijativa temeljito uzdrmavaju Koraćevo shvaćanje koncepta bratstva i jedinstva, ma kako da se shvati taj sklop: kao puku operativnu političku parolu, kao sadržaj vizije o cjelini jugoslavenske zajednice, kao ideologem kojim se nadvladava tragika dramatičnih historijskih aporija u dugom trajanju itd. Treći sadržaj je prekid radnog odnosa u Akademiji, kad se nakon bezuspješnih pokušaja da dođe do adekvatnog radnog mjesta na kraju prijavljuje kao nezaposlen na burzu rada ne dobivši elementarnu podršku od poznatih.¹² Četvrti otpočinje zapošljavanjem u IP „Prosvjeta” i SKD „Prosvjeta” u Zagrebu.

⁹ U tome nam je bila od velike pomoći njegova u cijelosti neobjavljena a nedovršena autobiografija *Sjećanja čovjeka bez domovine*, koju će pisati u izbjeglištvu u Beogradu od kraja 1991. do 1993./1994. godine. Čedomir Višnjić će jedan dio objaviti u *Ljetopisu SKD Prosvjeta* 2014. godine (sv. XIX).

¹⁰ Upravo se dovršavao projekt racionalizacije viših škola, pa je od njih 14 trebalo dokinuti dvije. Karlovačka je bila jedna od njih.

¹¹ O tome je svjedočio brojnim prilikama: govori na Glavnom odboru SKD „Prosvjeta” u Zagrebu tokom 1970. i 1971. godine, u istom periodu po Prosvjetinim pododborima izlaže o novim školskim programima koji su bili na javnoj raspravi, u izjavama za medije, intervjuima, kasnije u *Sjećanjima* itd.

¹² Javljao se kontinuirano na nekoliko visokoškolskih i fakultetskih institucija u Hrvatskoj i Srbiji: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Filološki fakultet u Beogradu, Pedagošku akademiju u Zagrebu, Filozofski fakultet u Zagrebu.

Došavši u SKD „Prosvjeta”, Korać se po prvi put susreće s pitanjima proučavanja kulture i književnosti Srba u Hrvatskoj. Susret sa tim činjenicama bio je za njega šokantan, ali i stvaralački poticajan. Otkriva da su vremenom gotovo sve znanstvene institucije u Hrvatskoj koje su trebale da organiziraju proučavanje tako obimne građe skoro pa u cijelosti zapostavile svoje zadatke, odnosno izgubile interes za takvo bavljenje. Osim u prigodničarskim situacijama i osobito u proučavanju ratne antifašističke dionice. Međutim, istraživanja koja bi opisala srpske dijalekte, muzikološku folklornu tradiciju, historiju Srba na hrvatskim područjima, izdavačku djelatnost, historiju srpskih obrazovnih institucija, političku historiju, sakralnu tradiciju (manastiri), istraživanje običaja i drugih sadržaja, tradiciju književnog rada itd. nije vidio. A i ono što je objavljivano nije imalo ozbiljniju javnu prezentaciju. Dodatno, nitko nije vodio ni elementarnu brigu, a kamoli sistematsku, oko formiranja i educiranja mladog naučnog kadra koji bi se osposobljavao za takva proučavanja. Sve je jasnije uviđao da se zanemarivanjem istraživanja svekolikog kulturnog iskustva Srba u Hrvatskoj i educiranja mladih za interpretaciju te građe nezaustavljivo otvaraju i ostvaruju procesi u pravcu ubrzane kulturne asimilacije.

Prvi kompleksniji urednički angažman u kojem se otkriva Koraćeva prisutnost u radu Društva bila je konceptualizacija publikacije kojom se reprezentativno željela obilježiti 25. godišnjica osnivanja i rada SKD „Prosvjeta”.¹³

Smatrao je, u skladu sa stavovima Glavnog odbora, da se takva publikacija ne smije zadovoljiti samo pukim opisom rada Društva u obuhvaćenom periodu, već da je to i prilika da se artikuliraju i rezultati recentnih istraživanja o historiji i kulturi Srba u Hrvatskoj. Kao urednik „spomen-knjige” ***Vjetrom vijani. Spomenica srpskog kulturnog društva „Prosvjeta”*** dobija punu podršku Glavnog odbora Društva za izabrani koncept izdanja. Tri su kompozicijske cjeline: I. dio: *Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta” 1944–1969*, II. dio: *Prilozi za kulturnu i političku istoriju Srba u Hrvatskoj* i III. dio: *Književni prilozi*.

¹³ Društvo je osnovano 1944. godine u Glini na osnovu zaključaka ZAVNOH-a pod nazivom Srpsko prosvjetno-kulturno društvo „Prosvjeta”. Povodom godišnjice Društvo će odlikovati predsjednik Jugoslavije Josip Broz Tito ukazom br. 29, 17. februara 1970. godine. U obrazloženju stoji da se Društvo nagrađuje Ordenom zasluge za narod sa zlatnom zvijezdom „povodom 25-godišnjice osnivanja i rada, a za naročite zasluge u radu od značaja za kulturno uzdizanje naših naroda”.

Ovom prilikom od primarnog je interesa izbližega vidjeti Koraćev autorski rad u drugom i trećem kompozicijskom dijelu **Spomenice**, jer u njemu prepoznajemo razvijanje ideje o prezentaciji, ma koliko skromnoj, književne djelatnosti Srba u Hrvatskoj. U drugoj kompozicijskom dijelu, u sklopu svog teksta *Prilog Korduna književnosti srpskoj i hrvatskoj*, objavljuje tri prikaza o značajnim kordunaškim autorima: piscu i lingvisti sa kraja 18. i početka 19. vijeka Savi Mrkalju, piscu i uglednom političaru sredine 19. vijeka Ognjeslavu Utješenoviću Ostrožinskom te književnom kritičaru i publicisti Stevanu Galogaži. Uz to donosi tri kratke leksikografske jedinice o Nikoli Begoviću, Vojislavu Bekiću i Đuri Livadi. Međutim, cijeli treći dio *Književni prilozi* organizira sâm. Izabire 20 autora čiji će rad ilustrirati navođenjem njihovih tekstova ili dijelova njihovih radova. Posebnu cjelinu na kraju predstavlja citiranje šest narodnih pjesama, čime ukazuje na produkciju u okvirima usmene književne tradicije koja nije zamrla, iako je vremenom bila bitno smanjena. Zbirke pjesama, ali i drugih oblika entuzijastično su zapisivali pojedinci. Odlučio se za reprezentativne autore i uglavnom njihove reprezentativne tekstove.¹⁴ Izbor 20 autora predstavlja osvještavanje doprinosa srpskih autora interkulturnoj razmjeni na hrvatskom književnom polju, i zacrtavanje budućeg rada na proučavanju književne djelatnosti Srba u Hrvatskoj te javnoj prezentaciji takvog bavljenja.

Kritičkih osvrta nije bilo. Burne političke okolnosti potkraj 1971. godine otplavile su takve interese.

Još u radu na **Spomenici** i pogotovo dovršavanjem tog projekta u proljeće 1971. godine pokrenuo je novi projekt kojim je želio da u jednoj publikaciji što cjelovitije prezentira književno stvaralaštvo Srba u Hrvatskoj – ali samo autora koji su zaokružili i završili svoje djelovanje. Smatrao je da bi se takvim projektom ukazalo na brojne u književnoj historiografiji zanemarene autore s jedne strane i bar dijelom skrenula pažnja na književna i kulturna prožimanja u Hrvatskoj kao višenacionalnoj zajednici s druge strane. Potvrdio se kao

¹⁴ Sava Mrkalj, Joksिम Nović Otočanin, Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, Petar Preradović (jedini zastupljen sa tri rada), Bude Budisavljević, Simo Matavulj, Mirko Korolija, Milan Budisavljević, Petar Petrović Pecija, Bogdan Lastavica, Branko Mašić, Stevan Galogaža, Milan Durman, Vladan Desnica, Vladimir Popović, Grigor Vitez, Branko Priselac, Stevo Drakulić, Vojin Jelić i Milan Nožinić. Dijakronijski princip predstavljanja autora dosljedno se poštovao.

efikasan organizator tako složenog poduhvata, jer je u veoma kratkom roku uspio da okupi veći broj značajnih proučavalaca književnih opusa autora za koje je smatrao da moraju biti zastupljeni u planiranoj knjizi. Neovisno o brojnim poteškoćama s kojima se suočavao – od republičkih kulturnih funkcionera koji su smatrali da treba angažirati isključivo stručnjake iz Hrvatske, što je s indignacijom otklanjao, do općeg političkog gibanja u Hrvatskoj. U to vrijeme se proces demokratizacije društvenog života usmjerio u pravcu isticanja nacionalnih, ali i nacionalističkih poruka, što će biti brutalno prekinuto s pozicije vrha države: potkraj godine sprovodi se smjena partijskog rukovodstva u Hrvatskoj. Sa dalekosežnim posljedicama – kako za pojedince tako i za poneke kulturne institucije: zabranit će se rad Matice hrvatske, ali gotovo paralelno, realizira se amputacija bilo kakva kulturnog djelovanja među Srbima u Hrvatskoj, jer je promptno provedena zabrana rada Društva. Zabrana će biti na snazi sve do obnoviteljske skupštine početkom februara 1990.

Planirana publikacija biva dovršena već u proljeće 1973. godine, pa se rukopis prosljeđuje recenzentima. Izići će tek šest godina kasnije pod naslovom ***Književna hrestomatija. Iz kulturne baštine srpskog naroda iz Hrvatske.*** Korać je glavni i odgovorni urednik, a prof. dr. Vice Zaninović, redovni profesor na Katedri za srpsku književnost Odsjeka za jugoslavenske jezike i književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, te Mile Joka, značajan onovremeni publicist, političar i prevodilac, bili su sa Koraćem u redakcijskom odboru. Glavni i odgovorni urednik će u Uvodu naglasiti:

Izdanje ove *Hrestomatije* ima za cilj da se na jednom mjestu predstave Srbi književnici u Hrvatskoj u rasponu od početka 19. vijeka, pa do potkraj šezdesetih godina 20. vijeka. (Žive pisce nismo prikazali.) (Korać 1979: 26)

Isti stav o svrsi buduće knjige ponovit će pod sam kraj Uvoda: „Namjera sastavljača ove *Hrestomatije* u tome je da registruje i da predstavi Srbe pisce iz Hrvatske u jednoj knjizi.” (ibid. 28)

Korać je svjestan da izabrani koncept izdanja predstavlja nestandardan zahvat u stereotipiziranu prezentaciju književnog i kulturnog iskustva Hrvatske, jer do tada takvog projekta nije bilo i nije moglo biti pošto su se srpski pisci iz Hrvatske sagledavali u sklopu hrvatskog književnog polja kao kulturološki monolitnog, što bi moglo prouzrokovati potencijalne nesporazume. Urednici planirane hrestomatije znaju da se upuštaju u naglašeno otvoren i unikatan

projekt u vrijeme eksplozije nacionalnih ekskluziviteta, ali od projekta ne odustaju. Njihovu će poziciju u Uvodu artikulirati Stanko Korać sa instance glavnog i odgovornog urednika:

Pripremanje ove *Hrestomatije* nije nimalo jednostavan posao u prvom redu zato što ona sugerira više pitanja, a neka od njih ne mogu se uopšte rješavati u okvirima ove knjige. Ona je ukazala na neka od njih koja se do sada nisu ni postavljala, djelomično zato što se o tome nije mislilo, a djelomično zato što su prihvatana površna rješenja. Jedno od zanimljivih pitanja iz toga kruga svakako je dvojna pripadnost nekih pisaca. U vezi s tim postavlja se pitanje: šta u srpskohrvatskim uslovima znači teritorijalni princip, zatim tematski princip, koji se ipak čini zanimljiv, pa kulturnoistorijski, tj. pitanje uloge kulturne i duhovne tradicije u formiranju duhovne ličnosti. (ibid. 27)

Da bi taj ekskurs zaključio: „Srpskohrvatski kulturni i književni odnosi pokazuju takvu složenost da je nekim pitanjima skoro nemoguće povući granicu i proglasiti jednostranu pripadnost.” (ibid. 27–28)

Koliko je bio oprezan, a s njim i Zaninović i Joka, što se tiče formiranja korpusa autora, pokazuje neuvrštavanje Petra Preradovića u *Hrestomatiju*, neovisno o tome što je Preradovićeve tekstove Korać objavio u *Vjetrom vijani*, svega dvije godine ranije u *Spomenici*, i smatrao ga važnim subjektom vlastita kulturnog identiteta. Ni Korać ni saurednici ne žele razvijati pozicije koje je Korać artikulirao, jer su nastojali izbjeći kontroverze iz perioda hrvatskog proljeća 1969.–1971. i neposredno nakon njega. Ipak su posebnu pažnju dali kategoriji dvopripadnosti.

Njihovo stajalište zato se osnažuje u Uvodu pozivanjem na slično mišljenje mađarskog historičara književnosti Tibora Kalataja, koji smatra da nema jedinstvenog principa, odnosno kriterija koji može to pitanje riješiti definitivno:

Jer ni jezik djela, ni nacionalno porijeklo pisaca, ni državni teritorij koji služi kao mjesto njihova djelovanja, ni duhovnu, kulturnu okolinu njihove djelatnosti ne možemo smatrati jedinim i posve sigurnim odlučnim faktorom. (ibid. 28)

Doduše, Kalataj eksplicite ne tematizira književnog historičara kao centralnu figuru koja zbog svojih stručnih, naučnih, ponekad i čisto ličnih projekcija, formira književnohistorijsku sliku o autorima o kojima piše, odnosno uključuje ih ili ne uključuje u svoje književnohistorijske konstrukte, ali implicite to smatra. O toj instanci urednici nisu ostavili nikakvog traga.

A bili su ga svjesni: ako se ne može utvrditi presudni razlog, onda se neminovno otvara serija pitanja pri čemu su dva osnovna: tko to radi? i zašto? Da li je kultura jedne višenacionalne zajednice neizostavno samoosvijesteno monolitna, stvarajući svojevrsni jednoobrazni model u kojem su svi stopljeni (a kako tu stopljenost vidjeti/artikulirati i u njezinoj kompozitnosti?) ili je kultura mnogolikost koju tek oblikuju interpretativne prakse po mjeri svojih/njihovih potreba? Korać uviđa da se kulturna i književna djelatnost Srba u Hrvatskoj nije mogla i ne može artikulirati, jer nema javnih oblika kojima bi se razvijala svijest o sebi i kojima bi se ukazivalo na svoju osobitost/posebnost. Pogotovo onu koja je proizvod aktuelnog moderniteta. (Skromna objavljivanja autora iz književne historije u izdanjima IP „Prosvjeta” bila su vrlo rijetka i nesistematična.) U javnom se komunikacijskom modelu raspoznavala kulturna posebnost Srba u Hrvatskoj, ali i nadalje svedena na prakticiranje tradicionalnih obreda, običaja, svetkovina, rituala, manifestacija različitih sadržaja itd. Kao da je to jedino što kultura Srba u Hrvatskoj može da svjedoči o sebi. I tu se susreću dva javno artikulirana modela o srpskoj kulturi u Hrvatskoj: ruralnost/tradicija i modernitet. Pojednostavljeno – selo:grad. Ruralna kultura je svojom praksom oblikovala javnu sliku o sebi, dok urbana to nije uspijevala. Jer se nije konstituirala, pa se nije mogla učiniti javno prezentnom. Bila je utopljena, do gubitka sebe integrirana u zajedničko kulturno iskustvo Hrvatske.

Time se otvara pitanje književne historije koja konstituira književne kanone.

Književna historija je na primjer žanr koji najmanje govori o tome što je književnost kao književnost, jer uglavnom oblijeće oko književnosti pridodajući joj (i na nivou autora kao stvaralačkih personalnosti i na nivou prezentacije njihovih ostvarenja) građu kojom se radi na formiranju svijesti o sebi. Valja se podsjetiti na odnos književne historiografije spram znaka Ivo Andrić. Odnosno, recentnih nacionalnih književnih historiografija kojima Andrić treba! Kako u kojim periodima! Ne ulazeći ni u grublju razradu, tek da se naznači da je jedno pozicija Andrićeva djela u onodobnim jugoslavenskim književnim historiografijama do gotovo 1990. godine, a drugo u periodu nakon toga. Nije to proizvela njegova muka stvaranja koja je podarila priče pomoću kojih je autor komunicirao s optimalnim pitanjima razdoblja, a on se nije vidio isklju-

čivo zatvoren/uokviren na prostor/e jezika kojim se izražavao, nego i prostovima jezika na koje će vrlo brzo biti prevođen postajući svojina književnog pamćenja i iskustva svijeta. Ako ni zbog čega drugog, a ono zbog neponovljive vizije, nade u ljudsko trajanje/postojanje, neovisno o trajnoj ponovljivosti individualnih i kolektivnih iskustava. U milenijskim proporcijama. Naprosto, Andrić nije niti će biti lokalna pojava. Bar dok budu djelovali potencijali jezika kao medija u interpersonalnoj komunikaciji.

Valja također upozoriti na književnu historiografiju i njezine nedoumice u situaciji multinacionalnosti i time, kao što mnogi smatraju, multikulturalnosti. Osobito multikulturalnosti koja se optimalno iskazuje/oblikuje istim jezikom. Ne samo u lingvističkom smislu. Korać kao glavni i odgovorni urednik **Hrestomatije**, a zajedno s njim i članovi redakcijskog odbora prof. dr. Vice Zaninović i Mile Joka, prihvaćaju artikulirane stavove formulirane u Uvodu. Ništa protiv takve koncepcije nemaju ni recenzenti docent Jovan Deretić, književni historičar, ni književnik Gustav Krklec. Međutim, **Hrestomatija** formira svojevrstu sliku o djelovanju srpskih autora iz Hrvatske na cjelokupnom jugoslavenskom prostoru, jer se otvara pitanje kompozitnosti strukture književnosti u Bosni i Hercegovini. Što se tiče djelatnosti autora Srba u Hrvatskoj – primarno su se artikulirali i primarno dopirali do čitalaca upravo u hrvatskom kulturnom polju i nesmetano dosežali do zainteresiranih čitalaca koji ih čitaju na jeziku na kojem sami misle, govore i pišu. Nisu bili potrebni nikakvi posrednici. Nije bilo potrebe za samozvanim medijatorima u neposrednoj komunikaciji *čitalac–tekst*. Do recentnog vremena.

Rukopis **Hrestomatije** je već u junu 1973. poslat na recenziranje. Prva recenzija koju će potpisati Jovan Deretić, tada mladi docent na Filološkom fakultetu u Beogradu, stiže u augustu. Na recenziju iz Hrvatske će se čekati do 1976. godine. Napisao ju je Gustav Krklec. Međutim, pripremljen rukopis čekat će još tri godine u ladici i konačno biti objavljen 1979. godine. I prouzročiti višemjesečnu polemiku koja je naprasno prekinuta. Posebno afirmativna bila je recenzija Gustava Krkleca, koji naglašava temeljnu vrijednost izdanja:

Zaista, kao što je riječ u Predgovoru, pripremanje takva zbornika nije nimalo jednostavan posao, ali je njegova namjera da registrira i da predstavi Srbe pisce iz Hrvatske za svaku pohvalu, jer su mnogi od tih trudbenika dali ne samo dostignuća od trajne vrijednosti za našu zajedničku kulturnu baštinu,

nego i zbog toga što su mnoga zaslužna imena nepravedno počela tonuti u zaborav. Upravo u tom smislu Hrestomatija će dobro doći našoj povijesti književnosti i izvjesnih relacija u njoj, te će nas podsjetiti na zaslužna imena, kojih ponekad nema ni u stručnim priručnicima.¹⁵

Neovisno o tome što Krklec ne razmišlja da je zaborav nerijetko i rezultat promišljene strategije za konceptualiziranje sadržaja pamćenja („kojih nema ni u stručnim priručnicima”), ipak utvrđuje da književna historiografska svijest zakazuje u interpretaciji vlastite građe. Samo konstatira. O drugim aspektima ne kaže ni riječi. Vrlo slično je sagledao ponuđeni rukopis i Jovan Dereć tri godine ranije.

Promocija **Hrestomatije** održana je u martu 1979. Istodobno je promovirana i studija docenta iz Novog Sada dr. Dragoljuba Petrovića *Govor Banije i Korđuna*. U izvještaju sa promocije novinar Politike Mladen Maloča konstatira da je interes građana bio velik, jer nisu svi mogli da stanu u salu Doma za kulturu.¹⁶ Puna dva mjeseca kasnije oštrim kritičkim tekstom *Protiv kriterija zajedništva* javio se Josip Pavičić.¹⁷ Sa tzv. marksističke ideološke pozicije **Hrestomatiju** će kritizirati Ivan Salečić u tekstu *Kostimirana hrestomatija*.¹⁸ I odmah će, ma koliko mimikrično, upozoriti na meritum budućeg spora:

U tom pogledu Prosvjetina „Hrestomatija” otvara mnoga politička i politološka pitanja, mnoga pitanja iz korpusa nacionalne strukture, a značajno, gotovo nametljivo, izražava i ulogu vjersko-institucionalne prakse i religijske nadgradnje u oblikovanju kulturno-političke svijesti. (ibid.)

Neovisno o tome što je **Hrestomatija** realizirana kao necjelovit prikaz književnog iskustva Srba u Hrvatskoj, dakle i usmenog i pisanog, kritičari uopće ne spominju završne kompozicijske cjeline *Seljaci pjesnici i pripovjedači* i *Narodna književnost*. U prvoj se predstavljaju četiri seljaka stvaraoca uz popratnu studiju Đorđa J. Janića *Pričanja kod ognjišta*. U drugoj ugledni istraživač narodne književnosti Vladan Nedić daje pregled narodne književnosti Srba u Hrvatskoj po rodovima i vrstama (*Lirske pjesme, Balade, Epske pjesme, Zagonetke, Pripovijetke*) uz uvodnu skicu *Usmena književnost Srba u*

¹⁵ OKO, 31.5.–14.6.1979., Zagreb, str. 9.

¹⁶ Politika, 31.3.1979., Beograd.

¹⁷ Vjesnik, 10.5.1979., Zagreb.

¹⁸ OKO, 17.–31.1979., Zagreb, str. 9.

Hrvatskoj 19. i 20. veka. Uvrštavanje ovih cjelina potvrđuje intenciju da se predstavi dio kulturne baštine Srba u Hrvatskoj o kojoj se vrlo malo zna. I jedan i drugi autor zastupaju stajalište da se tematizirana građa sagledava kao zajedničko iskustvo hrvatske i srpske književne tradicije.¹⁹ Vladan Nedić pak određuje svoju poziciju u vezi sa statusom narodne književnosti: „Kao sastavni deo srpskohrvatske usmene književnosti razvijala se stolicima usmena književnost Srba u Hrvatskoj.” (u: Korać 1979: 573)

Promptno nakon predaje rukopisa *Hrestomatije* na recenziranje, Korać uređuje ***Sabrana djela Vladana Desnice***.²⁰ Gotovo paralelno s objavljivanjem *Sabranih djela* odlučuje da koncentrira svoja istraživanja na književno iskustvo Srba u Hrvatskoj s namjerom da taj svoj rad završi objavljivanjem sintetičke knjige o tom iskustvu. Rad na knjizi trajat će sve do 1987., dakle dvanaestak godina. U tom će periodu raditi na autorskim knjigama koje će, neke od njih, čekati godinama na objavljivanje. Godina 1982. u tom će kontekstu biti od presudne važnosti za Koraća, jer će nakon povlačenja embarga na objavljivanje njegovih knjiga izići tri: ***Književno djelo Sime Matavulja, Srpski roman između dva rata 1914–1941 i Patnja i nada: eseji***.

Poučen reakcijama na *Hrestomatiju*, odlučuje da u *Pregledu* preciznije odredi razloge ili principe kojima se rukovodio u sastavljanju korpusa autora za koje smatra da su srpski pisci u Hrvatskoj, pa ih se može promatrati kao pisce i jedne i druge pripadnosti – dakle, i hrvatske i srpske s jedne strane, a da formiraju jedan korpus svjedočenja o svojoj posebnosti s druge strane. U Predgovoru će reći:

Potrebno je da se kaže nekoliko riječi o kriteriju po kome su uzimani pisci u ovaj pregled. Sâm naslov bi upućivao na zaključak da ovamo spadaju svi Srbi rođeni na teritoriju današnje SR Hrvatske, ali takav zaključak ipak nije sasvim opravdan, jer je ipak donekle mehanički. [...] Kako je svaki pisac pripadnik na-

¹⁹ Đorđe J. Janić kaže: „Ako uzmemo za osnovu našeg razmatranja činjenicu da su srpska i hrvatska književnost toliko povezane da ih je ponegde teško izdvojiti po 'nacionalnom ključu', videćemo da je stvaralaštvo seljaka književnika međusobno još povezanije.” (u: Korać 1979: 552)

²⁰ To izdanje u četiri toma bit će objavljeno tokom 1974., odnosno 1975. godine, čime se htjelo obilježiti 70. godišnjicu autorova rođenja. Izdavač je SKD „Prosvjeta” u Zagrebu.

roda iz kojeg potiče, postavlja se pitanje: je li on u svom književnom i kulturnom radu doista i bio u kontaktu sa tim narodom, ili se od njega udaljio pod pritiskom različitih okolnosti od porodičnih do političkih i socijalnih. Autoru je bila pred očima ova veza sa narodom kao glavni kriterij, mada je ona u nekim primjerima sasvim labava i nedosljedna. Važniji su, naravno, procesi koji su se odvijali sa gledišta srpske narodne svijesti pa je u njima nastajala kultura koja je iskazivala ovaj narod i oblikovala njegovu duhovnu fizionomiju (sliku).

(Korać 1987: 8)

Ali, što je identitetski sadržaj te svijesti u kontekstu aktualne građanske kulture ostaje zatamnjeno: samo se naznačuje da postoji!

Ipak, smatrao je da je najvažnije ne propitivati/uznemiravati ustaljene principe formiranja korpusa, pa uz dvopripadnost razabire dodatna tri elementa. Pitanje da li je Sava Mrkalj srpski pisac iz Hrvatske i treba li ga uključiti u **Pregled** za Koraća nije problem, jer se rad tog autora književnohistoriografski ionako sagledavao isključivo u kontekstu historije srpske kulturne tradicije. Hrvatska književna historiografija uopće se ne referira na tog možda najznačajnijeg mislioca o jeziku tog razdoblja na našim prostorima – kad se s jedne strane pokretala beskompromisna rasprava o modelu srpskog književnog jezika, pravopisa i grafije, a ubrzo potom se aktivirao proces konstituiranja hrvatskog književnog jezika na čelu sa Ljudevitom Gajem.²¹ (Ta su dva procesa tekla paralelno sa brojnim preplitanjima što je više odmicalo vrijeme rješavanja tog pitanja i u hrvatskoj i u srpskoj kulturi.)

Sasvim je drugi slučaj sa Petrom Preradovićem, kojeg je Korać najprije uključio u **Vjetrom vijani**, ali iz nedovoljno jasnih razloga izostavio iz **Hrestomatije**, pa ga dosljedno, ali neuvjerljivo, nije integrirao ni u **Pregled**. Lasić pak ima vrlo precizno formuliранu Preradovićevu identifikacijsku poziciju u kontekstu ilirizma, pa konstatira:

Srpski književnici u Hrvatskoj su mahom ilirci i oni još ne osjećaju nikakve 'opasnosti' kad se ilirska književnost preobrazila u hrvatsku: ilirski kroatizam još je uvijek jedno tako široko jedinstvo u kojem srpski književnik ne osjeća gubitak svog identiteta i ne strahuje ni od kakve asimilacije. Preradović je simbol tog stanja. (Lasić 1987: 319)

²¹ Tek će 1990. godine biti organiziran znanstveni skup u organizaciji JAZU o njemu i njegovu radu.

Egzemplarna je pozicija Vladana Desnice, koji je već nakon 1950. godine recipiran u svim jugoslavenskim književnim i kulturnim sredinama kao izuzetna stvaralačka personalnost. Međutim, neovisno o tome što je Desničina javna aktivnost nailazila na snažan odaziv u hrvatskom književnom životu u pravcu dinamiziranja procesa emancipacije književnosti od patronata onovremene ideologije, ipak je utjecajna struja kontinuirano opstruirala doseg njegova rada i djelovanja. Valja čitati: utjecajnih pojedinaca koji su svoje interese mimikrirali u simplificirano tumačenje ideologije koju su tobože zastupali. Stavom da istodobno „pripada” i hrvatskoj i srpskoj književnosti, kad već ne može biti jugoslavenskim, otklonio je sve potencijalne nedoumice u vezi s tim.

Pregled je komponiran u dvije cjeline. U prvoj se (*Istorijski uvod*) u temeljnim potezima elaboriraju naučne spoznaje o doseljavanju te se oblikuje razumijevanje brojnih sadržaja društvenog, političkog, kulturnog i umjetničkog djelovanja i života Srba na prostoru Hrvatske. Funkcija je primarno edukacijska.

Druga cjelina *Pisci i razdoblja* odnosi se isključivo na književni rad. Već u naslovu autor određuje svoju poziciju: pisci će biti predstavljeni u okvirima periodizacijskog sistema koji građu grupira prema konceptu stilskih formacija, iako ni tu nije dosljedan, kao uostalom ni brojni drugi koji su organizirali historije književnosti.²² Korać je u svojoj konceptualizaciji građe imao dobar uzor u periodizaciji srpske književnosti Jovana Deretića (1983). Uvrstio je 151 autora i predstavio njihov rad i djelovanje književnohistorijskim natuknicama.

Pregled izlazi 1987. godine, paralelno sa Lasićevom knjigom ***Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914–1924)***. U njoj će Lasić, uvijek otvoren za propitivanje cjeline iskustva književnosti od ***Sukoba na književnoj ljevici*** nadalje, prvi oblikovati svoje razumijevanje statusa srpskih pisaca u Hrvatskoj, ne samo iz perspektive hrvatske znanosti o književnosti. Izriče vrlo odrešit stav: „Srpska književnost u Hrvatskoj, još ne postoji ni kao poseban književni krug ni

²² Pisce je grupirao u sedam „razdoblja”: (1) *Ulazak u prosvjetiteljstvo; Upotreba narodnog jezika u književnosti, klasicističke i sentimentalne crte; Veze sa svijetom; Klasicizam i predromantizam*; (2) *Usmena (narodna) književnost*; (3) *Romantizam*; (4) *Realizam*; (5) *Moderna*; (6) *Druga faza modernizma* (ekspresionizam, dadaizam, zenitizam, nadrealizam); (7) *Savremena književnost*.

kao dinamična težnja za uklapanjem u svoj udaljeni ali prirodni centar – u srpsku književnu matricu [...]” (Lasić 1987: 319). Neovisno o tome što primarno misli na književni rad srpskih pisaca u Hrvatskoj od ilirizma nadalje – gdje se taj njihov rad nije konstituirao ni kao svijest o sebi ni kao rad na zajedničkom projektu, čime bi se otkrivao svojom posebnosti u odnosu na druge – ipak zastupa stav da je nacionalno određenje temeljna distinkcija razlučivanja autora. On pak književnu djelatnost Srba u Hrvatskoj imenuje književnošću, iako jasno utvrđuje da se realno ne mogu odrediti procesi, tokovi, intencije koje bi vodile takvom rješenju. Indikativno je i to da se ne pita zašto je to tako, da ni nakon 200 godina djelovanja na prostoru današnje Hrvatske srpski pisci i kultura nisu uspjeli da svoj rad konstituiraju kao književnost.

To se još jasnije vidi iz Lasićeva promišljanja stvaralačko-identitetske tjeskobe svakog srpskog autora, jer utvrđuje identitetske pozicije srpskog književnika u hrvatskom književnom prostoru i životu pa uspostavlja četiri modela tog identitetskog izbora: (a) „Srpski književnik može biti srpski i ništa drugo”; (b) „Srpski književnik može biti srpski književnik i hrvatski književnik, tj. kreirati se unutar dvostruke pripadnosti”; (c) „Srpski književnik može zaniijekati svoje nacionalno porijeklo i postati hrvatski književnik”; (d) „Srpski književnik može sve te 'plemenske' parcijalnosti (pa i svoju srpsku) otjerati do đavola i zaroniti u 'nadplemiski' i istinski identitet zvan jugoslavenska književnost. Rijetki su pisci koji istraju u ovom izboru. Ima li ih uopće?” (ibid.) Da li taj izbor ima autor, njegovi tekstovi ili pak književni historičar? O tome se ne razmišlja.

Zbog toga je indikativna pa i arbitrarna njegova ocjena o poziciji Stanka Koraća kao književnog historičara:

Hoću li ga uvrijediti ili suprotno, ojačati njegov ponos ako kažem da mi se u suvremenoj situaciji Stanko Korać čini reprezentativnim piscem te orijentacije („Srpski književnik može biti srpski književnik i ništa drugo.”): piscem koji ne samo da istražuje i sistematizira prošlost srpske književnosti u Hrvatskoj nego koji je i animator sadašnjeg književnog kruga tih pisaca. (ibid.)

Nije naodmet citirati još jedan Lasićev stav:

Uz brigu o sebi samoj, hrvatska književnost ima još jednu, dodatnu, ne baš malu brigu. To je srpska književnost u Hrvatskoj. Neće biti sreće za hrvatsku književnost, ne bude li se srpska književnost u Hrvatskoj osjećala posve slobodnom: mjera njezine slobode jest mjera slobode hrvatske književnosti. Što

znači njezina sloboda? Iznad svega, život u dvojnosti. Njezina dvojna pripadnost (pripadnost srpskom narodu u cjelini, pripadnost Hrvatskoj) jest njezina kob, ali i njezina sreća. Naravno, svaki književnik može otkazati pripadnost bilo kome, no tada je njegov položaj još teži iako i puniji, bogat raznim mogućnostima. (Lasić 1997)

Brakorazvodna parnica kultura na jugoslavenskom prostoru u kojima je zajednički jezik bio bezupitno komunikacijski i službeno prakticiran, neovisno o razlikama na nekoliko nivoa što se tiče individualnih praktika, u formalnom pogledu je danas riješen. Svi su rješenje jezičnog „pitanja” kao jednog od temeljnih nacionalnoidentifikacijskih oznaka pretvorili u bastion javne kulturno-nacionalne samobitnosti. Na nivou standardizacijskom. A govorna praksa u svakodnevnoj komunikaciji svjedoči kako se malo što bitno promijenilo. Ona ionako ide ispred svakog lingvističkog opisa.

Korać je okrunio i zaokružio svoj naučni angažman **Pregledom**. Ni knjiga eseja **Modeli pripovijedanja** (1991) ni drugo, prošireno izdanje monografije **Andrićevi romani ili svijet bez boga** (1989) nisu bile na tragu te problematike. Dakle, smatrao je da se aktivnost, duhovna aktivnost bez utvrđenih oblika javne artikulacije, ne može konstituirati kao svijest o sebi pa je više ni ne tematizira. Ali je bio svjestan da je proučenom građom ponudio naučnoj/znanstvenoj zajednici koncept prema kojem bi se ona trebala odrediti. Moglo bi se zaključiti da se nitko nije htio uhvatiti u izazove razumijevanja ponuđenog koncepta. Skupila se, doduše, više nego obilna građa, ali kao da upućeni još uvijek ne znaju što s njom. Sve je prepušteno novim vremenima.

Prošlo je više od 30 godina od djelovanja Stanka Koraća, pa se istraživač nalazi u potencijalno udobnijoj poziciji da misli sadržaje koji su određivali njegov rad, prije svega o njegovom sagledavanju književnog djelovanja Srba u Hrvatskoj kao književnog rada, a ne književnosti. Naravno, razlozi se temelje na promjenama što su nastale posljednjih tridesetak godina kad se stubom izmijenio kulturno-historijski kontekst prepun pseudoparadoksa i naoko začudnih procesa, ali koji ukazuju na neočekivanu erupciju stvaralačkog potencijala među srpskim autorima. Postepeno se nakon 1995. aktivira sve veći broj istraživača kulturne baštine, pisaca, publicista, znanstvenika koji pokrivaju gotovo sva znanstvena područja u kulturi srpske zajednice. Neovisno o veličini te zajednice. Naglašeno je uočljiva sve intenzivnija razmjena

kulturnih sadržaja među sve brojnijim i zainteresiranijim recipijentima. Korać je o takvoj situaciji mogao tek snatriti.

Prema tome: da li je književna djelatnost Srba u Hrvatskoj isključivo književni rad ili i književnost? Relevantnost pitanja generira se iz građe proizvedene nakon 1995. godine, kad se postepeno uvodi novo sagledavanje i prezentiranje rada koji je neraskidivo vezan za kulturu Srba u Hrvatskoj. Na planu književne historiografije **Pregled** će dobiti kompetentnog sagovornika, jer će se 1999. pojaviti monografija **Književnost Srpske Krajine** prof. dr. Dušana Ivanića, a njegova antologija pripovijedaka **Pripovijetka srpskih pisaca iz Hrvatske** bit će tek jedna od antologija bilo poezije bilo pripovijedaka.

Tome valja pridodati i književno-kritičku aktivnost koja nije svedena primarno pa ni isključivo na SKD „Prosvjeta”, jer se u tim žanrovima aktiviraju pojedinci u manjim i kratkotrajnijim publikacijama (Dalj, Vukovar, Dubrovnik, Rijeka, Sisak itd.). A one potvrđuju tu unutarnju dinamiku na srpskom kulturnom polju u Hrvatskoj. Da se interes o sebi snažno pojačao, svjedoči sve veći broj publikacija koje nisu isključivo ovisne o financijskoj pomoći javnih institucija, jer se u znatnom obimu samofinanciraju.

U smjeru konsolidacije stvaralačkih intencija za govor o sebi pokazuje izuzetna produkcija memoarske, znanstvene, književne (i pjesničke i prozne), književnokritičke, politološke, historiografske, umjetničke, muzeološke, slikarske, skulptorske, lingvističke i svake druge građe. O publicističkoj djelatnosti koju recepcijski predvode *Novosti*, *Prosvjeta*, *Ljetopis SKD Prosvjeta* itd. da se ni ne govori.

Dinamiku međudiskurzivne prakse među Srbima u Hrvatskoj dodatno učvršćuju brojni simpoziji, konferencije, okrugli stolovi, javna predavanja po sve brojnijim pododborima, obnavljanje kulturnih centara i spomenika kulture, obnavljanje blokiranih pa sad nanovo pokrenutih naučnih institucija i publikacija, formiranje recitatorskih i dramskih društava, pjevačkih horova, organiziranje likovnih radionica, izdavačka djelatnost, formiranje i rad brojnih komisija za procjenu udžbenika za osnovnu i srednju školu, proslave godišnjica uglednih pojedinaca, zimske i ljetne škole, manifestacije uz izložbe, sportske i kulturne manifestacije itd. U svemu izuzetno važnu ulogu igraju aktivnosti uz djelovanje Srpske pravoslavne crkve.

Bivajući na tragu Koraćevih intencija, zaključujemo da je uspostavljena nova infrastruktura koja omogućava s jedne strane intrakulturnu komunikaciju u hrvatskom kulturnom prostoru, a s druge – što je od presudne važnosti – afirmaciju dijaloga među Srbima u Hrvatskoj.

Bibliografija²³

- Деретић, Јован. 1983. *Историја српске књижевности*. Нолит. Београд.
- Desnica, Vladan. 1974/1975. *Sabrana djela*. Knjige I–IV. Ur. Korać, Stanko. Prosvjeta. Zagreb.
- Иванић, Душан. 1999. *Књижевност Српске Крајине*. БИГЗ. Београд.
- Иванић, Душан. 2004. *Приповијетка српских писаца из Хрватске*. Просвјета. Загреб.
- Korać, Stanko (ur.). 1969. *Pet stoljeća hrvatske književnosti* knj. 69: *Trešćec Borotha – Lovinac – Lisičar*. Matica hrvatska – Zora. Zagreb.
- Korać, Stanko. 1970. *Andrićevi romani ili svijet bez boga*. August Cesarec. Zagreb.
- Кораћ, Станко (ур.). 1971. *Вјетром вијани. Споменица Српског културног друштва „Просвјета“*. Просвјета. Загреб.
- Кораћ, Станко. 1972. *Свијет, људи и реализам Владана Деснице*. Српска књижевна задруга. Београд.
- Korać, Stanko. 1974. *Hrvatski roman između dva rata 1914–1941*. August Cesarec. Zagreb.
- Кораћ, Станко (ур.). 1979. *Књижевна хрестоматија. Из културне баштине српског народа у Хрватској*. Просвјета. Загреб.
- Кораћ, Станко. 1982. *Српски роман између два рата 1918–1941*. Нолит. Београд.
- Кораћ, Станко. 1982. *Књижевно дјело Симе Матавуља*. Српска књижевна задруга. Београд.
- Korać, Stanko. 1982. *Patnja i nada: eseji*. Prosvjeta. Zagreb.
- Кораћ, Станко. 1987. *Преглед књижевног рада Срба у Хрватској*. Просвјета. Загреб.

²³ Za istraživanje je korištena građa iz sljedećih arhiva: Arhiv Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Državni arhiv Republike Hrvatske, Fond SKD „Prosvjeta”, Zagreb; Arhiv JAZU/HAZU, Zagreb; Arhiv Srba, Zagreb.

- Korać, Stanko. 1989. *Andrićevi romani ili svijet bez Boga*. Prosvjeta. Zagreb.
- Korać, Stanko. 1991. *Modeli pripovijedanja*. Prosvjeta. Zagreb.
- Korać, Stanko (rukopis). *Sjećanja čovjeka bez domovine*.
- Korać, Stanko. 2014. Sjećanja čovjeka bez domovine. *Ljetopis SKD Prosvjeta* 19. 22–66.
- Lasić, Stanko. 1987. *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914–1924)*. Globus. Zagreb.
- Lasić, Stanko, 1997. Pisma. Stanko Lasić Vladi Bogišiću. *Vijenac* 5/99. 30. listopada 1997. 10–12.
- Marinković, Dušan. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća. Otpor institucionalnoj asimilaciji*. Prosvjeta. Zagreb.
- O povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj*. 1989. Zbornik radova. Knj. 2. JAZU. Zagreb.

FROM VJETROM VIJANI AND LITERARY CHRESTOMATHY TO AN OVERVIEW OF THE LITERARY WORK OF SERBS IN CROATIA

Summary

This paper primarily interprets three publications in which Stanko Korać participated either as editor-in-chief and author of numerous contributions (*Vjetrom vijani*, *Literary Chrestomathy*), or as the author of an individual monograph (*An Overview of the Literary Work of Serbs in Croatia*). It outlines the developmental path of a literary historian who, in the first phase of his scholarly career, focused on Croatian literature (from 1957 to 1969), especially the Croatian novel of the modernist period and the interwar era, writing essays and reviews of 20th-century Croatian authors. In the second phase, he reorients his scholarly interest toward the works of Serbian authors in Croatia. The aim is to offer an understanding of such a decisive and far-reaching shift in his academic focus. Special attention is given to interpreting the development of the idea that the literary work of Serbs in Croatia should be affirmed not only as discourse about authors with dual literary and cultural affiliation but also as an activity that, embedded in both Croatian and Serbian literary traditions, shapes a form of self-awareness that remains scientifically unarticulated.

Keywords: literature / literary work of Serbs in Croatia, dual affiliation, literary history, Stanko Korać

Dean Duda

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

GRANICE ROMANA (PELEŠ I KORAĆ)

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.03>

Rad je posvećen stanju književnog znanja kojim 1960-ih raspolažu tumači modernog romana u njegovoj lokalnoj varijanti. To se znanje tumači kao konjunktura s dvama primjerima: *Poetikom suvremenog jugoslavenskog romana 1945–1961* Gaje Peleša i *Hrvatskim romanom između dva rata 1914–1941* Stanka Koraća. Njihovi su pokušaji i dosezi analizirani s obzirom na specifične uvjete književnohistoriografske proizvodnje u dinamici razmjene lokalnog i globalnog znanja o književnosti, uz skretanje pozornosti na tri granice žanra: epistemičku, metodološku i razumijevanje odnosa romana i konkretne društvene stvarnosti.

Ključne riječi: Gajo Peleš, Stanko Korać, moderni roman, znanje o književnosti, konjunktura, uvjeti proizvodnje

Osnovno pitanje koje pokreće ovu raspravu zapravo je infrastrukturno. Proizišlo je iz ponešto drukčije i tek dijelom srodne problematike. Naime, kada početkom 1962. M. Krleža u časopisu *Forum* započinje u nastavcima objavljivanje *Zastava* – koje će se definitivno kao prvo cjelovito izdanje u četiri knjige pojaviti 1967. u njegovim Sabranim djelima u Zorinoj nakladi – u kakvu se stanju nalazi domaće književno znanje o modernom romanu i njegovim lokalnim izvedenicama? Kako izgledaju domaći književnohistoriografski ili teorijski pristupi modernom romanu odnosno općenitije o romanu u XX. stoljeću? Koji su njihovi teorijski dosezi, kakve su im povijesne artikulacije, kako se roman razumije i tumači, u kojoj se mjeri odvija razmjena lokalnog i, uvjetno, globalnog znanja o romanu (na izvornim jezicima i u prijevodu)? Ukratko: kakvi su uvjeti proizvodnje znanja o romanu i kako ono u izvedbi izgleda?

Taj, uvjetno govoreći epistemički, kontekst barem je dvostruko važan: s jedne strane govori o stanju proučavanja romana 1960-ih, a s druge svjedoči o svojevrsnom analitičko-hermeneutičkom alatu, koji je uz književnu kritiku –

kao posredničku dnevno-periodičku, evaluacijsku i predstavjačku djelatnost – u to doba aktivan i tako otvara sinkronijski hermeneutički horizont u koji se *Zastave* objavljivanjem smještaju. Naravno da isto pitanje vrijedi za svaki roman objavljen 1960-ih i da su *Zastave* samo razlog interesa, istraživački ulog ili pak uvod u problem.

Uvjeti proizvodnje znanja o romanu, kao i općenitije znanja o književnosti, naravno, središnje je i, bez ikakve preuzetnosti, uvelike zapostavljeno pitanje. Lagoda gotovo trenutne dostupnosti knjiga i rasprava za koje smo zainteresirani, svi benefiti digitalne revolucije kojima danas raspolažemo, participacija u globalno aktivnim tipovima književnog znanja, kao i epistemološka organizacija književnog polja, znaju zavarati ako pogled na produkciju u struci usmjerimo u vrijeme udaljeno šest desetljeća bez potrebnog opreza i osjetljivosti na onodobne uvjete proizvodnje. Jednako tako treba istaknuti da suvremena dominacija engleskog kao akademskog jezika u to vrijeme ne postoji ili blaže: ne postoji dominacija engleskog jezika kao danas i vlada neka vrsta ravnopravnosti velikih ili – kako se to nekad zvalo – svjetskih jezika. Engleski je samo jedan od jezika važnih za struku.

Iako se na prvi pogled čini suvišnim, vrijedi podsjetiti što se početkom 1960-ih događa s književnom teorijom odnosno sa znanjem o književnosti općenito. Posrijedi je rijetko dinamično desetljeće u proizvodnji znanja u okvirima uže struke i humanistike općenito, globalno intenzivno i lokalno u sustavnom početnom zamahu. Ideje i poticaje koji uopće cirkuliraju humanistikom, njihovu ulogu u formiranju književnog znanja u tom desetljeću, jednako se tako čini izlišnim spominjati, kao što vjerojatno dosadu izaziva i upućivanje na zgusnutu povijest svjetskoga romana 1960-ih od T. Capotea preko napokon objavljenog *Majstora i Margarite* M. Bulgakova, zatim, na primjer, G. Pereca ili M. Kundere, do prve generacije hispanoameričkog booma.

Međutim, jednu činjenicu koju uglavnom olako ispuštamo, korisno je ovom prilikom ukratko i pregledno spomenuti. Posrijedi je iznimna dinamika razvika književnog znanja u prvoj polovici 1960-ih i njezin kasniji nesmanjeni pluralni intenzitet. U Parizu, primjerice, strukturalizam, semiologija i Lacanovi seminari, u Tartuu i Moskvi semiotika, u Pragu dijalektička strukturologija

druge generacije,¹ u Konstanzu estetika recepcije i hermeneutika, u Engleskoj marksistički kulturalizam, u Birminghamu započinje s radom CCCS – i sve to samo u prvoj petoljetki, a za koju godinu još i više: dekonstrukcija i otvorena vrata poststrukturalizmu, feminizam, kritika „duginih boja” i niz glasnijih ili tiših škola poput one u Nitri, uz naravno trajanje i aktivnost autora s naknadnim statusom kolektiviteta kao što je „ženevska škola” ili pak škola komunikacije iz Toronta ako računamo 1963. i početak McLuhanova Programa u kulturi i tehnologiji. U domaćem kontekstu, svakako, epistemička rahlost tzv. zagrebačke stilističke škole okupljene oko *Umjetnosti riječi* (časopis je pokrenut 1957.), više kao pokušaj etabliranja znanstvene ozbiljnosti bavljenja poslom i jasan znak odjeka globalne dinamike u specifičnim uvjetima.

Otprilike u to vrijeme, početkom i preciznije sredinom 1960-ih godina nastaju dva ozbiljna rada i pojavljuju se, ne baš istodobno s dovršetkom autor-skih rukopisa, u razmaku od šest i/ili osam godina, dvije važne knjige o (domaćem) romanu. Zanimljive po teorijskom ulogu, razumijevanju žanra, obuhvatu građe, metodologiji istraživanja, analitičkom žargonu, ali i s obzirom na procjene društvenog stanja odnosno paralelnog momenta razvitka najpopularnijega pripovjednog žanra i konkretne društvene zbilje u strukturi dvadesetostoljetnog moderniteta. Prva je knjiga Gaje Peleša *Poetika suvremenog jugoslavenskog romana (1945–1961)*, objavljena 1966. a druga Stanka Koraća *Hrvatski roman između dva rata 1914–1941* (pisana 1964.–1967., objavljena 1972. u Radu JAZU, a zatim kao samostalna knjiga prvi put 1974.).

Peleševa knjiga zapravo je njegova doktorska disertacija, dovršena 1964. i obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1965., a Koraćev svojevrsan, metodološki podudaran dijakronijski nastavak, komplementarna književno-povijesna ekstenzija njegove disertacije posvećene hrvatskom romanu u doba moderne, obranjene 1961. na istom fakultetu. U nešto lagodnijem tumačenju, Peleševa bi se knjiga, iako distinktivna, metodom i obujmom drukčija, mogla protumačiti kao treća književnopovijesna postaja na općem

¹ Dijalektička strukturologija je odrednica koju u analizi druge generacije praškog strukturalizma koristi K. Chvatík. Usp. Chvatík, Květoslav. 1981. *Tschechoslowakischer Strukturalismus. Theorie und Geschichte*. W. Fink. München.

romanesknom putu, treći i aktualni svezak neke imaginarne edicije neimenovanog nakladnika o domaćem modernom romanu i njegovoj tipologiji.²

Uvjeti proizvodnje nalažu da se razmotre i uvjeti objavljivanja, materijalne karakteristike ishodišnog teksta i konačnog izdanja. Peleševa doktorska disertacija pod naslovom *Struktura suvremenoga hrvatskog i srpskog romana (1945–1961)* obasiže 292 stranice strojnog teksta i uz poneku lektorsku intervenciju posve je podudarna s knjigom. Knjiga je objavljena u nakladničkom nizu Jugoslavenski pisci zagrebačkog Naprijeda, koji je tih godina uređivao J. Laušić, i koji je još od 1950. obuhvaćao prvotisak ili (rjeđe) ponovljena izdanja romana, novela, putopisa i esejistike, a što se uže stručnih i profesionalno-akademskih stvari tiče, u 1960-ima su u toj ediciji izišle i knjige A. Polanščaka (inače profesora francuske književnosti na romanistici zagrebačkog Filozofskog fakulteta) *Od povjerenja do sumnje: problemi francuske književnosti* (1966), *Talijanske teme* (1967) I. Frangeša, *Književne porredbe* (1968) A. Flakera, kao i, vrijedi dodati kad se već spominju *Zastave*, prvo izdanje *Razgovora s Krležom* (1969) P. Matvejevića.

Peleševa knjiga u odnosu na njegovu disertaciju ima materijalno dva viška i jedan manjak. Viškovi su svakako njegov kratki Predgovor (datiran 3. X. 1965.) i Registar pojmova, imena i naslova na kraju knjige. Manjak je svakako izostala Bibliografija, koja u disertaciji sadržava 1. Opći dio i 2. Pisci i djela. Prvi obuhvaća opće književnoteorijske i književnohistoriografske rasprave što ih je koristio u radu (*Od Degré zéro de l'écriture* R. Barthesa preko M. Butora do V. Žmegača), a drugi monografije, studije i kritičke osvrte posvećene pojedinim autorima i romanima koji su predmet njegova interesa. Nažalost, vjerojatno je posrijedi tehnički previd u prijelomu i tisku.

Promjena naslova jednako je tako zanimljiva. Što stoji između „hrvatskog i srpskog” i „jugoslavenskog” romana u razmaku od godine dana? Je li posrijedi autorska ili urednička odluka, tržišna ili kulturna, zamišljanje publike ili opća korist zainteresiranih? Odgovor svakako nudi Pelešev Predgovor u kojem se „naš” i „jugoslavenski” odnosi na isto u pluralnom razumijevanju „ju-

² Peleševa disertacija dostupna je u knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Koraćeva nažalost nije. Obje su pak dostupne u Zbirci doktorata i magisterija Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

goslavenskih prostora”: „Naša društvena zajednica sastavljena je od mnogobrojnih značenja (nastalih u različitim uvjetima koji, afirmirajući upravo svoje osnovne vrijednosti, mogu doprinijeti ostvarenju humanijih odnosa” (Peleš 1966: 7). Posve jasno, artikulirano i smisleno. Ostaje, međutim, pitanje zašto je ova iznimna studija naišla na recepciju koja je daleko od njezina smisla i značenja? Najbliže odgovoru jest aktiviranje poznate mentalne figure akademskog, a zatim i kulturnog nacionalizma i njegova malograđanskog habitusa. Plauzibilna pretpostavka da bi knjiga naišla na jači odjek da je zadržala naslov disertacije, upravo zbog rasporeda nacionalnih filologija, samo je jedan dio problema, i vjerojatno uključuje naknadno povijesno iskustvo raspada zajednice u kojoj je književnohistorijski bio moguć jugoslavenski roman. Drugi je svakako njezin diskurz, strukturalni pristup i analitički kategorijalni aparat za koji u to doba naše akademske sredine još nisu bile epistemčki spremne. Uvjeti proizvodnje književnog znanja i njegovo stanje nisu Pelešu išli u prilog. Vrijedi spomenuti da u to vrijeme Peleš, nakon što je poslije studija 1957. pokrenuo i uređivao kulturni časopis *15 dana*, uglavnom radi u literarnoj redakciji Radio Zagreba, a zatim i kao urednik Trećeg programa Radio Zagreba koji je 1964. započeo s emitiranjem – dakle izvan akademije. Godinu dana nakon što je knjiga objavljena odlazi u Francusku kao lektor i predavač na slavistikama Sveučilišta u Lilleu (1967./68.) i Parizu (Université Paris VIII – Vincennes, 1968.–1970.), da bi 1972. napokon dobio docenturu na zagrebačkom Odsjeku za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta.

Materijalna mikrohistorija Koraćeve knjige ponešto je drukčija.³ Nakon što je 1961. obranio disertaciju *Hrvatski roman u doba moderne. Dvadeset godina hrvatskog romana 1895–1914*,⁴ Korać, nakon trogodišnje stanke, započinje rad na *Hrvatskom romanu između dva rata 1914–1941*, odnosno njegovim riječima: rad na knjizi trajao je „od polovine 1964. do polovine 1967.”⁵

³ O Koraću usp. Marinković, Dušan. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća. Otpor institucionalnoj asimilaciji*. SKD Prosvjeta. Zagreb.

⁴ Koraćeva disertacija jednako je tako objavljena s promijenjenim naslovom. Usp. Korać, Stanko. 1963. *Dvadeset godina hrvatskog romana 1895–1914. Rad JAZU*, knj. 333. 299–499.

⁵ Usp. Korać, Stanko. 1974. *Hrvatski roman između dva rata 1914–1941*. August Cesarec. Zagreb, str. 6.

Rukopis je objavljen tek 1972. u Radu JAZU, a ubrzo i kao samostalna knjiga, najprije 1974. i zatim već sljedeće 1975. godine.⁶ Godine u kojima je pisao pripovijeda sam Korać (2014), a zatim i faktografski iscrpnije Marinković (2024). Naime, nakon obrane doktorata Koraću su se ponudile dvije mogućnosti: da ostane na studiju narodnog jezika i književnosti / Odsjeku za jugoslavenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, prihvati asistentsko mjesto i predaje narodnu (danas: usmenu) književnost (formalno je na Odsjeku bio već izabran kao najbolji kandidat), za koju nije imao izraženiji afinitet, ili da na Pedagoškoj akademiji u Karlovcu odmah stekne (honorarnu) profesuru na predmetu Jugoslavenska književnost, uz poneko dodatno egzistencijalno obiteljsko obećanje. Odabire Karlovac u kojemu, dakle, od 1964. do 1967. dovršava rukopis o romanu od 1914. do 1941. Ubrzo nakon toga, 1968. ostao je bez posla, i po vlastitom svjedočenju „više od godinu dana klatio sam se između Karlovca i Zagreba da nađem neki posao” (Korać 2014: 65), da bi se napokon 1969. zaposlio u zagrebačkom Izdavačkom poduzeću Prosvjeta. Za Koraća u vrijeme pisanja teže je reći da radi izvan akademije, ali jednako tako nije baš blizu fakulteta odnosno sveučilišta.

Dakle dvojica književnih povjesničara, uvjetno, izvan / na rubu povlaštenih zidina akademije, zanimaju se problemom koji se dijakronijski nadovezuje: prvi romaneskni modernitet u dvokoraku (Koraćev) nastavlja drugi (Pelešev). Koje su njihove pozicije u odnosu na dostupno znanje i kako pristupaju problemu romana odnosno modernog romana? Čime raspolažu, u kakvim uvjetima proizvodnje rade i s kakvim alatom rukuju bivši učenici (bar neko vrijeme) zajedničke im karlovačke gimnazije?

Postavljena pitanja odnose se na konjunkturu odnosno na suženu adaptaciju onoga što se u historiografskoj tradiciji F. Braudela s jedne ili pak ekonomije s druge strane, može nazvati konjunkturu. U primarnom značenju *konjunktura* pokriva realno stanje aktivnosti u cjelokupnoj privredi ili nekom njezinu području, stanje u proizvodnji i prometu određene zemlje, prilike na

⁶ Usp. Korać, Stanko. 1972. Hrvatski roman između dva rata 1914–1941. *Rad JAZU*, knj. 362, str. 285–790. Tekst je dostupan u digitalnoj zbirci HAZU. Knjigu je objavio zagrebački August Cesarec pod istim naslovom dvije odnosno ponovio tri godine kasnije.

tržištu dobara i usluga ili pak stjecaj svih prilika o kojima ovisi ponuda, potražnja i cijene u određenom vremenu i prostoru. Braudel će joj u nadogradnji osnovnog značenja dodati novu dimenziju, ovom prilikom značajno dekontekstualiziranu, iako valja imati na umu njegovu problematiku „trajanja”:

Pojavljuje se nov način historijskog pripovijedanja, možemo reći 'kazivanje' o konjunkturi, ciklusu, čak i 'međuciklusu', koji nam predlaže izbor od desetak godina, četvrt stoljeća i, kao krajnju granicu, pola stoljeća klasičnog Kondratijevog ciklusa. (Braudel 1983: 103)

Zatim nastavlja:

Tako su Ernest Labrousse i njegovi učenici nakon svoga manifesta s posljednjega historijskog kongresa u Rimu (1955) pokrenuli široku anketu društvene historije, u cilju kvantifikacije. Vjerujem da neću iznevjeriti njihovu namjeru ako kažem da će ta anketa neizbježno težiti za određivanjem društvenih konjunktura (čak i struktura); ništa nam unaprijed ne jamči da će taj tip konjunktura imati istu brzinu ili sporost kao ekonomska konjunktura. Uostalom, zbog tih dviju važnih uloga, ekonomske i društvene konjunktura, ne smijemo gubiti iz vida druge aktere čije će ponašanje biti teško, možda nemoguće, odrediti zbog nedostatka točnih mjerila. Nauke, tehnike, političke institucije, mentalno oruđe, civilizacije (da upotrijebimo tu prikladnu riječ) također imaju svoj ritam života i rasta, i nova konjunkturalna historija bit će samo onda potpuna kad popuni svoj orkestar. (ibid.)

Preskočimo li rasprave o kvantitativnoj povijesti i namjere spomenutih aktera, zavodljivost ideje o „popuni orkestra”, kao i sve problemske nanose koji u teoriji historiografije i njezinoj metodologiji postoje na Braudelovim idejama, ostaje nam korisno stajalište da je konjunkturalna moguća kao znanstvena/naučna, da ima svoj ritam života i rasta, ali i da raspolaže specifičnim uvjetima proizvodnje.

Vrijedi stoga uputiti na dijagnostički intonirana uvodna stajališta dvojice književnih povjesničara. Peleš će kratko i jasno u Predgovoru uvesti kategoriju strukture i napisati:

Izbjegavao sam, koliko sam god mogao, da samo naznačim pojedine književne elemente. Trudio sam se da ih imenujem i postavim u određeni romansijerski kontekst. Pri tom sam se susretao s mnogobrojnim poteškoćama, budući da u teoriji romana još uvijek postoje velike praznine. (Peleš 1966: 7)

Zato napominje:

Nije mi bio cilj da napišem teoriju romana, već da otkrijem osobenosti jugoslavenskog romana, koji je rezultat naših društvenih prilika. Dakle, teorijski postupak ovdje je usredotočen na raščlanjenje književne pojave kao analize i posljedice određenih povijesnih kretanja. Nazvao sam knjigu poetikom, a ne teorijom – zato što nisam pojedina književna sredstva razradio izdvojeno, već sam ih uvijek sagledavao u sklopu književnog djela i društvene stvarnosti.

(ibid. 7–8)

Praznine ili manjkove dijagnosticira i Korać:

U nedostatku domaćih teoretskih pogleda na roman bio sam prinuđen da posegnem za stranim teoretskim stavovima. Za stranom književnom građom posezao sam gotovo uvijek kad sam u domaćoj građi naslutio dijete u povojima slično odraslom muškarcu u tuđini. Ako se nekome učini da to nema smisla, neka pokuša uvažiti potrebu za ukazivanjem na tendencije razvoja.

(Korać 1974: 6)

Praznine u teoriji romana i dijete u povojima ili odrasli muškarac u tuđini samo su signali konjunktura, znak da postoji relativna samosvijest o točki njezina razvitka.

Nedostatke književnoteorijskog obrazovanja Korać će u naknadnom memoarskom diskurzu „čovjeka bez domovine” spočitnuti i svom fakultetskom obrazovanju (diplomirao je 1956., iste godine kad i Peleš), detektiravši sve pluseve i minuse svojih nastavnika. Flaker, primjerice, na njega nije ostavio dojam („Vidjelo se da nije bio oduševljen tim poslom, što je nama bilo krivo”, Korać 2014: 54), a J. Kaštelan uopće nije ispunio minimum očekivanja:

Kaštelanu su dali da predaje teoriju književnosti o kojoj nije znao mnogo. Očekivali smo teoriju stiha o kojoj je bilo više literature nego o teoriji proze, pošto se radilo o pjesniku, naše očekivanje bilo je normalno. Ali mi smo gledali kako se čovjek muči sa jednim predmetom koji je važan, a za koji on nije bio pripremljen. Na ispitima nismo znali šta treba odgovarati niti je on znao šta treba pitati. Tek s pojavom S. Petrovića na komparativnoj bačen je u sjenku Kaštelan, ali mi smo već diplomirali. (ibid. 55)

Na stranu ogorčenost koja probija iz Koraćevih memoarskih zapisa, kao i akademski trač kao žanr svoje vrste. Za potrebe ove rasprave svakako vrijedi zabilježiti zapažanje o brojnosti literature iz područja teorije stiha, u odnosu

spram naslova iz teorije proze. Drugo Koraćevo memoarsko spominjanje Flakera jednako tako govori o konjunkturi u vrijeme kad je pisao disertaciju. Odnosi se na danas teže dokučivu činjenicu da se moguće rješenje za proučavanje romana ili barem uputa traži u priručniku naslovljenom *Uvod u književnost*, ali takvi su materijalni uvjeti proizvodnje. Dakle, godina je 1961. kad taj priručnik izlazi iz tiska, a Korać traga za stručnom literaturom i zaključuje:

Ja sam znao da neću u svemu naći potrebne formulacije, da će ponegdje biti nedostataka u teorijskom obrazloženju, da nema literature o romanu osim engleskih i ruskih primjera (Persi Labok, N. G. Forster i Viktor Šklovski), a u domaćim književnostima ništa sistematsko. Trebalo je krčiti put. Ono što me držalo kod te teme jest vjera da ću prepoznati modernistički tekst i da je važno da utvrdim koje su razlike modernističkog teksta prema romantičarskom i realističkom. To mi se činilo za početak najvažnije. Pošto se o romantizmu i realizmu znalo više, trebalo je naći tekstove koji odstupaju od tih poznatih struktura. Istovremeno je Flaker objavio studiju o romanu i noveli u Petre-Škrebomovom *Uvodu u književnost* (1961). Iz toga Flakerovog prikaza vidjelo se da smo mi daleko od istorijskih, teorijskih i tipoloških kriterija za proučavanje romana. Taj mi tekst nije mogao pomoći u nastojanju da istorijski i teorijski napravim red u šezdeset romana koliko ih je izišlo u tih dvadeset godina.

(Korać 2014: 57)⁷

Ipak, priznat će Korać, pomogle su mu koju godinu ranije prevedene knjige G. Lukácsa. *Istoriski roman* (prev. 1958.), koja mu je bila korisna za problem utvrđivanja razlika modernističkog teksta spram realističkog i romantičarskog, a zatim i *Problem realizma* (prev. 1957.) i *Današnji značaj kritičkog realizma* (prev. 1959.), iako se s nekim stajalištima u te dvije realističke knjige nije posve slagao.

Infrastruktura, dakle, nije bajna, struka se u modernom smislu riječi tek uspostavlja, kao što se razvija i njezina samosvijest. I to je prva granica (romana). Razmotrimo li stanje tog dijela konjunktura na koje referira Korać, veoma jasno proizlazi da, iako postoji izniman interes, domaća javnost – uz

⁷ N. G. (Forster) je očevitna pogreška tehničke naravi, radi se naravno o E. M. Forsteru čija knjiga *Aspects of the Novel*, objavljena prvi put 1927., izlazi prevedena u nastavcima u sarajevskom časopisu *Izraz* 1965. pod naslovom *Vidovi romana*. Korać (1974) uvrštava taj prijevod u popis literature.

ponovljenu ogradu o onodobnoj dostupnosti – raspolaže s poljem prevedenoga književnog znanja koje čine, uz spomenute Lukácsa, E. M. Forstera i Flakera: L. Edel, *Psihološki roman* (1961), A. Kettle, *Engleski roman* (1962), R. M. Alberes, *Istorija modernog romana* (tek 1967) i L. Goldman *Za sociologiju romana* (isto 1967, svega tri godine nakon izvornika). Preveden je i neki teorijski klasik poput *Načela književne kritike* (1964) I. A. Richardsa, *Teorije književnosti* (1965) R. Welleka i A. Warrena i Wellekovih *Kritičkih pojmova* (1966). Što se pak domaćih stvari tiče, neizostavnu i iznimno važnu točku predstavlja *Kritika i djelo* (1963) S. Petrovića, zatim *Stilovi i razdoblja* (1964) Z. Škreba i A. Flakera i *Negativni junak* (1965) N. Miloševića, ali i niz prijevodnih tekstova i rasprava domaćih autora u onodobnoj periodici. Vrijedi napomenuti da Tz. Todorov u to vrijeme francusku, pa i svjetsku, javnost upoznaje s radom ruskih formalista, objavivši *Théorie de la littérature. Textes des formalistes russes* (1965), a znameniti naratološki broj časopisa *Communications* (8, 1966), *Recherches sémiologiques: l'analyse structurale du récit*, izlazi godinu kasnije, kad i Peleševa *Poetika jugoslavenskog romana*. Sve ostalo što može u naporu pomoći, od *The Rhetoric of Fiction* (1961) W. C. Bootha do *The Nature of Narrative* (1966) R. Scholesa i R. Kellogga, od *Bauformen des Erzählens* (1955) E. Lämmerta preko *Die Logik der Dichtung* (1957) K. Hamburger do *Typische Formen des Romans* (1964) F. K. Stanzela – dakle tek niz probranih klasika, još je negdje u recepcijskom zraku istodobnosti konjunktura i relativne dostupnosti. S druge strane Bahtin, koji će se uskoro uspostaviti kao najfrekventnija adresa za većinu pitanja upućenih romanu kao žanru, tek kreće s drugom i naknadnom sovjetskom recepcijom (knjiga *Problemi poetike Dostojevskog* izlazi 1963., 34 godine kasnije u odnosu na prvu „redakciju” teksta objavljenu 1929.) kao prvim preduvjetom buduće globalne popularnosti, iako je u sveukupnom opusu jedva koju stranicu posvetio problemu modernog romana. Kako onda razriješiti temeljni problem u konjunkturi „velikih praznina” i „djeteta u povojima”, kako „iskrčiti put”, a pritom obraditi dvadesetak (Peleš) ili 160 romana uz onih ranijih 60 iz dionice moderne u disertaciji (Korać)? Zato je druga granica romana – granica metode.

Korać je u svom „krčenju puta” – prije nego što će poduzeti analizu i gotovo „demografskom metodom”, arhivski temeljito popisati i opisati romaneskni

materijal u partikularnosti nacionalne književnosti – u uvodu, na stanoviti način, pribjegao filozofiji modernog romana. Okvir gradi iz ključnih odabranih filozofema vremena, definiravši i žanr u skladu s takvim okvirom:

Roman se javlja u obliku filozofske ispovijesti bez obzira na to u kome je licu napisan, jer i onda kad je napisan u trećem licu singulara, mi osjećamo da pripovjedač iznosi pred nas intimnu, subjektivnu i pojedinačnu historiju koja se podiže na podlozi historijskog i socijalnog univerzuma. (Korać 1974: 7)

Zatim preko ideje totaliteta, Hegela i Lukácsa, dolazi do dijagnoze epohe, gotovo na način klasičnih određenja moderniteta iz prve polovice 20. stoljeća kao svojevrsnog „gubitka središta”. Od Heideggera i Schelera (*Položaj čovjeka u kosmosu*) do, njemu očividno omiljenog Camusova *Mita o Sizifu*, slijedi struktura polja kao dijagnostika epohe modernosti: „osjećanje da nema jedinstva svijeta”, bog je sišao u svijet koji više nije cjelina ili pak „što su stvari (indeterminističke) i tko je gospodar svijeta iz kojeg je izgnan Bog”. Dakle, klasična „bačenost u svijet” – nema koherentnosti nego vlada rascjepkanost, parcijalnost predmetnosti i plošnost likova, otuđenost pojedinačnog i detalj kao način prikazivanja predmeta. Dominira sadašnjost odnosno svakidašnjica (podijeljena na rad i dokolicu). Duhovna dokolica pak ne postoji, nestaje „patos zdravlja”, iako postoji težnja za povratkom (smislom). Čovjek je ostavljen samom sebi, mašta o radu, stvaranju i povratku u djelotvornu stvarnost. Ukratko: to je slika svakidašnjice kao istinskog predmeta i sadržaja romana, a književnost traga za apsurdom i metafizičkim suštinama koje iz nje proizlaze i preuzima od filozofije metafizičku potragu. Tako Korać dolazi do klasičnih mjesta modernog i nalazi u njemu intelektualnu angažiranost koju negdje nazivamo esejizmom, a negdje metafizičko-filozofskom diskurzivnošću, što čitatelja u načelu dovodi do poteškoća u recepciji. Međutim, zašto bi čitatelj koji živi upravo u takvu svijetu imao poteškoće u čitanju romana koji pripovijedaju taj isti svijet, nije pitanje upućeno samo Koraćevoj stajalištu, nego i nizu sličnih pokušaja tumačenja modernog romana.

Iz ovakva dijagnostičkoga interpretativnog okvira proizlazi kataloški-interpretativno definirana tipologija: (1) historijski roman, (2) psihološki roman, (3) društveni roman, (4) romani s političkom tendencijom, (5) romani o ratu,

(6) romani naturalističkih tendencija i (7) romani s izrazitom lirskom obradom. Naposljetku su svrstani u četiri tipa: tradicionalni i moderni tokovi, psihološki roman, društveni roman (u dva slijeda) i zatim historijski. Vrijedi podsjetiti da je Korać u disertaciji, odnosno radu o hrvatskom romanu 1895.–1914., upotrijebio posve jednak metodološki postupak. Jednako je i započeo rad „Filozofijom i estetikom romana”, uz ponešto jednostavniju sljedeću tipologiju: psihološki, društveni i historijski roman (2. dio društveni historijski).

Peleševa metoda je suprotna. Iz analize književne strukture krećemo do dijagnostike književnog polja, a zatim i historijskog vremena. Minucioznom analizom korpusa (spominje da je u razdoblju od 1945. do 1961. objavljeno oko 400 romana), Peleš će doći do stanovite koncepcije mentaliteta, preciznije njihove romaneskne istodobnosti, još preciznije u romanima aktualizirane istodobnosti raznovremenog: „U jugoslavenskome društvenom kretanju dvadesetog stoljeća karakteristična su tri mentaliteta: primitivni, civilizirani (građanski) i revolucionarni” (Peleš 1966: 253). U fusnoti će dodati da postoje i isprepletene pozicije jer čistih tipova nema. Naravno, primitivni egzistira u okviru skućene proizvodnje, njegovo razumijevanje proizlazi iz održanja puke egzistencije, sve izvan dohvata jest mistično, samosvijest ne postoji. Građansko odnosno malograđansko nadilazi primitivno, usredotočuje se na stjecanje, uz kreativne snage koje se suprotstavljaju tom modelu, ali stvarno rješenje ne traže izvan građanskog opstojanja. Izlazak iz slijepe ulice je revolucionarni, stvaralački mentalitet kao razrješenje i prevladavanje opreka. Ta tri mentaliteta – svojevrsna susljednost u progresiji, ali i dinamička istodobnost varijantnih korelacija – jesu ujedno i osnovna značenja u konstelaciji jugoslavenske društvene svijesti koja je predmet literarnog istraživanja suvremenoga jugoslavenskog romana. Svaki roman proizlazi iz te situacije i nastoji zahvatiti neki od njezinih aspekata.

Drugo važno obilježje Peleševe knjige jest razrađeni kategorijalno-analitički aparat, što bi se u sustavnijem komparativnom čitanju pokazalo kao ogleđan primjer strukturalne analize, čiji diskurz kao da počiva na zasadama razumijevanja književnosti Praškoga lingvističkog kruga i iznimno podsjeća na ideju dinamike književnih struktura F. Vodičke, dakle strukturalni/strukturalistički pothvat koji obuhvaća radove od 1940-ih pa do knjige *Struktura*

vývoje koja je objavljena 1969. (Vodička: 1987, 1998). Usto, analitika je bliska isticanju kolektivne svijesti u pionirskom semiološkom radu J. Mukařovskog (1999) „Umjetnost kao semiologijska činjenica” iz 1936. Stoga Peleš naglašava:

Kao svaka stvaralačka manifestacija i književnost ima svoju liniju razvoja. Literarna svijest – kako se može nazvati sveobuhvatnost literarnih otkrića stvarnosti – dio je društvene svijesti. Stanje literarne svijesti jest cjelovitost književnih nastojanja jednog vremena i prostora. Književno djelo je rezultanta, s jedne strane, stanja društvene svijesti (koja je i objekt literarnog traženja) i, s druge, stanja literarne svijesti (a u njoj su naravno sadržane tradicija i suvremene tendencije). (Peleš 1966: 10)

Međutim, vratimo se kategorijama: mikrokozmički (esejizam i poetizam) i makrokozmički, induktivni i deduktivni roman, sinuozna i kulminaciona fabula, epizoda i epizodna jedinica, horizontalna, vertikalna i asocijativna (asocijativno-temporalna) kompozicija, zatim problemsko-temporalna kompozicija, samopripovjedač, pa niz definiranih pripovjednih postupaka i pojašnjenja njihove funkcije u romanu, da spomenemo samo neke odrednice u vrijeme kad strukturalni/strukturalistički pristup književnom tekstu ulazi u svoje najplodnije godine. Posrijedi su elementi koherentnog kategorijalnog sustava analize i tumačenja, međusobno kompatibilni, dijagnostički i naratološki precizni. Konjunktura pokazuje pojmovnu disciplinu, nema miješanja registara različita porijekla i dometa. Na djelu je primjerna realizacija konjunkturane krilatice što je tih godina izbacuje J. Lotman (1968), naime, proučavanje književnosti mora postati/biti znanost.⁸ Peleš u potpunosti dijeli tu „strukturu osjećaja”.

Usto, Peleš će uspostaviti dinamičku tipologiju jer romaneskna struktura u svim svojim značenjskim sastavnicama stvara dvostruku artikulaciju: dolazi iz društvene svijesti i otkriva konkretno historijsko društveno stanje:

Struktura romana kao dio romansijskog sadržaja rezultat je konstelacije društvene svijesti. Analizom tipičnih strukturalnih odnosa u romanu otkrivaju se, kao što je rečeno, i neke karakteristike društvenog stanja određenog vremena. (Peleš 1966: 16)

⁸ Lotmanova krilatica zapravo je naslov njegova teksta iz 1967. Transliterirano: *Literaturovedenie dolzhno byt' naukoj*.

Tako u B. Ćopiću i M. Božiću nalazi kontinuitet tradicije, u I. Andriću kronikalnost romana, u P. Šegedinu i V. Desnici težnju k esejizmu, O. Davičo i M. Bulatović kategorizirani su kao romansijerski poetizam, a D. Ćosić i M. Lalić predstavljaju poetičke vidove sinteze induktivnog i deduktivnog. Te se karakteristike pokazuju kao tipovi i varijante između tipova već spomenutih triju mentaliteta.

Napokon, odnos žanra i svijeta kao posljednja granica. Pitanje tog odnosa zvuči pomalo „starinski”. Vrijedi razmisliti zašto je tome tako. Korać bira liniju koja će ubrzo postati rubna u odnosu na dominantni smjer književnoga znanja u 1960-im, što nipošto ne znači da je manje vrijedna. Peleš pionirski nagovještava dominantni smjer strukturalne povijesti književnosti i naratologiji veoma blizak način analize konkretnih tekstova, izvlačeći iz njih dalekosežne književnopovijesne i društvene zaključke. Zato ne okoliša oko humanog uloga u humanistiku i mjesta što ga književnost kao jedan od njezinih kreativnih predmeta zauzima. S obzirom na konjunkturu taj analitički (utopijski) ulog, svijet kojem se preko književnosti uzima mjera da bi ga se u konkretnosti historijske artikulacije spoznalo, danas, nažalost, pomalo zvuči kao atavizam. To ne znači da ne postoje relevantni odgovori, ali to su odgovori na neka drukčija pitanja. Konjunktura se promijenila, kao što su se promijenili i materijalni uvjeti proizvodnje književnog znanja. Ali to nas nipošto ne opravdava što sudjelujemo u povijesti humanistike kao u povijesti njezinih zaborava. Ostaje još vidjeti što *Zastave* imaju s tim.

Bibliografija

Braudel, Fernand. 1983. *Historija i društvene nauke*. Dugo trajanje. ČSP 15/2. 99–122.

Chvatík, Květoslav. 1981. *Tschechoslowakischer Strukturalismus. Theorie und Geschichte*. W. Fink. München.

Korać, Stanko. 1963. Dvadeset godina hrvatskog romana 1985–1914. *Rad JAZU*, knj. 333. 299–499.

Korać, Stanko. 1972. Hrvatski roman između dva rata 1914–1941. *Rad JAZU*, knj. 362. 285–790.

Korać, Stanko. 1974. *Hrvatski roman između dva rata 1914–1941*. August Cesarec. Zagreb.

- Кораћ. Станко. 2014. Сјећања човјека без домовине. *Љетопис. СКД Просвјета* XIX. Загреб. 22–65.
- Lotman, Jurij M. 1968. Tumačenje književnosti mora postati znanost. *Mogućnosti* 15/5–6. 717–724. (prev. B. Donat)
- Marinković, Dušan. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća. Otpor institucionalnoj asimilaciji*. Prosvjeta. Zagreb.
- Mukařovský, Jan. 1999. Umjetnost kao semiologijska činjenica. *Književne strukture, norme i vrijednosti*. Matica hrvatska. Zagreb. 122–131. (prev. P. Jirsak)
- Peleš, Gajo. 1964. *Poetika suvremenog hrvatskog i srpskog romana*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet. Zagreb.
- Peleš, Gajo. 1966. *Poetika suvremenog jugoslavenskog romana (1945–1961)*. Naprijed. Zagreb.
- Водичка. Феликс. 1987. *Проблеми књижевне историје*. Књижевна заједница Новог Сада. Нови Сад. (prev. А. Илић)
- Vodička, Felix. 1998. *Struktura vývoje: studie literárněhistorické*. Dauphin. Praha.

BOUNDARIES OF THE NOVEL (PELEŠ AND KORAĆ)

Summary

After a cursory glance at the local state of literary scholarship in the 1960s, the paper proceeds to analyse two exemplary treatments of the modern novel: "Poetics of Contemporary Yugoslav Novel 1945-1961" by Gajo Peleš and "Croatian Novel between the World Wars 1914-1941" by Stanko Korać. Foregrounding the specific conditions for producing literary history in the dynamics of exchange between the local and the global situation of literary studies, three genre boundaries are held up to scrutiny, pertaining respectively to epistemology, the method of inquiry, and the relation of the novel to the actual social reality.

Keywords: Gajo Peleš, Stanko Korać, modern novel, knowledge of literature, conjuncture, conditions of production

Часлав В. Николић

Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

ПОЕТИКА РОМАНА: УВИДИ СТАНКА КОРАЋА О СРПСКОМ РОМАНУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА¹

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.04>

Препознајући књигу *Српски роман између два рата (1918–1941)* Станка Кораћа пре свега као концепт могуће историје романеског жанра у српској књижевности који даје добар увид у токове књижевних промена у првој половини 20. века, али и као пример једне на позицијама формализма и структурализма утемељене методологије тумачења романа, у истраживању приказујемо како је Кораћ у уводном раду ове књиге – „Неколико принципа поетике романа” – мислио о роману уопште и како је у оквиру општег схватања овог жанра сагледао српски међуратни роман.

Кључне речи: Станко Кораћ, роман, поетика, формализам, структурализам, српска књижевност

Књига *Српски роман између два рата (1918–1941)* Станка Кораћа објављена је 1982. године и представља монументални историјско-критички поглед у садржај, поетику и промене које су обликовале српску међуратну прозу. У књизи, подељеној на два велика дела, налази се око 120 текстова о романима објављеним између завршетка Првог и почетка Другог светског рата. У првом делу – који је профилисан поднасловом „Модерни и традиционални токови” и у коме је Кораћ желео да представи „главни фонд српског међуратног романа” – налази се 31

¹ Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада запослених у настави на акредитованим високошколским установама у 2025. години број 451-03-137/2025-03/200198).

рад, од којих је највише текстова о романима Милоша Црњанског (Кораћ је тумачио четири романа Црњанског – *Дневник о Чарнојевићу*, *Сеобе*, *Сузни крокодил* и *Кај шћанске крви*) и о романима Растка Петровића (приказани су романи *Бурлеска Јосифовина Перуна Боја Грома*, *Са силама немерљивим* и *Дан шесџи*). У другом делу књиге – који нема поетички предзнак у виду поднаслова – налази се 90 радова. Први је текст о роману *Пре среће* Милице Јанковић, из 1918. године, а последњи о роману *Тамнице* Милоја Чиплића и Љубише Јоцића, објављеном 1941. године. Посреди су романи који

естетски не досежу ниво добрих романа, структурално и технички су традиционални, не доносе неке нове погледе на човјека и свијет око њега, немају живљих, изузетнијих и рељефнијих слика, али неки од њих имају поједине фрагменте, призоре, слике, које су врло занимљиве.

(Кораћ 1982: 581)

Формативни значај у Кораћевој студији има текст „Неколико принципа поетике романа” – књижевнотеоријска и методолошка платформа Кораћевог историјскопоетичког мишљења коју ћемо у овом раду представити – док се на крају књиге налазе „Закључци”, у којима се излаже књижевноисторијски поглед на српски роман између два светска рата. Студија о српском роману између два светска рата Станка Кораћа темељи се на структуралистичким и формалистичким поставкама – чему је најбоље сведочио часопис *Умјетност ријечи* – чиме се легитимише и као значајна манифестација рада Загребачке стилистичке школе.

Уводни текст књиге *Српски роман између два рата 1918–1941* представља теоријско-књижевну платформу за историјскокњижевни и критички рад Станка Кораћа, јер се у њему артикулише, како је у наслову назначено, „неколико принципа поетике романа”. Примарни задатак науке о књижевности представља испитивање књижевног дела као „чврсте целине са одређеном структуром”. Кораћ жели да усредсреди своју мисао на структуралност текста, одмах указујући на то да је контекстуализирање дела (нпр. културно, идеолошко, биографско) секундарна перспектива тумачења, јер „само дјело важније је од свега онога што се може ставити око њега” (ибид. 5). Приметићемо да Кораћ роман види као појаву поетичке стабилности: роман има структуру која

обезбеђује чврстину и целovitost, а заокруженост целине у структури наративног текста омогућава извођење принципа уцеловљавања. Шта то, по Кораћу, структурира, поетички дефинише роман као чврсту целину? Темељни или главни појмови проучавања романа – основни принципи поетике романа – јесу фабула, ликови, психологија и описи. Ове четири компоненте обухваћене су приповедањем – „без кога не може бити уметничке прозе” (Кораћ 1982: 5). У теоријској самоконцептуализацији Кораћ не артикулише своје схватање приповедања, као онога што, обухватајући их, афирмише фабулу, карактере, психологију и дескрипцију, премда би било добро да смо могли прочитати шта образује тај фундаментални, онтолошки услов уметничке прозе без кога – проза није уметничка, а текст није целина. Не откривајући, дакле, шта је приповедање по себи, Кораћ говори о томе колико су критеријуми структурираности фабуле, изграђености лика, детерминанти, нијансираности и противречности психологије, те природе поступка дескрипције важни за посматрање историје прозе. Наиме, Кораћ приказује фабулу, ликове, психологију и описе не тек као неке априорне, по себи важне апстрактне аспекте литературе, већ у њиховом трансформативном манифестовању. Надајући се да ће доћи „до слике развита књижевних стилова преко назначена четири тематска круга”, он настоји да, прегледом трансформативног манифестовања фабуле, ликова, психологије и описа, илуструје „како се мијења структура фабуле зависно од промјене стила, а мијењају се такође и ликови и њихова психологија, као што се мијењају и описи” (ибид.). Уводник тако показује да књига *Српски роман између два рата 1918–1941* функционише као нека врста генеративно-поетичке панораме српске прозе двадесетих и тридесетих година 20. века, у којој ће се слика те прозе показати како као једна стилско-поетичка целина, тако и као поглед у еволуцију српске књижевности. Према томе, књига Станка Кораћа има свест о унутрашњој и историјској динамици литературе, те је светло под којим се појављује српски роман између два светска рата знаковито за хоризонт српске прозе у последња два века. А уводни текст ове књиге представља простор за теоријско формулисање онога што јесте српски међуратни роман, из којег се гледа у целину српске (прозне) литературе.

Своје схватање фабуле – као оријентационог, амблематског параметра романескне литературе – Кораћ утемељује сазнањима руских формалиста, пре свега увидима Бориса Томашевског и Јурија Тињанова. Издваја став Томашевског, према коме фабула представља узрочно-временску везу у размештање тематских чинилаца, односно „укупност догађаја у њиховој унутрашњој вези”, па онда, на трагу Томашевског, формулише и своје виђење: „Нешто се мора догађати да би била фабула, а то догађање мора имати узрочно-временску везу.” (Кораћ 1982: 6). Кораћ примећује да се у нашој критици и теорији књижевности слабо употребљава појам *сиже* – који је „у уској вези са фабулом” – али да је и о том појму неопходно говорити. Изнова се ослања на Томашевског, чија одређења *сижеа* – „уметнички саграђен распоред догађаја у делу”, „укупност истих мотива у узастопности и вези коју им дело даје”, „уметнички састав” – нису сасвим задовољавајућа за Кораћа. Не разрешавајући до краја проблем разграничења фабуле и *сижеа*, Кораћ се враћа на појам фабуле као на непроблематично поље мишљења о роману. Код Тињанова уочава нестабилну употребу појмова *фабула* и *сиже*, некад њихово поистовећивање, а понекад раздвајање, па су његови ставови „мање одређени и мање јасни од ставова Томашевског”. Док се позиције различитих аутора (а каткад и у текстовима истог аутора) у разумевању *сижеа* разликују, сви се „слажу у дефинисању фабуле и да је њен појам ушао толико у употребу да се без њега не може говорити о прозним дјелима, нарочито о романима” (ибид. 7). Премда становишта Томашевског и Тињанова нису чврста, Кораћ се ослања на њих услед, како се чини, дефицита одговарајуће теоријске апаратуре. Међутим, примећујемо и потребу овог аутора да српску прозу између два светска рата постави у контекст теоријског мишљења времена, па каже да су у току двадесетих година прошлог века руски формалисти били „врло активни и трудили су се да дадну што више појмова тако потребних теорији књижевности” (ибид. 8). Упркос њиховом доприносу, недостају нам „чврсти и јасни теоријски појмови о многим питањима науке о књижевности”, због чега теоретичари књижевности могу бити гневни, али Кораћ налази да постоје историјскопоетички разлози за различиту проученост стиха и прозе. Док је „циљ истинског пјесништва” била „тежња да се напусти земља”, дотле проза „није могла да пјева

о боговима и јунацима” и сматрана је „нижом књижевном врстом”. Међутим, проза не само да је „постала и остала моћна умјетност”, него је и порекла примат песме и драме. Станко Кораћ 20. век сматра веком романа, па епохалним разлозима – унеколико модом књижевне и културне саморепрезентације – утемељује избор предмета у својој књизи: „Зато је потребно да се давимо прозом, нарочито романом, јер се данас сматра да писац, ма колико био успјешан, није поставио све што је потребно ако није написао роман.” (Кораћ 1982: 9)

Романтичарски роман одликује динамична фабула. Романескни динамизам постоји уколико постоји „фабуларни круг пун узбуђења, немира, страдања и крви”. Фабула, наиме, „мора да се шири и да има више заплета, изненађења, препознавања, расплета, јер само тако може бити динамична” (ибид. 15). Узимајући *Два угола* Богобоја Атанацковића (1852) као пример, Кораћ показује да романтичарско развијање напрегнуте фабуле одражава присуство многих и изненадних догађаја, као што су нагле болести, смрти, изненађења, препознавања, раздвајања, оштро контрастирање добра и зла, увођење супериорног јунака, догађаји путовања, фигуре жена и тема рода (домовине), мноштво лица. Будући да таква фабула „тражи вањско догађање, све је засновано на сусретима, кратким разговорима, договорима, састанцима, растанцима, опасностима, авантурама, све у полету и паду”, може се рећи како ту нема елемената који значе „задржавање фабуларног тока” (Кораћ 1982: 13). Романтичарско фабулирање је спацијално, оно јесте један вид овладавања простором, па се јунак „креће, путује, доживљава авантуре, иде из опасности у опасност, а читалац се са јунаком преноси у разне тачке стварног простора” (ибид.). Пратећи и развијајући ритам „свакидашњег човековог живота”, фабула се у реалистичком роману – какав је *Бакоња фра Брне* Симе Матавуља (1892) – сажима, па у њој нема више „изненађења, случајних сусрета, авантуристичких путовања, опасности по живот главних јунака”. Редукција фабулативног динамизма значи да се уместо изненађења и заплета, покрета и простора, у реализму „ликови шире показују, више удаљују да би мислили своју мисао и свој живот” (Кораћ 1982: 15). Динамика је у функцији приказивања карактера, а у мање динамичној фабули читаоцу се приближава психолошки портрет лика. Како „у разгранатој и динамичној фабули та близина

није могућа”, разлика у изложености и близини карактера опредељује и разлику између романтичарске и реалистичке фабуле. Кораћев принцип је да наративни динамизам одређује и положај јунака у наративној оптици. „Изградња и дезинтеграција фабуле мора се посматрати са тога гледишта: колико нам је близу и колико удаљен главни јунак, или главни ликови.” (Кораћ 1982: 19) Како су чврстина и повезаност у развијању причања важна обележја фабуле, то се модернизација романа повезује са процесима дефабуларизације. Први степен дефабуларизације учинио је реалистички роман, поједностављујући фабулу као форму за „обликовање приче о свакидашњем животу”. Задржавање фабуларног тока почиње у реализму, док је модерни тип романа репрезентативан за потпуно кочење овог тока и дефабуларизацију. Изменом наративне динамике мења се и однос према простору и времену, па специјализацију наратије смењује темпорализација приповедања. „Вријеме ће постати господар структуре романа тамо гдје је фабуларна динамика закочена, гдје је простор скученији и јунак не путује већ размишља и осјећа у времену.” (ибид. 13–14). Романескни модернитет у знаку је нединамичне фабуле или неповезаног фабуларног тока, односно у знаку унутрашњег човековог живота који траје у времену. Господар нединамичне фабуле у романескном модернитету „није простор него вријеме”, а у овом моделу романа „јунак стоји на једној тачки објективног простора, а у свијести му букти цијели пожар утисака, идеја, противрјечности психолошких и, уколико се види простор, он је дат у сјећању” (ибид. 14). Излазећи из непосредности пређашњег презентовања, померајући се у димензију сећања, простор у роману времена све учесталије постаје имагинаран или – виртуелна слика (како су о томе писали Пол Вирилио и Мери Лор Рајан). Репрезентативни пример другог степена дефабуларизације – који обележава модерни тип романа – представља *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског (1921). *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског представља егземпларни текст српске међуратне прозе. Као роман без фабуле, „сав саткан од асоцијација и импресија”, *Дневник о Чарнојевићу* важна је тачка у развоју српског романа, а уједно то је „један од најважнијих примјера помоћу кога сазнајемо какав има облик модерни српски роман” (Кораћ 1982: 28). У тој књизи није више реч, сматра Кораћ, о „објективним фактима,

него о перцепцији, о унутрашњој вибрацији у човеку која се дотиче спољног свијета” (ибид. 25). Док роман са фабулом има ликове и гради узрочно-последичне односе између ликова, роман без фабуле – што *Дневник* јесте – „има сјенке уместо ликова и утиске о свијету оног једног који прича” (ибид. 28). Пошто се догодио епохални померај од фабулативног, догађајног, спацијалног наративизовања ка доживљајној, нефабулативној, темпоралној нарацији, описи се трансформишу у „свјетлосне мрље, као на импресионистичким сликама”, а догађајна каузалност превладава се истовременошћу доживљаја. Кораћ налази да су асоцијације и импресије градивни надомештај модернистичке поетике за дезинтеграцију традиционалне фабуле.

Основно питање у изграђивању ликова у роману, по Кораћу, представља то „да ли ликови имају сва главна својства људи које сусрећемо у свакидашњем животу или немају” (ибид. 29). Романтичарски јунак је „лик са својствима”, али, будући једнак у етичком смислу од почетка до краја, он је „обликован у статичкој перспективи”. Зато што је статичан, јунак је лик, а не карактер. Јунаци реалистичког романа (о чему пише на трагу Шкловског) обликују се као карактери онда када се „развијају, дограђују и мијењају”, не постајући, попут ликова, „увијек исти”. Модернистички роман се враћа на статичне ликове и, као што је случај у наслову романа Роберта Музила, апострофира човека без својстава. Отуда ни главни јунак *Дневника о Чарнојевићу*, сматра Кораћ, „нема својстава”, а његова унутрашња физиономија је – статична, неактивна, заустављена у самопосматрању. Петар Рајић је исти „на почетку и на крају”, јер док „на почетку види *живо̃ без смисла*”, то што на крају каже да ће, ако умре, погледати у небо као у своју утеху не значи да он тамо нешто сагледава – небо ипак „није симбол наде и вјере у бога него једино визуелна и естетска забава која има функцију утјехе у празном и незанимљивом свијету” (ибид. 31). Док се у романтизму осећа недостатак психолошке портретизације, у реалистичком роману човеково понашање израз је његове психологије. Упркос примећености извесних нејасности, ту је ипак реч о психологији система, рационалног реда, а не о психологији „ирационалног хаоса”. У психолошком испољавању модернистичког јунака Кораћ уочава основу структуре, раздешене фа-

буле, слике, асоцијативности итд. Психологија Петра Рајића је психологија декадента, болесника, нихилисте – за кога више „нигдје нема светиња”.

У структурама нарације 19. века, особито у реалистичкој техници, опис одликује повезаност, непрекидност, чврстина. Као такав, опис је израз поверења у „чврстину и постојаност ствари”, у тзв. реални свет, у „природни ред ствари и односа”. Отуда, сматра Кораћ, настаје – реализам описа. У модернистичкој књижевности опис није моделован према природи, већ према субјективном виђењу, утиску и емоционалном животу лика. Опис је – психолошка слика. Није миран, објективан, већ се остварује „помоћу малих и скоро независних целина као у импресионистичком сликарству”. Романескне представе нису целовите, већ одломкасте, јер као што би приповедач Црњанског могао да каже – „нећу све да представим, не треба ту потпуна и широка слика, представљам само фрагменте неке велике слике, али ти фрагменти имају интензитет, боју, емоционалну снагу, па су зато неиздбрисиви из памћења” (Кораћ 1982: 39). Значај *Дневника о Чарнојевићу* састоји се, између осталог, и у томе што је, дајући визуелну снагу богатој психолошкој слици, овај роман представио модел поетске прозе и „српску прозу упутио према опису који је психолошка слика” (ибид.).

Три типа прозне поетике у 19. и у првој половини 20. века Станко Кораћ приказује као „три главна типа књижевног обликовања до којих се уопште дошло”, који ће се и у будућности „јављати у комбинацијама”. Након што је описао доминантне облике прозног самоизражавања, Кораћ показује да фабула ипак представља историјскопоетичку, а не онтолошку претпоставку романа. Када мисли о будућности овог жанра, он верује да ће, без обзира на техничке промене, категорије као што су „лик, психологија и опис” остати „темељи прозног приповиједања”. Без обзира „на теоријске претпоставке и на практичне експерименте за које до сада знамо” – пише Кораћ 1982. године – „у скорој будућности неће моћи да се заснује роман без ликова” (ибид.). Две године касније Павићев *Хазарски речник* ексцентрира идеју о немогућности романескног самозаснивања изван доминантне улоге ликова.

Савременом читаоцу посебно интересантним може се учинити моменат када Кораћ из структуралне теорије прелази у онтолошко мишљење о литератури. Како би приступио аутентичним особинама српског романа између два рата, он предочава који су *емоционални априори* уграђени у роман и наводи да су љубав, мржња, нада, брига, страх, гађење и равнодушност у модернизму добили „онтолошки значај”. Почетком осамдесетих година прошлог века у Кораћевом рукопису наговештено је оно што ће три деценије потом постати атрактивно у студијама књижевности и културе – испитивање климе унутрашњих светова фикције. Он о овим расположењима мисли као о темељним одређењима човековог живота, па се зато „не може замислити роман као књижевна врста а да се не виде та расположења” (Кораћ 1982: 40). Роман је, дакле, једна књижевна онтологија штимунга или атмосфере. Посреди су, како то Кораћ види, тоналитети човековог односа према стварима и свету, па појављивање гађења и равнодушности у 20. веку изражава оквир бивствовања у коме, опирајући се стварима, човек бира самоћу. Осећамо да је Кораћев усамљени, изоловани човек 20. века – његови снови, памћење, мишљење – онај човек о коме ће Петер Слотердијк касније, у великој студији о сферама, говорити као о имунолошки ослабљеном субјекту, који се тешко креће светом што је остао без централног осветљења (в. Слотердијк 2010). Прича о имунолошки компромитованом човеку представља важан принос смисла, јер обелодањује положај душе у неокружном добу. Најбољи примери усамљености човека као онтолошке специфичности модерног типа романа у српској међуратној књижевности јесу *Дневник о Чарнојевићу*, *Сеобе* и *Дан шесџи*, чији јунаци испољавају могућности деликатног саморазумевања. Слотердијковој тези да је човек који је испуњен и обухваћен светском тмином, главобољом и усамљеношћу заправо прогутани субјект – тако да то изражава управо његов стомак – можемо придружити слике Вука Исаковича и његовог болног трбуха, из романа *Сеобе* Милоша Црњанског.

Први светски рат формативни је догађај за српску књижевност 20. века, једна од онтолошких константи његове модерности. Рат је ту, по Кораћу, „доживљен као нешто опште, као тоталитет и као питање живота и смрти, питање постојања народа или његовог нестанка” (Кораћ 1982: 43). Код Црњанског и Растка – чији су романи „централне тачке српског

међуратног романа” – долази до сједињавања историјске свести и песничког бића, па психолошког и космичког принципа.

Примјер српског међуратног романа показује да свака књижевност мора бити национално утемељена, она мора да тематски и историјски буде национално огледало, а по психолошким и онтолошким истинама она мора бити универзална. (ибид.)

Отуда психолошке чињенице – као што су ветар, вода, небо, сунце, море, даљина, боја, облик, пут, грех, немоћ, узалудност, ништавило – показују како Црњански и Растко оно непосредно – чуло претварају у мисаони доживљај, а оно поетско изводе до филозофског, тиме сједињујући космичке и психолошке обрасце. Космологизација психолошке перспективе у српској књижевности значи отварање за оно што је „иза ствари”. Када артикулише мисао о метафизичком слоју модерног романа, о трепету кроз који се „изражавају поруке из натчулног”, Кораћ мишљење о књижевности поставља у контекст сазнања о ишчезнућу одређујуће наткомплексности – како о томе пише Ридигер Зафрански (2024) – у виду „господара свијета”. Тада Кораћев говор о поетском роману постаје говор о *poiesisu* српске књижевности. Указујући на то да се Бодлеров празни идеалитет трансформисао у Малармеово Ништа – о чему Хуго Фридрих пише у 1969. године у Загребу преведеној књизи *Сѝрукѝура модерне лирике*, на коју се наш аутор позива – Кораћ потврду за ову развојну линију препознаје код Црњанског, јер код њега налази „једну тамну ријеч: прах”.

Празан идеалитет суочава нас са немилосрдношћу природе. Покушај хришћанства да унесе милосрђе у човеков свет онемогућен је у 19. веку, када дарвинизам, натурализам и материјализам одбацују милосрђе као опасну доктрину. Међутим, кад се „покаже у својој голој форми”, истина о природи – и ту Кораћ показује шта је у постхришћанском свету изгубљено – „открива своје ружно лице зато што нам без милости ставља пред очи насиље и немилосрђе” (Кораћ 1982: 47). Модерни свет је отуда „свијет без духа, без идеје и без бога”, а све што у њему остаје, како Растко Петровић показује у монументалном роману *Дан шести*, јесу напор и бол. Ипак, за Кораћа постоји друга страна, један драгоцен остатак: субјективност доживљаја изражена као лирски

илузионизам. Стил је позиција одбране усред бола и напора. Једно, дозволите да тако кажемо, милосрђе језика. Не само да српски роман између два светска рата рашчитава у контексту историје књижевности 19. и 20. века, не само да на позицијама формализма и структурализма поставља једну методологију тумачења романа и тиме књижевно-теоријски утемељује своју књигу, не само да препознаје духовно-историјску динамику и изговара шта је то модернитет, већ у говору свог препознавања – а сваки је говор, по Слотердијку, могућност да нешто путем нечега посети нешто – Станко Кораћ прецизно осећа чега у свету више нема и чиме нас то, као милошћу, још само књижевност посеђује.

Библиографија

Зафрански, Ридигер. 2024. *Зло или драма слободе* (прев. Саша Радојчић). Фондација Група север. Нови Сад.

Кораћ, Станко. 1982. *Српски роман између два рата 1918–1941*. Нолит. Београд.

Sloterdijk, Peter. 2010. *Sfere: mikrosferologija*, том 1: *Mehurovi* (prev. Aleksandra Kostić). Fedon. Beograd.

Фридрих, Хуго. 2003. *Структура модерне лирике: од средине 19. до средине 20. века* (прев. Томислав Бекић). Светови. Нови Сад.

POETIKA ROMANA: UVIDI STANKA KORAĆA O SRPSKOM ROMANU IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

Sažetak

Prepoznajući knjigu *Srpski roman između dva rata (1918–1941)* Stanka Koraća pre svega kao koncept moguće istorije romanesknog žanra u srpskoj književnosti koji daje dobar uvid u tokove književnih promena u prvoj polovini 20. veka, ali i kao primer jedne na pozicijama formalizma i strukturalizma utemeljene metodologije тумачења романа, у истраживању приказујемо како је Кораћ у уводном раду ове књиге – „Неколико принципа поетике романа” – мислио о роману уопште и како је у оквиру општег схватања овог жанра савладао српски међуратни роман.

Кључне речи: Станко Кораћ, роман, поетика, формализам, структурализам, српска књижевност

THE POETICS OF THE NOVEL: STANKO KORAĆ'S INSIGHTS INTO THE SERBIAN NOVEL BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Summary

Recognizing the book *The Serbian Novel Between the Two Wars (1918–1941)* by S. Korać primarily as a concept of a possible history of the novelistic genre in Serbian literature—which provides valuable insight into the literary transformations of the first half of the 20th century—as well as an example of a methodology for interpreting the novel grounded in the principles of formalism and structuralism, this study aims to show how Korać, in the introductory essay of the book titled “Several Principles of the Poetics of the Novel,” conceptualized the novel in general and how, within this general understanding of the genre, he interpreted the Serbian interwar novel.

Keywords: S. Korać, novel, poetics, formalism, structuralism, Serbian literature

Branko Tošović

Institut für Slawistik, Karl-Franzens-Universität Graz

KORAČEV(SKI) ANDRIĆ

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.05>

Analiza je posvećena nekim pogledima Stanka Koraća o Ivi Andriću iskazanim u monografiji *Andrićevi romani ili svijet bez boga* (prvo izdanje 1970, drugo 1989). Rad se sastoji od tri dijela: u prvom se vrši razgraničenje između „Koraćevog” i „koraćevskog” pristupa Andriću, u drugom se težište stavlja na ono što je originalno, specifično, neobično pa i problematično u ovome valorizovanju djela Iva Andrića, a u trećem se tumačenja Stanka Koraća romana Iva Andrića smještaju u kontekst savremene andrićologije.

Ključne riječi: Stanko Korać, Koraćev, koraćevski, Ivo Andrić, roman, Bog, andrićologija

1. Prošlo je pola stoljeća od pojave monografije Stanka Koraća *Andrićevi romani ili svijet bez boga* (Zagreb: Prosvjeta, 1970, 266 str.). Ako pođemo od stava Iva Andrića da je značajna samo ona kritika koja dolazi pedeset godina nakon autorove smrti, možemo konstatovati da je naše vrijeme pravi trenutak da se kritički ocijeni Koraćevo tumačenje književnog djela, poetike i romana Iva Andrića. Koraćeva monografija ima jednu posebnu vrijednost: napisana je za života Iva Andrića (1970, pet godina prije njegove smrti), što je predstavljalo veliku odgovornost pa i smjelost, pogotovo da se u naslov izvuče nešto što se niko do tada (a možda ni kasnije) nije usudio da uradi i što je kod samog Andrića izazvalo vrćenje glavom: da su upravo navedena djela svijet bez boga.¹

¹ Na pitanje „Da li vas pojedini kritičari konsultuju povodom svojih tekstova?” Andrić je odgovorio: – *Pa obično mi šalju svoje knjige, a neki dođu na razgovor, ili mi pišu [...] Ali ja im, na žalost, tu ne mogu mnogo pomoći... Ja nisam čovek koji ima vremena da odgovara na pisma... Verujte, ne zahvaljujem se ni za čitave knjige posvećene mom delu... U stvari,*

2. Interpretaciju stvaralaštva Iva Andrića iz perspektive Stanka Koraća razgraničili smo na dva dijela: jedan je markiran prisvojnim pridjevom *Koraćev*, a drugi kvalifikativom *koraćevski*, što je izvučeno i u naslov rada. Prvi pristup obuhvata sve ono što je ovaj poznati književni teoretičar i historičar napisao o Ivu Andriću, a druga ono što je u tome tumačenju inovativno, inspirativno, originalno, produktivno, kreativno, neobično, provokativno pa i sporno, problematično. Za drugi pristup („koraćevski Andrić”) značajna su pitanja koja imaju šire značenje za tumačenje poetike romana našega nobelovca, srpske i hrvatske poetike i teorije poetike, kao što su: shvatanje i tumačenje umjetnosti, odnos historijske i umjetničke istine, teorija romana (filozofski temelji), teorija pripovijedanja, tipovi pripovjedača/pričaoca, naturalističko opisivanje, pripovijedanje u kontekstu modernih psiholoških i filozofskih teorija, slojevitost strukture, fenomen naivne svijesti, mjesto historije i legende, tumačenje historije, tipologija junaka, izbor i slikanje likova, odnos kolektivnog i individualnog, umjetnički postupak („pokazivati, a ne govoriti”), struktura dijaloga, fenomen tišine i ćutanja, naslanjanje na druge pisce (Kafku, Dostojevskog, Tolstoja i dr.) i sl. U analizi glavna je intencija da se pronade i objasni ono što smatramo *koraćevskim* i da se utvrdi šta su kao *koraćevsko* zapazili i istakli drugi istraživači.

3. Paradigmu „koraćevskog Andrića” čini niz odrednica poput: Andrić je (a) pisac romana bez boga², moderni pisac, fizički i metafizički pisac, mudar pisac, netradicionalni pisac, nenaturalistički pisac, neapstraktni pisac (to je ono što tako sam Korać naziva), (b) pisac tjelesnosti*, pisac fatalizma*, humanistički pisac*, pisac mirnoće, trpljenja i podnošenja*, pisac univerzalnosti*, pisac mitskog*, pisac nedijalogičnosti*, pisac depsihologizacije interijera*, pisac detalja*, pisac integrista*, moderni realistički pisac*, klasicistički pisac* itd. (to je ono što mi tako nazivamo i označavamo zvjezdicom).

moгу reći da se radujem kada se piše o mom književnom delu studiozno i sa naučnim argumentima. Ali šta da odgovorim na ovakav naslov: Andrićevi romani ili svijet bez boga? Mislim da je bolje za pisca da ostane po strani kad je reč o njegovom delu. Neka se kritičari objašnjavaju, preračunavaju i razračunavaju. To im je i posao...” (Dimitrijević 2010: 84). Božidar Kovačević je napisao: „Ima kritičara koji posmatraju Andrićev svet kao 'svijet bez Boga'. Čini mi se da ovo nije tačno.” (Kovačević 1976: 70)

² Ovu imenicu Korać piše malim početnim slovom.

4. Po svojoj originalnosti i inovativnosti (bar kod nas) metapoetema „pisac romana bez boga” jeste centralna jedinica „koraćevskog Andrića” – centralna koraćema. Ona se najviše naslanja na Dostojevskog. Korać piše da je Dostojevski prvi pisac koji je svoje junake suočio sa problemom boga i da su oni različito reagovali na misao da boga nema: jedan kaže da je sve dopušteno, drugi se pita kakav je on „kapetan” ako boga nema, ali su se svi mučili sa izvjesnošću boga, često iracionalno reagujući. Ova se misao konkretizuje: „Ivan Karamazov, Stavrogin i drugi čine one stvari koje se ne mogu pomiriti sa razumom. Gdje nema boga, nema ni razuma, jer je sve dopušteno [...]” (Korać 1989: 145). Korać kaže da je Dostojevski kod pisanja *Braće Karamazovih* upadao u krizu kad je trebalo da govori o afirmaciji boga, ali je poglavlja usmjerena protiv afirmacije boga pisao u zanosu. „To kažu biografi velikog pisca, ali to se vidi i u tekstu romana kao važnijem dokazu.” (ibid. 236). Dalje se ističe da Andrićev pripovjedač posmatra istoriju a ne neki pojedinačni događaj i da zato u njegovoj filozofiji istorije nema boga ni vrhovnog principa, postoji samo autonomno događanje koje ima zasebne jedinice postavljene u vremenskom slijedu (ibid. 122). Zatim se konstatuje da bezuman nesporazum iskrsava samo u svijetu bez boga, a da je Andrićeva umjetničko-filozofska zgrada sagrađena baš na svijetu u kome nema boga (ibid. 325) te se zaključuje:

Andrićev pripovjedač nikad ne diže glavu iznad zemlje, on ne gleda u nebo i ne traži boga, nego zapaža na zemlji njena bogatstva, koja sva, ali uglavnom pojedinačno uzeta, ulaze u čovjekov doživljaj. Širina toga doživljaja veoma je velika i prostire se od sitne pojedinosti u pejzažu i od sitne pojedinosti u kući ili na odjeći pa do zahvata većih i složenijih površina. (ibid. 163)

U ovome tumačenju Korać nije prvi koji je na to obratio pažnju, nije dakle potpuno inovativan, ali je izričit.

5. Druga suštinska koraćema jeste modernizam Iva Andrića. Kao primjer navodi se, između ostalog, *Fata (Na Drini ćuprija)*, 1945) i njena „sukobljena volja sa drugim i protivnim stranama” (Korać 1989: 110), što je za Koraća dokaz da je Andrićev zahvat u ovom tekstu sasvim moderan, a ne tradicionalan u smislu romansijskog iskustva XIX vijeka. I taj modernizam Korać objašnjava na nivou toka svijesti:

Fatina drama proživljena je u njenoj svijesti, pri čemu nije dat prostor u kome bi se ta drama bar jednim dijelom pokazala kao sukob Fatine volje sa drugim i protivnim snagama: Dok čitamo intenzivni dio Fatine priče, mi smo u njenoj svijesti, a taj postupak da se čitalac prenese u junakovu svijest potpuno odgovara modernoj tehnici proze. (Korać 1989: 110)

Da bi potkrijepio misao o Andriću kao modernom piscu, Korać ističe da ovaj pisac svoje junake tumači samo onim što su oni sami doživjeli, tačnije on prenosi njihove doživljaje u autentičnom obliku „stvarajući tako određen krug činjenica u kojima su same autopsihičke situacije bilo romana bilo pripovijetke” (ibid. 111). Dokaz za to Korać vidi u pripovijeci *Smrt u Sinanovoj tekiji* (1936), u kojoj je pisac prenio čitaoca u dvije minute svijesti umirućeg starca. Korać izvlači zaključak da se analizom ove pripovijetke uvjerljivo može dokazati kako je Andrić moderan pisac i dubok psiholog (stvarnost jedne svijesti u kritičnom trenutku prenosi u stvarnost pripovijetke, u književni izraz). Andrić je prema Koraćevom mišljenju moderan pisac i po tome što je više zasijecao u elementarna i primitivna svojstva, pa i onda kad je htio iskazati kako se neko lice osjeća ugroženo od nedefinisanih i metafizičkih atributa, te dodaje: „Ta elementarna svojstva vladaju čulnom osnovom čovjekovog bića i zato imaju univerzalni značaj i prekoračuju pragove vijekova.” (Korać 1989: 127)

6. Treća je koraćema fantastičnost, za šta se kao argument najviše nudi motiv kartanja na mostu u romanu *Na Drini ćuprija* (1945), u kome igra na sreću Milana Glasinčanina sa nepoznatim strancem (đavolom?) djeluje potpuno nestvarno, nerazumljivo i daleko od redovnog toka stvari i ljudskih odnosa. „U toj mogućnosti dešava se ono što je neobično, izuzetno i neredovito.” (Korać 1989: 122). Korać tvrdi da slika kockarskog odmjeravanja na mostu, koju neki kritičari nisu prihvatili, predstavlja prilog fantastici koju Andrić nije zanemario u svojoj prozi te nastavlja: „Pravo govoreći kakav bi to bio pisac koji ne bi imao smisla da prikaže fantastične prizore, da vidi fantastične slike i da vjeruje u mogućnost fantastičnog.” (ibid.)

7. Prema Koraćevom mišljenju Andrić je dvodimenzionalan (naš izraz) u tom smislu jer je istovremeno fizički i metafizički pisac, za šta argumentaciju nalazi, između ostalog, u romanu *Gospođica* (1945). Da Andrić nije apstraktan pisac i da njegove tekstove treba posmatrati kao slojevite strukture

u kojima postoji i stvarni podatak (fizički pisac) i njegova umjetnička transpozicija (metafizički pisac), odnosno da je Andrić istovremeno i fizički i metafizički pisac, „sa osobitom valjanošću”, potvrđuje ovaj roman:

Rajka je poslovna osoba koja se brine da što više uštedi i stekne, ona obožava novac i odbacuje sav ostali svijet, ona će početi taj novac razbacivati kad se sretne sa Ratkom, ali sve to samo je jedan nivo priče o njoj, i to onaj fizički; u drugom nivou, ili metafizičkom, prepoznajemo u njoj brigu, tjeskobu, strah i neugodu kao kategorije koje vladaju modernom metafizikom ili filozofijom egzistencije. (Korać 1989: 90–91)

Autor dodaje da se fizičko i metafizičko, prolazno i vječno, pojedinačno i univerzalno, osjeća u stalnom uzajamnom odnosu i da se iz toga odnosa dobija slika tvrde i nasilne stvarnosti, na jednoj strani, a ljudska briga, patnja, misao, na drugoj (ibid. 91). Kao dokaz za stav da je Andrić fizički i metafizički pisac ovaj kritičar nalazi u nezavršenom romanu *Omerpaša Latas* (1976), konkretno u motivu umjetničke nemoći:

Ta nemoć ne dolazi iz slikara i iz kondora, ona dolazi iz svijeta, jer svijet je takav u kome se ne može djelovati, u njemu su silnici i moćni sistemi koji sve zaustavljaju. Kod jednog kruga pisaca s početka vijeka vidjeli smo nemoć kao posljedicu unutrašnjeg razaranja ličnosti, ovdje kod Andrića vidimo nemoć kao posljedicu tiranije u spoljnjem svijetu. (Korać 1989: 331)

Korać ističe da je metafizički značaj tiranije jedna od bitnih tema u Andrićevoj umjetnosti: „Ona je vidljiva u *Na Drini ćupriji*, u *Travničkoj hronici*, u *Prokletoj avliji* i ovdje u *Omerpaši Latasu*, ali i drugdje.” (ibid.). Na pitanje šta je tiranija, otkud ona dolazi, ko su njeni nosioci i kako to da se protiv nje ništa ne može Korać odgovara: „Sva ta pitanja ostaju s ovu stranu gdje smo mi, a tiranija je transcendentna i zato s onu stranu, nedokučiva.” (ibid.).

8. Andrić je za Koraća dvodimenzionalan i po tome što ne samo da je fizički i metafizički pisac nego je takođe (istovremeno) realista i modernista. On tvrdi da je u *Travničkoj hronici* (1945) autor duboko sagledao dvostruki čovjekov položaj u kome je on individualna samosvijest i kolektivno biće („Čovjek je individualizirani mitski heroj sa sviješću o svojoj tragičnoj sudbini, ali on je i zoon politikon sa sviješću o svojoj obavezi prema kolektivnom biću”), što pokazuje da je „Andrić svoje filozofske koncepcije izgradio na istim temeljima na kojima je podignuta tradicija velikog realističkog romana”.

Slijedi zaključak da je senzibilnošću, unutrašnjom angažovanošću, brigom, tjeskobom, strahom, krivicom, nesporazumom i nagonom tijela Andrić moderan pisac (Korać 1989: 270). Piščev modernizam Korać nalazi u odnosu prema realizmu: „Moderni pisac koristi realizam kao uzornu baštinu iz koje može učiti, ali neće ponavljati njegove postupke u prikazivanju likova i opisanju sredine.” (ibid.). S tim u vezi on ukazuje da su neki kritičari [ne imenuje ih ali se nameće Đorđe Jovanović koji je kod Andrića nalazio prividni realizam, Jovanović 1949] prigovarali Andriću da je deformisao realizam, „jer nisu valjda mogli da ovo pitanje razmotre u njegovoj istorijskoj razvojnoj liniji”, i konstatuje da Andrić nije realista u smislu građanskog književnog realizma prošlog vijeka (ibid.). U vezi sa tumačenjem Iva Andrića kao realiste Korać se posebno zadržava na junacima modernog romana. U taj kontekst smješta i *Gospođicu* (1945).

9. Andrić je i pisac fatalizma, koji Korać nalazi, između ostalog, u nesporazumu:

Moramo ostati u nesporazumu i to je ono što ljudskoj drami daje fatalističku logiku. Andrić ne poriče to da čovjekov nesporazum mora da se dovede na ravninu fatalizma. (Naravno, riječ je o modernom i evropskom tipu fatalizma).

(Korać 1989: 95)

Kao primjer navodi Radisava i Fatu iz *Ćuprije* (1945): ako su oni simboli kojima se pisac služi da bi pripovijedao o čovjekovom nesporazumu, očigledno je da nema smisla tražiti u njihovoj sudbini samo korijene orijentalnog i bosanskog vjerskog i filozofskog fatalizma, pri čemu ovim simbolima pisac „prekoračuje granice orijentalno-bosanskog medija, mada je i on dovoljno vidljiv, i pripovijeda o čovjeku uopšte i o dvjema glavnim vrstama čovjekovog nesporazuma” (Korać 1989: 95). Argument za fatalizam Korać nalazi i u *Travnjčkoj hronici* (1945): Andrić je u tančine prikazao jednog osmanliju (vezira) kao „spomenik površinske hladnoće i krutosti” sa ljudskom patnjom koja se stalno povećava jer je povećavaju novi udarci:

Pisac je tačno predočio i jednu vrstu orijentalnog fatalizma koji se lako ukorjenjuje i drži kod neprosvijedenih ljudi, pa se u taj fatalizam mogu useliti različite fiksne ideje koje su stvarni katalizator rasturanja i uništenja ličnosti. Vezir boluje od fiksne ideje da bi sve bilo drukčije da je poživio kao vladar Selim III. (Korać 1989: 222)

10. Andrić je za Koraća i humanistički pisac, što posebno potvrđuju dva romana: *Travnička hronika* (1945), u kome se prepoznaje humanizam širok i slobodan od svih i svakojakih predrasuda, i *Gospodica* (1945), u kome je Andrić humanista i u kome uvijek svraća naš pogled na ono što je ljudsko u njegovom djelu.

11. Andrić kao romanopisac toka (struje) svijesti dolazi kao sljedeća bitna koraćema. Ovaj pojam (eng. *stream of consciousness*), koji je uveo američki filozof i psiholog William James, služi za oznaku unutrašnjeg života u kome neprekidno struje misli, osjećaji, utisci i najčešće nevezane zamisli (u književnoj teoriji tok svijesti odnosi se na prikazivanje asocijativnoga spektra misli, osjećaja i utisaka likova). U centru Andrićeve pažnje nalaze se junakovi unutrašnji, psihički procesi. Radnja se iz spoljnog svijeta premješta u čovjekovu svijest pa djelo često postaje više splet elemenata psihičkog stanja nego zbivanja u stvarnosti.

12. Korać doživljava Andrića i kao pisca mirnoće, trpljenja i podnošnja. On je za njega takođe pisac mitskog, pri čemu „u trenucima koji bi se mogli smatrati bliskim mitskom osjećanju Andrić stvara svoje najbolje slike” (Korać 1989: 207), što Korać ilustruje slikom kada Đavil i Defose uveče stoje kod prozora i razgovaraju:

Stojeći kraj prozora, u očekivanju potpunog mraka, mladić i konzul su često razgovarali o toj večitoj svetlosti i tome paši na čiju su sveću bili navikli kao na nešto stalno i dobro poznato. (Korać 1989: 207)

13. Tvrdnju da je Andrić pisac univerzalnosti Korać potkrjepljuje stavom da je on nacionalan, ali i svjetski pisac jer je „pisao dramu našeg čovjeka, ali i dramu čovjeka uopšte, suočenog sa glavnim problemima života na sadašnjem stepenu čovjekovog fizičkog i duhovnog razvitka” (Korać 1989: 163): naš je po tome što je tačno vidio dramu našeg individualnog i kolektivnog bića, a svjetski jer je u nacionalnom pronašao one attribute koji vrijede za čovjeka uopšte. Uz to Andrić je jedan trenutak čovjekove svijesti, jedan trenutak svijesti u „neumoljivoj istoriji” podigao na balkansko nebo kako bi osvijetlio svijet i kako bi vidio kako izgleda mrak (ibid.).

14. Andrić je za Koraća i pisac tjelesnosti jer „u svim velikim trenucima književnog kazivanja Andrić prikazuje tijelo, ili u uništenju, ili u odbrani od uništenja, ili u kakvom spontanom životu” (Korać 1989: 207). Ti se trenuci

nalaze u cijelom Andrićevom književnom djelu pa tijelo postaje centar ili stožer oko koga se sve okreće, „ono je briga o svom sopstvenom postojanju i paklu” (ibid.).

15. Na više mjesta Korać potencira stav da Andrić nije naturalistički pisac. Posebno na tome insistira u analizi romana *Na Drini ćuprija* (1945). On se poziva na Lukača i njegova učenja o pripovijedanju i opisivanju da bi dokazao kako „Andrić ne ulazi u krug naturalistički orijentiranih pisaca” i kako opis nabijanja na kolac u *Ćupriji* (1945) nema značenja naturalističke deskripcije (Korać 1989: 139). To se odnosi i na scenu silovanja Ciganke u romanu *Omerpaša Latas* (1976).

Svirepost nagona, kako ih vidimo ovdje kod Andrića, data je sa zastrašujućom oštrinom, jer tu nema nikakve svetosti, nikakve ideje o ljepoti kad je ljepota tako surovo zamijenjena za nešto što je ružno, ali što može da smiri nagone. (Korać 1989: 304)

Korać postavlja pitanje da li se tu radi o naturalizmu kao ideološkom stavu ili književnom postupku i ističe da na to nije baš sasvim lako odgovoriti, ali da bi moguće objašnjenje bilo da Andrićeve slike ne dolaze iz doktrinarnog naturalizma, da njegovi opisi nisu izvedeni naturalističkom procedurom, da je njegov pogled više psihološka i moralna slika, što je već velik korak koji nas vodi od naturalizma u nešto drugo (ibid.). I dodaje: „Psihološki značaj Andrićeve slike ono je što je upadljivo, on prati uspone i padove jedne psihološki izgrađene slike, a već to nema uporišta u naturalizmu.” (ibid.). Korać je izričit u stavu da Andrić nije naturalista: „Zato odbijamo svaku pomisao da je Andrić naturalist, on je samo spuštao pogled do svirepih činjenica života, tamo gdje je bila mala sumanuta Ciganka i divljačni vojnici.” (ibid.).

16. Andrić je za Koraća i pisac nedijalogičnosti, dakle on je po tome suprotnost Dostojevskom. Korać zapaža da se dijalog kod Andrića lako i brzo pretvara u pričanje jednog lica, a ono drugo lice, koje bi trebalo biti sagovornik, pretvara se u slušaoca, koji nešto uz put i kaže, ali to saopštava objektivni pripovjedač u formi objektivnog iskaza (Korać 1989: 250). Andrićevi junaci malo razgovaraju, oni osjećaju, misle i trpe pa stoga pisac rijetko koristi dijalog kao književno sredstvo. „Isto tako može se kazati da aktivnost Andrićevih junaka nije velika, kao, na primjer, kod Balzaca i Stendhala, a to je zato što je važnije njihovo osjećanje, njihova patnja nego njihovo stvaranje

i njihova aktivnost.” (ibid.). Tako je priča bez dijaloga u kojoj se iznosi osjećanje i čuđenje osnovna struktura Andrićevih djela (ibid. 260).

Andrićev čovjek je začuđen, iznenađen, zahvaćen strahom, brigom i samošću, a sve su to više ontološki nego psihološki problemi, kao što se to vidi i u modernim filozofskim pravcima, naročito onima egzistencijalističkog usmjerenja. (ibid.)

17. Andrić je za Koraća i pisac plastičnosti, koja je Andrićevoj prozi najveća snaga: „Svuda su Andrićevi opisi plastični i to je jedna od crta njegovog stila na koju treba ukazati, a ta plastičnost je meka i topla, ne tvrda i hladna kao plastičnost klasicista i naturalista.” (Korać 1989: 304)

18. Andrić je za Koraća i pisac detalja, što pokazuje razgovor Davila i Defosea kraj prozora u *Travničkoj hronici* (1945). U *Gospodici* i *Proklesoj avliji* prozorom se uokviruje pričanje pa su ova dva djela okvirna pošto na početku i na kraju vidimo Rajku Radaković kraj prozora kako krpi čarape i Mlađića kako posmatra fra Petrov grob. U *Ćupriji* (1945) Fata je naslonjena na okvir prozora i posmatra bogatstvo i ljepotu svijeta dok je Lotikin prozor dugo osvijetljen noću, a iza njega ona svodi račune o svom životu.

Andrićev prozor, kao i prag Dostojevskog, ono je mjesto pored koga i na kome se dešavaju psihološke drame i donose sudbonosne odluke. Andriću je potreban prozor kao otvor da se vidi kroz njega vanjski i unutrašnji svijet i zato je on i stvaran predmet. (Korać 1989: 264)

19. Za Koraća je Andrić još nešto: pisac depshologizacije (depersonalizacije) interijera jer on ne ulazi tako često u lirizaciju eksterijera (osim čudesnog opisa zime u *Proklesoj avliji*, 1945), što je karakteristično i za Dostojevskog. Najzad, može se reći da je Andrić pisac integrista jer je njemu „uviijek stalo do cjelina, do uvida u čovjeka i u svijet, pa se to vidi i u dijelovima i u cjelini romana” (Korać 1989: 265–341). Dijelovi su značajni zbog pojedinih lica, a cjelina daje opštu i zajedničku sliku.

20. Što se tiče filozofske koncepcije Iva Andrića, Korać ističe da je to pisac koji je kadar da stalno izgrađuje svoju glavnu filozofsku koncepciju, da je razvija, dopunjava, produbljuje, ali da takođe dosljedno i predano živi u njoj te je ne može napustiti.

Neki drugi pisac ili nema filozofske koncepcije, ili je mijenjao svoju koncepciju od djela do djela. Andrićeva koncepcija je čvrsta, ona ima sigurne temelje kao i svodove, ona je građena kao filozofski sistem, u kome može biti mnogo pojedinačnih djela, ali sva ona izražavaju filozofiju sistema.

(Korać 1989: 90–91)

21. U kontekstu „neAndrićevih” pedeset godina (1975–2025) interesantno je utvrditi (1) kakve je Stanko Korać unio novine u andrićologiju i uopšte metapoetiku, (2) koliko je Korać originalan u tumačenju Andrića i (3) koliko su istraživači u „postkoraćevskom” periodu potvrdili ili demantovali njegove ideje, stavove, zaključke. Traženje odgovora na prvom nivou (šta su kao koraćevsko zapazili i istakli drugi istraživači) zahtijevalo je mnogo vremena jer je trebalo zaći u literaturu koja nije mala iako se radilo o samo jednome (ali najznačajnijem) dijelu građe – monografskom. Letimičnom analizom pedesetak monografija o Andriću i njegovom stvaralaštvu došli smo do prilično razočaravajućeg zaključka: Stanko Korać nije u andrićologiji zauzeo ono mjesto koje mu s pravom pripada, nije zauzeo visoko mjesto bez obzira na veliku (po kvalitetu) knjigu o Andrićevim romanima kao svijetu bez boga.

22. Postoje dvije vrsta andrićologa: jedni su se bavili Andrićevim književnim djelom, a drugi su se interesovali za ličnost i život našeg nobelovca (postoje i slučajevi kada se u istoj publikaciji spajaju oba pristupa, recimo kod Miroslava Karaulca i Žanete Đukić Perišić).

23. Što se tiče prve vrste, u koju spadaju autori monografija o piščevom književnom opusu, oni se mogu hronološki (prema datumu objavljivanja monografije) svrstati u šest grupa: (1) Nikola Mirković (1938)³, Petar Džadžić (1957), Midhat Šamić (1962), Miloš J. Bandić (1963), (2) Stanko Korać (1970), Dragoljub Stojadinović (1970), Radovan Vučković (1974), Nikola Milošević (1976), Slavko Leovac (1979), Ivan Tartalja (1979). (3) Miloslav Karaulac (1980), Predrag Palavestra (1981), Dušan Marinković (1984), Ivanka Udovički (1988), Vuk Milatović (1996), (4) Jelena Novaković (2001), Dragan Stojanović (2003), Ivan Nastović (2005), Radomir V. Ivanović (2006), Vesna Krmčar (2007), Milosav Šutić (2007), Snežana S. Baščarević (2008), Snežana Milojević (2008), Miroslav Mirković (2008), Branko Tošović (2008), Tihomir

³ Zbog ograničenja u obimu ovoga rada izostavljene su u spisku literature bibliografske jedinice o autorima i njihovim djelima koji se dalje navode.

Brajović (2009), Mladen Šukalo (2009), (5) Predrag Lazarević (2010), Ante Bašić (2011), Tihomir Brajović (2011), Jovan Delić (2011), Žaneta Đukić Perišić (2012), Slavko Gordić (2013), Olivera Radulović (2013), Tihomir Brajović (2015), Krešimir Nemec (2016), Miloš Đorđević (2016), Miloš Đorđević (2018), (6) Nebojša Lujanović (2020), Boris Škvorc (2021), Perina Meić (2021), Snežana Milosavljević Milić (2021), Branko Tošović (2023) i dr. Tu su i oni koji svojim prvim monografijama predstavljaju najnoviju generaciju andrićologa: Dragana Francišković (2022), Milana Poučki (2018), Nataša Kovačević (2022) i dr.

24. Postkoraćevski period (vrijeme koje je uslijedilo nakon izlaska Koraćeve monografije: 1970–2025) dalo je ne malo istraživanja četiriju romana koje je Korać analizirao. Samo u okviru projekta „Ivo Andrić u evropskom kontekstu” (Grac, 2007–) svi su romani (četiri završena i dva nezavršena) dobili posebne zbornike – ukupno šest: *Andrićeva ćuprija* (2013), *Andrićeva Hronika* (2014), *Andrićeva Gospođica* (2016), *Andrićev Latas* (2017), *Andrićeva sunčana strana* (2018). O navedenim djelima izašle su u „postkoraćevskom” periodu monografije u kojima se tumače tri romana: Radovan Vučković (1974), Ivo Tartalja (1979, 1991), Miloslav Šutić (2007), Žaneta Đukić Perišić (2012) i dr.

25. Ovdje treba spomenuti istraživače koji, koliko nam je poznato, nemaju posebnu monografiju o Andriću, ali se ističu analitičkim, originalnim, kreativnim i/ili produktivnim pristupom: (a) Milan Bogdanović, Vojislav Đurić, Isidora Sekulić, Velibor Gligorić, Midhat Begić, Franjo Grčević, Meša Selimović, Dragan M. Jeremić, Muharem Pervić, Borislav Mihajlović, Vladan Nedić, (b) Zdenko Lešić, Krunoslav Pranjić, Velimir Visković, Ivan Lovrenović, Vuk Filipović, Branka Brlenić-Vujić, Zvonko Kovač, Staniša Tutnjević, Enver Kazaz, Sanjin Kodrić, Dragan Bošković, Vladimir Osolnik, (c) Aleksandar Jerkov, Mihajlo Pantić, Davor Dukić, Kornelije Kvas, Slobodan Vladušić, Dragana Vukićević, Biljana Đorđević Mironja, Ranko Risojević, Svetlana Šeatović Dimitrijević, Mirela Berbić-Imširović, Mevlida Đuvic i dr.

26. Ako bismo među publikacijama morali izdvojiti samo nekoliko koje su se kvalitetom i novinama izdvajale, kazali bismo da su međaši jugoslovenske andrićologije sljedeće knjige: *Ivo Andrić* (1957) Petra Džadžića, *Istorijski izvori Travničke hronike [...]* (1962) Midhata Šamića, *Andrićevi romani*

ili svijet bez boga (1970,1989) Stanka Koraća, *Velika sinteza* (1974) Radovana Vučkovića i *Pripovedačeva estetika* (1979) Iva Tartalje. Među publikacijama iz uži područja istakli bismo studiju *Andrić i Krleža kao antipodi* (1976) Nikole Miloševića, *Lepa bića* (2003) Dragana Stojanovića i *Zlatno jagnje* (2007) Miloslava Šutića, a od novijih izdanja monografiju *Pisac i priča* (2012) Žanete Đukić Perišić.

27. Kada je u pitanju druga grupa – istraživača ličnosti i života Iva Andrića – značajne su monografije i studije o Andrićevom životu čiji su autori Branko Milanović, Kosta Dimitrijević, Radovan Popović, Ljubo Jandrić, Želimir Bob Jurišić, Neđo Šipovac, Vasilije Kalezić, Gordana Brajović, Zdravko Antić, Silvija Novak Bajcar, Aziz Hadžihasanović, od stranih Mihael Martens, kao i povećane tekstualne cjeline objavljene u više brojeva pojedinih časopisa (Siniša Paunović) i dr. U istraživanju života i rada Iva Andrića posebno se nameću knjige: *Sa Ivom Andrićem* (1977) Ljuba Jandrića, *Rani Andrić* (1980) Miroslava Karaulca, *Andrićeva prijateljstva* (1992) Radovana Popovića i *Ivo Andrić* (1981) Koste Dimitrijevića. Među njima nalaze se autori monografija sa dosta afirmativnim odnosom prema Andriću (Miroljub Jevtić, Dušan Glišović, Ratko Peković, Slobodan Kljakić, Zoran Milutinović, Enes Škrgo), ali i sa prilično ili izrazito negativnim/negatorskim valorizovanjem (Muhsin Rizvić, Rusmir Mahmutćehajić). Ako pođemo od principa da svaka negacija znači i afirmaciju, onda i knjige posljednje vrste daju na svoj način doprinos osvjetljavanju suštine Andrićeve umjetnosti i stvaralaštva.⁴

28. Predrag Palavestra je u periodu od 2003. do 2007. napravio izbor kritičara Andrićevog djela, u koji je ušlo 17 autora po dosta nejasnim kriterijumima (navešćemo ih prema redoslijedu pisanja): Milan Bogdanović, Velimir Živojinović Masuka, Boško Novaković, Borivoje Jevtić, Đorđe Jovanović, Miloš J. Bandić, Petar Džadžić, Dragan M. Jeremić, Pavle Zorić, Jovan Kršić, Stanislav Vinaver, Miloš Crnjanski, Todor Manojlović, Zoran Gavrilović, Zoran Glušćević, Nikola Milošević, Slavko Leovac. Kao što se vidi, nema Stanka Koraća i to je (bez obzira na to da li je nenamjerno) jedna od nepravdi

⁴ Istraživanja Andrića, naročito njegovog djela, dostigla su takvu širinu i dubinu da je došlo vrijeme da se napiše sinteza tipa: *Osnovi andrićologije, Uvod u andrićologiju, O Andriću i njegovom djelu* ili nešto slično.

učinjenih Koraću sa srpske strane. Radovan Vučković je, za razliku od Palavestre, kratko predstavio doprinos Stanka Koraća (Vučković 2006).⁵

29. Nakon Koraćeve knjige objavljene 1970. doći će 1984. monografija Dušana Marinkovića *Rano djelo Ive Andrića*, a onda će proći pune 32 godine da se pojavi publikacija slična Koraćevoj – *Gospodar priče: Poetika Ive Andrića* (2016) Krešimira Nemeca (nastala iz desetak pogovora za *Djela Iva Andrića* u izdanju Školske knjige, objavljena od 2013. do 2015. u 12 tomova).⁶ U popisu literature na kraju ove monografije nalazi se i Koraćeva monografija iz 1970, ali ne i drugo izdanje iz 1989. Da je Nemeć prešutio Koraćevu studiju, upućuje i Kazalo imena (str. 367–373) u kome uopšte nema njenog autora. Naredna hrvatska monografija o Andriću doći će iz pera Nebojše Lujanovića 2020, sa dosta čudnim pogledima na Andrića bez ikakvog pozivanja na Koraća ili njegovog spominjanja, iako je razmatrana koraćevska problematika (pitanje vjere i boga).

30. Ova kraća analiza pokazuje koliko je Stanko Korać kompleksno i duboko istražio Andrićeve poetičke poglede, posebno u kontekstu tadašnjih modernih pravaca i pristupa umjetničkom tekstu, među kojima je i psihologizam – toliko bitan Stanku Koraću. Stoga bi bilo dobro da se ponovo izda Koraćeva knjiga *Andrićevi romani ili svijet bez boga* i/ili možda nešto još krupnije: *Djela Stanka Koraća*, čiji bi izdavači dolazili s obiju strana Koraćevog bića – srpske i hrvatske. Time bi uz knjigu Dušana Marinkovića *Nalaženja Stanka Koraća: Otpor institucionalnoj asimilaciji* (2024) Stanko Korać dobio ono što sada nema nijedan Andrićev valorizator iz bliske prošlosti.

⁵ „Stanko Korać u knjizi *Andrićevi romani ili svijet bez boga* (1970) razmatra i pitanje forme Andrićevih romana u svjetlu modernih teorijskih koncepcija toga žanra, ali i on žanrovske analize prenosi na ravan filozofskih uopštavanja u duhu egzistencijalizma. Na to upućuje i naslov njegove monografije, a isto tako sklonost ka tada preovlađujućim idejama o gubitku čovekovog identiteta i promeni koju je taj fenomen izazvao u koncepciji junaka i njegove borbe za održanje u svetu bez Boga i prepuštenog na milost i nemilost zlim silama sveta. Manje je takav pristup izražen u monografiji Dragoljuba Stojadinovića *Romani Ive Andrića* (1970), gde autor analizira četiri Andrićeva romana (Druga Stojadinovićeve knjiga *Mudrost i tajne u delu Ive Andrića*, 1980, u stvari je proširena prva).” (Vučković 2006: 218)

⁶ Drugoj kategoriji monografija pripadaju djela o životu i ličnosti Iva Andrića tipa *Hrvatski književnik Ivo Andrić* (2002) Željka Poljaka.

U kontekstu suzdržanog odnosa prema Stanku Koraću sa srpske i hrvatske strane rekli bismo da ovaj simpozijum koliko-toliko ublažava nepravdu učinjenu Koraću iz obiju sredina. Drago nam je da je skup koncipiran tako da se pažnja više obraća na Koraćevo djelo, a manje na Koraćevu ličnost, jer je to (ovo prvo) pravi predmet naučnog istraživanja, a ne kopanje po prljavom vešu i po sumnjivim izvorima (što je za žutu štampu i bulevarska izdanja). Analiza je pokazala da je Koraćeva monografija jedan od andrićoloških međaša iako je sticajem okolnosti, objektivnih subjektivnih faktura, nepravedno zaboravljana, *prećutkivana* (u Srbiji) i *prešućivana* (u Hrvatskoj).

Bibliografija

Dimitrijević, Kosta. 2010. *Razgovori i ćutanja Ive Andrića*. Prometej. Beograd.

Jovanović, Đorđe. 1949. *Studije i kritike*. Prosveta. Beograd.

Korać, Stanko. 1970. *Andrićevi romani ili svijet bez Boga*. Prosvjeta. Zagreb.

Korać, Stanko. 1989. *Andrićevi romani ili svijet bez Boga*. Prosvjeta. Zagreb.

Kovačević, Božidar. 1976. Višegodišnji saradnici. *Kazivanja o Andriću*.

Ur. Popović, Radovan. Sloboda. Beograd. 68–70.

Marinković, Dušan. 1984. *Rano djelo Ive Andrića*. Liber. Zagreb.

Marinković, Dušan. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća: Otpor institucionalnoj asimilaciji*. Prosvjeta. Zagreb.

Nemec, Krešimir. 2016. *Gospodar priče: Poetika Ive Andrića*. Školska knjiga. Zagreb.

Tošović, Branko. 2012. Bog u Andrićevom stvaralaštvu do 1941. godine. *Zbornik sa Šestog međunarodnog skupa: Srpski jezik, književnost, umetnost, knj. 2: Bog*.

Ur. Bošković, Dragan. Filološko-umetnički fakultet – Skupština grada Kragujevca. Kragujevac. 255–267.

Vučković, Radovan. 2006. *Andrić, paralele i recepcija*. Svet knjige. Beograd.

**KORAĆ'S/KORAĆIAN ANDRIĆ:
IVO ANDRIĆ IN THE ANALYSIS AND INTERPRETATION OF STANKO KORAĆ**

Summary

The analysis is dedicated to some of Stanko Korać's views on Ivo Andrić expressed in the monograph *Andrić's novels or a world without God* [*Andrićeve romani ili svijet bez boga*] (first edition 1970, second 1989). The work consists of three parts: the first one distinguishes between "Koraćev" ['Korać's'] and "koraćevski" ['Koraćian'] approaches to Andrić, the second one focuses on what is original, specific, unusual and even problematic in this valorisation of Ivo Andrić's works, and the third one places Stanko Korać's interpretations of Ivo Andrić's novels in the context of contemporary Andricology.

Keywords: Stanko Korać, Ivo Andrić, novel, God, Korać's, Koraćian, Andricology

Miroslav Artić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Doktorski studij književnosti, kulture, izvedbenih umjetnosti i filma

KORAĆEVO ČITANJE ANDRIĆA

Aspekti Koraćevog razumijevanja Andrića pod vidom hrvatsko-srpskih književnih odnosa

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.06>

U radu se želi pokazati na koji je način Stanko Korać oblikovao teorijsko-kritički pristup romanima Ive Andrića. Metodološka polazišta u čitanju i razumijevanju Andrićevih romana uglavnom su pozicionirana na spoznajnoj orijentaciji „koju određujemo kao egzistencijalizam” (Marinković 2024). Naime, u hrvatskoj kulturnoj i znanstvenoj javnosti u razdoblju od 1970. pa do 2000-ih o Andrićevom proznom opusu nije bilo objavljenih monografija, niti su objavljivane sustavne analize njegovih romana (ako se izuzme studija Dušana Marinkovića iz 1984. koja se bavi isključivo ranim djelom Ive Andrića). Upravo se zato teži sinoptičkom iščitavanju pionirskog Koraćevog djela *Andrićevi romani ili svijet bez boga*, objavljenom u dva izdanja (1970, 1989). Cilj je istraživanja sustavna i usporedna analiza čitanja Andrićevih romana, jer se u njima oslikava *svijet bez boga* na osobit način razumljiv u okvirima egzistencijalizma.

Ključne riječi: Stanko Korać, Ivo Andrić, *Andrićevi romani ili svijet bez boga*, egzistencijalizam

1. Tretman Koraća i teorijsko-kritičke studije *Andrićevi romani ili svijet bez boga* / *Andrićevi romani ili Svijet bez Boga*

Stanko Korać poznat je u hrvatskoj javnosti kao književni povjesničar, i tako ga navode urednici u natuknici *Karlovačkog leksikona* (2008). U hrvatskoj historiografiji također je predstavljen kao književni povjesničar, dodatno i „proučavatelj proze”, marksističke orijentacije (*Hrvatski leksikon* 1996). Korać je u svojim znanstvenim počecima bio okrenut istraživanjima povijesti

novije hrvatske književnosti, kasnije se jednakim žarom posvetio istraživanju srpske književnosti u Hrvatskoj, to jest istraživao je i proučavao književni rad Srba u Hrvatskoj. Vjerojatno je zbog toga u *Hrvatskoj enciklopediji* (2004) predstavljen samo kao srpski književni povjesničar (gotovo isto kao i u *Hrvatskoj književnoj enciklopediji*, 2010), povjesničar i publicist. U *Hrvatskom biografskom leksikonu* (2009) stoji tek kratka konstatacija „književni povjesničar”, bez dodatnih odrednica. Za razliku od *Hrvatske enciklopedije*, u *Leksikonu* je pedantno naveden popis Koraćevih objavljenih naslova (u prvom redu naslova kao zasebnih knjiga i potom naslova koji su bili objavljeni u časopisima) i dodana literatura o Koraću – kao i u *Hrvatskoj književnoj enciklopediji*.

Stanko Korać vrlo rano se posvetio pomnom istraživanju Andrićevog romanesknog opusa, pa je već 1970. u izdanju Prosvjete objavio književnoteorijsku raspravu *Andrićevi romani ili svijet bez Boga*, „s pozicije idejne i tematske kritike”, kako to ističe profesor Marinković, aktualni biograf Koraćevog života i djela (Marinković 2024: 52). No, već su u navođenju naslova u Hrvatskoj počeli izbijati disonantni glasovi. Naslov studije *Andrićevi romani ili svijet bez boga* institucije od općeg nacionalnog značaja različito navode poigravajući se velikim i malim slovima. Ta neusklađenost u pisanju naslova može se provjeriti i utvrditi u katalozima Gradskih knjižnica. U katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice, a isto tako i u *Hrvatskoj književnoj enciklopediji*, imenice *svijet* i *bog* pisane su u naslovu velikim početnim slovima: „Andrićevi romani ili *Svijet bez Boga*”, dok je u *Hrvatskom biografskom leksikonu* samo imenica *bog* u naslovu pisana velikim početnim slovom: „Andrićevi romani ili svijet bez *Boga*”. U knjižnici Filozofskog fakulteta prvo izdanje navedenog naslova, kao i u katalozima Gradskih knjižnica, imenice *svijet* i *bog* pisane su velikim početnim slovima: „Andrićevi romani ili *Svijet bez Boga*”. No, u drugom izdanju u istoj knjižnici imenice *svijet* i *bog* pisane su malim početnim slovima: „Andrićevi romani ili *svijet bez boga*”. Inače, autor u prvom izdanju u svojoj uvodnoj riječi objašnjava na koji se način individualno u građanskom svijetu odnosi prema bogu, naime „individualno [se] nije apsolutno pokoravalo bogu”, i baš je u tom Koraćevom tekstu ta ključna imenica *bog* napisana malim slovom (Korać 1970: 9). Isto tako, autor malim slovom piše i imenicu *bog* (kao i u drugom izdanju iz 1989.) kada opisuje transfer između percepcije boga i čovjeka, dakle kada govori o svijetu „bez

boga u kome čovjek mora da preuzme krivicu koju nije zaslužio” (Korać 1989: 8).

2. Nevidljivost Koraćeve studije o Andriću (kao što je i sâm Andrić u Hrvatskoj dugo bio nevidljiv)

Korać je kao pasionirani čitatelj Andrićeve proze pomno analizirao njegove romane. Polovicom šezdesetih godina prošlog stoljeća skupio je svoja tumačenja i rezultate iscrpnih istraživanja te ih je objavio kao cjelovitu književnu studiju s teorijskokritičkom intencijom, neobično naslovljenu *Andrićeve romani ili svijet bez boga*. Knjiga je izašla u izdanju Prosvjete 1970., a bilo je to razdoblje u kojem hrvatska književna historiografija ne bilježi slične naslove o Andrićevu djelu jer zaokruženih istraživanja monografskog karaktera posvećenih proznom opusu jedinog našeg nobelovca ili nobelovca s prostora Jugoslavije jednostavno nije bilo. Ali, to ne znači da u hrvatskoj javnosti, točnije u hrvatskoj književnoj historiografiji, nije bilo evidentiranih znanstvenih istraživanja povjesničara i teoretičara koji su se zanimali za Andrićevo djelo. Aktualni povjesničar književnosti i pasionirani proučavatelj Andrićeva djela, danas akademik, Krešimir Nemec u više je navrata isticao stajalište prema kojemu je za hrvatsku književnu historiografiju Andrić dugo vremena bio nevidljiv jer je i sam odnos prema njegovu opusu u Hrvatskoj bio „ambivalentan, oportunistički, često i paradoksalan” (Nemec 2013: 55). Tako je Nemec pisao i mislio u prigodnom eseju 1992. objavljenom povodom stogodišnjice rođenja Ive Andrića, u kojem je još dodatno potvrdio da za Andrića i za njegovo djelo usred procesa razdruživanja u hrvatskoj znanstvenoj zajednici jednostavno nije postojao znanstveni interes (Artić 2017: 474). Andrić navodno „nije bio tematiziran kao *aktivni* dionik hrvatske književnosti”, ponovo je istaknuo već navedenu činjenicu Nemec, i zato ga nije bilo „u književnoj historiografiji [i sukladno navedenom] nema tragova o aktivnom prisustvu Andrića '60–'70 godina” (ibid. 474–475). Drugom prilikom, na Desničinih susretima 2013. u tekstu *Prokletstvo zaborava*, tvrdio je da „u sintezama nastalima od 1945. do 1990. njega ili nema ili je samo 'latentno' prisutan” (Nemec 2013: 55). Dakle, Nemec je u potpunosti previdio rad Stanka Koraća, naravno i radove drugih autora koji su pisali o Andrićevom djelu.

No baš takva pustoš po pitanju Andrićevog djela ne može se potvrditi. Kao da je Nemec u svojim argumentacijama prešutio „složeni svijet teksta” zanemarujući dijakronijski niz i sinkronijsko supostojanje analitičkih pokušaja iščitavanja Andrića u hrvatskoj književnoj historiografiji. Previdio je, tako, davnu 1966. godinu u kojoj su dvojica teoretičara Ivo Vidan i Gajo Peleš istraživali Andrićevo djelo. Vidan je u prvi plan svoga istraživanja postavio „samo pripovijedanje” kroz mnogolike *Kušnje pripovjedačeve svemoći* u časopisu *Forum* (Vidan 1966: 508–519). U tom je kontekstu autor propitivao Andrićev tekst kao jezični fenomen koji je izrastao iz tradicionalnih „strukture umjetničkoga predočivanja”. Svemoć takvog pripovjedača kao što je Andrić utkana je, prema Vidanu, u pripovijedanju koje konfrontira „naslijeđene norme s moralnim otkrićima na pragu novih neizvjesnosti” (ibid. 511).

Uz Vidana je šezdesetih godina Andrićevu poetiku aktivno istraživao i Gajo Peleš u svojoj knjizi *Poetika suvremenog jugoslavenskog romana (1945–1961)* posvetivši se stručnoj analizi romansijerskih postupaka transparentnih u deduktivnim tehnikama, i to posebno, kako ističe Peleš, u romanima-kronikama *Na Drini Ćuprija* i *Travnička hronika*. On smatra da je Andrić u njima uspješno prezentirao literarno traganje „za značenjima društvene svijesti” (Peleš 1966: 55–99). Nastavio je produbljivati Andrićevo literarno stvaralaštvo u tematskoj studiji *Iščitanje značenja*, objavljenoj u Rijeci 1982. godine. I dalje je i dublje analizirao *Tematski sustav Andrićevih kronika* (Peleš 1982: 87–99) s ciljem da dokuči „neke značajke sačinjenog [piščevog] proznog kozmosa” (ibid. 87). Zatim treba istaknuti i one studije o Andriću koje su nastajale sedamdesetih godina. To su u prvom redu radovi Stanka Koraća: njegovo monografsko djelo *Andrićevi romani ili svijet bez boga*, tiskano u dva izdanja, prvo 1970. i drugo prošireno i dopunjeno izdanje 1989. godine. Objavio je Korać još jednu studiju u kojoj raspravlja o Andrićevom stvaralaštvu. U prvom tekstu Koraćeve studije tematizirana je *Žena u Andrićevim pripovijetkama* (Korać 1982: 49–83), a u drugom se ispituje kakav je odnos njegovao *Ivo Andrić prema stoicizmu i egzistencijalizmu* (ibid. 19–48). Ovi značajni teorijski prinosi objavljeni su u zbirci eseja *Patnja i nada* u izdanju Prosvjete 1982. godine. Nezaobilazna je i monografska studija teoretičara književnosti D. Marinkovića *Rano djelo Ive Andrića*, objavljena 1984. godine. Naravno da je bilo i drugih

[...] stručnih i znanstvenih analiza Andrićevih djela, doduše manjeg su opsega, ali zato ne manje značajne. Tako se Grčević udubio u fenomen epifanij-skog karaktera kojega pronalazi u Andrićevim tekstovima, i temeljito ih je izučavao i obradio pod naslovom *Epifanija u Andrićevoj poetici* [Grčević 1982: 229–239]. Riječ je, u ondašnjem kontekstu, o novom i posve drugačijem čitanju Andrića. Grčević u je svom nastojanju pokušao obraniti tezu da Andrić nije tek realistički pisac, naime, on u njegovom djelu prepoznaje nerealističke postupke, nešto slično je tvrdio i Peleš. (Artić 2017: 475)

3. Idejni kontekst Koraćeve monografije

Kako bi bio što jasniji književnohistorijski pa i društveni kontekst Koraćevog naslova *Andrićevi romani ili svijet bez boga*, važno je istaknuti da u vrijeme objavljivanja studije o Andrićevim romanima nije bilo objavljenih studija monografskog karaktera u kojima bi autori istraživali Andrićevo djelo kao zaokruženu proznu cjelinu. Autorsko djelo Ive Andrića je kao kompleksna prozna cjelina ostalo nevidljivo u hrvatskoj književnoj historiografiji. Iako su teoretičari bar povremeno pristupali tematskim izazovima – koji bi kratko bljesnuli ali na kraju ostajali bez traga i odjeka – uvijek je na kraju ostajala samo šutnja. Tako je i Koraćevo razumijevanje Andrića uglavnom prešućivano, obuhvatnije kritičke recepcije jednostavno nije bilo.

Tih ranih godina Koraćevog izučavanja Andrićeve proze, pedesetih i šezdesetih, bilo je objavljenih kritičkih naslova o egzistencijalizmu koji su mogli utjecati na njegove teorijske stavove. Tada je agilni i utjecajni autor R. Supek objavio 1950. svoje eseje o kritičkom razumijevanju egzistencijalizma pod vidom dekadencije znakovito naslovljenu *Egzistencijalizam i dekadencija: dva eseja* (1950). I Supek je poput Koraća isticao tjeskobu kao pogubu suvremenog čovjeka. Korać je usvojim analizama tjeskobu postavio kao dominantno stanje Andrićevih likova. Obojica su tvrdili da je egzistencijalnom tjeskobom „čovjek pritisnut”, dok svijet oko njega historijskim zbivanjima i objektivnim determiniranim okolnostima u pojedincu dodatno stvara strah i pojačava tjeskobu. Opća historijska zbivanja i svijet kao opće mjesto pritiska čovjeka pojedinca, i tada izgleda, tvrdi Supek u svojim esejima, „da se cijela stvarnost urušava i tone” (Supek 1950: 74–75). Usred takvog tjeskobnog iskustva suvremenog čovjeka u svijetu tjeskoba označava „ništavilo, ne-

gaciju stvarnosti, postojanja”, zaključuje Supek (ibid. 74). Mogu se prepoznati slična ili identična polazišta u razumijevanju egzistencijalizma kod obojice autora: za njih je egzistencijalizam isto što i dekadencija, on u stvari i jest dekadencija. U tom se kontekstu tjeskobnog straha obojica pozivaju na Kafku i njegovo djelo. A gdje bi se drugdje suvremeni pojedinac mogao susresti s intenzivnim stanjem tjeskobe i straha (tjeskobnog straha) nego u njegovim prozama? Slična stajališta zastupa i Korać u svom razumijevanju Andrićevih romana, zato se nije slučajno okružio misliocima kojima je egzistencijalistički pristup bio jedini put razumijevanja čovjeka i svijeta. Redom su to autori poput Jaspersa, Camusa, Lukača, Nietschzea, Goldmana, Stegmulera, Schelera, Supeka... To je idejni i misaoni krug u kojem je Korać iščitavao Andrića i tumačio njegovu prozu.

Već se u početku u Koraćevom pristupu Andrićevim romanima čitatelj može susresti sa krivim poistovjećivanjem. Naime, koliko god je sam naglašavao da u Andrićevim prozama pripovjedač dominira kao sveznajuća intencija – pa čak unaprijed otkriva dramski put svojih likova prije nego što mogu sami odlučiti u kojem će smjeru nastaviti – toliko je i sam kao pasionirani čitatelj nastupao poput sveznajućeg tumača koji unaprijed detektira tekst već gotovom shemom isprepletenom egzistencijalističkim postavkama. Tako je upao u iskušenje da unaprijed upisuje već zadana značenja formirana izvan teksta. Kao da mu je na momente za vrijeme analitičkog iščitavanja nedostajao plašt zazora nad tekstom uslijed kojega bi trebao zaustaviti svoje teorijske pretpostavke i prepustiti riječ tekstu samome – da o sebi govori, da kaže što o sebi ima reći.

Egzistencijalistička mreža značenja i razumijevanja stvarnosti i čovjeka bačenog usred svijeta previše dominira. Svijet je prema ovim postavkama ispunjen do vrha nestalnošću i sav se transformirao kroz iskustvo pojedinca u strah, tjeskobu i nesmiljenu brigu dok nekontrolirana historijska zbivanja samo teku i teku ne obazirući se na pojedinca. To je tek jedan segment koji se može izdvojiti u pojedinim Koraćevim interpretacijskim sekvencama. No, ipak nije tako jednoznačno tumačio Andrićeve romane jer ni događaji u njima nisu jednoznačni. Korać se držao slijeda i postupnosti, svaki je roman posebno analizirao naglašavajući njegovu složenost, slojevitost i višeznač-

nost, a ona se osobito očitovala u iskustvu individue budući da svaka ljudska istina ostaje sačuvana u glavnini, i to „u priči i legendi [jer ona tako] čuva onaj dio istine [koji govori] o postojanju i bolu” (Korać 1970: 31). Postojanje pojedinca i zajednice prati historija, a bol, prema mišljenju autora, interpretira i tematizira poezija. I dok glas historije poručuje u romanu *Na Drini ćuprija* „most je potreban” – naravno da je potreban, ali uz gradnju i nastajanje mosta toliko je bilo patnje, silina muke i bola preobilna zbog nečega što je nasušno potrebno. Zašto je pak poezija unutar historijskih zbivanja bila toliko usmjerena i fiksirana na „patnju, protest i duh otpora”? Zar je morao taj ljudski socijalni poredak stvari u svijetu biti toliko nepravedan i okrutan? Čak to ne bi bilo tako vidljivo i bolno, uvjeren je autor, da se ono poetsko nije implementiralo između historijskog zbivanja, i to samo zato da bi iskazalo i sačuvalo sve „ono što bi završavalo bilo [ostalo] skriveno” (ibid. 46). S tom intencijom i pripovjedač gradi svoju priču na dva plana, prvi izrasta „na planu kolektivnog postojanja [a drugi] na planu individualnog reagiranja” (ibid. 48). U krajnjem srazu individualno se opire historijskom, individualno je „pojedinačno izdvojeno iz kolektivnog i zatvoreno u individualnu patnju” (ibid.). To se jasno očitava na patnji Radisava. On se svjesno postavlja naspram ćuprije na Drini, naspram gradnje. Suprotstavlja se nadilaženju riječnog ponora, provalije koja razdvaja ljude, zaustavlja njihove namjere u samim začecima, sprječava njihovo približavanje i moguću suradnju. Radisav se postavio između, i u tom nastojanju „do kraja ostaje čovjek: trošan sa fizičkim bolom i duševnom patnjom, sa mržnjom i gnjevom kao stavom i reagiranjem na one nerazumljive i strašne sile koje su ga osudile [...]” (ibid. 48). Tijek historije u navedenom zbivanju suprotstavljanja izdignut je visoko iznad pojedinca, iznad individue i tako se potvrđuje „tragičnost čovjekova života u historiji” (ibid.). I odmah bi se mogao nametnuti zaključak da Andrićeve likove zahvaća i pokapa duboki tragizam i „fatalizam [koji autor u djelo implementira] kao filozofski stav” (ibid.). Međutim, Korać odmah reagira uslijed mogućeg dojma koji je nesmotreno istaknuo, pa je baš zato isticao suprotno stajalište. Poricao je svaku mogućnost fatalizma u romanima Ive Andrića. Temeljito i jasno osporavao je autore koji slične zaključke izvode iz Andrićeve proze, kao što je to pokušao Milan Bogdanović (1962). U zamku brzog i ishitrenog zaključivanja uvijek mogu upasti oni koji se na prvu budu prepustili trenutnim dojmovima ne čekajući da se dojmovi slegnu poput prašine –

jer se tek nakon proživljavanja i dubljeg razmatranja onoga što naknadno izvire iza sadržaja može dokučiti intencija pripovjedača, koja se ne može i ne smije svoditi „na etnografsku dokumentarnost”. Baš suprotno, uvjeren je Korać, pripovjedač u tekstu potvrđuje da „zbivanja ne vodi nikakva viša volja, zbivanja su autonomna i teku nezavisno od svakog gospodara svijeta” (Korać 1970: 48). Upravo se u tom intermecu, smatra Korać, otvara prostor za „dijalektički pogled na historiju” u Andrićevim romanima, pogled u kojem se razabire razložnost historijskih zbivanja. To znači da je zlo u svijetu koje Andrić tematizira u svojim romanima uvijek „u sebi nosilo buduće dobro” (ibid.). Korać dalje objašnjava ključnu razliku u razumijevanju između dijalektičkog pogleda na historiju i pogleda onih intelektualaca koji

[...] ne traže racionalnu svrhu u lancu historijskih zbivanja, nego promatraju sama zbivanja kao činjenice koje se vezuju jedna za drugu kao karike u lancu po nekoj spontanoj, univerzalnoj i apsolutnoj zakonitosti, koja je takva uvijek i tako će teći: mirno i autonomno. (ibid. 65)

Korać ovom konstatacijom razlaže slijed na koji način pojedini tumači izvode tzv. Andrićev fatalizam kojim se isključuje „boga iz historijskoga toka” (ibid.). Prezentan je taj dijalektički zaokret u ponašanju likova iz romana *Na Drini ćuprija* Radisava i Fatime. Njih je oboje sudbina gonila do kraja, do ruba samoga smisla, ustvari njihov je život naizgled bio lišen svakoga smisla u onome što im je historijski svijet zbivanja namijenio. No, oni se ne prepustaju tom predestiniranom fatumu nego se opiru namijenjenoj sudbini, i svjesno ostaju u pobuni „protiv autonomnog toka zbivanja” (ibid.). Andrić u svojim romanima označava to naizgled ispražnjeno mjesto smisla, jasno ga prikazuje i oslikava. Taj vakuum koji može zavesti čitatelja prema krivom zaključku nastaje isključivanjem racionalne svrhe i samoga pojma boga iz historijskih zbivanja. To je ustvari svijet Andrićevih romana – svijet bez boga, a to znači svijet bez racionalne svrhe. U svijetu u kojem je individui oduzet bog kao racionalna svrha zbivanja preostaje samo otpor kako bi izbjegao „stalno i uzaludno očajanje”. I otuda stoicizam kao alternativni životni stav, jer dok je strah usađen u iskustvo pojedinca kao „egzistencijalni osnov života [kao] unutrašnja i metafizička snaga”, individua je motivirana da se stoicizmu utekne (ibid. 114–115). Unutrašnja i metafizička snaga u Andrićevim likovima cjelokupno zbivanje uzdiže iznad konkretnog događanja, pa u skladu s navedenim Korać može zaključiti da „Andrić promatra historiju a ne pojedini

događaj [...]”. Zato u njegovim romanima, u sudbinama njegovih likova „nema boga ni vrhovnog principa, postoji samo autonomno događanje” (ibid. 133). To historijsko događanje ogleda se „u individualnim jedinicama, u neposrednom životu i njegovoj privatnoj formi” (ibid. 136). Kroz neposrednu prizmu neposrednog života ispričana je *na Drini* usred *Ćuprije* priča o kolektivnom junaku „sa ispričanom historijom srpskog naroda” koji je ostao „sam bez boga u jednom kolektivnom tijelu koje se povija pod udarcima historijske sudbine koja mu nije sklona [...] i] može da izdrži samo stoičkim otporom i vitalnošću što se nalazi u samom tijelu” (ibid. 137).

Pozicija pripovjedača u *Travničkoj hronici*, kao i u ostalim Andrićevim proznim djelima usmjerena je na ono prizemno. Njegov „pripovjedač nikad ne diže glavu iznad zemlje, on ne gleda u nebo i ne traži boga” nego se inspirira beskrajnim bogatstvima zemaljskog života (ibid. 141). Zato Korać i može reći za Višegradsku hroniku da je to djelo u cijelosti mnogoglasni oratorij i „poslije 'Gorskog vijenca' to je prvi veliki oratorij mnogih i različitih glasova naše zemlje” (ibid. 33). Ta osebujna hronika „je jedna od najsloženijih knjiga našega jezika [i utoliko je] teža što se ulaže veći napor da se prate svi njeni registri” (ibid.). Prožet je paralelizmima, podvojenostima i proturječjima, sve u jednom iskustvu, u jednom svijetu, u jednoj individui, u jednoj fragmentarnoj svijesti. Smisao kojem svi akteri teže nalazi se u društvenom determinizmu, no istodobno pojedinac na kraju susreće samoga sebe u svojoj osami i tada prihvaća dubinu apsurdna u koji je uronjen. Dakle, „smisao jest, ali i apsurd jest. Ova dva principa egzistiraju jedan pored drugoga i jedan protiv drugoga” (ibid. 158). Stalno je u likovima prisutna „unutrašnja proturječnost i nedefiniranost” i sve prožima „podvojenost između onoga što [individua] radi i onoga što osjeća i misli” (ibid. 199). A ono što misli i osjeća pripada skrivenom životu, i tu skrivenu i tajnu instancu pisac razotkriva. Uostalom, to je područje koje za sebe želi zadržati religija i kako bi ovladala životom pojedinca, i tu leži njezina moć. Zato Korać iznosi stajalište u kojem potvrđuje da „ono što je htio bog da osvoji za sebe, to je ona istinska vrijednost i metafizičnost ljudskog svijeta” (ibid. 175 –176). Umjetnost se također pomamila za unutrašnjim i skrivenim svijetom pojedinca, stoga je, zaključuje Korać, i ona ponudila svoju moć. Upravo to radi i pisac ovih romana, „u svojim metaforama, slikama i čulnim senzacijama”. To je prvotno religija koristila znajući da „skriveno postaje [...] vječno” i u tome je njezina tajna „i pravilnost njenog izbora” (ibid.).

Tek „'Gospođica' spada u red romana u koji ubrajamo Kafkine i Camusove” – naime u tom je romanu na osobit način, tvrdi Korać, „budna svijest suprotstavljena apsolutnoj sili [i to je] središnja tačka modernog romana, koji se jednim svojim tokom oslanja na 'Mit o Sizifu', a drugim na modernu psihologiju i njeno otkriće toka svijesti” (Korać 1970: 242). Dok suvremeni teoretičari kada pristupaju analizi *Gospođice*, što je u Hrvatskoj zaista rijetkost, nemaju potrebe posegnuti za Koraćevom analizom. Tek se povremeno upuste u tumačenje Andrićevih romana uglavnom izostavljajući njegovo djelo kao da nikada nije napisano. Prije samo dvije godine dvije su autorice, Kristina Peternai Andrić i Ivana Žužul, objavile intrigantan naslov *Neposlušne. Književne prakse prikazivanja roda* (2023) u izdanju Meandarmedie. U svojem istraživanju analizirale su i Andrićev roman *Gospođica*, pri čemu su konzultirale, što je za očekivati, Nemecovu interpretaciju istaknuvši njegov inovativni pristup tekstu u duhu psihoanalitičkog čitanja i razumijevanja. U svojim se argumentacijama oslanjaju i na slovenskog teoretičara Mladena Dolara i njegovu studiju *O škrtosti* (2009). Tako su stvorile referentni okvir unutar kojega su pozicionirale *Gospođicu*. Između ostalog, navode kako se Nemec naglašeno distancirao od dosadašnje književne kritike romana, koja je zastupala tezu o psihološkoj studiji na temu patološke škrtosti i opsjednutosti štednjom pretvarajući ljudski lik u čudovište. One su dakako otišle korak dalje u svojem istraživanju. Izdvojile su i analizirale „konstruiranje identiteta lika usidjelice [tematizirajući] mjesta koje u društvu može zauzeti na njemu zasnovan subjektivitet”, i u tom se smislu nameće pitanje „može li predodžba usidjelice u *Gospođici*, što je dijelom u suprotnosti s [...] normalizacijskim diskursima, potaknuti drukčije promišljanje položaja neudane žene u društvu” (Peternai Andrić i Žužul 2023: 130). S pozicija rodne analize *Gospođica* u svakom slučaju narušava prirodni poredak stvari jer utjelovljuje financijski neovisnu usidjelicu onkraj norme koju propisuje društvena zajednica. Ona je zato socijalno gledano zazorna jer prijeti uobičajenom poretku reda stvari i ustaljenom „normalnom”. Dakako da *Gospođici* manjka identifikacija supruge i majke. U svojoj zazornosti ona nema razumijevanja za potrebe ili interese onih koji trebaju pomoć niti je u bilo kojem obliku požrtvovna. I što je začuđujuće, lišena je svih oblika ženskosti, dapače ona svoj život organizira oko „muške” djelatnosti, a to su financije. Njezin identitet

nije postojan niti nepromjenjiv, uvijek je upućena na druge i ne može se konstruirati izvan društvenih normi (ibid. 164). Valja se zapitati što je u njihovim argumentima bilo toliko oprečno Koraćevom razumijevanju *Gospođice* i čemu je bilo potrebno prešućivati njegovo čitanje. Proizlazi bar zasada da suvremenim iščitavanjima Andrićevih romana za Koraćevo iskustvo čitanja i analitičkog prebiranja teksta nema više mjesta.

Zadnji Andrićev roman *Omerpaša Latas* zatekao je i samog Koraća, koji je čitajući ovo djelo shvatio da u složenom i slojevitom tekstu „na kraju svakog puta [nastaje novi tekst koji] sabire propast, ludilo, rezignaciju” i stoga iz tog romana proizlazi „da je svaki čovjekov put uzaludan i da sve mora da završi besmisleno” (Korać 1989: 340). Tome je tako jer je „nevjerovatna složenost ljudskih odnosa sa mogućim iznenađenjima na svakom mjestu i na svakom koraku”, ona jednostavno samo izrastaju (ibid. 324). I taj „rast priče ide do fantastičnih oblika, pa je priča tako uvećana i proširena postala zastrašujuća stvarnost. Na taj način priča se udvaja i putuje dalje” (ibid. 313).

3. Koraćev pristup

Pratili smo do sada slijed Koraćevih izvoda bez dodatnih intervencija kako bi evidentna praksa implementirane metode koju obilno koristi ostala transparentna i jasna. Koraća je u prvom redu zanimala poruka autora i njezin potencijalni značaj za suvremenog čovjeka. No, isto tako, okretao se samom tekstu i u njemu tražio odjek priče kao zasebne strukture. U Koraćevom pristupu prvenstvo je ipak imala poruka kao odgovor na sasvim drugačije pozicije čovjeka u suvremenom svijetu i odnos pojedinca prema historijskim zbivanjima. Vođen tom intencijom, u kojoj je na mahove pretenciozno zauzimao poziciju sveznajućeg pripovjedača, mogu se prepoznati i značajke njegove interpretacije teksta. Naime, Korać je detaljno i pasionirano pratio tekst, išao je za slijedom kako ga je vodio pripovjedač i pomno je promatrao tekst u njegovom zadanom pripovjedačkom okviru. Takav se pristup tekstu može prepoznati kao nagovor na tekst, poput brojnih nagovora na prozu ili nagovora na filozofiju. Ustvari, taj je pristup poput duhovne egzorte koju prakticiraju manje zajednice koje ciljano tragaju za višim smislom nezadovoljni onim što se javno predstavlja kao smisao. Svaka od njih zahtijeva du-

boko poniranje u tekst vlastitim umom sa već unaprijed prihvaćenim uvidima kojima se želi započeti s radikalnom promjenom u razumijevanju svijeta ili određenih sadržaja.

Naravno, to je put kojim se obrazovan i angažiran čitatelj poput Stanka Koraća može nametnuti kao korifej, istaknuti stvaralac koji novim uvidima otvara drugačije putove razumijevanja teksta od uobičajenih. Zaista, bilo je za očekivati da Korać svojim razumijevanjem Andrićevih romana izazove niz reakcija, komentara, dijaloga i rasprava na zadanu temu. Ipak, Korać je nastupio kao pionir u analitičkom iščitavanju jednog iznimnog pisca, koji je dugo bio nevidljiv za hrvatsku književnu historiografiju.

4. Korać usput u bibliografijama hrvatskih autora

Stanka Koraća su usput dotaknuli pojedini povjesničari i teoretičari književnosti. Njegov mentor I. Frangeš, kod kojega je obranio svoj doktorski rad, nije se osvrtao na studiju *Andrićevi romani ili svijet bez boga*. Bilo je za očekivati da Frangeš spomene Koraćevu analizu, no nije ju spomenuo. Kada je potom komentirao fenomen tjeskobe u Andrićevu djelu – istaknuvši „konjunkciju dviju umjetnosti: Andrićeve i Kafkine” (*Kafkin Proces*), jer je u središtu bio i ostao fenomen „neizbježne krivnje” („Biti čovjek za Kafku je biti krivac: *homo naturaliter culpabilis* – čovjek je po prirodi svojoj krivac”) – također nije spomenuo Koraća (usp. Frangeš 2015: 96). Nemec je samo usput spominjao Koraća navodeći ga u svom obimnom radu o Andriću kao bibliografsku jedinicu. Istaknuo je tek njegovu nacionalnu pripadnost pozivajući se na klasifikaciju srpskih pisaca u Hrvatskoj koju je napravio Stanko Lasić. Korać je prema Lasićevoj klasifikaciji samo „srpski pisac i 'ništa drugo', jer se nije mogao odvojiti od svog matičnog identiteta” (Nemec 2013: 53). A bilo je za očekivati da Nemec u svom zadnjem istraživanju Andrićevih romana posveti nešto više pažnje Koraćevom razumijevanju Andrića s obzirom na značaj koji je njegov rad imao u to davno vrijeme u Hrvatskoj.

Tako Stanko Korać i dalje ostaje sam na vjetrometini hrvatske književne historiografije sa fundamentalnim naslovima za razumijevanje jednako hrvatske i srpske književnosti i za vrednovanje književnog rada Srba u Hrvatskoj. Njegovo čitanje i razumijevanje pojedinih pisaca, a tako i Andrića, još čeka

pasionirano istraživanje i vrednovanje. Bila je to interpretacija Andrićevih romana sa razrađenom idejnom i tematskom kritikom koja stoji otvorena za nove nadahnute interpretacije i kritičke prodore u samu srž tekstova.

Bibliografija

Artić, Miroslav. 2017. Recepcija Andrića u Hrvatskoj 1990.–2010. pod vidom hrvatsko-srpskog dijaloga. *Tranzicija i kulturno pamćenje*. Ur. Karlić, Virna; Šakić, Sanja; Marinković, Dušan. Srednja Europa. Zagreb.

Bogdanović, Milan. 1962. Ivo Andrić „Na Drini ćuprija”. *Kritičari o Andriću*. Ur. Džadžić, Petar. Nolit. Beograd.

Budimir, Milan. 1962. Andrić i antika. *Zbornik o Andriću*. Institut za teoriju književnosti i umetnosti. Beograd. 235–241.

Dolar, Mladen. 2009. *O Škrtosti – i o nekim s njom povezanim stvarima*. Antibarbarus. Zagreb.

Frangeš, Ivo. 2015. U avliji, u prokletoj. *Ivo Andrić – svugdašnji*. Zbornik radova. Ur. Brnčić, Jadranka. Napredak. Zagreb.

Korać, Stanko. 1970. *Andrićevi romani ili svijet bez boga*. Prosvjeta. Zagreb.

Korać, Stanko. 1989. *Andrićevi romani ili svijet bez boga*. Drugo prošireno i dopunjeno izdanje. Prosvjeta. Zagreb – Beograd.

Korać, Stanko. 1982. *Patnja i nada: eseji*. Prosvjeta. Zagreb.

Lasić, Stanko. 1987. *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914 – 1924)*. Globus. Zagreb.

Marinković, Dušan. 1984. *Rano djelo Ive Andrića*. HFD. Zagreb.

Marinković, Dušan. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća: otpor institucionalnoj asimilaciji*. Prosvjeta. Zagreb.

Nemec, Krešimir. 1992. Ivo Andrić u procesu razdruživanja (razmišljanja u povodu stogodišnjice rođenja Ive Andrića). *Republika* 11/12. 186–189.

Nemec, Krešimir. 2013. Prokletstvo zaborava: neki problemi hrvatske književne historiografije nakon raspada Jugoslavije. *Desničini susreti 2005 –2008*. Zbornik radova. Ur. Roksandić, Drago; Cvijović Javorina, Ivana. FF-press. Zagreb. 46–57.

Peleš, Gajo. 1966. *Poetika suvremenog jugoslavenskog romana (1945–1961)*. Zagreb: Naprijed.

Peternai Andrić, Kristina; Žužul, Ivana. 2023. *Neposlušne. Književne prakse prikazivanja roda*. Meandar Media. Zagreb.

Supek, Rudi. 1950. *Egzistencijalizam i egzistencija*. Matica hrvatska. Zagreb.

Štegmiller, Wolfgang. 1955. *Glavne struje savremene filozofije: istorijsko-kritički uvod* [uvodna studija Veljko Korać; preveo Vlastimir Đaković]. Nolit. Beograd.

**KORAĆ'S READING OF ANDRIĆ:
ASPECTS OF KORAĆ'S INTERPRETATION OF ANDRIĆ
IN THE CONTEXT OF CROATIAN-SERBIAN LITERARY RELATIONS**

Summary

The aim of this paper is to explore Stanko Korać's theoretical and critical approach to Ivo Andrić's novels. The methodological foundation of his reading and interpretation of Andrić's novels is largely based on an epistemological orientation "which we define as existentialism" (Marinković 2024). In fact, within Croatian cultural and academic circles between the 1970s and the 2000s, no monographs on Andrić's prose work were published, nor were there any systematic analyses of his novels (apart from Dušan Marinković's 1984 study, which deals exclusively with Andrić's early works). This is precisely why a synoptic reading of Korać's pioneering work *Andrić's Novels or A World Without God* (1970, 1989) is undertaken. The aim of the research is to provide a systematic and comparative analysis of Korać's reading of Andrić's novels, as they portray "a world without God" in a way particularly comprehensible through the lens of existentialist thought.

Keywords: Stanko Korać, Ivo Andrić, *Andrić's Novels or A World Without God*, existentialism

Sanja Roić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

KORAČEV DESNICA

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.07>

Autor prve monografije posvećene Vladanu Desnici, Stanko Korać, počeo je pripremati to djelo još za autorova života. Nakon prerane i iznenadne Desnićine smrti 1967., Korać je nastavio svoje istraživanje i 1972. objavio monografiju, a 1974.–1975. uredio piščeva *Sabrana djela* u četiri knjige, nezaobilazan temelj za sve kasnije proučavatelje Desnićinog opusa. Uz dužno poštovanje i visoku ocjenu monografije i redakteure *Sabranih djela*, u Koraćevu kritičkom pristupu nalazim tek usputan spomen mediteranske komponente koju, na tragu vlastitih uvida i kasnije Marovićeve kritike, smatram ključnom u pjesničkom, proznom i prevoditeljskom doprinosu Vladana Desnice svjetskoj književnoj republici kakvu je koncem 20. stoljeća predložila Pascale Casanova.

Ključne riječi: Stanko Korać, Vladan Desnica, mediteranska komponenta, svjetska književna republika

Svima je znano da ime Stanka Koraća i njegova doktorska titula stoje u *impressumu* *Sabranih djela* Vladana Desnice, navodim: „u redakciji doktora Stanka Koraća” (Desnica 1974, 1974a, 1975, 1975a: 2). To su, bez ovi-tka, četiri plave knjige s utisnutom prepoznatljivom zlatastom siluetom kule Jankovića na koricama.

Redaktor Stanko Korać nije više bio živ kad smo se u proljeće 1997. sastali u Zagrebu u Berislavićevoj ulici broj 10 na prvom poslijeratnom skupu posvećenom Vladanu Desnici u organizaciji Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta” i Odsjeka za kroatistiku našega Filozofskog fakulteta. Tada su Koraćeve radove spomenuli ovi izlagači, navodim prema redosljedu u Zborniku radova: Dušan Rapo, Ivo Pranjković, Dušan Marinković, Cvjetko Milanja i Lidija Vukčević (*Zbornik o Vladanu Desnici* 2004: 16, 52, 69, 87, 94).

Meni su tada, od 1997. godine, Desničina *Sabrana djela* u Koraćevoj redakciji bila i ostala važan oslonac pri istraživanju udjela talijanske kulture u autorovu opusu (Roić 2004: 19–31). Ni Korać u svojoj monografiji (Korać 1972), ni Nemec u monografskom prilogu *Enciklopediji hrvatske književnosti* (Nemec 1988) nisu se upuštali u dublje istraživanje te komponente, tako da mi je prostor za istraživanje bio otvoren pa sam ga u nizu kasnijih radova napisanih za časopise i *Desničine susrete* mogla, nadam se, primjereno dopunjavati.

Kad se književna djela promatraju u okviru takozvane 'internacionalne skale', moguće je otkriti neka druga načela bliskosti ili razlikovanja, a to dovodi do približavanja onoga što se obično razdvaja. Usuđujem se ustvrditi da je ta komponenta, primjena internacionalne skale ili, jednostavnije rečeno, mediteranska komponenta smjestila Desničina djela u Slavističkoj knjižnici našega Fakulteta na police s oznakom 'Hrvatska književnost'.

Pascale Casanova je nastojala pokazati u *Svjetskoj književnoj republici* (originalno francusko izdanje iz 1999.), s Danteovim mottom napisanim između 1303. i 1305.: „Nos autem, cui mundus est patria” (Casanova 2024: 11), da je moguće ustanoviti svojevrsnu novu književnu ljestvicu „koju svi podređeni pisci svijeta moraju istodobno iznova osmišljavati i istraživati kako bi stvarali modernitet, odnosno izazivali nove književne revolucije” (ibid. 250–251). No, da se nakratko vratim Danteovoj rečenici iz njegova traktata o pučkom jeziku koja u cijelosti glasi: „Nos autem, cui mundus est patria velut piscibus equor [...]” (Alighieri 1948: 8), a u hrvatskom prijevodu „Ali ja, kojem je svijet domovinom, jednako tako kao što je ribama more [...]” (Alighieri 1976: 438), rečenici koja kaže da postoje autori, a među njih on ubraja i sebe, kojima je vlastita zemlja, modernim rječnikom rečeno domovina, svijet, pri čemu je te autore usporedio s ribama čiji je svijet more.

Stanku Koraću dublji uvid u udio talijanske kulture u Desničinu opusu nije bio dostupan, strani jezik kojim je vladao bio je ruski, ali je u piščevoj biografiji spomenuo da je Desnica „poznavao talijanski jezik” i prevodio djela iz romanskih književnosti (Desnica 1975a: 463). Pišući o svijetu i ljudima u opusu Vladana Desnice, naveo je tek usputno „mediteransko podneblje”, ali samo njegovu sjenovitu, prijetecu, mračnu komponentu:

Potrebno je da još istaknemo mediteransko podneblje u kome žive Desničini ljudi. Karakteristike temperamenta, načina života, običaja, navika, uklapaju se u mediteranski prostor. O mediteranskom pejzažu da i ne govorimo. Vrelina na kamenjaru u žarkim ljetima; sivo, mutno, vlažno nebo u teškim jesenima koje pritišću kao mōra; oštri zamasi bure koji sve odnose u daljinu, ili sravnjuju sa zemljom u ćudljivim zimama; obilje vode za vrijeme kiša koja klokoće u olucima (i još je slušam nakon čitanja *Bunarevca*); niska i rijetka vegetacija koja se grčevito uhvatila između kamenja kao da od tog njenog držanja zavisi sudbina svijeta; pa onda pusta dvorišta u selima; mirna ravnodušnost svega što vizualno opažamo, i napokon iz svega toga bije jeza, tuga, daljina, zatečenost u nemoći, zatvorenost u konačnost. (Korać 1972: 24–25)

Isti fragment (Korać 1974: 31) nalazi se i u njegovu Predgovoru prvoj knjizi Desničinih *Sabranih djela*. S druge strane je Korać, proučavajući karakteristike i poetiku hrvatskog modernističkog romana u okviru svog postdiplomskog studija, naslutio značenje i moć te takozvane 'internacionalne skale' koju spominje Casanova, u slučaju pisaca kojima je posvetio svoja najopsežnija istraživanja, a bili su to Ivo Andrić, ovjenčan Nobelovom nagradom 1961., i Vladan Desnica, nagrađen 1954. nagradom Saveza pisaca Jugoslavije za zbirku *Olupine na suncu* koja je bila objavljena prethodne godine, 1953. U svojim *Sjećanjima čovjeka bez domovine* (Korać 2014) on ne spominje rad na monografiji posvećenoj Desnici, niti uređivanje odnosno redakciju Desničinih *Sabranih djela*, što je zahtijevalo iznimnu posvećenost i golem trud, jer valja podsjetiti koliko smo u to vrijeme bili daleko od sadašnjih načina uređenja teksta, kompjutorskog sloga i digitalizacije.

Još uvijek ne raspolažemo Desničinim epistolarom nakon 1945., a on je svoju prepisku vodio pravnički pedantno, čuvao je i primljena pisma i vlastite odgovore, pa ne možemo znati postoji li prepiska između Stanka Koraća i Vladana Desnice i što se u njoj nalazi. Nažalost, ne možemo se o tom odnosu raspitati ni kod doktora Uroša Desnice, pišćeva sina, koji je godinama brinuo o očevoj književnoj ostavštini, ali sam ipak od članova obitelji koji su koncem 60-ih godina živjeli u zagrebačkom stanu na prvom katu u Kraševoj 14 doznala da je Stanko Korać posjećivao njihov dom.

Možemo, kao što to najčešće biva kod naših poslova u nedostatku uređenih arhiva i obrađenih epistolara, 'razgovarati' s knjigama: monografijom iz 1972. i edicijom Desničinih *Sabranih djela*. Počet ću od njih.

Vjerujem da je Koraću najsloženije i najzahtjevnije bilo urediti četvrtu knjigu *Sabranih djela* naslovljenu *Eseji, kritike, pogledi*. Nakon 19 eseja, slijeđe ocjene i prikazi, ukupno njih 12, potom osam intervju, jezički pogledi (ukupno tri članka), kazališne kritike (njih 20) i, naposljetku, gotovo nepoznate humoreske i kozerije. Ne znamo je li ovaj izbor bio uređen, ili barem pripreman dijelom i za piščeva života. Važna priprema za uređenje sabranih djela bio je svakako rad na monografiji *Svijet, ljudi i realizam* Vladana Desnice u ediciji *Književna misao* Srpske književne zadruge u Beogradu (Korać 1972).

Osim uredničkog posla, mislim da je misao i ruka Stanka Koraća prepoznatljiva na nepunih pet stranica nepotpisane piščeve Biografije uvrštene na kraju Četvrte knjige *Sabranih djela*, ispred Bibliografije (Desnica 1975a: 459–463). Da je Korać morao imati pristup Desničinom arhivu koji se nalazio u njegovom stanu u Zagrebu (nedavno je preseljen u Islam Grčki) svjedoče i autorice Desničine bibliografije koja obuhvaća 50 stranica knjige. Stanica Kostić i Ružica Stojković, bibliotekarke iz Beograda (nisam uspjela dobiti informaciju u kojoj su biblioteci ili instituciji radile), u uvodnom dijelu pišu:

Posebnu i dragocjenu pomoć pri izradi Bibliografije pružila je sama porodica Desnica, koja posjeduje prikupljenu, sređenu i sačuvanu dokumentaciju. Dokumentaciju je sakupljao i sređivao Vladan Desnica, a porodica ju je s puno razumijevanja stavila na korištenje. (Desnica 1975a: 468)

Koliko se Desničin životni put razlikovao od životnog puta Stanka Koraća! Pa ipak se on, Korać, a ne neki od naših eminentnih profesora, pisaca ili istraživača, prihvatio uređivanja njegova nevelikog, ali iznimnog opusa u kulturi naše književne republike, lišene nacionalnog predznaka. Korać je ponudio dragocjene smjernice za daljnje istraživanje toga opusa, a za to je trebalo prikupiti Desničina objavljena djela, romane, pripovijetke, pjesme, dramsko djelo, eseje, nedovršeni, tek započeti roman i radove koje možemo označiti kao *miscellanea* uvrštene u četvrtu knjigu *Sabranih djela*, urediti ih i pripremiti za tisak sedam, odnosno osam godina nakon autorove smrti.

Vraćam se Desničinoj Biografiji (Desnica 1975a: 457–463) za koju se opravdano može pretpostaviti da ju je sročio Korać: dvije prve stranice rekonstrukcija su obiteljske povijesti, otac dr. Uroš, djed Vladimir, Ilija Dede-Janković, Stojan Janković. Nije zaboravljena majka, Bokeljka Fani Luković.

Potom slijede podaci o Vladanovu školovanju, intelektualnom formiranju, književnim uzorima, ukusu, muzičkom talentu. Pri samom kraju, stoji rečenica: „O ocu talijanske književnosti Danteu Desnica je skicirao esej koji nije završen” (Desnica 1975a: 463). Do ovog je podatka Korać morao doći uvidom u Desničinu književnu radionicu, što mu je, kao i meni kasnije (Desnica 1997; Roić 2006) omogućila piščeva obitelj. Bibliografija na završnim stranicama IV. knjige izrađena je prema najvišim standardima i otvara mogućnosti niza daljnjih istraživanja o piščevu radu i kritici njegova djela u razdoblju do 1975. godine.

U svojim je *Sjećanjima* Korać spomenuo kako je pristupio istraživanju teme svog doktorata:

Trebalo je krčiti put. Ono što me držalo kod te teme jest vjera da ću prepoznati modernistički tekst i da je važno da utvrdim koje su razlike modernističkog teksta prema romantičarskom i realističkom. To mi se činilo za početak najvažnije. (Korać 2014: 22; *Sjećanja*, rukopis, str. 56)

Pedesetih godina u Zagrebu za vrijeme studija od 1951. do 1956. kad je diplomirao, pa do 1961. kad je doktorirao, i kasnije sve do 1967. Korać je sasvim sigurno pratio književni put Vladana Desnice: i negativne i afirmativne kritike o njegovim djelima. Pretpostavljam i da je bio prisutan na prvom Književnom petku 4. studenog 1955., tribini koju je pisac tada otvorio i da je slušao njegovo izlaganje „Kako nastaje književno djelo”. Kritičaru Koraću Desničin se opus otvarao kao uvid u čovjekovo unutrašnje, biološko vrijeme: „Čini se da su jedino važni čovjek i bog, čovjek i smrt” (Korać 1972: 6), a cijeli se opus otkriva kao „zbir iskustava i problema u kojima i sa kojima živi suvremeni čovjek, ali i čovjek uopšte”, jer „u ovom svijetu nema pobjednika i pobijeđenih, postoje samo oni koji stradaju” (ibid. 7). Desničin opus karakterizira „realizam osjećanja” konstatira Korać i poantira, rekla bih, iz vlastitog životnog iskustva:

U velikom rasponu čovjekovih mogućnosti od djetinjstva do starosti ne nalazimo samo ontološke probleme bića po sebi, ni hrišćansko-moralne attribute u kojima dominira ideja o grijehu kao imanenciji ljudskog ponašanja, nego surovost, zlo i nasilje svake vrste. (ibid. 9)

U Koraćevoj je monografiji posvećenoj Desničinom opusu posve ne-uobičajen popis literature: u njemu, naime, prevladavaju filozofski naslovi.

Najzastupljeniji književni kritičar je Đerđ Lukač, uvršten je poneki naslov kritika i predgovora Desničinih djelima, nekoliko priloga iz tada vodećeg teorijskog časopisa *Umjetnost riječi*, a zastupljen je samo jedan vlastiti naslov, *Andrićevi romani ili svijet bez boga* (Korać 1970). K tome je još u bilješci 19a dodao: „vidi moju raspravu: *Dvadeset godina hrvatskog romana 1895–1914*, Rad JAZU, knj. 333, Zagreb 1963.” (Korać 1972: 53, bilj.). Ovdje se nije radilo o autorovoj pretjeranoj skromnosti, jer je cijelu monografiju *Svijet, ljudi i realizam Vladana Desnice* Korać napisao s tek ponekom, vrlo rijetkom bilješkom na dnu stranice, onako kako su u to vrijeme, koliko mi je poznato, pisali samo rijetki filolozi u talijanskoj književnoj kritici, a nama je danas nezamislivo.

Pored ostalih recenzija Koraćeve monografije iz pera Jeremića, Basare i Protića, u *Zadarskoj reviji* je 1973. objavio svoju recenziju i Kosta Milutinović, vrstan poznavatelj dalmatinskih kulturnih i književnih prilika. On cijeni Koraćev sud prema kojem Desnica svojim esejima o Dositeju i Koroliji „ulazi u književnost kao zreo i nadahnut pisac”, jer se ti eseji bitno razlikuju od svega što je ranije napisano o toj dvojici autora (Milutinović 1973: 270), a najzanimljivijim poglavljem smatra raspravu o *Zimskom ljetovanju*. Premda implicitno zamjera Koraću što nije uvažio „poseban, iscrpan i dokumentiran esej – čitavu malu studiju – zadarskoga slavista Nikole Ivanišina o ovome romanu” (Korać je, naime, Ivanišina citirao samo suprotstavljajući se njegovoj tezi da je Ićan glavni lik u romanu dok, prema njegovu mišljenju, u romanu dominira kolektivni junak, Korać 1972: 38). Milutinović ipak ocjenjuje da je Koraćeva analiza još obuhvatnija, jer se osvrnuo na „krupna načelna razmišljanja između pojedinih književnih kritičara koji su dali dijametralno oprečne sudove o umjetničkoj vrijednosti i društvenom značenju ovoga romana” (Milutinović 1973: 270–271). U kratkom odlomku monografije naslovljenom „Dramatičar”, Korać, po Milutinovićevom mišljenju nije nažalost uzeo u obzir i afirmativne kritike Desnićine drame, nakon što su poslije izvođenja na sceni ocjene bile uglavnom negativne. Mislim, zapravo, da Milutinović implicitno zamjera Koraću što se nije šire osvrnuo na tematski broj *Zadarske revije* iz 1968. u cijelosti posvećen Vladanu Desnici iz čijih se priloga mogla jasno nazrijeti mediteranska komponenta njegova opusa, Koraću ipak dijelom nepoznata, jer je odrastao i bio formiran u kontinentalnoj

Hrvatskoj. Taj se sud može prepoznati i u Milutinovićevoj završnoj ocjeni Koraćeve monografije:

Među velikim stvaraocima koje je Dalmacija do danas dala jugoslavenskim književnostima, Vladan Desnica zauzima jedno od prvih mjesta, a danas, nakon pojave ove značajne Koraćeve monografije, to se vidi jasno i nesumnjivo.

(Milutinović 1973: 273)

Nakon više od tri desetljeća pjesnik, povjesničar umjetnosti, kritičar i prevoditelj Tonko Maroević je, po mom mišljenju, jasno i nedvojbeno sintetizirao književni doprinos 'duhovnom sredozemništvu' Vladana Desnice:

Po amalgamiranju urbanih i ruralnih sastojaka, po kombinatorici realističkih i simboličkih slojeva, po organskoj smjesi skepse i ironije, rezignacije i melankolije, Desničino djelo predstavlja svojevrsan vrhunac sredozemnih nadahnuća u hrvatskoj književnosti, krunu duboke tradicije i prodor aktualnih duhovnih iskustava, pa i filozofskih opredjeljenja (kroćanskog idealizma, bergsonovskog intuicionizma, kamijevskog egzistencijalizma). [...] Pirandellovskom sintagmom „Sunce i sjena” situiramo Desnicu među istinske zagovornike mediteranskog janusovskog bića, među stvaraoce koji su zasićenost kulturom – poput Valéryja – kompenzativno dogradili žudnjom za intenzitetima, ili one koji su apsurd egzistencije – poput Camusa – shvatili kao izazov za prihvaćanje sudbine. Po misaonim parametrima i po stilskoj snazi i zahtjevnosti, Desnica je najbliži srodnik navedenih i inih stupova duhovnoga sredozemništva. (Maroević 2008: 5, 23).

Naposljetku, u ovom kratkom radu o doprinosu Stanka Koraća kritici i redakturi opusa Vladana Desnice, želim podsjetiti na dva važna aspekta Desničina djela kako ih je on vidio. Najprije, ovako je ocijenio Desničin jezik:

Jezik Vladana Desnice je bogat i slikovit. Rečenica je puna, gusta, ponešto troma. Ona nosi misaonost, individualnu boju. Leksika nije ni regionalna, ni jednog književnog standarda: hrvatskog ili srpskog. Desnica uzima leksiku i srpsku i hrvatsku, onu leksiku, i ne tako bogatu, na osnovu koje od jednog jezika žele napraviti dva. [Korać ovdje otvara zagradu:] (Ovdje imamo u vidu samo onu leksiku za koju se vjeruje da je samo hrvatska ili samo srpska, kao na primjer: zrak i vazduh, zadocnjenje i zakašnjenje, vlak i voz, čamovina i je-lovina, memla i vloga, talas i val. Mnogo je brojnija ona leksika za koju ne možemo tvrditi da je samo hrvatska, odnosno samo srpska. [...]) Snaga je u kompletnom jeziku umjetničkog djela, ne u polarizovanoj leksici.)

(Korać 1972: 25)

Drugi aspekt se odnosi na likove u Desničinoj prozi. Tko su Desničini likovi, tko su ti ljudi? Ovako ih je ocijenio Stanko Korać:

Oni su samo ljudi; oni ne razmišljaju o svom nacionalnom porijeklu. A istinska umjetnost uvijek je svagda tražila samo čovjeka. I to je Desnica znao bolje od mnogih drugih, nekadašnjih i sadašnjih. Ali, čitalac koji hoće da prepozna je ljude po nacionalnoj pripadnosti, primjećuje da su Desničini ljudi Srbi, Hrvati, Italijani, ali do toga dolazi na osnovu njihovih imena i na osnovu određenih okolnosti u kojima oni djeluju. (Korać 1972: 25)

Ne možemo i ne smijemo zamjerati Koraću što nije detektirao Desničine teorijske premise, jer on svakako nije bio samo kročeanac, bio je i bergsonovac, i diltajevac, sljedbenik Barčeve kritike (Milanja 2004: 87) i Camusovog egzistencijalizma (Maroević 2008: 23), a ne smijemo mu zamjeriti i što nije mogao predvidjeti mogućnosti postmoderne ili postkolonijalne kritike kojima će biti moguće podastrijeti Desničine romane. Doista, „tragati za ljudskim istinama i na tom putu istraživati, boriti se i patiti, jer to umjetnost traži od čovjeka koji živi za nju” (Korać 1972: 25) nije bila samo odlika pisca Vladana Desnice nego i njegova kritičara, prvoga koji mu je posvetio monografiju, Stanka Koraća.

Bibliografija

- Alighieri, Dante. 1948. *Opere di Dante. Volume XI – De Vulgari Eloquentia*. Ur. Marigo, Aristide; Le Monnier, Felice. Firenze.
- Alighieri, Dante. 1976. O pučkom govorenju. *Djela*, Knjiga prva. Ur. Čale, Frano; Zorić, Mate. Prev. Vinja, Vojmir. Sveučilišna naklada Liber – Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.
- Casanova, Pascale. 2024. *Svjetska književna republika*. Prev. Mikšić, Vanda. Meandarmedia. Zagreb.
- Desnica, Vladan. 1974. *Sabrana djela*. Knjiga I. *Zimsko ljetovanje; Pjesme; Ljestve Jakovljeve*. Ur. Korać, Stanko. Prosvjeta. Zagreb.
- Desnica, Vladan. 1974a. *Sabrana djela*. Knjiga III. *Pripovijetke*. Ur. Korać, Stanko. Prosvjeta. Zagreb.
- Desnica, Vladan. 1975. *Sabrana djela*. Knjiga II. *Proljeća Ivana Galeba: igre proljeća i smrti; Pronalazak Athanatika*. Ur. Korać, Stanko. Prosvjeta. Zagreb.

- Desnica, Vladan. 1975a. *Sabrana djela*. Knjiga IV. *Eseji, kritike, pogledi*. Ur. Korać, Stanko. Prosvjeta. Zagreb.
- Desnica, Vladan. 1997. Dante danas. *Republika* 53/11–12. 6–14.
- Korać, Stanko. 1970. *Andrićevi romani ili svijet bez boga*. August Cesarec. Zagreb.
- Korać, Stanko. 1972. *Svijet, ljudi i realizam Vladana Desnice*. Srpska književna zadruža. Beograd.
- Korać, Stanko. 1974. Predgovor. U: Vladan Desnica. *Sabrana djela*. Knjiga prva. Prosvjeta. Zagreb. 7–33.
- Korać, Stanko. 2014. Sjećanja čovjeka bez domovine. *Ljetopis* 19. 22–66.
- Maroević, Tonko. 2008. Osunčane strane, sjenovite strune. U: Desnica, Vladan. *Igre proljeća i smrti*. Izbor i predgovor Tonko Maroević. Mozaik knjiga. Zagreb. 5–23.
- Milutinović, Kosta. 1973. Stanko Korać, Svijet, ljudi i realizam Vladana Desnice. *Zadarska revija* 3–4. 269–271.
- Nemec, Krešimir. 1988. *Vladan Desnica*. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Zagreb.
- Rapo, Dušan (ur.). 2004. *Zbornik radova o Vladanu Desnici*. Prosvjeta. Zagreb.
- Roić, Sanja. 2004. Vladan Desnica i talijanska kultura. *Zbornik radova o Vladanu Desnici*. Ur. Rapo, Dušan. Prosvjeta. Zagreb. 19–31.
- Roić, Sanja. 2006. Vladan Desnica između dvije jadranske obale. *Stranci. Portreti s margine, granice i periferije*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb. 120–143.

KORAĆ'S DESNICA

Summary

Stanko Korać, the author of the first monograph devoted to Vladan Desnica, began preparing the work during Desnica's lifetime. Following Desnica's premature and sudden death in 1967, Korać continued his research and published the monograph in 1972. Between 1974 and 1975, he edited Desnica's *Collected Works* in four volumes—an indispensable foundation for all later scholars of Desnica's oeuvre. With due respect and a high regard for both the monograph and the editing of the *Collected Works*, I find that Korać's critical approach only makes a passing reference to the Mediterranean component. In line with my own insights and later criticism by Maroević, I consider this component to be central to Vladan Desnica's poetic, prose, and translation contributions to the "world literary republic," as proposed by Pascale Casanova at the close of the twentieth century.

Keywords: Stanko Korać, Vladan Desnica, Mediterranean component, world literary republic

Suzana Marjanić

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

STANKO KORAĆ O KRLEŽINIM I CESARČEVIM ROMANIMA ILI ŠTO, KAKO I KAMO S DOSTOJEVSKIM

Pregledni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.08>

Na Koraćevim zapisima/interpretacijama o Krležinim i Cesarčevim romanima promotrit ćemo Lasićevu (1992) odrednicu da Korać pripada deduktivnoj (ideološko-političkoj) marksističkoj shemi, gdje prividno dominira analitički postupak, a glavni pravac razmišljanja ipak određuje deduktivna premisa. Odmak od Lukácsa, za kojega je realistički roman vrhunac književne umjetnosti jer povezuje psihološku dubinu, društveni kontekst i povijesnu dinamiku, zamjećujemo u tome što Korać stremiti mitu o Sizifu i egzistencijalističkom romanu. Uostalom, mit o Sizifu Korać je odredio kao preteču romana. Razmatranje navedene Lasićeve odrednice promatramo fragmentarno u kontekstu Koraćevih poveznica na relaciji Cesarec i Krleža – Dostojevski.

Ključne riječi: Stanko Korać, romani, Miroslav Krleža, August Cesarec, F. M. Dostojevski, m/Mit o Sizifu, Albert Camus

Roman je zapravo moderni oblik mita o Sizifu.
(Korać 1963: 305)

1. Uvod ili što i kamo s Dostojevskim

Zamjetno je da Krležin roman *Na rubu pameti* (1938), među ostalim, Stanko Korać povezuje s književnim svjetovima Dostojevskog, od kojega se Krleža često ograđivao, dok za Cesarčev roman *Zlatni mladić i njegove žrtve: roman o svijetu na stranputici* (1928) navodi da su Dostojevski i Cesarec, u kontekstu interpretacije navedenoga romana¹, „daleko u osnovnom odnosu prema

¹ Koprivnica: Izdanje Nakladne knjižare Vinka Vošickog, 1927.

svijetu koji oblikuju” (Korać 1974: 131). Pritom Korać povodom Cesarčeva romana *Careva kraljevina: roman o nama kakvi smo bili*² zamjećuje da iako je Cesarec čitao Dostojevskog, „nije iz njegovih djela ponio pouku da etičko djelovanje iz dužnosti nije pravo, ono uvijek promaši cilj. Dostojevski je bio jedan od najstrašnijih kritičara Kantova etičkog učenja” (ibid. 128). No, motivske poveznice s Dostojevskim pronalazi u *Carevoj kraljevini* u Majdakovu slučaju, kriminalcu u zatvoru, koji je pokušao silovati djevojčicu (Korać navodi da je silovao djevojčicu, no riječ je o, isto tako stravičnom, pokušaju silovanja),³ kao i Stavrogin iz Dostojevskijeva romana *Bjesovi* (1872). Za razliku od Koraća, Krleža kao dugogodišnji Cesarčev prijatelj i suradnik, međutim, zamjećuje nešto dublju poetsku poveznicu na relaciji Cesarec – Dostojevski. O Cesarcu 18. rujna 1918. u *Davnim danima* Krleža piše sljedeće:

Kornelije svakoga dana sve više prestaje biti jedno određeno lice, subjekt. Zaredio se. On ima već i tonzuru. Sprema se na svoju prvu misu. Samo je đavo u tome što ova vrsta političkog kloštra nema menaže. Tu se bogu moli iz praznih crijeva. Znači: boriti se za pobjedu gladnih – gladan. To je uzeo za svoje poslanstvo na ovome svijetu. (Krleža 1977a: 217)

Navedeni će zapis, koji Krleža objavljuje tek 1956. godine (1. izdanje *Davnih dana*), Lasić prepoznati kao ključan rascjep povjerenja u revolucionarnom prijateljstvu, iako Cesarec i Krleža 1919. godine pokreću anarhistički *Plamen*. Krešimir Georgijević kontradiktorno Krleži upućuje da Dostojevski ipak nije „zatrovao” Cesarca „svojom ideologijom, a možda ga je uputio u suprotnom pravcu – prema revolucionarno-anarhističkom činu” (Georgijević 1957: 87). Za razliku od Krleže, Stanko Korać povodom romana *Zlatni mladić* (1927),⁴ kao što smo uvodno istaknuli, navodi da ma koliko „nam se činilo da Dostojevski daje poticaje Cesarcu, u suštini, ova dva pisca dosta su da-

² Koprivnica: Nakladna knjižara Vinka Vošickog [1925?].

³ „Svoj dućan u Turopolju zapustio je jako, a došao je u zatvor radi jedne seoske djevojčice koju je pokušao silovati u svom dućanu. Da je taj pokušaj svršio (uslijed dolaska ljudi) s neuspjehom, raduje ga jako; barem tako govori, a i vjerovatno je, jer Majdak je inače uvjereni spiritist i u svoj svojoj nijemoj ozbiljnosti vazda tiho, mješarski zanesen.” (Cesarec 2014: 46)

⁴ Korać navodi da je objavljen 1928.

leko u osnovnom odnosu prema svijetu koji oblikuju” (Korać 1974: 131). Junaci Dostojevskog reagiraju na svijet emocionalno, strasno, nisu intelektualizirani u osnovnim reakcijama.

Dostojevski je pisac 19. stoljeća baš s obzirom na ovu karakteristiku. U romanu *Braća Karamazovi* Ivan razgovara s đavolom i u tom razgovoru mi osjećamo čovjekovo srce i tako reći čujemo šum njegove krvi. (ibid.)

Zaključuje kako se Dostojevskijeva poetika može naći u književnim svjetovima Cesarca (dakle, sada ga ipak navodi), Donadinija, Kozarčanina, Mate Hanžekovića, Jovana Palikovića: „[...] Dinar i bog podjednako su ljudska briga i to mora da izrazi roman kao priču o čovjekovu svakidašnjem životu” (ibid. 508–509). Navodim opće mjesto na relaciji Dostojevski – Cesarec: u njihovim književnim svjetovima junak je često u sukobu s društvom i samim sobom, pri čemu se u književnim svjetovima Cesarca junak nikada ne kaje (Jurković 1965: 384). Raskolnikov ubija ne iz mržnje prema žrtvi već iz uvjerenja da ubojstvo može biti opravdano višim ciljem: „Htio sam što prije prekoračiti granicu... nisam ubio čovjeka, nego načelo!” (Dostojevski 2013: 23). Obojica se bave pitanjem koliko pojedinac smije ići daleko u ime ideje, etičke dileme žrtvovanja u ime ideje – bilo da je to revolucija ili „viši cilj”, a da ne izgubi svoju ljudskost.

Vratimo se na Krležu. Treći dnevnički zapis (5. XII. 1914.) *Davnih dana*⁵ oblikovan je kao prozna subverzija *hipermoralističkih* ideologema „religiozne propagande u književnosti”, „carističkog evanđelja” (Krleža 1977: 19) Dostojevskijeva književnoga stvaralaštva.⁶ Početna godina *davno-dnevno-dnevničkih* zapisa upisuje *samo* trijadu kalendarskih mjeseci – dramski *februar* (*Saloma* kao simbolično-poetski prolog, *prélude* za „hebrejsku pentalogiju”), lirski *novembar* (na temu *mladoliričarske* poezije sa strategijom *negacije/transgresije*) i prozni/esejističko-polemički anti-Dostojevski *decembar*. U recepciji Dostojevskijeva stvaralaštva Krleža reagira na Nietzscheovu *tragu* koji je negirao pozivanje na *aktivnu* ljubav i milosrđe u *duhu* Tolstoja i Dostojevskog. Krešimir Georgijević (1957: 86) u prikazu (prvoga izdanja) *Davnih dana* za *Letopis Matice srpske* ističe kako *misli* „da se danas niko više

⁵ Drugo izdanje *Davnih dana* iz 1977.

⁶ O Krležinu *odnosu* prema ideosferama književnoga stvaralaštva F. M. Dostojevskog pisala sam ranije (usp. Marjanić 2005).

ne plaši u delima Dostojevskog njegove pravoslavne i carističke ideologije”, a Krležine *negatorske ekspozitive* o (ruskom) Velikom Bardu *pripisuje* „mladosti piščevoj”. Konstativi Krešimira Georgijevića koji Krležine negatorske *strelice* prema *dostojevskijevskim* ideologemima pripisuje *mladosti piščevoj* ne mogu se postaviti u paralelizam, primjerice, s *ideo-zookonstativom* Antuna Barca iz 1924. godine: Krleža, „koji je inače propovednik slobode, kao kritičar je u stvari dogmatik, da naliči u časovima na bika, koji udara na sve, što – nije crveno” (Barac 1924: 408). Dakle, treći dnevnički zapis (5. XII. 1914.) *Davnih dana* može se promatrati kao esejistički *prilog* o Dostojevskom kojega, između ostaloga, određuje *sintetikom* „svih evropskih teokratskih zamisli i kombinacija” kojemu flagelantstvo čini *glavni motiv retorike* (Krleža 1977: 17). I nadalje kumulativno:

Dostojevski je neka vrsta viteza, bogatira, Don Quijotea, kome je umjetnost sredstvo, a nije cilj, i on je poučan slučaj propagande u umjetnosti, dosljedno sprovedene u djelo do krajnjih mogućnosti. Poslije španjolske katoličke drame (Calderon), Dostojevski je ozbiljan, opasan i prijeteći primjer religiozne propagande u književnosti [...]. [...] on je inspiriran jednom veoma uzanom fiksnom idejom: bezuslovnom pobjedom carističkog evanđelja po čitavome svijetu, topovima, politikom i knjigama. (ibid. 19)

Spoznaji *nacionalne grešnosti* i ljudske *manje vrijednosti* kao osjećajima *ruske narodnosti* te konceptu Čovjeka *kakvog* propovijeda Dostojevski, Krleža kontrapunktira koncept *dionizijskoga čovjeka*:

Trebalo bi pjevati o suncu, o sunčanim danima i o sunčanim ljudima. Bezuslovno i veoma smiono i uvijek o sunčanom gnjevu. O vedrinama. Uzvišeno. Pobjedonosno. A kada se piše o poniženjima, trebalo bi govoriti **jezikom sunčanim**, a taj nije klečanje pred bogom, nego **spolno upotrebljavanje tog istog pojma. To je muški**, kako poniženi boga skidaju s neba. **Ne ikone, nego požar**. (ibid. 60, istakla S. M.)

Zanimljivo je da Krleža u esejiziranom dnevničkom zapisu, kada bilježi kako *ne voli (Braću) Karamazove*, pridodaje kako *ne voli* ni Dickens – „Ni Dickens nisam mogao svariti nikako, a i 'Pikvikovce' sam čitao pune tri godine” (ibid. 21), i uz navedeni negatorski konstativ u podrupku zapisuje: „Zapisi uz

djelo Slučevskog: Teodor Mihajlovič Dostojevski (godine 1892) i T. G. Masaryk *Russland und Europa* (godine 1913)” (ibid.).⁷ Uvođenje Dickensa i njegovih *Pickwickovaca* uz Dostojevskog nije slučajno, jer kao što navodi, primjerice, Dragutin Prohaska (1921: 148), u vrijeme sibirskog života/progonstva Dostojevski čita Dickensova djela – *Davida Copperfielda* i *Tajne spise Pickwickova kluba*. Ipak, Krleža će kasnije priznati Dickensovo „putovanje kroz pakao stvarnosti” i *ruske beletriste* koji su „opisivanje moralne bijede [...] doveli do rutiniranog savršenstva” (Krleža 1977: 375). Ili kao što upitno konstatira u dnevničkom zapisu 5. XII. 1914.:

Zašto bi Dickensove figure bile tipične za 'Zapad', a 'Bijedni ljudi' za 'Istok', kada su takvi bijedni ljudi tipičan produkt proletarijata i velegrada na 'Zapadu' i na 'Istoku' podjednako? (ibid. 19)

Ukratko, što se tiče *Davnih dana*, Krležini negativni ekspozitivi o Dostojevskom koncentrirani su *oko/u* tri dnevnička zapisa: 5. XII. 1914., gdje koncedira kako Dostojevskog nikada nije *dočitao* jer mu je „trajno i podjednako dosadan” (ibid. 21), 11. II. 1915.⁸ i 16. IV. 1916., u *1 poslije podne*.

2. Koraćev romaneskni žanr

Koraćeva knjiga *Hrvatski roman između dva rata 1914–1941* (usp. Nazor 1975) ocijenjena je kao prvo sistematsko djelo o historiji i strukturi hrvatskog romana navedenog razdoblja. U knjizi su registrirana sva prozna djela sa žanrovskom odrednicom roman, gdje je autor interpretirao oko 160 hrvatskih romana između dva rata te registrira kako je roman u tom drugom razdoblju dominirajuća književna vrsta. Pritom se u opisu knjige isticalo da je to povijest jedne književne vrste u jednom povijesnom razdoblju te prva „specijalistička studija o romanu kakvih kod nas nema” (ibid.). Ujedno, to je bila tema njegove disertacije. Iako je građu za disertaciju intenzivno skupljao i interpretirao više godina, službeno je prijavio temu doktorskog rada *Hrvatski*

⁷ U *Zapisima sa Tržiča* bilježi kako je *njegova generacija* o tome da postoje *neke lijeve i desne frakcije* unutar ruske socijalne demokracije doznala iz knjige *Russland und Europa* Thomasa G. Masaryka (usp. Krleža 1988: 129–130).

⁸ Pridodajem kako Viktor Žmegač (1988: 136–137) dnevnički zapis pod nadnevkom 11. XI. 1915. (naime, riječ je o zapisu 11. II. 1915., a navedeni *pogrešan* datum pretnijet je i u *Krležijanu* 2: 83) određuje kao prvi Krležin (dnevnički) zapis o Nietzscheu.

roman u razdoblju moderne 1. rujna 1960. i pisao do 31. kolovoza 1961. pod mentorstvom dr. sc. Ive Frangeša (Marinković 2023: 22).⁹ Zamjetno da je većina početnih teorija romana suprotstavljala romanu epu, kao što su to činili Hegel, Georg (György) Lukács (usp. poglavlje o epu i romanu u: Lukács 1986), Mihail Bahtin (usp. studiju „Ep i roman” u: Bahtin 1989) da se preko različitosti dođe do sadržaja i formalnoga određenja romana kao posebne književne vrste, kako to navodi Nemec prema Janku Kosu (Nemec 1999: 43). U djelu *Dvadeset godina hrvatskog romana 1895–1914* (usp. Donat 1964) Korać (1963: 301) navodi da je roman u velikoj mjeri antropologijska književna vrsta i navedeno ilustrira romanima Dostojevskog, gdje „razgovori lica su tako reći beskrajni, ali se njima ne dokazuje nikakva teza, niti se docira, već se pokazuju, lična pitanja pojedinaca koji su se uputili u nedostižne daljine u potrazi za svojim smislom” (ibid. 302).¹⁰ Tako se povodi za onim što navodi Ortega y Gasset: „Imperativ romana je autopsija. Izlišno je govoriti što je lice: nužno je da ga vidimo svojim rođenim očima” (prema: ibid. 303). Atribuciju romana kao antropologije književnosti određuje razdobljem od 1895. do 1914. godine, za koje navodi da dominiraju dva politička događaja – spaljivanje mađarske zastave na Jelačićevu trgu u Zagrebu 1895. godine prigodom dolaska Franje Josipa u Zagreb, kao i narodni pokret 1903./1904. godine (ibid. 332). Za kontekstualizaciju tog razdoblja koristi se djelima Vase Bogdanova, njegove studije *Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog nacionalnog pitanja* (Rad JAZU, knj. 300) i *Hrvatski narodni*

⁹ Navodi da se roman poslije realizma razvija u dva toka: psihološki roman (s dvjema varijantama: dekadentno–psihološkom i analitičkom) i drugi tok romana nastavlja tradicije realizma s promjenama u motivacijskom sistemu. U dekadentno–psihološki roman ubraja *H.-G. R. de Mirabeaua*, *Wildea*, *Sologuba*, a u analitički – *Prousta* i *Joycea*, dok realističke tendencije nastavljaju *Thomas Mann* i *Šolohov*. No, između tih struja nalazi se „simbolični roman” *Kafke* i *Camusa* koje prepoznaje u romanima *Flauberta* i *Dostojevskog*. „Osobito važna pojava u razvoju romana poslije njih jest sve veća zamjena plastičnih figura sjenkama” (Korać 1963: 309). Naime, junaci modernoga romana nisu više cjelovita bića nego zbog otuđenja djeluju, prema Koraćevu određenju, kao sjene. Donat (1964) navodi da je to prvi pokušaj ispitivanja produkcije romana u tom razdoblju.

¹⁰ Lukács navodi da tek u „stvaralački stav koji se ispoljava u njegovim (Dostojevskijevim, op. S. M.) djelima nema ničeg zajedničkog, ni u potvrđivanju niti u poricanju, s evropskim romantizmom 19. stoljeća i s raznolikim, također romantičkim reakcijama” (Lukács 1986: 96).

pokret 1903/4. (Rad JAZU, knj. 321). Inače, Vaso Bogdanov bio je prvi Krležin biograf (*Radovi Miroslava Krleže 1914–1937*, u: Krleža. 1937. *Golgota*. Zagreb. 184–238). Drugačiju kronološku nišu za hrvatski roman uzima Krešimir Nemec; u trosveščanoj historiografiji hrvatskoga romana (*Povijest hrvatskog romana: od početaka do kraja 19. stoljeća* [1994]; *Povijest hrvatskog romana: od 1900. do 1945. godine* [1998]; *Povijest hrvatskog romana: od 1945. do 2000. godine* [2003]) kreće od „početaka”, i pritom u tom prvom segmentu Koraćevu prvu studiju o romanu navodi samo u popisu literature.

U predgovoru knjizi *Hrvatski roman između dva rata 1914–1941*¹¹ Korać navodi kako se tom temom počeo baviti jer se nitko sustavno do njega nije bavio ni hrvatskim ni srpskim romanom i pritom navodi kako se književni povjesničari bore za distancu „koja im je potrebna kod pristupa proučavanju i književne građe” (Korać 1974: 5). U prvome dijelu knjige ne uvodi razlikovnu odrednicu romana na žanrove jer je želio pokazati u kronološkom slijedu romane između dva rata. U tom prvom dijelu, pod nazivom „Tradicionalni i moderni tokovi”, od Cesarčevih romana interpretira sljedeće: *Majka božja bistrička* (1955), *Careva kraljevina* (1925) i *Zlatni mladić* (1928), a od Krležinih romana – isto tako tri: *Povratak Filipa Latinovicza* (1932), *Na rubu pameti* (1938) i *Banket u Blitvi* (I–III, prva knjiga iz 1938., druga knjiga iz 1939. – Korać se zadržava na prvim dvjema knjigama) (usp. Korać 1974: 490).¹²

U predgovoru drugoj knjizi navodi kako Kafkini, Krležini i Cesarčevi junaci/likovi s najviše razuma promatraju svijet, ali ga nikako ne mogu primiti (ibid. 11). Pritom izdvaja interpretaciju prostora modernog romana, za koji navodi da je vrlo ograničen – ponekad skučen i tijesan za normalno življenje. Tako navodi prostor Cesarčeve *Careve kraljevine*, Krležin roman *Povratak Filipa Latinovicza*, Camusovu *Kugu*, Kafkin *Zamak* te Andrićevu *Gospođicu*, isti-

¹¹ Stanko Korać je sa Šimom Vučetićem objavio izbor iz socijalne i revolucionarne hrvatske književnosti (*Republika* 11–12, 1969) i možemo reći da se u njegovoj knjizi *Hrvatski roman između dva rata 1914–1941* (Zagreb 1974, 1975) osjeća svojevrsna posvetna, naslovna nota knjizi *Hrvatska književnost 1914–1941* (1960) Šime Vučetića.

¹² Dakle, ne uvodi prva dva Krležina romana – *Tri kavaljera frajle Melanije: staromodna pripovijest iz vremena kada je umirala hrvatska moderna* (1920) i *Vražji otok* (1923), kao ni posljednji roman *Zastave*.

čući da je prostor „apsolutno nedovoljan da bi se mogla razviti slika djelotvorne stvarnosti i da bi se mogli oblikovati epski karakteri kao u klasičnom romanu” (Korać 1974: 14). Navedeni metafizički prostor interpretira na primjeru romana *Povratak Filipa Latinovicza* trenutkom kada je Filip na kolima foringaša Jože Podravca, potaknut njegovom riječju *fragle*, „vremenski bačen” u vlastitu retoriku traume:

Mi vidimo samo jednu tačku fizičkog prostora, ali dok se on nalazi u toj tački i kad su kola pred javnom kućom, ovaj objektivni prostor zamjenjuje se s metafizičkim prostorom s kojim u tome času Filip nema fizičkog dodira, njemu samo u svijesti ožive slike prostorije koje je doživio prije dvadeset i tri godine. (ibid. 174)

Sve što se događa u Filipovoj svijesti određuje kao metafizički prostor, te zaključuje da je prva bitna odlika proučavanja modernog romana suodnos između fizičkog i metafizičkog prostora (ibid. 14). Za kategoriju vremena isto tako navodi da je metafizička kategorija; ono ulazi u našu svijest pomoću predmeta i tako se naljepljuje na fizičku prostornost koja se može čulno opažati, te ističe kako to *čulno opažanje* dobiva veliku ulogu kod pisaca modernog romana: Prousta, Joycea, Faulknera, Kafke, Krleža itd. Izrazitu „čulnu snagu imaju detalji u Proustovu *Combrayu* kao u prvoj četvrtini Krležina romana *Povratak Filipa Latinovicza*” (ibid. 18).

U djelu *Dvadeset godina hrvatskog romana 1895–1914* zaključuje da je roman moderni oblik *Mita o Sizifu* (Korać 1963: 305) koji uzima kao praoblik romana, gdje nalazi dvije osnovne kategorije: rad i odmor, o čemu nastavlja i u svojoj drugoj studiji o romanu, gdje postavlja pitanje: „Da li je silaženje stvarno odmor ili je ono razmišljanje kako da se ponovno prihvati breme?” (Korać 1974: 20). Naime, Sizifov kamen Korać uzima kao metonimiju opće, objektivne stvarnosti koja pobjeđuje Sizifa,

[...] i on se mora pokoriti zakonu vraćanja kamena, a sâmo pokoravanje tome zakonu znači uništenje individualne slobode. Vraćanje kamena postaje beskonačno jer je on vječan. Nazovimo to općom nužnošću, roman treba da pokaže kako se Sizif, odnosno moderni čovjek, odnosi prema toj nužnosti.

(Korać 1963: 305)

Tragom navedenoga ispisuje kratku fenomenologiju dokolice od antičke epike, zamjećujući da dokolica kao oblik duhovne slobode više ne postoji.

„Moguće je doći do fizičke slobode, do odmora tijela, ali duh pretrpan pojmovnim materijalom i brigom kao kakav magazin nikad ne može imati dokolice, tj. slobode i mira.” (Korać 1974: 22). U tome kontekstu za roman *Povratak Filipa Latinovicza*, slično na način ekokritičke metode,¹³ navodi da predstavlja čovjekovu vitalnu potrebu za dokolicom, za neposrednim doživljavanjem prirode i prirodnog, za oslobođenjem od svih briga, obaveza, napora i spoznaja (ibid.). Tu pronalazi sličnu vrstu dokolice kao u Turgenjevlevu romanu *Dim* (1867), no ovdje je postavljena u drugi plan kompozicije romana.

Društvo u Kostanjevcu okupljeno oko Liepacha i Regine, više je prikazano na prolaznoj sceni, ali s postojanom čvrstinom da je ta scena jedna od slika građanskog društva koje se dekomponira. Ni jedan značajan roman, ako je zahvatio medij dekomponiranja neke slike svijeta, ne može a da ne prikaže dokolicu bilo kao prolaznu sliku u drugom planu kompozicije, kao kod Krleže, bilo kao glasovnu sliku kao kod Wildea i Turgenjeva. (ibid. 23)

Ili kao što navodi Victor Turner da je dokolica sloboda za osvajanje, stvaranje novih simboličkih svjetova, zabave, sporta, igara, razonode te sloboda da se prevladaju društvena strukturalna ograničenja, kako to čitamo od Rabelaisa do Joycea i Becketta itd. (Turner 1989: 72). Tako je često citirana knjiga u njegovim razmatranjima o romanu (nadam se da će u ponovljenom izdanju njegovih studija o romanu biti uveden indeks) filozofski esej *Mit o Sizifu* Alberta Camusa koji je objavio iste godine kada i roman *Stranac*, te se ove dvije knjige često doživljavaju kao tematski komplementarne. Filozofski esej *Mit o Sizifu*, jedan od najpoznatijih egzistencijalističkih tekstova 20. stoljeća, koji počinje filozofskim problemom samoubojstva, analiza je nihilizma i prirode apsurdna, kao i ljudskog života u apsurdnom svemiru bez reda i značenja. Za Camusa je Sizif idealan primjer apsurdna – čovjek koji se suprotstavio

¹³ Korać pritom ekokritički ističe da nakon što je 23 godine bio u evropskim gradovima, Filip Latinovicz u Kostanjevcu dolazi u neposredan dodir s prirodom, no ipak navodi da „to nije neposredna slika Filipova doživljaja, to što se kaže stavljeno je u neku udaljenost” te navedeno ilustrira citatom iz Krležina romana: „kako mora da je dobro brati pravi zeleni grašak u vrtu, ljuštiti mirisne svilene komuške, zarezati nokat u graškovo mliječno zrnje, jesti trešnje s grane i jaje, koje vonja po kokoši a ne po vapnu, pa spavati beskrajno dugo i čuti glas pijevca na krovu od kokošinjca, a ne otrcani glas kaučukove ploče, gdje negdje plače kroz čađavi zid” (prema: Korać 1974: 174). I tako će biti sve do autentičnog i neposrednog doživljaja spašavanja Hitrečeva bika potaknutoga riječju-okidačem „oganj” (ibid.).

bogovima, a sada služi kaznu. Međutim, u opisu Sizifa koji zastaje kako bi još jednom promatrao kamen kako se kotrlja niz padinu, Camus opisuje prosvjetljenje i samosvijest glavnog junaka, čovjeka koji spoznaje svoju sudbinu i u njoj pronalazi snagu. Filozofijski traktat *Mit o Sizifu* (1942), napisan u jeku Drugog svjetskog rata i posvećen prijatelju Pascalu Piau, Camus otvara napomenom da ovdje raspravlja „o jednoj apsurdnoj osjećajnosti, prisutnoj posvud u našem vremenu, a ne o apsurdnoj filozofiji koju naše doba, pravo rekavši, i nije poznavalo”.

Nadalje, Korać za *junaka* modernoga romana (npr. Charles Bovary, Swan, Leopold Bloom, Josef K., Peredonov iz romana *Mali zloduh* Fjodora Sologuba, Filip Latinovicz, Rajka Radaković, Mutavac iz Cesarčeve *Careve kralevine* itd.)¹⁴ navodi da „nisu heroji zato što nemaju herojskog karaktera i zato što se taj karakter nije mogao razviti na skučenom prostoru u svakidašnjici u koju se sve više useljuju sile otuđenja” (Korać 1974: 28).

3. Zaključno ili Koraćev interpretativni pomak od Lukácsa prema Bahtinu

Interpretaciju *Banketa u Blitvi*, i to samo prva dva dijela romana (I [1938]; II [1939]), Stanko Korać započinje i završava Gligorevićevom opaskom: „Od Krležina tri romana u romanu *Banket u Blitvi* najmanje je organskog jedinstva i pravog romansijskog tkiva” (prema: Korać 1974: 279) te ističe neponovljivu organsku strukturu. Dakle, i ovdje je Koraću bitno, kada se raspravlja o romanu, pitanje strukture. Interpretaciju tog Krležina političkog romana završava opaskom da je tema o zvjerskom, zlu u čovjeku u navedenom romanu naglašena (ibid. 290).

Zaključuje određenjem Ervina Šinka: „To znači da ne treba pitati gdje je Blitva, nego, gdje nema baš ništa, što bi bilo varijanta kakvog blitvinskog motiva, gdje nema Blitve” (prema: ibid.). Zatim otvara usporedbu između policajca Georgisa i filozofa Ivana Karamazova, koji iznose svoje odnose prema

¹⁴ Usp. Lasićev sažetak Koraćeva izlaganja o navedenom Cesarčevu romanu na zasjedanju povodom proslave 70. obljetnice Cesarčeva rođenja gdje, među ostalim, ističe kako su svi učesnici zasjedanja posebno slušali izlaganje druga Matije Uradina s vidljivom pažnjom. Bio je, naime, „jedini koji je došao na taj skup da priča o čovjeku koga je poznao, o drugu s kim je radio” (Lasić 1965: 547).

drugom u svijetu bez Boga, ali se podjednako ponašaju prema drugom čovjeku u jednom svijetu za koji misle da nema boga, gdje Georgis djeluje bez boga, a „Ivan Karamazov oborio je boga da bi Georgis mogao djelovati bez njega” (prema: *ibid.* 289). Iza Georgisa stoji ideja srušenoga boga i atavistička osveta zbog poniženja, iza Nielsena protest protiv nasilja, iza Barutanskog vršenje dužnosti bez boga, iza Karine izgubljena vjera i zato onda traži nagradu bez vjere (*ibid.*). Što se tiče *Povratka Filipa Latinovicza*, Korać uspoređuje scenu s foringašem Podravcem i traumom vezanu uz riječ *fragle*; „usredsređenje na vlastiti puls kojim se mjeri vrijeme” podsjeća ga na napregnuti trenutak kada Stavrogin (Dostojevski, *Bjesovi*) čeka da se objesi desetogodišnja djevojčica u njegovoj prisutnosti. Navedeno uspoređuje s trenutkom u kojem je Filip morao ponovo proživjeti dan kada se uputio frajlama do časa kada je pobjegao iz strašne, traumatične kuće – „U šestom razredu, nakon jednogodišnje bjesomučne borbe, Filip je jednog podneva riskirao čitavu svoju moralnu egzistenciju i zaputio se k frajlama” (prema: Korać 1974: 168–169). Nadalje se zaustavlja na karakterizaciji te ističe da kod likova u modernom romanu nema karaktera u razvitku, markantnih figura prikazanih biografskom metodom; „oni se ne pojavljuju pred čitaoca u ukupnosti životnih iskustava koje se razvija razvitkom njihova života, to su plošni likovi, a ne likovi volumena” (*ibid.* 280).¹⁵ U određenju romana kao superstrukture, izraza i odraza baze ili infrastrukture, zaključuje da je romaneskni junak slika društvenog sistema u komu roman nastaje: „apsurdni romaneskni protagonist posljedica je društva duboke alijenacije, bezglavog nasilja i općeg besmisla” (Lasić 1993: 429).

Što se tiče Koraćeve interpretacije romana *Na rubu pameti*, o revolucionarnom čovjeku, koju zaključuje tezom da glavni junak ne traži pobjedu nego oslobođenje u nestanku, Lasić navodi da je Korać:

¹⁵ Ovdje možemo nadovezati Turnerovo razmatranje o članovima prezrenih ili zabranjenih etničkih i kulturnih skupina koji imaju glavne uloge u mitovima i popularnim pričama kao predstavnici ili izrazi univerzalnih ljudskih vrijednosti. Među njima su poznati dobri Samaritanac, židovski violinist Rothschild u Čehovljevoj priči *Rothschildova violina*; nadalje, tu je Twainov odbjegli crni rob Jim u *Huckleberryju Finnu* i Dostojevskijeva Sonja, koja iskupljuje nietzscheanskog „nadčovjeka” Raskolnikova u *Zločinu i kazni* (Turner 1966: 110).

[...] odrještije povezoao analizu s deduktivnom premisom nego što je to učinio Fadil Bukić. Poput Bukića [i prije Bukića a u skladu s nemalim brojem tadašnjih istraživača Krležina djela], Korać je temeljio svoju analizu na kategorijalnoj mreži koja je proizlazila iz dihotomije modernizam vs. tradicionalizam. On se kolebao u vrednovanju tih kategorija što je po svojoj prilici bila posljedica Lukácseva utjecaja. (Lasić 1993: 429)

Kao što je to sažeo Terry Eagleton (1976), u pozadini sukoba realizam vs. modernizam nalazi se duboko ukorijenjeno neslaganje između Brechta i Lukácsa, gdje naravno navedeno ne znači da Brecht napušta koncept realizma već da proširuje njegov djelokrug u okviru koncepta epskoga kazališta, umjetnosti koja mora djelovati kao čekić.

Ova kratka zapažanja o Koraćevoj interpretaciji Cesarčevih i Krležinih romana možemo zaokružiti procjenom o njegovu interpretativnom intersekcionalizmu marksizma, egzistencijalizma i strukturalizma (nešto manje strukturalizma), kako je zapisano u „Bilješci o piscu” u Koraćevoj knjizi iz 1974. godine. U knjizi *Modeli pripovijedanja* iz 1991. godine, u uvodu, Korać ne spominje ni marksizam ni egzistencijalizam, već se okreće prema naratologiji i Bahtinovom konceptu polifonije (sokratovskoga dijaloga) i fokalizacije iz knjige *Problemi poetike Dostojevskog*: „Izuzetno je važno pitanje kako pripovjedač vidi stvari o kojima govori: tu je važan doživljaj, a on često nije mi-metičan” (Korać 1990: 6). Stanko Lasić pritom navodi da Korać pripada deduktivnoj (ideološkopolitičkoj) marksističkoj shemi gdje prividno dominira analitički postupak, a glavni pravac razmišljala ipak određuje deduktivna premisa (Lasić 1992: 429).¹⁶ Za Koraćevu interpretaciju Krležina romana *Na rubu pameti* (usp. Korać 1968) Lasić zaključuje sljedeće: „Eklekticizam se odupro i održao, deduktivna se eksplikacija nije uspjela konstituirati kao hegemonični postupak, nego samo kao nadmoćna komponenta” (Lasić 1993:

¹⁶ U kontekstu onoga što je Dušan Marinković odredio kao interpretativnu strategiju prešućivanja, zanemarivanja (Marinković 2002), možemo navesti kako npr. Cvjetko Milanja (1996: 47) u kontekstu određivanja egzistencijalističkoga romana ne spominje (pa makar i kritički) Koraćevu odrednicu romana kao varijante mita o Sizifu. Marinković obrazlaže navedena zanemarivanja i osobinom Koraćevih tekstova „koji nisu potvrđivali nove pristupe tumačenja književnih tekstova, a što je bilo izuzetno važno za recepciju naučnih i stručnih članaka u tom periodu kad je ubrzano sazrijevala književnonaučna svijest u nauci o književnosti u današnjem jugoslaven-skom prostoru” (Marinković 2002: 248).

429–430). Lasić pritom Koraćevu interpretativnu dedukciju, u okviru metode eklektičke integracije, promatra kontekstualno s interpretacijama Dragana M. Jeremića (ibid. 443, 430; usp. dijagram/ideogram o metodi eklektičkog arhetipa).

No, odmak od Lukácsa, za kojega je realistički roman vrhunac književne umjetnosti jer povezuje psihološku dubinu, društveni kontekst i povijesnu dinamiku, zamjećujemo u tome što Korać stremlji mitu o Sizifu i egzistencijalističkom romanu.¹⁷ Uostalom, mit o Sizifu Korać je odredio kao preteču romana.

Bibliografija

Bahtin, Mihail. 1989. *O romanu*. Nolit. Beograd.

Barac, Antun. 1924. Hamlet, Kranjčević, Dvorniković, Krleža itd. *Jugoslavenska njiva* 10. 408.

Camus, Albert. 1963. *Mit o Sizifu*. Veselin Masleša. Sarajevo.

Cesarec, August. 2014. *Izabrana djela*. (prir. Milan Mirić). Matica hrvatska. Zagreb.

Donat, Branimir. 1964. (O studiji *Dvadeset godina hrvatskog romana*). *Telegram* 5. 6. XI. 5.

Dostojevski, Fjodor Mihajlovič. 2013. *Zločin i kazna*. (prev. Zlatko Crnković). Šareni dućan. Koprivnica.

Eagleton, Terry. 1976. *Marxism and Literary Criticism*. University of California Press.

Georgijević, Krešimir. 1957. Miroslav Krleža: Davni dani. Zapisi 1914–1921. *Letopis Matice srpske* 380/1–2. 85–94.

Gligorić, Velibor. 1962. *U vihoru: fragmenti, ogledi, studije*. Nolit. Beograd.

Jurković, Marijan. 1965. Cesarec i Dostojevski. *Republika* 9. 384–386.

Korać, Stanko. 1963. *Dvadeset godina hrvatskog romana 1895–1914*. Rad JAZU knj. 333. Zagreb. 299–499.

¹⁷ Glavne postavke Györgya Lukácsa o romanu izložene su u njegovoj studiji *Teorija romana* (*Die Theorie des Romans*, 1916), pod jakim utjecajem njemačke idealističke filozofije (naročito Hegela). Dok rani Lukács, kako se predstavio u svojoj *Teoriji romana*, ima filozofski, egzistencijalni pristup, a kasnije pod utjecajem marksizma podržava povijesno-materijalistički pristup.

- Korać, Stanko. 1968. Hrvatski roman između dva rata. Njegovi moderni i tradicionalni tokovi. *Republika* 6. 302–308.
- Korać, Stanko. 1968. Revoltirani čovjek. Miroslav Krleža: *Na rubu pameti*. *Republika* 7. 402–408.
- Korać, Stanko. 1974. *Hrvatski roman između dva rata 1914–1941*. August Cesarec. Zagreb.
- Korać, Stanko. 1991. *Modeli pripovijedanja*. Prosvjeta. Zagreb.
- Krleža, Miroslav. 1977. *Dnevnik 1914–17: Davni dani I*. NIŠP Oslobođenje. Sarajevo.
- Krleža, Miroslav. 1977a. *Dnevnik 1918–22: Davni dani II*. NIŠP Oslobođenje. Sarajevo.
- Krleža, Miroslav. 1988e. *Zapisi sa Tržiča*. NIŠRO Oslobođenje. Sarajevo.
- Lasić, Stanko. 1965. August Cesarec. *Forum* 4. 535–548.
- Lasić, Stanko. 1993. *Krležologija ili Povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži. Knjiga 5. Književnoznanstvena metoda i literatura o Krleži: 1964–1981*. Globus. Zagreb.
- Lukács, György. 1986. *Roman i povijesna zbilja: izbor radova*. Globus. Zagreb.
- Маринковић, Душан. 2002. Прешућивани и нападани Станко Кораћ. *Љетопис Српског културног друштва „Просвјета“* 7. 247–270.
- Marinković, Dušan. 2023. Nalaženja Stanka Koraća – Jedna paradigmatična priča ili otpor institucionalnoj asimilaciji. *Tragovi* 1. 7–44.
- Marjanić, Suzana. 2005. *Glasovi Davnih dana: transgresije svjetova u Krležinim zapisima 1914.–1921*. Naklada MD. Zagreb.
- Milanja, Cvjetko. 1996. *Hrvatski roman 1945.–1990*. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta. Zagreb.
- Nazor, Ante. 1975. (O knjizi *Hrvatski roman između dva rata*). *Školske novine* 26. 14. I. 22.
- Prohaska, Dragutin. 1921. *Fjodor Mihajlović Dostojevski: studija o sveslavenskom čovjeku*. Tisak Hrvatskog štamparskog zavoda d. d. Zagreb.
- Šinko, Ervin. 1957. *Falanga Antikrista*. Zora. Zagreb.
- Turner, Victor. 1966. *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. The Lewis Henry Morgan Lectures presented at The University of Rochester. Rochester – NY.
- Turner, Victor. 1989. *Od rituala do teatra: ozbiljnost ljudske igre*. A. Cesarec. Zagreb.
- Žmegač, Viktor. 1988. Krleža i Nietzsche. *Republika* 5–6. 135–141.

STANKO KORAĆ ON THE NOVELS OF KRLEŽA AND CESAREC, OR WHAT, HOW, AND WHERE WITH DOSTOEVSKY

Summary

Based on Korać's notes and his interpretations of the novels of Krleža and Cesarec, we will examine Stanko Lasić's (1992) observation that Korać operates within a deductive (ideological-political) Marxist framework, in which the analytical method appears to dominate, yet the main line of reasoning is ultimately determined by a deductive premise. A distinction from Lukács, for whom the realist novel represents the pinnacle of literary art due to its integration of psychological depth, social context, and historical dynamics, can be seen in the fact that Korać turns toward the myth of Sisyphus and the existentialist novel. After all, Korać identified the myth of Sisyphus as a precursor to the novel. The consideration of the given Lasić's definition is observed fragmentarily in the context of Korać's connections in the relation between Cesarec and Krleža – Dostoevsky.

Keywords: Stanko Korać, novels, Miroslav Krleža, August Cesarec, F. M. Dostoevsky, *The M/myth of Sisyphus*, Albert Camus

Горан М. Максимовић

Филозофски факултет Универзитета у Нишу

ДЈЕЛО СИМЕ МАТАВУЉА У ТУМАЧЕЊУ СТАНКА КОРАЋА

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.09>

Станко Кораћ је написао једну од најпотпунијих монографија о животу и дјелу Симе Матавуља (1852–1908), а објављена је у издању Српске књижевне задруге у Београду (1982). У нашем реферату пажња је управо усмјерена на Кораћев истраживачки приступ и начин интерпретације Матавуљевог дјела. Суштина Кораћевог тумачења почива на укрштању жанровског и библиографско-хронолошког приступа. Прву и најобимнију цјелину обухвата тумачење приповједачког рада: од прве збирке *Из Црне Горе и Приморја* (1888), до постхумно објављене књиге *Немирне душе* (1908). Друга цјелина обухвата тумачење романа (*Ускок*, *Бакоња фра Брне*, *Десет година у Мавританији*), док је у трећој цјелини сагледан драмски рад (*Завјет*, *На слави*). Посебна поглавља су посвећена путописима, ситним књижевним списима, као и недовршеној мемоарској књизи *Биљешке једног писца*. Изразиту истраживачку вриједност представља додатак ове монографије у коме је изложено „Породично стабло Симе Матавуља”.

Кључне ријечи: монографија, интерпретација, жанр, приповијетка, роман, драма, путописи, ситни списи, мемоари, породично стабло

1.0. Међу бројним значајним студијама које су биле посвећене тумачењима књижевног дјела, живота и рада Симе Матавуља (1852–1908), посебно се по свеобухватности издваја монографија Станка Кораћа *Књижевно дјело Симе Матавуља*, која је у коначном облику објављена 1982. године у издању „Српске књижевне задруге” у Београду. „Предат рукопис још 1975. године што отвара питање о разлозима толико дугог чекања за објављивање” (Marinković 2024: 140). Суштина Кораћевог тумачења почива на укрштању жанровског и библиографско-

хронолошког приступа. Жанровски приступ почива на непосредном тумачењу текста и његових поступака, тематских јединица, карактера јунака и разноврсних значења. Библиографско-хронолошки приступ заснован је на контекстуалним чињеницама и укрштању пишчевог живота са књижевним дјелом и историјским околностима које су карактерисале раздобље друге половине XIX и почетне деценије XX вијека.

Прву и најобимнију цјелину обухвата тумачење приповједачког рада: од прве и друге збирке објављене на Цетињу под истим насловом *Из Црне Горе и Приморја* (1888, 1889), преко књига *Из приморског живота* (1890), *Са Јадрана* (1891), *Из београдског живота* (1891), *Из разних крајева* (1893), *Приморска обличја* (1899), *Три приповијетке* (1899), *С мора и с планине* (1901), *Београдске приче* (1902), *Живот* (1904), до постхумно објављене књиге *Немирне душе* (1908). У оквиру овога поглавља обухваћене су и четири приповијетке објављене као посебне књиге: *Ново оружје* (1890), *На прагу другог живота* (1895), *Пошљедњи витезови* (1903), *Цар Дуклијан* (1906). Кораћева библиографска и аналитичко-дескриптивна пажња била је усмјерена и на 30 приповиједака које су биле објављене у листовима и часописима 1883–1910. године, од прве приче у *Гласу Црногорца* (1883) са неадекватним насловом „Умјесто уводног чланка“, преко прича „Павина симфонија“ (*Коло*, 1901), „Аранђелов удес“ (*Српски књижевни гласник*, 1901), „Авемелех“ (*Српски књижевни гласник*, 1904), „Гледајући Хамлета“ (*Дело*, 1905), па све до прича „Наумова слутња“ (*Календар Голуб*, 1908), „Жртве Јосипа Бупана“ (*Српски књижевни гласник*, 1908), „Београдска деца“ (*Српски књижевни гласник*, 1908), „Свечев лијек“ (*Календар Вардар*, 1910).

Друга цјелина обухвата тумачење романа (*Ускок*, *Бакоња фра Брне*, *Десет година у Мавританији*), док је у трећој цјелини сагледан драмски рад (*Завјет*, *На слави*). Посебна поглавља су посвећена путописима, ситним књижевним списима, као и недовршеној мемоарској књизи *Биљешке једног писца*. Изразиту истраживачку вриједност представља додатак ове монографије у коме је изложено „Породично стабло Симе Матавуља“.

У једној од досадашњих најпотпунијих студија о животу, професионалном путу, књижевном и научном раду Станка Кораћа, указано је на

чињеницу да је „учљива Кораћева процјена да би требало поново валоризовати” Матавуљеве приче из београдског живота, јер не заостају за оним из далматинског и приморског поднебља, као и чињеница да је високо оцијенио „домете оствареног у аутобиографији *Биљешке једног писца*” (Marinković 2024: 141–142).

1.1. У уводној студији Кораћ поред тога што указује на аналитички приступ даје и преглед најзначајнијих чињеница из пищевог живота. Указује на његово рођење у Шибенику (1852), на породично поријекло његових предака који су се у Шибеник доселили из Босанске Крупе, на улогу пищеве мајке у животу породице и посебно формирању његове личности, али и насљеђивању њеног талента за живо усмено приповиједање. Указано је на школовање, а потом и касније учитељевање у Ћеврскама, гдје се упознао са младим правником и каснијим новинарем и српским националним прваком у Далмацији, Савом Бјелановићем. Драгоцјен је и Матавуљев учитељски рад у Исламу Грчком, гдје је упознао грофа Илију Деде Јанковића, потомка гласовитог сердара Стојана Јанковића, који га је први упутио на читање аутентичних књижевника из француске и италијанске књижевности и усмјерио према писању. Поред овога почетног „далматинског раздобља”, цјелокупан Матавуљев животни пут, а затим и његово књижевно дјело, Кораћ сагледава „кроз четири просторно-тематска круга” и указује на „бокељски период” и наставнички рад у средњој поморској школи у Херцег Новом (1874–1881), на „цетињски период” (1881–1889), гдје је предавао у тамошњој гимназији, те на „београдско раздобље” (1889–1908), када је радио у нижој гимназији, у пресбируу Министарства иностраних дела, те када је на крају био слободан књижевник.

Кораћ је указао и на дотадашњу рецепцију Матавуљевог дјела, од позитивних оцјена Јована Скерлића, које су се односиле на далматинску и бокељску тематику, али не и на београдске приче, па све до оцјене Милана Кашанина који је „устао против увријеженог мишљења да београдске приче нису успела дела” (Кораћ 1982: 19). Кораћ афирмативно пише о тумачењу Матавуљевог дјела из пера Вида Латковића, при чему посебно наглашава издвајање анегдоте као полазне основе за причу,

као и обликовање „радње и покрета” на основу којих се изражава психологија јунака. Када је ријеч о Радомиру Константиновићу и његовом довођењу у везу Матавуљевог дјела са карневалском културом, са Раблеом и Држићевим комедиографским јунаком Поментом, Кораћ исказује полемичко становиште и наслањајући се на Бахтиново тумачење епа и романа наглашава следеће:

Матавуљ је доста одмакнут од раблеовске, ренесансне, комичне фамилијаризације човјековог лика баш зато што је његов смијех спољашњи, што тај смијех покреће нас: читаоце, слушаоце, посматраче, публику, а не њих, ликове у дјелу као у ренесансној комедији и у Раблеовом роману.

(Кораћ 1982: 21)

Управо зато што Матавуљево дјело види као умјетност која настаје у објективним околностима, а родно мјесто смијеха види у публици, Кораћ и износи закључак да је „Матавуљев смијех ближи класицистичкој него ренесансној комедији, а поред тога у његовим дјелима нигдје нема трага карневалској игри” (ибид. 22). Кораћ афирмативно пише о бројним другим тумачима Матавуљевог дјела, осврће се на Андрићеве есеје „О мајстору приповедачу” и „На четрдесет година од смрти Симе Матавуља”. Указује на добра тумачења Голуба Добрашиновића, Младена Лесковца и Славка Леовца, као и на компаративно засновано новије тумачење Гвоздена Ерора о везама Матавуљевог дјела са француском књижевности, те бартовски утемељена тумачења Душана Иванића у којима се бавио структуром и моделима приповиједања у Матавуљевом дјелу.

2.0. Библиографско-хронолошки приступ у тумачењу Матавуљевих збирки приповиједака омогућио је да Кораћ посебну аналитичко-дескриптивну пажњу усмјери на све уврштене текстове, али је са друге стране такав приступ условио одсуство адекватне синтезе и одређену распршеност у изношењу сличних ставова и честа интерпретативна понављања. Независно од тога, препознатљив је значајан број извршних запажања. На примјер, приликом тумачења приповијетке из црногорског живота „Света освета” указано је на конкретан историјски контекст као основу приповједног заплета. Радило се о 1873. години и доношењу државне уредбе о подјели оружја народу, као и потписивању

уговора са Турцима о узајамном слободном преласку границе. За приповијетку „Бодулица” наглашава да је то прво дјело у којем је Матавуљ тематизовао Боку Которску, те у коме је изградио препознатљиве особине приповједног поступка, као што су обликовање необичних карактера јунака, избор неочекиваних и карактеристичних момената из њиховог живота, као и увјерљиво приказивање друштвеног амбијента, те снажан хумористички доживљај свијета. У том погледу Кораћ на ванредан начин закључује: „Са *Бодулицом* Матавуљ је кренуо на пут да би пронашао великог Матавуља, одличног приповједача и мајстора ситуације, сцене, призора” (Кораћ 1982: 33).

У приповиједи „Пошљедњи витезови”, Кораћ препознаје као средишњи моменат заплета тзв. „моритури мотив” или пропадање богатских породица у приморју, што није била честа књижевна појава у српском реализму. Наведени мотив је био близак хрватским реалистима због друштвених околности и пропадања племићких породица. Полазећи од става Гвоздена Ерора да је Илија Булин „тартаренски јунак”, близак истоименом јунаку француског писца Алфонса Додеа, Кораћа посебно интересује начин на који је Матавуљ преобразио хумористичко у гротескно приповиједање приликом обликовања карактера „хвалисавог војника” Илије Булина и начинио га једним од „најинтересантнијих ликова наше књижевности XIX вијека” (ибид. 51).

Интересантно је указати на чињеницу да једну од најопширнијих Кораћевих анализа добија сасвим скрајнута Матавуљева приповијетка „Сликареве успомене”, из збирке *Са Јадрана* (1891). При томе је нарочита пажња усмјерена на феномен сновиђења и њихових остварења на јави у овој као и у неким другим Матавуљевим приповијеткама („Поварета”, „Водене силе”). Успјешну анализу добила је приповијетка из бокелског живота „Нови свијет у старом Розопеку”, из збирке *Из разних крајева* (1893), у којој је дошло до укрштања аутентичне слике варошког живота, приватних судбина, као што је повратак печалбара из Америке, са јавним догађајима, „редовним и нередовним трзавицама” у животу ове вјерски подијељене заједнице. Све то је додатно усложњено великим политичким реформама у аустријском царству. Кафана „Код Аустрије”, као и каснија кафана „Нови свијет”, уз један мали градски трг

постају позорница на којој се одвијају различити догађаји и судбине, а Матавуљ их обликује укрштањем вјештог приповиједања са упечатљивим дијалозима, те прожимањем озбиљне и смјехотворне слике свијета. Кораћ нарочито издваја упечатљиву галерију јунака, Бепо, Манде, Амруш, Тереза, Ћирафа, Зането, који су „врло увјерљиви и сваки је самостална физиономија” (Кораћ 1982: 82).

Важно је указати и на неке по нашем суду погрешне Кораћеве оцјене. На примјер, приповијетка из бокељског живота „Догађаји у сеоцу”, из збирке *Приморска обличја* (1899), означена је као „једна од слабијих Матавуљевих приповиједака” (Кораћ 1982: 99), а заправо се ради о изузетном приказивању животних судбина поморских капетана који су након одласка у поморску пензију доживљавали своју „нову младост” на копну и истовремено живјели у свијету бујних морепловачких успомена. Са друге стране, неке од најуспјешнијих анализа Кораћ је дао у приказу антологијских Матавуљевих приповиједака „Поварета” и „Пилипенда”, из збирке *С мора и са сува* (1901). Најприје указује на нова естетска схватања и артизам у српској књижевности на почетку XX вијека, а управо се приповијетка „Поварета” истицала сажетошћу и савршенством форме у коме су се укрштали беспрекорни описи и дијалози, тако да није чудно што је објављена на челу првог броја *Српског књижевног гласника*. У приповијечи „Пилипенда”, поред беспрекорне сажетости форме, Матавуљ је отворио крупна етичка питања, попут онога о борби српског народа у Далмацији за очување свог вјерског а тиме и националног идентитета. Таква чврстина главног јунака Пилипа Бакљине у вријеме глади „личи на легенду, и Матавуљ стварну слику индивидуалног понашања подиже до нивоа легенде. А оно што је у легенди, то је за примјер, то је узор, за тим треба тежити, то је вјечна прича” (Кораћ 1982: 124). Интересантно је да Кораћ изводи сљедећи даљи закључак:

Тај корак од социјалног фатума до онтолошке мисли учиниће највећи Матавуљев књижевни сљедбеник у Далмацији – Владан Десница. Пејзаж као мисао о егзистенцији и као расположење независно од социјалног или политичког фатума видјећемо код Деснице. (ибид.)

Приликом интерпретације приповијетке „Аранђелов удес”, из збирке *Живот* (1904), у којој је приказан београдски живот, усмјерена је пажња на морални удес главног јунака. Кораћ указује на чињеницу да је „посматрање” један од најважнијих умјетничких чинилаца у Матавуљевом приповиједању и да је управо у овом дјелу доживјело праву кулминацију. У томе смислу му се учинила као веома интересантна и утемељена тврдња Милана Кашанина да је ова приповијетка „савршена психолошки и сценски”, те да иде у ред „десет најбољих прича написаних на српском језику” (Кораћ 1982: 158).

Међу „осталим приповијеткама”, које су штампане у листовима и часописима и нису уврштене у посебне приповједачке збирке, Кораћ посебно издваја „Преображења” и „Ђукана Скакавца” и констатује да су овдје досегнути „најдубљи продори у ликове” (ибид. 198). За приповијетку „Ђукан Скакавац” наглашава да „спада у ред неколико најмрачнијих приповиједака у српској књижевности прије Андрића”, те да „неке њене сцене имају замах и дубину значајних сцена у романима Достојевског” (ибид. 202).

У закључку поглавља које је посветио Матавуљевом приповједачком раду, Кораћ наглашава да је овај сегмент књижевног рада показао велики „распон људских могућности и интереса”, као и „невјероватну сложеност свијета”, што сврстава Матавуља у „темеље највиших и најширих остварења у српској књижевности”. У том контексту, истиче да „неће претјерати” ако „по ширини захвата” назове Матавуља „српским Балзаком”, те да устврди како такву „тематску ширину није досегао ниједан писац осим Андрића” (ибид. 231).

3.0. Кад је ријеч о романескном Матавуљевом раду, поред романтично-историјског заплета у *Ускоку*, те пародично-сатиричног казивања у *Десет година у Мавританији*, с правом је највише пажње посвећено *Бакоњи фра Брни*. Кораћ полази од тезе да „једва да има који славнији роман у цијелој српској књижевности о коме се толико говорило и који је побуђивао толике гласове, али га ниједан озбиљан глас није оспорио као умјетничко дјело” (Кораћ 1982: 251). Интересује га како је Матавуљ „превазишао калупе дословног реализма и написао дјело које

живи до данас”, тако да у том погледу превасходно трага за приповједним поступцима, за начинима обликовања романескне композиције, за обликовањем индивидуалних и колективних јунака, за предочавањем цјеловите друштвене слике свијета, као и за идејном основом дјела. Посебну вриједност чини „хумористички колорит” овога дјела који се читава и у карактеризацији јунака и њихових међусобних односа, као и у богатој језичкој равни, у неочекиваним заплетима и обртима у приповиједању. Посебно је у композиционом погледу наглашен значај почетног анегдотског заплета који је груписан око казивања о томе „како је Пјевалица излијечио фра Брну”, а затим је указано на новелистичко степенасто проширивање романескног заплета и сагледавање живота у манастиру и изван манастирских зидина, као и народа обију вјера, православне и католичке, који је живио у Далмацији у првој половини и средином XIX вијека. У том иницијалном анегдотском заплету налазила се сама срж драме на којој је почивало обликовање цјелокупног романескног свијета.

Када је ријеч о Матавуљевој изванредној карактеризацији јунака, Кораћ нарочито издваја лик Букара и наглашава да је то „непоновљиво лице у српском роману” (ибид. 275). Урадио је Кораћ на успјешан начин и упечатљив коментар претпосљедњег, једанаестог поглавља романа, под насловом „Двије силе којима подлијежу људи”, наглашавајући да се ради о „љубави и смрти” као основним покретачима свих људских хтијења и амбиција.

4.0. Говорећи о драмском Матавуљевом раду, који је почивао на дјелима *Завјет* (1897) и *На слави* (1904), Кораћ наглашава да поред приповједачког и романескног рада, пуну пажњу заслужују и остали текстови, попут поменуте двије драме, путописних записа, као и низа веома успјешних књижевних огледа. Говорећи о драми *Завјет*, Кораћ указује на блискост овога драмског заплета са каснијом *Дубровачком трилогијом* Ива Војновића. Други драмски текст *На слави* сагледан је као „шаљива игра” из београдског живота везана за славске никољданске дане.

Познато је да је Матавуљеве путописе према просторно-тематском критеријуму могуће посматрати кроз четири цјелине. Прву чине

путописи из домаћих крајева (*Бока и Бокељи, Успомене са Скадарског језера, Бијели фратар из Дубровника*). Другу цјелину чине путописи са Леванта (*Врата од Леванта, Леванат*). Трећу цјелину чине путописи из Италије и са француске медитеранске обале (*Необичан гост у Петрову дому, Ривијера*). Четврту цјелину чине путописи са Сјеверног мора (*Преображења, Три недеље на мору*). Сродни са објављеним путописима су и кратки дневнички записи (*Путовање у Далмацију 1901. године, Путовање у Беч 1901. године, Путовање у Далмацију 1902. године, Путовање у Ницу 1903. године*), као и дијелови аутобиографско-мемоарских *Биљежака једног писца* (1898–1903). То се прије свега односи на пето поглавље овог дјела у којем Матавуљ описује путовање и боравак у Милану и Паризу (од љета до зиме 1882. године), као пратилац црногорских ђака који су били упућени на школовање у тамошњим војним академијама.

Кораћева аналитичка пажња посвећена је Матавуљевом путописном казивању и његовим блискостима са приповједним поступком или начину на који се „путопис претвара у причу” (Кораћ 1982: 275). У том смислу су издвојене неке битне особине, попут наглашавања карактера „извјештаја у коме се мијешају подаци, описи, цитати, личне импресије и лични умјетнички и културно-историјски судови” (ибид. 313), попут казивања о занимљивим доживљајима са путовања, попут карактеризације необичних људи које је сусретао на тим путовањима, али и попут потпуно оригиналних описа покрајина и простора које је упознао приликом тих путовања. У путопису *Бока и Бокељи*, наглашен је етнографски моменат, што је овом дјелу дало карактер путописне студије о историји и географији овога простора, о етнографији и фолклору, о етнопсихологији и језику, о поморској привреди, а изнад свега о изразитом бокељском „српству”. „Очигледна је Матавуљева одушевљеност Боком, какву неће показати ни према једном крају у коме је живио, почевши од Шибеника, Ћеврсака, Ислама Грчког, па до Цетиња, Зајечара и Београда” (ибид. 311).

Детаљна Кораћева аналитичка пажња посвећена је и Матавуљевим *Биљешкама једног писца*, које су у наставцима објављиване у *Летопису Матице српске* (1898–1903), али су остале недовршене. Кораћ

наглашава да ово дјело има „више мемоарски него аутобиографски карактер”, те да као такво представља „драгоцјен извор за културну и политичку историју Далмације и Црне Горе, као и за упознавање пишевог књижевног развоја” (Кораћ 1982: 351). Истакнуте су личности оних Матавуљевих учитеља или пријатеља који су оставили велики утицај на формирање његове личности, попут Стјепана Бузолића из Задра, Саве Бјелановића из Ћеврсака, као и Илије Деде Јанковића из Ислама Грчког. Указано је на значај који је на Матавуљево сазријевање као човјека и као књижевника имао долазак у Херцег Нови и Боку Которску. Посебно се то односило на упознавање са изворним српским језиком, као и потпуно аутентичним и непомућеним бокељским српством. Кораћ указује и на бројне блискости Матавуљевог мемоарско-аутобиографског дјела са његовим приповијеткама и романима, што се нарочито препознаје у дјелима из Боке Которске, попут „Бодулице”, „Новог свијета у старом Розопеку”, „Љубав није шала ни у Ребесињу”, „Др Паоло”, „Ђуро Кокот”, али и у дјелима из Црне Горе, а посебно са пародичним романом *Десет година у Мавританији*.

4.1. Матавуљеви ситни списи, а међу њима прије свега, некролози, књижевни прикази и оцјене, такође су били предмет детаљног Кораћевог описа и тумачења. Међу некролошким текстовима посебно су издвојени „Говор при погребу Илије грофа Јанковића” (*Народни лист*, број 24, Задар, 1874), као и посебни чланак „Опис сахране конта Илије Јанковића” (*Народни лист*, број 26, Задар, 1874). У *Гласу Црногорца* на Цетињу (1885), а потом исте године и у *Српском листу* у Задру, Матавуљ је објавио чланак „Одлазак Павла Аполоновича Ровинског”, у коме је одао признање за седмогодишњи боравак у Црној Гори овога великог руског научника, а затим и за етнографска и географска истраживања урађена за то вријеме на простору Црне Горе. Указано је и на запажени некролог који је Матавуљ објавио у *Летопису Матице српске* (1904), поводом смрти Антона Павловича Чехова. Затим, такође у *Летопису Матице српске* некролог поводом смрти Стевана Сремца (1906), а наредне године у *Бранковом колу* и некролог поводом изненадне смрти Павла Марковића Адамова (1907).

Међу књижевним и естетичким расправама у којима је долазило до изражаја Матавуљево схватање умјетности посебно су издвојени чланци „У спомен Манцонију” (*Црногорка*, 1885) и „Тенова филозофија” (*Дело*, 1895), затим предговор *Исландском рибару* Пјера Лотија, који је у српском преводу објављен у Српској књижевној задрузи (1899), као и постхумно објављено предавање „Женске главе у *Горском вијенцу*” (*Књижевни југ*, 1918). Овдје укратко наглашавамо начин на који је Станко Кораћ објаснио Матавуљево разумијевање Манцонијевог дјела, посебно романа *Вјереници*. Огледа се то у издвајању чињенице да је Матавуљ читао *Вјеренике* као узорито дјело зато што су „изграђени по узору на историјски роман Валтера Скота”, што су „у пјесничком смислу дубљи од Скотових романа”, али и зато што су одиграли и велику улогу у „васпитању књижевног укуса” и развијању читалачке културе на простору Далмације у другој половини XIX вијека. Кораћ нарочито издваја Матавуљеву примједбу да „читаоци живе са ликовима и судбинама Манцонијевог великог романа” (Кораћ 1982: 322–323).

Посебну Кораћеву пажњу завриједило је и једно Матавуљево писмо упућено Марку Цару, објављено у *Бранковом колу* (1903), због тога што су у њему „истакнуте двије ствари битне за сваког књижевника: везаност за завичај, за земљу, и дубоко осјећање националне припадности” (Кораћ 1982: 340). Као један од „најзначајнијих Матавуљевих теоријских текстова” (ибид. 336) издвојен је оглед „Непријатељи уметности”, који је настао у облику предавања саопштеног 22. маја 1894. године у корист Фонда за подизање споменика упокојеном пјеснику Војиславу Илићу, а први пут је објављен у *Војслављевој споменици* (1895). Кораћ наглашава да у овој расправи „Матавуљ брани друштвену улогу књижевности”, као и „љепоту њених облика”, тако да му је суштински био „далек цијели тај позитивистички покрет друге половине XIX вијека и Светозар Марковић заједно с тим покретом” (ибид. 337–338).

Посебно је указано на једну Матавуљеву ликовну критику, објављену у *Бранковом колу* 1900. године, под насловом „Долазак цара Душана у Дубровник”, а посвећену чувеном сликарском платну Марка Му-

рата. Слика је намјенски урађена за „Париску изложбу” (1900), а приказује како цар Душан са пратњом долази у Дубровник и како га дочекују бројни грађани. Матавуљеве критичке импресије утолико су интересантније што су формиране „из свијести другог” или из могуће перспективе француске публике (ибид. 344).

4.2. Нагласили смо у уводном дијелу нашег огледа да посебну вриједност Кораћеве монографије о Матавуљу представља „Додатак” у коме је урађено „Породично стабло Симе Матавуља” од Георгија Матавуља, који је рођен на Косову код Книна 1774. године, па све до књижевника Симе Матавуља и његове браће и полубраће, који су живјели у XIX и на почетку XX вијека. Наведене податке, како то наглашава Станко Кораћ, „прикупио је Данило Трива из Шибеника” (Кораћ 1982: 416).

5.0. Можемо на крају нашег аналитичког описа Кораћеве монографије о Сими Матавуљу и његовом књижевном дјелу извести сљедећи закључак. Ради се о најпотпунијој и најцјеловитијој анализи књижевног дјела овога књижевника, као што се ради и о исцрпном увиду у дотадашњу књижевноисторијску и књижевнокритичку рецепцију тог дјела у српском и јужнословенском контексту. Кораћ посматра Матавуљево дјело најприје из биографско-библиографске перспективе, а затим у аналитичко-дескриптивној равни свој приступ темељи на актуелним теоријско-методолошким оквирима структуралистичке оријентације, у најширем значењу тога појма (В. Шкловски, М. Бахтин, Р. Барт, Џ. Принс, П. Лабок, Џ. Форстер, М. Бекер, А. Флакер и др). Захваљујући томе постигао је двије равноправне аналитичке перспективе, контекстуалну и текстуалну, а Матавуљев живот и дјело сагледао као јединствени умјетнички тоталитет у коме је створена врхунска илузија истинитости, а самим тим и увјерљива слика књижевног свијета.

Литература

Кораћ, Станко. 1982. *Књижевно дјело Симе Матавуља*. Српска књижевна задруга. Београд.

Marinković, Dušan. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća – Otpor institucionalnoj asimilaciji*. SKD „Prosvjeta”. Zagreb.

DJELO SIME MATAVULJA U TUMAČENJU STANKA KORAĆA

Sažetak

Stanko Korać je napisao jednu od najpotpunijih monografija o životu i djelu Sime Matavulja (1852–1908), a objavljena je u izdanju Srpske književne zadruge u Beogradu (1982). U našem referatu pažnja je upravo usmjerena na Koraćev istraživački pristup i način interpretacije Matavuljevog djela. Suština Koraćevog tumačenja počiva na ukrštanju žanrovskog i bibliografsko-hronološkog pristupa. Prvu i najobimniju cjelinu obuhvata tumačenje pripovjedačkog rada: od prve zbirke *Iz Crne Gore i Primorja* (1888) do posthumno objavljene knjige *Nemirne duše* (1908). Druga cjelina obuhvata tumačenje romana (*Uskok, Bakonja fra Brne, Deset godina u Mavritaniji*), dok je u trećoj cjelini sagledan dramski rad (*Zavjet, Na slavi*). Posebna poglavlja su posvećena putopisima, sitnim književnim spisima, kao i nedovršenoj memoarskoj knjizi *Bilješke jednog pisca*. Izrazitu istraživačku vrijednost predstavlja doatak ove monografije u kome je izloženo „Porodično stablo Sime Matavulja”.

Ključne riječi: monografija, interpretacija, žanr, pripovijetka, roman, drama, putopisi, sitni spisi, memoari, porodično stablo

THE WORK OF SIMA MATAVULJ INTERPRETED BY STANKO KORAĆ

Summary

Stanko Korać wrote one of the most complete monographs on the life and work of Sima Matavulj (1852–1908), and it was published by the Serbian Literary Association in Belgrade (1982). In our paper, the attention is precisely focused on Korać's research approach and the way of interpreting Matavulj's work. The essence of Korać's interpretation rests on the intersection of genre and bibliographic-chronological approaches. The first and most extensive unit includes the interpretation of narrative work: from the first collection *Iz Crne Gora i Primorja* (1888), to the posthumously published book *Nemirne duše* (1908). The second part includes the interpretation of novels (*Uskok, Bakonja fra Brne, Deset godina u Mavritaniji*), while the third part examines the dramatic work (*Zavjet, Na slavi*). Special chapters are devoted to travelogues, small literary writings, as well as the unfinished memoir *Bilješke jednog pisca*. The addition of this monograph, in which the “Porodično stablo Sime Matavulja” is presented, is of significant research value.

Keywords: monograph, interpretation, genre, short story, novel, drama, travelogues, small writings, memoirs, family tree

Bojan Čolak

Institut za književnost i umetnost, Beograd

DOPRINOS STANKA KORAĆA PROUČAVANJU ĆIPIKOVE PROZE

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.10>

Rad analizira kritički i metodološki doprinos Stanka Koraća interpretaciji proznog opusa Ive Ćipika, jednog od ključnih predstavnika srpske moderne. Poseban fokus usmeren je na Koraćevu monografiju *Prirodno stanje svesti u Ćipikovom djelu* (1987), koja se izdvaja kao jedna od najtemeljnijih studija o ovom autoru. Korać odbacuje reduktivna tumačenja Ćipika kao naturaliste ili veriste, razvijajući teorijski utemeljen model koji akcentuje njegov lirski realizam, etičku angažovanost i duboku ukorenjenost u psihološkim i socijalnim dimenzijama dalmatinskog sela. U središtu Koraćeve interpretacije nalazi se pojam „prirodnog stanja svesti” koji funkcioniše kao ontološka osnova Ćipikovog pogleda na svet. Oslanjajući se na rusooovsku tradiciju, Korać tumači Ćipikovu prozu kao umetnički izraz nagonske energije, vitalnosti i težnje za slobodom u sukobu s društvenim normama. Rad daje evaluaciju teorijske konzistentnosti i interdisciplinarnе širine Koraćeve metode, pozicionirajući je u širi književnoistorijski i filozofski kontekst.

Ključne reči: Ivo Ćipiko, Stanko Korać, lirski realizam, srpska moderna, prirodno stanje svesti, Ruso, etika u književnosti, instinkt i eros, književna antropologija

U svom obimnom i temeljnom istraživanju, Stanko Korać dao je dragocen doprinos proučavanju proznog opusa Ive Ćipika, jednog od najznačajnijih predstavnika srpske moderne. Ovaj doprinos najpotpunije je izražen u njegovoj monografiji *Prirodno stanje svesti u Ćipikovom djelu* iz 1987. godine, koja se s pravom može smatrati jednom od najznačajnijih studija posvećenih Ćipikovom stvaralaštvu.

U središtu Koraćeve istraživačke orijentacije nalazi se težnja da se analitički rasvetli Ćipikova sposobnost da kroz književni diskurs artikuliše

složene društvene, ekonomske i psihološke uslove života. Polazeći od detaljne analize strukturalnih osobenosti i tematske konfiguracije Ćipikovih proznih tekstova, on kao središnju interpretativnu tačku izdvaja pojam „prirodnog stanja svesti” – koncept koji se pokazuje ključnim kako za razumevanje pojedinačnih dela, tako i za celokupnu Ćipikovu poetiku.

U okviru takve teorijske postavke, pojam „prirodnog stanja svesti” ne iscrpljuje se u psihološkoj ili filozofskoj dimenziji, nego se konstituše kao ontološka osnova Ćipikovog pogleda na svet – pogled koji se izražava kroz jezičku svedenost, etičku utemeljenost i autentičnu, spontanu povezanost između čoveka i prirode.

Ovakva interpretativna paradigma omogućava sagledavanje Ćipikovog stvaralaštva kao koherentnog umetničkog sistema utemeljenog na ideji prirodnog sklada i egzistencijalne bliskosti sa životom u njegovoj elementarnoj, neideologizovanoj punoći. Prema Koraćevom tumačenju, Ćipikov književni univerzum odbacuje strogo normativne i formalistički sistematizovane poetičke modele – on se oblikuje i razvija kroz organsku i neraskidivu povezanost čoveka s njegovom sredinom, unutrašnje svesti sa spoljašnjom prirodom, i emocionalnog s etičkim iskustvom. Upravo u toj neposrednosti, koja nije izraz pojednostavljenja, već znak autentičnosti, prepoznaje se temeljni identitetski sloj Ćipikovog stvaralaštva.

Stanko Korać sa posebnom pažnjom ističe da Ivo Ćipiko nije oblikovao svoje književno stvaralaštvo pod uticajem velikih književnih ili filozofskih sistema koji bi njegov izraz uslovili unutar doktrinarno zaokruženih poetičkih okvira (Korać 1987: 5). Nasuprot tome, Ćipikova poetika utemeljena je na neposrednom egzistencijalnom iskustvu i organskoj povezanosti sa svetom svakodnevice – s empirijskim svetom narodne stvarnosti, iz koje crpi kako tematsku supstancu, tako i etički orijentisanu umetničku intuiciju. Ćipikovo delo stoga se tumači kao izraz i estetskog i egzistencijalnog uverenja u neraskidivu povezanost književnosti i života, pri čemu se poetika gradi na vernosti prirodnim zakonima postojanja i vrednosnom kodu narodne tradicije (ibid. 6). Na toj osnovi se, u Koraćevoj interpretaciji, formira specifičan model stvaralačke autonomije koji proizilazi iz unutrašnje doslednosti umetničke prakse, a ne iz teorijske konstrukcije.

U prilog takvom tumačenju, Korać se poziva na Ćipikove rane autopoetičke iskaze iz književne ankete objavljene u splitskom časopisu *Novi vek* 1898. godine, koje prepoznaje kao konstitutivni izraz piščevog stvaralačkog kreda. U tim izjavama dalmatinski pisac eksplicitno odbacuje shvatanje književnosti kao estetski autarkične sfere ili kao eksperimenta u okviru apstraktnih teorijskih sistema, insistirajući umesto toga na njenoj društvenoj funkciji i narodnom poslanju. Književnost, prema Ćipikovom uverenju, ne bi trebalo da ostane zatvorena u okvire elitnih krugova niti da se bavi temama koje su otuđene od živog narodnog iskustva – naprotiv, ona mora zahvatiti celinu društva i govoriti jezikom koji je blizak svakom sloju i svakom kraju domovine (ibid. 5).

Korać u ovim stavovima prepoznaje duboko ukorenjenu i dosledno sprovedenu poetiku utemeljenu na stvarnosnom realizmu, u kojoj se književnost oblikuje kao produžetak života i kao njegov verni tumač (ibid. 6). Ćipikova proza teži da u obzorju stroge realnosti osvetli ono što je plemenito, vredno i trajno u nacionalnom biću, pri čemu to čini bez idealizacije – kroz prizmu životne istine, sa snažnom etičkom svešću i izraženom empatijom prema poniženima i potlačenima. Time se, prema Koraću, Ćipikova književnost uspostavlja kao etički angažovana umetnost, koja ne podleže ideološkoj rigidnosti – umetnost ostaje u neposrednom dodiru s narodom, prirodom i egzistencijalnim temeljem stvarnosti (ibid.).

Takva prozna praksa ne bi trebalo da se zadovolji statusom pukog umetničkog odraza stvarnosti, već da se afirmiše kao njen aktivni činilac – delatna sila u službi društvenog napretka, usklađena s razvojnim tokovima narodne zajednice i sposobna da izrazi puni spektar njenog socijalnog, kulturnog i političkog života (ibid.). Ćipikovo poimanje proze radikalno se udaljava od ideje umetnosti kao samosvrhovitog estetizma; umesto toga, ono počiva na ideji organske, neraskidive povezanosti književnog izraza s vitalnim tokovima narodne egzistencije. Za njega, prozni tekst ne nastaje iz estetske izolacije niti iz umetničke samodovoljnosti, nego iz neposredne ukorenjenosti u stvarni život; razvija se istovremeno s njegovim dinamikama i nastoji da ga razume, protumači i etički osvetli (ibid.).

U tom kontekstu, proza zadobija svoju punu funkcionalnost tek onda kada je ukorenjena u narodnom životu, kada iz njega crpi svoje tematske impulse i kada istovremeno reflektuje i anticipira njegove promene, potrebe i stremljenja. Njen zadatak je da prepozna unutrašnju logiku zajednice iz koje proizilazi i da na temelju te sponse oblikuje reprezentativnu sliku stvarnosti. U tom procesu, dostignuća savremene nauke shvaćena su kao intelektualni resursi koji književnosti omogućuju da produbi svoju heurističku i spoznajnu funkciju.

Stanko Korać nastoji da pokaže kako se upravo u tim početnim Ćipikovim autopoetičkim iskazima naziru ključne konstante njegove književne orijentacije, koje će ostati prisutne i dosledno razvijane tokom celokupnog stvaralačkog puta ovog pisca. Korać te početne izjave razmatra kao izraze formiranog i osobenog poetičkog modela, zasnovanog na razumevanju funkcije i uloge književnosti u društvenom i istorijskom kontekstu u kojem Ćipiko deluje. Ćipikova poetika oblikovana je kroz introspektivnu spoznaju da književnost ima odgovornost da bude u dijalogu sa stvarnošću – s nacionalnim, društvenim i kulturnim uslovima vremena koje tematizuje i promišlja.

Stavovi Ive Ćipika o književnosti formirani su unutar složenog i dinamičnog istorijskog konteksta pozne epohe XIX veka, perioda obeleženog snažnim društvenim, političkim i kulturnim previranjima, kako na prostoru Balkana, tako i unutar šireg evropskog horizonta. Upravo taj kontekst, u kojem se paralelno odvijaju borbe za nacionalno oslobođenje i artikulišu moderni koncepti identiteta, pripadnosti i kulturne reprezentacije, predstavlja ključnu pozadinu iz koje proističe Ćipikova poetička svest. Posmatrani kroz prizmu Koraćevog istraživanja, Ćipikovi autopoetički iskazi prevazilaze okvire individualnog estetskog iskustva i otkrivaju se kao izraz šire kulturne konstelacije u kojoj književnost deluje kao središnji mehanizam nacionalne samorefleksije i kolektivne samospoznaje.

Korać, oslanjajući se na piščeve početne autorefleksivne iskaze, ukazuje na to da Ćipikovo književno delovanje proizilazi iz dubokog unutrašnjeg uvida u istorijsku ulogu književnosti u periodu društvenih preobražaja, a ne iz mimetičkog preuzimanja tada dominantnih poetičkih obrazaca. Kraj XIX veka, koji Ćipiko i Korać doživljavaju kao epohu intenziviranih ideja kulturne

i političke emancipacije, postavlja pred književnost zadatak koji nadilazi njene estetske funkcije. Književnost više nije zamišljena kao izdvojena umetnička praksa, već kao činilac kolektivnog izražavanja, oblikovanja kulturnog pamćenja i artikulacije zajedničkog identiteta. Koraćeva interpretacija Ćipika upravo u tom okviru dobija svoju punu snagu: ona potvrđuje da je Ćipiko svojim celokupnim opusom dosledno sprovodio ideju književnosti kao sredstva koje mora biti u službi naroda, usklađeno s njegovim egzistencijalnim potrebama, društvenim borbama i kulturnim stremljenjima.

Unutar tog idejnog i istorijskog sloja, Korać prepoznaje Ćipikovu prozu kao paradigmatički primer književnosti koja odbacuje esteticističku zatvorenost i ideološki elitizam, a afirmiše poetiku temeljenu na životnoj stvarnosti, socijalnoj angažovanosti i dubokoj identifikaciji s narodnim bićem. Književni tekst, u takvom tumačenju, postaje dvosmerni komunikacijski kanal: s jedne strane, on artikuliše svakodnevna iskustva i unutrašnje konflikte običnog čoveka, dok s druge strane simbolički potvrđuje pripadnost zajednici, učestvujući u njenom političkom, kulturnom i moralnom osvešćivanju. Koraćeva analiza prikazuje Ćipika istovremeno kao književnog stvaraoca i kao svesnog, odgovornog učesnika epohalnog trenutka, za koga je književnost čin kulturne odgovornosti i oblik duhovnog služenja zajednici.

Stanko Korać (1987: 6) s punim razumevanjem ukazuje na to da Ćipikova proza nastaje u periodu obeleženom izrazitim uticajem pozitivističkog diskursa, koji prožima kako prirodne i društvene nauke, tako i tadašnja shvaćanja književne i umetničke prakse. Pozitivizam, sa svojim zahtevom za racionalnošću, sistematičnošću i objektivizacijom iskustva, snažno utiče na način na koji pisci pristupaju prikazu ljudske egzistencije i društvenih procesa. Ćipiko oblikuje svoju proznu praksu u skladu sa savremenim zahtevima za opazajnom preciznošću, dokumentarnošću i analitičkom odgovornošću, čime književni tekst dobija funkciju dijagnostičkog instrumenta koji i opisuje, i promišlja, i tumači i moralno vrednuje društvenu stvarnost. Koraćeva interpretacija time potvrđuje da Ćipikova proza ne stoji izvan svog vremena, već u njegovom središtu – kao autentični izraz epohalne svesti koja književnosti poverava zadatak da bude i estetski čin i sredstvo kulturnog samoraževanja.

Stanko Korać (1987: 6) identifikuje tri ključna momenta koja, po njegovom mišljenju, konstituišu Ćipikov poetski model i određuju njegov stvaralački etos. Prvi se ogleda u neposrednoj ukorenjenosti u narodnom životu, koji prevazilazi ulogu pukog tematskog okvira i postaje izvor moralne obaveze i osnov književne legitimacije. Drugi moment čini kritička orijentacija prema društvenim nepravdama – težnja da se artikulišu marginalizovani glasovi i da se kroz književni diskurs otvori prostor za društvenu senzibilizaciju i etičku odgovornost. Treći moment odnosi se na Ćipikovu težnju ka umetničkoj istini koja nadilazi puk realizam i odbacuje mehaničku deskripciju stvarnosti u korist dublje sinteze između spoljašnje istorijske zbilje i unutrašnjeg moralnog imperativa naratora. Na taj način, Ćipikova proza – u Koraćevoj interpretaciji – postaje mesto dijaloga između sveta i svesti, između kolektivne istorije i individualne odgovornosti, između književnosti kao estetskog čina i književnosti kao oblika društvene i duhovne samospoznaje.

Stavovi koje Stanko Korać iznosi u vezi sa Ćipikovim poimanjem književnosti u velikoj meri osvetljavaju doslednu orijentaciju ovog autora ka poetskim načelima realizma (ibid. 12). To se posebno ogleda u njegovom insistiranju na verodostojnom i integralnom prikazu stvarnosti, kao i na reprezentaciji narodnog života kroz njegove temeljne, često granične egzistencijalne aspekte. Realistička poetika, kako to Korać implicitno i eksplicitno potvrđuje, zasniva se na uverenju da književnost mora ponuditi istinit i neulepšan odraz života – onakav koji detaljno i analitički osvetljava i društvene okolnosti i unutrašnje konflikte pojedinca, uvek u jasno određenom istorijskom i socijalnom kontekstu (ibid.). U tom svetlu, Korać u Ćipikovom stvaralaštvu prepoznaje duboku težnju ka konstituisanju književnosti kao „svesti” – kako kolektivne, tako i individualne – što je jedno od centralnih idejnih uporišta realističke umetnosti.

Dodatnu potvrdu toj realističkoj orijentaciji Korać nalazi u Ćipikovom uverenju da književnost mora slediti „prirodu naroda” i oslanjati se na pozitivne rezultate nauke (ibid. 6). Takav pristup ne iscrpljuje književnost u puko emotivnom registru, nego joj nameće obavezu da bude racionalno utemeljena, da polazi iz empirijskog iskustva i bude u službi saznanja o svetu.

U skladu s tim, Ćipikova proza, u Koraćevoj interpretaciji, postaje primer realističke poetike koja književnosti dodeljuje funkciju posrednika između pojedinačne egzistencije i društvene stvarnosti – funkciju oblikovanja svesti, kako pojedinačne tako i kolektivne, usklađene sa stvarnim potrebama zajednice.

U pokušaju da precizno definiše osnovne poetičke koordinate Ćipikovog narativa, Korać naglašava da je fabula neizostavan i suštinski strukturni element njegovih dela (ibid. 30). Ćipikova proza, kako Korać pokazuje, ne počiva na impresionističkom beleženju stanja niti na introspektivnoj statičnosti, kakva će dominirati u modernističkim formama pripovedanja, već na dinamičkom prikazu zbivanja. Narativni tok njegovih pripovedaka oslonjen je na razvoj radnje, na uzročno-posledične odnose i uzajamnu povezanost likova i fabule, što ga po Koraću čvrsto usidruje u poetiku realizma (ibid. 31). Iako u njegovom izrazu postoje stilistički elementi prepoznatljivi kao naturalistički – naročito u vidu biološke motivacije likova, verističkih detalja i ponekad sumornih, gotovo mračnih slika sveta – ti aspekti ne narušavaju osnovni realizam njegova dela, nego ga obogaćuju slojevitošću izraza (ibid. 32).

Junaci Ive Ćipika, kako Korać ističe, ne funkcionišu po zakonima naturalističke borbe za opstanak u dehumanizovanom društvu; oni su bliži 'minorom', prirodnom stanju života – životu u ravnoteži s elementarnim nagonima, u traganju za slobodom i dostojanstvom (ibid.). Upravo u toj potrazi dolazi do njihovog tragičkog sukoba s društvenim strukturama moći. Korać veoma jasno artikuliše da je središnja tema Ćipikovog opusa tragedija slobodnog pojedinca u sudaru s organizovanim oblicima represije: zakonima, socijalnim nepravdama, administrativnim mehanizmima vlasti. U tom pogledu, Ćipikovo delo zadobija širu antropološku i etičku dimenziju, prevazilazeći granice pukog socijalnog realizma.

Ono što, prema Koraću, Ćipika čini jednim od najznačajnijih srpskih pripovedača svoje epohe jeste niz izuzetnih osobina njegovog izraza: izražajna psihologizacija likova, snaga narativnih slika, jasnoća i zgusnutost kompozicije, kao i retka sposobnost da artikuliše ljudsku patnju i poniženje bez patetike, ali s dubokom saosećajnošću i estetskom uverljivošću. Korać time zaključuje da Ćipikovo delo poseduje trajan umetnički značaj, istovremeno predstavljajući jedno od najdubljih svedočanstava o egzistencijalnoj

borbi čoveka unutar istorijskog trenutka koji mu nije naklonjen, ali koji biva osvetljen snagom autentične književne vizije.

Analizom celokupnog proznog opusa Ive Ćipika, Stanko Korać dolazi do složenog egzistencijalnog uvida koji sažima osnovnu misao o čovekovom odnosu prema stvarnosti. U središtu tog uvida nalazi se napetost između dve suprotstavljene konstante: s jedne strane, „vesela svetlost” koja u Ćipikovim delima nikada ne predstavlja trajno stanje, već je kratkotrajna, ali dragocena pojava – simbol žudnje, nade i unutrašnje potrebe za olakšanjem; s druge strane, „tvrdoća zemlje” i „beda na njoj” označavaju ontološku ukorenjenost čovekove egzistencije u svakodnevnoj, često surovoj materijalnosti (ibid. 7). Ovaj dijalektički odnos, prema Koraću, predstavlja temeljni egzistencijalni okvir Ćipikovog pripovednog univerzuma i ključ za razumevanje njegove unutrašnje strukture.

Umesto teorijskih generalizacija, Ćipiko polazi od iskustva ritma prirodnih pojava – svetlosti i tame, rasta i odumiranja, uspona i padova – koje ne funkcionišu kao dekorativni motivi, nego kao ontološke konstante koje određuju tok ljudske sudbine (ibid. 8). U tom kontekstu, svetlost se javlja kao metafora nade, trenutnog olakšanja ili proboja smisla, ali ona nikada ne poništava temeljnu težinu egzistencije, oličenu u zemlji kao simbolu opipljive borbe za opstanak.

Otuda Korać s punim pravom uočava da Ćipikov pogled na svet ne izvire iz spekulativnog mišljenja, već iz svojevrzne „poetike zemlje”, duboko ukorenjene u neposrednom fizičkom i duhovnom iskustvu stvarnosti (ibid.). Čovekova egzistencija u toj poetici neraskidivo je povezana s radom, naporom i svakodnevnom suočavanjem sa sopstvenim granicama. Međutim, upravo ti retki i blistavi trenuci svetlosti, koliko god prolazni bili, unose smisao u takav životni poredak, otkrivajući humanističku dimenziju Ćipikovog stvaralaštva. Na taj način, Koraćeva analiza nadilazi puko strukturisanje Ćipikove proze i otvara dublji filozofski horizont njegovog književnog delovanja – prostor u kojem umetnost postaje vid etičke otpornosti i egzistencijalne istine.

Stanko Korać se odlučno suprotstavlja pojednostavljenim klasifikacijama književnog stvaralaštva Ive Ćipika, naročito onima koje ga olako svrs-

tavaju među autore naturalizma ili verizma. Prema njegovom tumačenju, Ćipikova poetika izmiče strogim teorijskim okvirima ovih pravaca, jer njegovo pripovedanje ne teži ekstremnim prikazima ljudske prirode karakterističnim za radikalne predstavnike naturalizma i verizma (ibid. 16). Likovi i situacije u Ćipikovim delima ostaju u okvirima prirodnosti koja ne prelazi u groteskno, monstruozno ili patološko, što su česte odlike naturalističke poetike. Njegov svet prožet je snažnim osećanjem životne autentičnosti, ali bez naglašene ekscesnosti i fatalizma, koji su suštinske oznake naturalističkog diskursa.

Upravo iz tog razloga, iako se u njegovom stvaralaštvu mogu prepoznati pojedini elementi pomenutih stilskih orijentacija, oni nikada ne dominiraju u meri koja bi omogućila potpuno svrstavanje Ćipikove proze pod njihovu paradigmu. Umesto toga, Korać u prvi plan stavlja Ćipikov oslonac na poetičke postupke realističke građanske književnosti, koja nastoji da prikaže društvenu stvarnost verno, ali bez senzacionalističkog efekta (ibid. 12). Sagledan iz te perspektive, realizam u Ćipikovom delu konstituiše se i kao estetski i kao metodološki princip, u tesnoj povezanosti s tradicijom građanske književnosti kojoj, prema Koraću, Ćipiko pripada usled izražene unutrašnje orijentacije svog pripovedačkog glasa.

Posebnu pažnju Korać posvećuje odnosu između Ćipikovog realizma i njegovog prikaza ruralnog života. Premda se Ćipiko u svom stvaralaštvu intenzivno bavi selom i životom seljaka, njegova perspektiva ne sadrži romantičarsku idealizaciju ruralnog sveta, već realistički i kritički pristup. Građanski realizam, kao dominantan model pripovedanja kojem Ćipiko naginje, omogućava mu da ruralnu sredinu sagleda objektivno, beležeći njene socio-ekonomske specifičnosti, ali i društvene tenzije unutar nje. On saoseća sa seljacima i razume njihovu borbu, ali istovremeno ne upada u zamku idealizacije; njegova proza iznosi živopisne slike seoskog života, uključujući njegove izazove, siromaštvo, surovost prirodnih i društvenih uslova, kao i ograničenost mogućnosti pojedinca da nadvlada zadate okolnosti.

Korać posebno naglašava da se Ćipikova književna pozicija ne može jednostavno svesti na afirmaciju jednog društvenog sloja nauštrb drugog. Naprotiv, Ćipiko koristi realizam kao sredstvo za istovremeno kritičko sagledavanje građanske klase i analizu života nižih slojeva društva, čime njegova

proza postaje značajan doprinos društvenoj i književnoj refleksiji epohe. Korać u tome vidi ključni razlog zašto Ćipikovo delo treba posmatrati u kontekstu građanskog realizma, ne u smislu apologije građanskog sveta, već u smislu njegove sposobnosti da obuhvati širok spektar društvenih odnosa, uključujući one koji se uspostavljaju između sela i grada.

U tom kontekstu, Ćipikova proza predstavlja paradigmatički primer realizma koji ne ostaje na nivou pukog empirijskog beleženja stvarnosti, nego se usmerava ka produbljenoj analizi socijalnih struktura, odnosa moći i sudbina pojedinaca uhvaćenih u mrežu društvenih determinanti. Takav pristup potvrđuje Koraćevu tezu da Ćipikovo delo prevazilazi okvire naturalističkih i verističkih modela, pri čemu se afirmiše kao izrazito utemeljeno u kritičkom, angažovanom realizmu doslednom humanističkim i estetskim načelima književnosti.

Posebnu pažnju Korać posvećuje tumačenjima Miljka Jovanovića, koji u svojoj opsežnoj analizi nastoji da Ćipikovu poetiku podvede pod okvire verizma, oslanjajući se na stilske i tematske dodirne tačke sa stvaralaštvom Đovanija Verge (Jovanović 1980).

Međutim, upravo polazeći od takvih interpretacija, navedeni autor razvija snažno argumentovanu kritiku, ukazujući na razlike koje razdvajaju Ćipikovu poetiku od verističkog modela. On precizira da se motiv svetlosti, koji Jovanović tumači u funkciji naturalističkog osvetljavanja stvarnosti, kod Ćipika ne može svesti na takvu funkciju. Naprotiv, svetlost u Ćipikovoj prozi poprima gotovo simbolističku i metafizičku dimenziju: ona je izraz lirske ekstaze, znak unutrašnje ravnoteže i duhovnog jedinstva čoveka s prirodom (Korać 1987: 18). U tom simboličkom sistemu, priroda nije tek scenografski okvir zbivanja, već unutrašnje duhovno obzorje – istovremeno i Bog i ogledalo čovekove duše. Takva semantizacija svetlosti, naglašava Korać, u potpunosti je strana verističkoj poetici, koja se temelji na dokumentarističkom, desakralizovanom prikazu sveta i narativnoj impersonalnosti (ibid.).

Dodatno, Korać ukazuje na razlike u konstrukciji i motivaciji književnih likova. Za razliku od pasivnih figura verističke proze, čije delovanje je najčešće određeno spoljašnjim, društveno-ekonomskim silnicama, Ćipikovi junaci su subjektivizovani, unutrašnje motivisani i psihološki profilisani (ibid.).

Njihove radnje – uključujući i nasilne postupke, poput ubistava – nisu rezultat puke determinacije. Oni proizlaze iz osećanja lične povređenosti, časti, osvete ili egzistencijalnog bunta. Na taj način, Ćipiko razvija znatno složeniji emocionalni i dramski registar, koji prevazilazi okvire verističke reprezentacije.

Na osnovu ovih opservacija, Korać dolazi do zaključka da je uporno Jovanovićevo insistiranje na Ćipikovoj pripadnosti verizmu – ma koliko bilo motivisano težnjom za sistematizacijom – teorijski neodrživo. On precizira da su temeljne odlike Vergine proze upravo impersonalnost pripovedanja i „unutrašnji mrak” likova, njihova psihološka blokiranost i egzistencijalna zatvorenost, što su osobine koje Ćipikovom delu gotovo u potpunosti izmiču (ibid. 19). Nasuprot tome, Ćipikovo pripovedanje odlikuju lirizam, emocionalna angažovanost i jasno izražena etička perspektiva, što ga odlučno udaljava od verističkog obrasca i pozicionira kao samosvojni glas unutar južno-slovenskog realizma, s izraženim tendencijama lirskog simbolizma.

Stoga Korać zaključuje da je već i sama razlika u tretmanu temeljnih poetičkih kategorija – od narativnoga glasa, preko konstrukcije likova, do semantike ključnih motiva – dovoljna da pokaže koliko su Verga i Ivo Ćipiko estetski i idejno udaljeni autori. Pokušaji da se njihova poetika dovede u međusobnu srodnost, smatra Korać, počivaju više na površinskim analogijama nego na stvarnim unutrašnjim podudarnostima.

Upravo polazeći od te uočene distanciranosti u estetskom i idejnom sloju, Korać pristupa Ćipikovom delu s namerom da temeljno ispita mehanizme stilskog izraza i književne tehnike koje ga oblikuju. Svestan stilističke heterogenosti i različitih tumačenja u dosadašnjoj recepciji, on analizira narativnu perspektivu, strukturu proze, deskripciju ambijenata, psihološku motivaciju likova i tematske obrasce, kako bi precizno odredio način na koji se u Ćipikovom pripovedanju pojavljuju elementi naturalizma i verizma. Koraćeva istraživanja pokazuju da, iako Ćipiko povremeno koristi deskriptivne postupke karakteristične za ta dva pravca, njegovo pripovedanje ostaje u osnovi realistično (ibid. 32). Drugim rečima, ti elementi su sporadični i funkcionalno podređeni dominantnom realističkom diskursu, te ih ne treba smatrati ključnim odrednicama njegovog stila.

Ovakav zaključak posebno dolazi do izražaja kada se Ćipikovo delo posmatra u svetlu savremenih književnoistorijskih istraživanja, koja njegov opus najčešće svrstavaju u okvire srpske moderne – epohe u kojoj dolazi do intenzivnog preplitanja realizma, naturalizma i impresionizma (Čolak 2015). Takva klasifikacija dodatno potvrđuje složenost i višeslojnost Ćipikovog izraza, ali i otvara mogućnost za nova tumačenja njegovog stvaralaštva u širem evropskom kontekstu s kraja XIX i početka XX veka. Upravo u tom širem okviru, Koraćeva studija dobija poseban značaj, jer ne samo da pruža preciznu analizu Ćipikovog odnosa prema realističkoj poetici, već doprinosi i jasnijem razumevanju ove razvojne faze srpske proze. Korać uverljivo pokazuje da Ćipiko ne pripada jednoznačno nijednom pravcu, nego da njegova proza predstavlja složen i dinamičan spoj realističke osnove sa odabranim elementima drugih stilskih formacija, čime se potvrđuje specifičnost njegovog umetničkog izraza.

Takav analitički pristup oslonjen je, između ostalog, i na kritičke uvide Jovana Skerlića, jednog od najznačajnijih srpskih književnih istoričara i kritičara, koji je još početkom XX veka prepoznao ključne tendencije stilske raznovrsnosti u srpskoj književnosti. Skerlić je, govoreći o proznim delima savremenika, među koje ubraja i Ćipika, ukazivao na prisustvo više međusobno isprepletanih književnih tendencija – realizma, naturalizma i impresionizma – koje zajedno doprinose izražajnom bogatstvu naracije, složenosti likova i atmosferičnosti prostora (Skerlić 1914). Korać upravo u toj složenosti vidi potvrdu Ćipikove poetike kao specifičnog izraza jedne epohe tranzicije, ali i autentičnog autorskog glasa koji prevazilazi uske okvire poetoloških sistema.

Oslanjajući se na Skerlićevu tezu o stilskom eklekticizmu, Korać ukazuje na to da se u okviru srpske moderne uspostavlja složen i višeslojan odnos između različitih poetika. U prozi tog perioda, prema njegovom tumačenju, dolazi do kombinovanja realističkih postupaka karakterističnih za XIX vek s naturalističkim naglaskom na društvenu i biološku determinisanost, ali i s impresionističkim tehnikama usmerenim na izražavanje subjektivnih stanja i senzorne percepcije sveta (Korać 1987: 20–21). Upravo kroz takvu

sintezu, Ćipiko razvija osobenu narativnu strukturu koja omogućava istovremenu analizu unutrašnjih impulsa i spoljašnjih pritisaka, te se njegov književni izraz ne može svesti na jednoznačnu estetsku orijentaciju.

Međutim, Korać insistira na tome da ova stilska kombinatorika nije rezultat stihijskog preplitanja poetika, već promišljen odgovor na estetske i ideološke izazove epohe. Uočava se jasna intencija da se kroz takav spoj prošire izražajne mogućnosti proze, pri čemu autori srpske moderne ostaju u dijalogu s tradicijom, ali istovremeno otvaraju prostor za inovaciju. Korać, prateći liniju Skerlićevih zapažanja, pokazuje da se ovde ne radi o formalnoj eklektici, nego o duboko osmišljenoj strategiji koja omogućava afirmaciju jednog novog, otvorenijeg oblika realizma – onog koji nije vezan za striktna pravila poetike, već se razvija kroz fluidan i stvaralački kontakt s različitim književnim modelima.

Iz tog razloga, Koraćeva studija predstavlja dragocen doprinos savremenoj nauci o književnosti. Njegova analiza osvetljava i Ćipikovu umetničku individualnost, i doprinosi širem razumevanju srpske moderne kao epohe redefinisanja književnih normi. U tom širem kontekstu, njegov rad prevazilazi okvire monografske interpretacije i postaje relevantan za razumevanje poetičkih procesa koji su oblikovali pravce razvoja srpske proze na razmeđu dva veka.

U okviru tog šireg konteksta modernističkog prevrednovanja tematskih i stilskih obrazaca, Korać posebno izdvaja Ćipikovo prikazivanje erosa i nagonske, slobodne životne energije kao ključnih elemenata čovekovog postojanja (ibid. 22–23). Prema njegovom tumačenju, Ćipiko se, zajedno s Borisavom Stankovićem, ubraja u prve pisce srpske književnosti koji su instinkt erosa – snažnu životnu volju i ljubavnu strast – postavili u središte umetničke vizije čoveka kao autonomnog i osećajnog bića. U tom svetlu, Ćipikovi junaci, naročito oni iz mlađe generacije, prikazani su kao subjekti koji teže egzistenciji oslobođenoj društvenih i moralnih stega, vođenoj prirodnim porivima ka slobodi i autentičnom samoostvarenju.

Za razliku od tradicionalnog hrišćanskog koncepta života, koji se temelji na strogim moralnim zakonima i asketskoj disciplini tela i duha, Korać ističe da Ćipiko ne teži prikazivanju odnosa sa hrišćanskim Bogom niti s njegovim normativnim ograničenjima (ibid. 23). Umesto toga, u Ćipikovom

svetu sugerirše se prisustvo paganskog božanstva, koje je utelovljeno u svetlosti, snazi prirode i životnim nagonima. Ova božanska sila manifestuje se kroz eros i vitalnost mladih junaka, čiji se impuls za životom ne iscrpljuje u društveno uslovljenim okvirima, nego nalazi svoj izraz u spontanosti, telesnoj ljubavi i neukrotivoj čežnji za slobodom. Kod Ćipika, Bog nije apstraktni ni udaljeni zakonodavac; on je imanentna sila prirode, koja ne propisuje zakone već omogućava punoću životnog iskustva. Njegovi likovi su nosioci iskonske, arhaične vitalnosti, vođeni unutrašnjim impulsima tela i srca, a ne spoljnim društvenim normama koje ih sputavaju i guše.

Korać uočava kako u Ćipikovoj prozi društvene strukture i strogi moralni kodeksi imaju funkciju prepreka koje stoje nasuprot čovekovim prirodnim nagonima i težnji ka slobodi. Društvo, sa svojim konvencionalnim zakonima i očekivanjima, javlja se kao suprotstavljena sila mladom pojedincu čiji je duh u harmoniji s prirodom i koji nastoji da sledi svoje instinkte. Na taj način, Ćipikovi junaci postaju subverzivni akteri koji svojim postojanjem izazivaju i osporavaju društvena ograničenja i kulturne konvencije. U njihovoj težnji za autentičnošću i puninom života odražava se filozofska postavka po kojoj je čovekov egzistencijalni cilj oslobađanje od veštačkih normi i povrat instinktivnom, prirodnom postojanju (ibid. 25).

Koraćeve teze o slobodi pojedinca, prirodnim nagonima i društvenim ograničenjima mogu se dovesti u vezu s filozofskim idejama Žan-Žaka Rusoa, posebno sa stavovima izloženim u njegovom delu *Društveni ugovor*. Ruso u ovom spisu postavlja tezu o tenziji između urođene slobode čoveka i prinudnih struktura društvenog poretka, naglašavajući da se čovek rađa slobodan, ali ga društvo, kroz sistem normi i institucija, postepeno dovodi u stanje ropstva. Za Rusoa, ideal slobode počiva u stanju u kojem pojedinac može da sledi svoje prirodne impulse i instinkte, ali istovremeno preuzima odgovornost prema zajednici. Pritom, idealno društveno uređenje ne bi smelo da guši individualnost, već bi trebalo da omogući harmoničan suživot pojedinca i kolektiva.

U svetlu Rusoovih ideja, Korać tumači Ćipikove junake kao figure koje teže životu u skladu s prirodom i svojim urođenim nagonom za slobodom, ali koje se istovremeno nalaze u konfliktu s društvenim normama i konvencijama koje ih sputavaju (ibid.). Ovaj konflikt asocira na Rusoov koncept

„prirodnog čoveka” – pojedinca koji je u svojoj suštini slobodan, vitalan i u harmoniji s prirodnim zakonima, ali kojeg društvo neizbežno pokušava da disciplinuje i ukalupi u rigidne društvene obrasce ponašanja.

Uz to, Korać u Ćipikovom delu prepoznaje prisustvo paganske predstave božanstva, pri čemu Bog nije transcendentni tvorac zakona, nego immanentna snaga prirode, koja podržava životne nagone i eros. U paganskoj tradiciji božansko nije izdvojeno iz sveta – ono je prisutno u prirodi i povezano s njenim ritmovima i silama. Ovakva vizija može se povezati s Rusoovim shvaćanjem prirode kao primarnog izvora slobode i autentičnosti, koji prethodi društvenim konstrukcijama moralnih i pravnih normi.

U oba slučaja, i kod Koraća i kod Rusoa, prirodne sile i nagonski instinkti pojedinca prepoznaju se kao iskonski izrazi autentične slobode i vitalnosti, dok se društvene strukture često prikazuju kao represivne sile koje ograničavaju, modeluju i potiskuju ovu urođenu težnju za slobodnim i spontanijem življenjem. Kroz ovu interpretaciju, Ćipikova proza može se čitati kao umetnička elaboracija konflikta između nagonske, životne sile pojedinca i društvenih normi koje nastoje da je ukrote i oblikuju u skladu sa kolektivnim očekivanjima.

U svojoj analizi, Korać nastupa kao interpretativno obazriv i metodički precizan tumač, koji pokazuje sposobnost da prepozna suptilne estetske nijanse, idejne tenzije i poetološke osobenosti, ali i spremnost da dovede u pitanje ustaljene kritičke modele kada oni ne uspevaju da obuhvate kompleksnost teksta. Njegov pristup odlikuje se hermeneutičkom temeljnošću i otvorenošću prema višeznačnom čitanju, čime se izbegavaju automatizovani sudovi i mehaničke klasifikacije.

U tom smislu, odnos koji Korać uspostavlja prema prethodnicima zasniiva se na dijalogu i interpretativnoj produktivnosti, a ne na opozicionom suprotstavljanju. On s pažnjom sagledava doprinose ranijih kritičara, ali ih, kada je to potrebno, revidira, dopunjuje ili prevrednuje, u skladu s analitičkom osnovanošću i zahtevima savremene naučne metodologije. Time njegovo čitanje Ćipika ne ostaje na nivou pojedinačne interpretacije, već postaje deo šireg nastojanja da se srpska književnost s kraja XIX i početka XX veka sagleda izvan jednodimenzionalnih književnoistorijskih kategorija –

kroz prizmu unutrašnje dinamike, idejnih napetosti i stilskih ukrštanja koji je čine estetski složenom i istorijski višeznačnom.

U završnim razmatranjima svog opsežnog proučavanja, Stanko Korać donosi evaluaciju Ćipikovog stvaralaštva koja ima i sintetički i revalorizatorski karakter. Posebnu pažnju posvećuje romanu *Pauci*, koji vidi kao svojevrсни rezime i idejno-poetičku kulminaciju celokupnog Ćipikovog književnog opusa. Odbacujući ranije negativne kritičke ocene, Korać se naročito osvrće na poznatu Skerlićevu ocenu ovog dela, ocenjujući je kao neosnovanu i nepravednu. Ipak, pritom pravi važnu distinkciju: iako osporava Skerlićev konkretan sud o *Paucima*, istovremeno priznaje dalekovidost njegove ukupne valorizacije Ćipika kao književne pojave i značajnog predstavnika epohe.

Ovakav pristup, utemeljen na pažljivom razgraničavanju kritičkih ocena, Korać dalje u analizi razvija i pitanja žanrovske klasifikacije pojedinih Ćipikovih dela. Osvrće se na roman *Za kruhom*, koji je u istoriji srpske književne kritike bio predmet dugotrajnih rasprava i različitih tumačenja. U tom kontekstu, ulazi u dijalog s relevantnim prethodnicima – pre svega s Veliborom Gligorićem i Miljkom Jovanovićem – čije interpretacije kritički preispituje, oslanjajući se na savremene teorijske modele i metodološke pristupe u oblasti književne genologije.

Koraćev metod odlikuje se izrazitom polemičnošću, preciznom argumentacijom i naučnom strogošću. Njegova naučna etika temelji se na intelektualnoj beskompromisnosti i hermeneutičkoj doslednosti, a ne na formalnoj korektnosti i izbegavanju sukoba mišljenja. Ta spremnost da identifikuje i problematizuje temeljne teorijske postavke prethodne kritike čini ga istraživačem koji ne samo da proširuje postojeći korpus znanja, već ga često suštinski preoblikuje, otvarajući prostor za nove interpretativne horizonte u čitanju Ćipikovog opusa.

Koraćev doprinos izučavanju Ćipikove proze višestruk je i od izuzetnog značaja za razumevanje ovog autora kao pisca koji se nalazi na raskršću različitih poetika, stilova i kulturno-istorijskih epoha. Njegova analiza precizno mapira estetske, idejne i tematske slojeve Ćipikovog stvaralaštva, ali i nudi dublji uvid u njegovu poetiku kroz interdisciplinarni pristup koji obuhvata književnu teoriju, istoriju književnosti, psihologiju i društvenu kritiku. Time se

Ćipikovo delo osvetljava ne samo kao mesto stilske složenosti, nego i kao artikulacija ključnih egzistencijalnih i društvenih tenzija epohe.

U metodološkom pogledu, Korać kombinuje interpretativni i istorijski pristup, čime istovremeno obuhvata unutrašnju strukturu dela i njegovu spoljašnju recepciju u različitim fazama književnoistorijskog razvoja. Analizom načina na koji su Ćipikova dela dočekivana i tumačena, naročito u radovima Jovana Skerlića, Velibora Gligorića i Miljka Jovanovića, Korać ne samo da identifikuje promene u kritičkom pristupu – on ih istovremeno analizira i preispituje kroz razlaganje dominantnih književnoistorijskih narativa koji su oblikovali status ovog autora.

Analiza interpretativnog modela koji Korać razvija u proučavanju Ćipikove proze otkriva teorijski promišljenu i metodološki rigoroznu kritičku poziciju, koja prevazilazi tradicionalne književnoistorijske klasifikacije. Njegovo tumačenje zasniva se na dijalektičkom odnosu između lirskog i stvarnosnog, estetskog i etičkog, individualnog i kolektivnog, čime otvara mogućnost za dublje razumevanje Ćipikovog književnog univerzuma. Ključni analitički pojam „prirodnog stanja svesti” u toj koncepciji nije tek interpretativni instrument, već epistemološki i ontološki temelj iz kojeg se oblikuje celokupni umetnički horizont ovog pisca.

Doprinos Stanka Koraća izučavanju Ćipikove proze prevazilazi okvire pukog sistematizovanja jednog književnog opusa. Njegova interpretacija predstavlja promišljen, teorijski utemeljen i metodološki dosledan pokušaj da se Ćipikovo delo sagleda u njegovoj punoj estetskoj, idejnoj i istorijskoj kompleksnosti. Korać ne samo da osvetljava višeslojnu strukturu Ćipikove proze, nego insistira na tumačenju koje povezuje estetski izraz s filozofskim, psihološkim i društvenim dimenzijama književnog teksta.

Njegova studija ne samo što reafirmiše književno-estetsku vrednost Ćipikovog stvaralaštva; ona takođe otvara mogućnosti za dalje istraživanje poetičkih preloma, stilskih hibridizacija i idejnih tenzija koje obeležavaju srpsku modernu na prelazu iz XIX u XX vek.

Bibliografija

- Biti, Vladimir. 1997. *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Ćipiko, Ivo. 1951. *Sabrana dela. Knj. 1–4*. Prosveta. Beograd.
- Čolak, Bojan. 2015. *Modeli oblikovanja patrijarhalnog društva u prozi srpske moderne*. Doktorska disertacija. Filološki fakultet. Beograd.
- Gligorić, Velibor. 1954. *Srpski realisti*. Prosveta. Beograd.
- Jovanović, Miljko. 1980. *Ivo Ćipiko: život i književni rad*. Gradina. Niš.
- Korać, Stanko. 1987. *Prirodno stanje svijesti u Ćipikovom djelu. Dečje novine*. Gornji Milanovac.
- Lazarević, Branko. 1912. Ivo Ćipiko. *Srpski književni glasnik* 28/10. 792–794.
- Ruso, Žan-Žak. 1918. *Društveni ugovor*. Izdaje Dr. Ivan pl. Bojničić. Zagreb.
- Skerlić, Jovan. 1914. *Istorija nove srpske književnosti*. S. B. Cvijanovića. Beograd.

STANKO KORAĆ'S CONTRIBUTION TO THE STUDY OF IVO ĆIPIKO'S PROSE

Summary

Stanko Korać's monograph on Ivo Ćipiko represents one of the most comprehensive studies dedicated to this modernist Serbian writer. Rejecting one-dimensional stylistic classifications, Korać provides a complex analytical framework that integrates realism, lyrical introspection, and philosophical anthropology. His concept of the "natural state of consciousness" sheds light on Ćipiko's aesthetic and ethical positions, emphasizing the organic bond between man and nature, instinct and freedom. Korać interprets Ćipiko's work as a literary expression of human dignity and resistance to societal repression. This paper examines Korać's methodological rigor and his contribution to reshaping the critical reception of Ćipiko, reaffirming the relevance of his literary vision in both national and European contexts.

Keywords: Ivo Ćipiko, Stanko Korać, lyrical realism, Serbian modernism, natural state of consciousness, Rousseau, ethics in literature, instinct and eros, literary anthropology

Dubravka Bogutovac

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

STANKO KORAĆ I MODELI PRIPOVIJEDANJA: FANTASTIČNI ELEMENTI U PROZI DESNICE, MATAVULJA I ČIPIKA

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.11>

U knjizi *Modeli pripovijedanja* (1991) Stanko Korać piše, između ostalog, o „trojici srpskih pisaca iz Dalmacije” – Matavulju, Čipiku i Desnici. Rad posvećen ovoj trojici pisaca koncentriran je na fantastiku njihove poetike. Tipologija fantastike ove trojice pisaca, upozorava Korać, morat će oblikovati mišljenje koje u literaturi nije sasvim oblikovano. Fantastika u Matavulja ima sljedeće izvore: folklornu tradiciju, pogan-ska vjerovanja, kršćanstvo i nevjericu u pozitivizam. Kod Čipika se vidi ista podloga, ali i fenomen koji Korać zove „fantastika realnosti” – sve što je pisac vidio istinska je stvarnost koja je po svojim oblicima fantastična. Kod Desnice Korać prepoznaje sa-svim novi tip fantastike, koju naziva „fantastika uma”. Osjećaj se uobličuje u miš-ljenje, u sustav, pa je fantastično promatrano umom koji i dolazi do toga da je čovjek svjestan svog bivstvovanja. Desnica iz fantastike izbacuje mistično i uvodi znan-stveni laboratorij. Ono što bude stvarno u tom laboratoriju ubuduće će biti prava priroda fantastike. Čovjeku će ostati njegovi instinkti i njegov um koji će oblikovati fantastiku instikata i fantastiku realnosti. Znanstveni laboratorij je nova činjenica i u novim oblicima fantastike oni će biti u čvrstoj uzajamnosti.

Ključne riječi: Stanko Korać, Vladan Desnica, Simo Matavulj, Ivo Čipiko, modeli pripovijedanja, fantastika

1. Uvod

Stanko Korać autor je, između ostalih, knjiga *Književno djelo Sime Ma-tavulja* (1982), *Svijet, ljudi i realizam Vladana Desnice* (1972) i *Prirodno sta-nje svijesti u Čipikovom djelu* (1987). Međutim, u ovom radu baviti ćemo se jednim specifičnim vidom ovih pripovjedača: fantastičnim aspektom nji-hova djela, i to onakvim kakvim ga je pročitao i protumačio sam Korać. Okvir

analize bit će nam studija o fantastici Tatjane Peruško *U labirintu teorija* (2018).

Istraživanje se sastoji od dva dijela: u prvom se izlažu teorijske pretpostavke fantastike, dok se u drugom opserviraju pripovjedni opusi triju pisaca u kontekstu obilježavanja i tumačenja fantastičkih motiva. Pokazuje se da postoji natkôd fantastičke proze, koji se rekonstruira iz sintagmatskih odnosa u tekstu.

2. Teorija i fantastika

U studiji *U labirintu teorija* (2018) autorica ističe da su „prije Todorovljeva strukturalističkog obrata kritički tekstovi usredotočeni na djelo i uglavnom se bave temama i motivima, odnosno pokušajem da se definicija fantastične proze utemelji na prepoznavanju i opisivanju tipično fantastičnih tema” (Peruško 2018: 32). Takav će kritički pristup Tzvetan Todorov eksplicitno odbaciti u svom *Uvodu u fantastičnu književnost*. Njegova tri formalna uvjeta koje djelo mora zadovoljiti da bi bilo uvršteno u žanrovsku skupinu fantastičnih tekstova uključuju čitatelja koji svijet opisan u tekstu treba doživljavati kao svijet živih ljudi i kolebat se između prirodnog i natprirodnog tumačenja – to kolebanje mora potrajati do kraja teksta; s čitateljevim kolebanjem često, ali ne nužno, podudara se oklijevanje lika prikazano u tekstu, koje ujedno služi i kao temelj za čitateljevo poistovjećivanje s likom; čitatelj mora odbaciti lirsko ili alegorijsko tumačenje, koje automatski isključuje fantastiku (ibid. 35). Fantastični bi žanr trajao onoliko dugo koliko traju neodlučnost, kolebanje i neizvjesnost oko tumačenja ispriповijedanih događaja. Ako potraju do kraja čitanja, djelo ulazi u korpus fantastične pripovijesti. Ako kolebanja nema ili se pak u zaključku potvrdi natprirodno tumačenje ispriповijedanih događaja, pripovjedni tekst valja svrstati u kategoriju čudesnog. Potraju li pak kolebanje i neizvjesnost do samoga svršetka, ali se na koncu ipak razriješe racionalnom tumačenju naizgled natprirodnih događaja, krećemo se u prostoru tajanstvenog (ibid. 36).

Kad je riječ o funkciji fantastike, teorijski stavovi osciliraju između ideološke subverzivnosti i transgresivnosti u odnosu na društveni poredak, ideologije i sustave vrijednosti i eskapističko-kompenzacijskog bijega u imaginarno i fikcionalno. U fikcionalnim tekstovima Segre (prema Peruško 2018:

79) prepoznaje izraz potrebe za širenjem, makar i privremenim, prostora zbilje, kao i za pohodom zabranjenih područja. Na polu koji fantastičnu prozu svrstava među eskapističke žanrove Hume nudi svoje viđenje fantastičnih žanrova razvrstanim zajedno s mimetičkim u četiri modela suodnošenja prema zbilji: model iluzije, vizije, revizije i deziluzije (ibid.) U kategoriji eskapističke književnosti mimetičke i fantastične žanrove objedinjuju dva obilježja: činjenica da se obraćaju osjećajnoj i osjetilnoj, a ne intelektualnoj dimenziji ljudskog bića te prikaz pojedinca oslobođenog odgovornosti i ograničenja (ibid. 80). Kada govori o fantastici u smislu poriva, globalnog poćicaja, Hume u njoj prepoznaje odgovor na ljudsku potrebu za smislom.

Renate Lachmann fantastiku promatra u povijesnoj perspektivi kao književni diskurz koji prosvjetiteljskom i racionalističkom mišljenju suprotstavlja ezoterična ili alternativna znanja, prizivajući zaboravljene ili tabuizirane, potisnute alternative koje još ne pripadaju općem znanju, ali i one nemoguće, dakle ono što se nikad nije dogodilo. Stoga Lachmann književnost fantastičnog definira kao književnost žudnje koja u konfiguracijama drugoga uprisutnjuje gubitak i odsutnost (ibid. 92).

U novijim radovima o fantastici dominira nekoliko srodnih tendencija proizašlih iz proučavanja suvremene fantastične proze, upozorava Peruško:

Prva se sastoji u promicanju fantastike u metaforu ili simbol književne ontologije. Motivirana je najčešće pripisivanjem specifičnoga ontološkog statusa književnom diskurzu u odnosu na druge vrste diskurza te u odnosu na izvan­tekstnu zbilju, kao i zaključcima o specifičnoj gnoseološkoj funkciji fantastične proze. Iz razmatranja o njezinoj funkciji i smislu postojanja proizlazi da fantastika posjeduje kritičko-spoznajni potencijal, koji je neke tumače potaknuo da u njoj prepoznaju uzoran književni žanr. (ibid.)

Opisuju je kao književnost koja tematizira ontološki i gnoseološki sraz između imaginarnog i zbiljskog te upućuje na zaključak o nesvodljivosti zbilje na jedinstvenu shemu prikazivanja, kao i o neutemeljenosti iluzije o sveznanju ili jednoznačnim interpretacijama, što su bitna književna obilježja.

Zaključak o raširenosti fantastike u suvremenoj književnosti, suprotno Todorovljevoj dijagnozi i najavama, istaknuo je kritičar Brian McHale (ibid. 95) u studiji o postmodernističkoj prozi. Pozabavio se fantastičnom prozom, nekim teorijama fantastike (Todorov, Jackson) te pohodom fantastike na

postmodernu prozu. McHale tvrdi da je fantastični žanr pogodan za uspostavljanje ontološkog dijaloga. Promišljanje fantastičnog žanra u poststrukturalističkom kontekstu dovodi do zaključka da su pretpostavke za razlikovanje fantastičnoga žanra ili modusa u mreži heterogenih kulturnih diskurza iscrpljene (ibid. 98). Pojam fantastike je s vremenom proširio svoje semantičko polje i obuhvatio nekoliko nadžanrovskih modela te brojne žanrove i podžanrove. Tako su, primjerice, oni kritičari koji pod fantastičnom prozom prvenstveno poimaju književnost čudesnog (u Todorovljevim terminima), odnosno bajku, romance i *fantasy*, skloni fantastičnoj književnosti pripisivati eskapističko-kompenzacijsku funkciju. Druga, u teoriji fantastike brojnija skupina, usmjerena na proučavanje predromantičke, romantičke i postromantičke te moderne fantastike, prepoznaje u fantastičnoj prozi spoznajni potencijal, nerijetko uz napomenu da ona implicitno poziva na preslikavanje produktivne višeznačnosti, heterogenosti i otvorenosti na svaki totalizirajući prikaz ili tumačenje zbilje koja nas okružuje.

Gotovo da i ne postoji definicija fantastičnoga žanra ili modusa koja se ne bi na neki način i u nekoj mjeri pozivala na kategorije stvarnog, prirodnog, mogućeg ili empirijskog kao na elemente norme ili konvencije u odnosu na koju fantastična pripovijest ostvaruje zaokret, obrat, odmak, rascjep, lom (ibid. 133). Iz uže književnoteorijske perspektive, kategorije stvarnog i nestvarnog, kao i mogućeg i nemogućeg, pokazuju se problematičnima. Mnogi proučavatelji fantastične književnosti ističu ideološku motivaciju, koja više negoli na mehanizme naracije utječe na fantastične sadržaje, nudeći im društveno, psihološko ili političko opravdanje.

Pretpostavka da fantastična pripovijest nije jednostavno svjedočanstvo o izvjesnosti izvanprirodnog ili natprirodnog stanja, već da izražava sukobljena motrišta o pojavama koje se u danom trenutku opiru svođenju na opoziciju stvarnog i nestvarnog zaključuje se dvjema važnim implikacijama (ibid. 138). Prva je da sukobljena motrišta proizlaze iz recepcije intelektualnih rasprava, spoznaja, uvjerenja i ideologija koje autor upisuje u tekst, a druga da mi rezultate te recepcije iščitavamo iz teksta, bilo izrijekom iskazane, bilo raspršene između redaka.

Fantastična pripovijest ostvaruje odmak od norme koja je artikulirana u tekstu i iz koje posredno možemo iščitati određenu paradigmu zbilje. Da

bi neko djelo bilo fantastično, dominantna perspektiva mora biti radikalno osporena (ibid. 158). Jedan je od pokazatelja koji skreću pozornost na dijametralno obrtanje naznaka da pojave o kojima tekst pripovijeda nisu prihvaćene, uobičajene ni podudarne s temeljnim pravilima. Dominantnu perspektivu, paradigmu zbilje i normu treba tražiti u tekstu, bili oni izravno artikulirani ili raspršeni u tekstu i implicitni. Jedini mogući odnos između književnog teksta i zbilje moguć je jedino u obliku misaonih sustava ili modela zbilje (ibid. 160). Čitateljevo rekonstruiranje paradigme označava i njegov ulazak u novu zbilju, odnosno otkrivanje fikcionalnog svijeta, koje se odvija u znaku temeljne asimetrije između njega i teksta obilježenog temeljnom neodređenošću, praznim mjestima koja iziskuju kontrolirano popunjavanje. Prema tome, valja zaključiti da se natkôd fantastične proze mora rekonstruirati iz sintagmatskih odnosa u tekstu, odnosno da samo unutartekstnom rekonstrukcijom možemo rekonstruirati izvantekstualni model zbilje s kojom događaji ili pojave opisane u tekstu stupaju u odnos obilježen najčešće napetošću ili sukobom.

Mnogostrukost perspektiva, kao opće obilježje književnog djela, ima specifičnu funkciju kad je uključena u sustav pripovjednog teksta utemeljenog na srazu prirodne i natprirodne perspektive (ibid. 162). U toj vrsti tekstova ispriповijedani događaji ili pojave izrijeком ili posredno dovode u pitanje repertoar prirodne paradigme, odnosno modalitete fizički mogućeg svijeta koji su u tekstu izravno ili posredno predstavljeni kao norma, kao neko opće-prihvaćeno „prirodno” stanje stvari, stanje ravnoteže usklađeno s prirodnim zakonima. Fantastična pripovijest razlikuje se od ostalih tekstova nadžanrovskoga fantastičnog modusa upravo po bitnoj usredotočenosti na sraz dvaju modela stvarnosti. Ako događaj kao glavni element sižea u pripovjedom tekstu možemo definirati kao premještanje lika preko granice semantičkog polja, onda žanrotvorni događaj u fantastičnoj pripovijesti možemo opisati kao odstupanje od pravila prirodnoga, fizički mogućeg svijeta. U fantastičnoj pripovijesti ispriповijedani događaji jasno podrazumijevaju narušavanje zakona koje tekst uspostavlja na različite načine zacrtavajući paradigmu zbilje, odnosno skup pravila o tome što je prirodno i moguće u dijegetskom svijetu (ibid. 166). Svaki tekst specifičnim načinima dokumentacije i ovjerovljenosti uspostavlja više ili manje eksplicitnu normu koju će ispri-

vijedana priča dovesti u pitanje. Pokušavali mi definirati žanrovsku dominantu u fantastičnoj pripovijesti ili opisati žanrovski sporazum između teksta i implicitnog čitatelja, distinktivno je obilježje u oba slučaja sučeljavanje prirodne i natprirodne paradigme (ibid. 169). Fantastičnu pripovijest bitno obilježava središnja uloga rascjepa, loma, otklona na semantičkoj, a često i na sintaktičkoj te verbalnoj razini. Od ostalih žanrova koji su obuhvaćeni nadžanrovskom kategorijom fantastične fikcije (bajka, znanstvena fantastika, utopija, distopija, gotički roman, *fantasy*) fantastičnu pripovijest razmjerno jednostavno razlikujemo po tipu i funkciji događaja u priči. Tako u tradicionalnoj varijanti bajke, primjerice, specifična diskurzivna artikulacija upozorava, kako je žanrovskim ugovorom predviđeno, da paradigma zbilje u svijetu pripovjednog teksta nije utemeljena na zakonima prirodnog svijeta, što pretpostavlja prisutnost nemogućih događaja, pojava i likova (ibid. 170). U homogenom fikcionalnom svijetu bajke, koji je definiran modalitetima fizički nemogućeg svijeta pa prelaženje granice mogućeg nije događaj, deontičke zabrane i njihovo kršenje imaju središnju ulogu.

U prvim poglavljima svoje studije o fantastici Todorov se ogradio od iluzije da će njegova teorijska definicija fantastike udovoljiti svim zahtjevima koji se pred nju postavljaju (ibid. 174), a potom je, služeći se metodom teorijsko-logičkog apstrahiranja, reducirao opseg svog predmeta istraživanja na nestalnu i graničnu kategoriju koja se – paradoksalno za teorijsku definiciju žanra – neprestano nalazi na rubu otklizavanja u susjedna kvalifikacijska polja. U prvoj rečenici *Uvoda u fantastičnu književnost* najavio je da će se njegova studija o fantastičnoj književnosti temeljiti na strukturalističkom pristupu: baviti se fantastikom kao žanrom znači pronaći pravilo koje vrijedi za veći broj tekstova koje stoga nazivamo fantastičnim djelima, a ne otkrivati ono što je u svakom od njih specifično (ibid.).

Suprotstavljenost stavova i terminološka zbrka proizlaze iz prostranoga semantičkog polja koje se atribut „fantastičnog”, najčešće u značenju nemimetičkoga, odnosno antimimetičkoga pripovijedanja za koje se nije našao odgovarajući termin, pripisuje u književnokritičkoj uporabi, unatoč brojnim pokušajima teorijskog razgraničenja (ibid. 177). Valjalo bi, stoga, za neke od navedenih oblika u kojima su dominantna žanrovska i vrsna obilježja jasno izražena – osobito ondje gdje su kanonizirana tradicijom, recimo u

slučaju utopije, distopije, bajke, kazusa, legendi, *fantasyja*, viteške epike, gotičkoga i pustolovnih romana – razlikovati uporabu atributa „fantastičan” u smislu pripovjednog modusa i sinonima za imaginarno, čudesno, bajkovito ili vizionarsko od tipološko-genološke uporabe.

Nastanak i razvoj fantastične pripovijesti neodvojiv je od romantizma te kasnijih postromantičkih inačica u europskim književnostima (ibid. 178). Realizacije tog modela prelijevaju se preko granica stoljeća i stapaju s različitim poetikama i stilovima, no njegov je žanrovski genotip, u smislu specifičnog spoja pripovjednih postupaka i tematike, zacrtan u spomenutom razdoblju. Za fantastičnu pripovijest romantičkoga tipa od središnje je važnosti kategorija natprirodnog koju teorijske definicije fantastike pokušavaju zamijeniti općenitijim i apstraktnijim kategorijama, smatrajući da je riječ o povijesno promjenjivoj kategoriji koja u nekim primjerima fantastike u potpunosti izostaje. Natprirodno kao semantičko polje u fantastičnoj prozi obuhvaća oblike transcendentnog, onostranog, fizički nemogućeg, koji nisu objašnjivi prirodnim zakonima i koji izazivaju otklon od naznačenih normi, što čini događajnu jezgru fantastične pripovijesti i pokreće proces omjeravanja dviju paradigmi koji može završiti potvrdom natprirodnoga tumačenja, racionalizirajućim raspletom ili pak otvorenim svršetkom. Takva perspektiva Todorovljevu kolebanju koje je povjereno liku, odnosno implicitnom čitatelju oduzima žanrotvornu snagu, prepoznajući ipak u globalnoj neizvjesnosti i napetosti između dvaju poredaka odraz složene interakcije koju aktivira događaj u fantastičnoj priči (ibid. 179). Poimamo li događaj u romantičkom modelu fantastične pripovijesti kao sraz dviju paradigmi, dinamičan se odnos uspostavlja između dvaju suprotstavljenih i inkompatibilnih pogleda na događaje i pojave, uglavnom podjednako zastupljenih u tekstu. Jedan je motrište paradigme i njezina aksiološko-aletičkog sustava, drugi je motrište paradigmi neprihvatljivih i neobjašnjivih pojava, koje se u romantičnoj fantastici povezuju sa semantičkim poljem natprirodnog, dok poslije, koncem devetnaestog stoljeća, u skladu s globalnim procesom internalizacije čudesnog i natprirodnog, aletički suprotan, fizički nemoguć svijet svoje figuracije crpi iz parapsiholoških pojava i nesvjesnog.

Todorovljevo povezivanje istrošenosti fantastičnog žanra u dvadesetom stoljeću s pojavom psihoanalize čini se, prema Peruško, prihvatljivim

uz dva uvjeta (ibid. 182). Prvi je da o fantastičnom žanru razmišljamo kao o povijesnom modelu ograničenom na romantičku fantastičnu pripovijest, a drugi da uzmemo u obzir složenost interakcija književne prakse i globalnih društvenih paradigmi u nekom povijesnom razdoblju, ma kolike bile podudarnosti između književnih tema, motiva i struktura s jedne strane, a spoznajnih okvira i pojmovnog aparata znanstvenih ili filozofskih disciplina koje su obilježile stanovito razdoblje s druge. Todorov je na temelju epistemoloških promjena do kojih dolazi između razdoblja u kojem se javlja fantastična proza utemeljena na prekoračenju prirodnih zakona i trenutka nastanka psihoanalize, kao i na temelju podudarnosti između nekih njihovih sadržaja i interesa zaključio da je u dvadesetom stoljeću psihoanaliza preuzela funkciju fantastične priče, učinivši je beskorisnom. Dogodilo se to na dva načina: tako što je piscima modernog doba psihoanaliza omogućila da izraze tabu-teme bez natprirodnog alibija i tako što su motivi fantastične književnosti postali temom psiholoških istraživanja u prvoj polovici dvadesetog stoljeća.

Moderna se proza nastavlja konfrontirati s nečim ispod, prije, na rubu ili izvan kulture da bi iz izmijenjene perspektive, iz pomaknute optike prikazala ljudsku svijest i krhkost. Od konca devetnaestog stoljeća predodžbe drugosti premještaju se u domenu psihologije, polako potiskujući pojavne oblike objektiviziranoga natprirodnog, odnosno internalizirajući ga ili svodeći na prirodno podrijetlo (ibid. 183). Sraz *ja–drugo* zamjenjuje se sukobom između dviju duša koje supostoje u čovjeku, ne svodeći se više isključivo na sukob između prirodnog i natprirodnog. Valja ipak naglasiti da fantastični žanr, čak i kad napušta romantičku ikonografiju natprirodnog, nužno podrazumijeva stanovitu objektivizaciju pojavnih oblika nesvjesnog ili ludila: kada toga ne bi bilo, prelaženje granice koja dijeli semantičko polje pripovjednoga svijeta na semiosfere normalnosti i ludila, svjesnog i nesvjesnog, za što su nadležna deontička i aksiološka ograničenja, značilo bi da prelazimo u drugi žanrovski okvir. No točno je da već u okviru fantastične pripovijesti devetnaestog stoljeća možemo jasno pratiti internalizaciju čudesnog i natprirodnog, uz često tematiziranje granice između psihopatologije i okultnih pojava u paranznanstvenom ključu (dvojništvo, mjesečarenje, predviđanje budućnosti i dr.). Paralelno se napušta i pripovjedna sintaksa karakteristična za romantičku fantastičnu pripovijest, utemeljena s jedne strane na početnom učinku zbilje koji omogućuje aletički sraz i rascjep između prirodnog poretka

i fizički nemogućih pojava i djelovanja, a s druge na epistemološkom promišljanju događaja (ibid. 184).

3. Koraćev model fantastike

Svoju studiju o fantastici trojice srpskih pisaca iz Dalmacije – Matavulja, Ćipika i Desnice – Stanko Korać započinje tezom da je mitsko nastalo na podlozi naivne svijesti, a fantastično na podlozi zle svijesti (Korać 1991: 153). Ističe da tu distinkciju trebamo imati u vidu kad razmišljamo o mitskom i fantastičnom. Naivna svijest je okrenuta vjeri, njena vjera je nada u dobro, zato se može reći da ovaj svijet želi predstaviti nešto lijepo. Zla svijest, nasuprot tome, nema vjere, ona je razočarana i donosi slike poraza i mraka. Ona ne zna za nadu. U mitskom ima boga – u fantastičnom boga nema. U mitu je moguće približavanje, u fantastici gledamo samo udaljšavanje od osobnog i prisnog. Užasavanje je tlo fantastike, u mitskom svijetu užasavanje nije glavni moment. U mitu je, tvrdi Korać, često riječ o stvaranju, o početku, o osnovi svijeta – u fantastici je riječ o raščlanjivanju, o uništenju, o smrti. Za fantastično kaže da je okruženo mrakom, ono se događa noću jer noć je područje kojim vlada đavao, on je car mraka. U mitu se iz mraka i nesvjesnog dopire u svjetlost. U fantastici je sve sklono padu, pripada nesvjesnom, u mitu sve teži prema podizanju, prema svjetlosti. Za fantastiku je bitan san jer se u snu događaju užasavajući prizori. Bez noći, mraka, sna, nesvjesnog, sotone nema i ne može biti fantastike. Sve se to tiče nesvjesne i mračne polovine ljudskog života (ibid.).

Svoju analizu Korać počinje s Matavuljem, i to njegovim pripovijetkama „Učini kao Strahinjčić”, „Zduhač”, „Vodene sile”, „Bogorodica Trojeručica”, „Pijero i Dzandza”, „Pošljednji vitezovi”, „Doktor Ivanović”, „Privide nje našeg džentlmena” i romanom *Bakonja fra Brne*. U pripovijetki „Doktor Ivanović” (zbirka *Nemirne duše*, 1908) uočava dva elementa bitna za fantastiku: ulogu sna i napuštanje kauzalnosti. Samo ono što je neočekivano i neobjašnjivo ima mjesta u svijetu fantastike. Fantastično pripada iracionalnom. Fantastično u ovoj pripovijetki pod utjecajem je folklornog naslijeđa: to je putovanje, iznenađenje, san i smrt (Korać 1991: 154).

Pripovijetkom „Vodene sile” (zbirka *S mora i s planine*, 1901) Matavulj iznosi temu o vodenim silama koja spada u praznovjerje, ali glavni elementi

pripovijetke upućuju na fantastiku, tumači Korać (ibid.). Pripovjedač je u vodenim silama vidio dva čovjeka koji se mrze i koji podjednako vjeruju u vodene sile. Vidio je fizički prostor – morsku dragu i visoravan iznad nje. Noću kad je spavao vidio je vodene sile koje su ga mučile. Korać ističe da je Matavulj nehotice pomogao pri određivanju pojma fantastike kad je na kraju svoje priče upotrijebio riječ „mučiteljka” za jednu od vodenih sila koja je junaka posjetila noću u snu. Pravo fantastično mora biti istovremeno i mučiteljsko (ibid. 155).

Pripovijetka „Bogorodica Trojeručica” (zbirka *Nemirne duše*, 1908) odvija se unekoliko na ivici fantastičnog. Crna boja, noćna atmosfera, uloga sna u pričanju likova i iracionalnost niza pojedinosti elementi su koji prema Koraću (1991: 156) ovu priču stavljaju u red fantastičnih. Primitivni i nejasni slojevi čovjekovog života ispituju se pomoću vjere, sna i ljubavi, pa se tako oblikuje fantastično, koje valja razumjeti kao izraz iracionalnog. Fantastično ove pripovijetke zasniva se na vjerskoj iracionalnosti. Tako bi se moglo govoriti o mogućnosti tipološkog razvrstavanja fantastičnog i pomoću vjerskog iracionalizma. Pritom se mora imati u vidu i poganski iracionalizam kao sadržaj koji povijesno stavljamo ispred kršćanskog vjerskog osjećaja ili ispred monoteizma. Démonično je sila koja dolazi iz podzemlja i vlada prostorom oko čovjeka u noćnoj atmosferi, zaključuje Korać.

Jedna od najboljih Matavuljevih pripovijedaka, „Pošljednji vitezovi” (zbirka *Iz primorskog života*, 1890) građena je na tzv. morituri motivu, pa je razumljivo što pored humora i groteske nalazimo i elemente fantastike. Bez obzira na lik fantastične priče, iracionalno je uvijek njena stvarna podloga (Korać 1991: 156).

U pripovijetki „Pijero i Dzandza” (zbirka *Primorska obličja*, 1899) glavni ženski lik priča san svojoj sluškinji Luci. Ovaj san ispričan je jezikom fantastike, sve je ostalo u priči realističko. Korać (1991: 157) ističe to kao primjer fantastike u fragmentu. Iz sna, iz podsvijesti izlaze nelogične, nemoguće i pomaknute slike. One se uglavnom slabo vide jer vlada ili djelomičan ili potpun mrak. Mrak je prirodni uvjet za pojavu fantastičnog.

Pripovijetka „Zduhač” iz zbirke „Život” (1904) predstavlja autorsku poziciju kao poziciju nezavisnog promatrača, a događaj nema vidljive kauzalnosti. Ova Matavuljeva pripovijetka prema Koraću tipološki spada u folklornu fantastiku više od svih drugih (Korać 1991: 158).

Pripovijetka „Učini kao Strahinjić” (zbirka *Iz Crne Gore i Primorja II*, 1889) naslovom upućuje na poznatu narodnu pjesmu o Strahinjić banu. Prvi dio je povijesni. Suvremeni dijelovi priče govore o hajdučkom četovanju i nevjernoj ženi, pa se u to interpoliraju fantastične slike. Korać tumači da je fantastično ovdje u priviđenju zle sreće kao konkretnog lika. Preoblikovanje slušnje u konkretno upadljiv je znak fantastike. Ovdje se fantastično vezuje za zlo izrazitije nego u drugim pripovijetkama, pa se tako i imenuje: „zla sreća”. Fantastika je i u gubljenju nade; to je jedan od glavnih njenih atributa (Korać 1991: 158).

Naposljetku, fantastično je stalno prisutno u osjećajima likova. „Priviđenje našeg džentlmena” (1905) Matavuljeva je pripovijetka za koju Korać (1991: 159) tvrdi da se odmah može svrstati u fantastiku. Ističe da je ova pripovijetka znatno drukčija od ostalih pripovijedaka ovog pisca i zato je potpuno izostala veza sa fantastikom folklornog podrijetla. Može se govoriti o njenoj modernosti: obrazovan čovjek u velikom gradu i priviđenje. Nema ništa iz tradicionalnog vjerovanja; priviđenje se pokušava protumačiti prirodnim zakonima i psihijatrijom. Ono što je zajedničko ovoj i drugim fantastičnim pripovijetkama, zaključuje Korać, činjenica je da fantastika ostavlja čovjeka u nedoumici, jednako pripovjedača kao i čitatelja. Nedoumica i užasavanje mora biti istina za svijet unutar i izvan, za fantastiku nema drugog puta (ibid. 161).

Roman *Bakonja fra Brne* prema Koraću (ibid. 161) ima jedan širok prizor obrađen procedurom koja se traži u fantastici. U manastiru je umro đakon Lovrić i svi đaci strahuju od utvare, većina fratara također. Sve pojedino sti odgovaraju strukturi fantastike, osim jedne koja govori o susretu živog čovjeka i utvare po danu. Fantastično se izgrađuje na principu narodnog praznovjerja i principu vjerskog učenja. Fantastika je ovdje izraz vjere da je čudo moguće i da se ono ostvaruje pred licem čovjeka koji je svjestan i budan (ibid.).

Drugi veliki pisac realista među dalmatinskim Srbima, Ivo Ćipiko, manje je stvarao fantastične slike, a nijedna njegova pripovijetka nije u cijelosti fantastična. Ipak, postoji nekoliko primjera koji se mogu smatrati fantastikom. Pripovijetka „U željeznom vagonu” u zbirci *Sa jadranskih obala* (Mostar 1900) i kratki zapis „Na razbojištu Kajmakčalana” u zbirci ratne proze *Na pomolu* (1916) primjeri su u kojima Korać nalazi fantastiku. U prvom primjeru fantastično vidi kao posljedicu osjećaja kad se sam čovjek nađe na putu pored groblja (Korać 1991: 163). U samom čovjekovom osjećaju i strahu gnijezdo je fantastike. Smrt u snijegu, prikazana u drugoj polovini pripovijetke, tvrdi nadalje, može se razumjeti i kao opis fantastičnog, jer se govori o stvarima koje ne obuhvaćamo svakidašnjim iskustvom i ne možemo znati realističku istinu ili istinu same stvari. Drugi primjer donosi stvarne slike koje su svojim likom fantastične. Fantastično ovdje nije unutrašnja projekcija kojoj je podloga strah. Ali i u tom primjeru crne sile su tu, njihovo djelovanje je ta stvarnost fantastičnog koja pripada punoj očiglednosti (ibid. 166).

Treći pripovjedač kojim se Korać bavi u svojoj studiji je Vladan Desnica, pisac velike intelektualne koncentracije, koji govori o stvarima koje um mora kontrolirati, ali kada naiđe na pojave izmakle kontroli uma, mora ih predložiti i pitati što su one. Prema Koraću (ibid.) takve pojave Desnica ne predložava putem fabularne narativnosti da bi govorio o jezi promatrača i čitatelja, nego govori analitički – raspravlja o mogućnostima koje čovjek u pravilu ne može predvidjeti, niti ih, kad su već tu, može razumjeti. On vidi iracionalnost neke mogućnosti ili nekih mogućnosti i prenosi ih po onome prosedeu kako se one odvijaju, a to je redovno antimimetički i neeuclidski prosede (ibid.). U tom pogledu Korać posebno zanimljivom smatra pripovijetku „Delta” koja je uključena u roman *Proljeća Ivana Galeba* (1957) i objavljena posebno u „Braničevu” (1959). Ovdje se fantastično ostvaruje u snu ili kao san, jer hodaње svim stazama istovremeno nije moguće u racionalnom i geometrijskom svijetu. Fantastično nije fizičko i nije racionalno, u njegovoj jezgri leži čovjekov strah jer kako bismo se pronašli da napustimo fizičku točku na koju smo oslonjeni i kako bismo se ponašali kad bismo bili oslonjeni samo na nju i kad ne bismo ništa sanjali i ni o čemu maštali (ibid. 167). Ovu pripovijetku Korać tumači kao jednu etapu na putu uma Ivana Galeba kroz svijet i kroz fizičke i imaginarne prostore. Zamišljeno, ima-

ginarno, pretpostavljeno on nalazi i u drugim glavama *Proljeća Ivana Galeba*: tu su Mama-Jumba, glava 21, Bučko, glava 12, Athanatik ili mogućnost besmrtnosti, glava 49. Odrasli Ivan Galeb priča o svom priviđenju u djetinjstvu, o Bučku, koji je precizno opisan. Bučko živi u dječjoj mašti, a o Bučku priča odrasli čovjek – tako se književna stvarnost udvaja, ili se udvaja točka gledišta: viđenje je jedna stvarnost, precizan opis druga. Tako dolazimo do stava da fantastika pripada strukturi svijesti, da se ona rađa ponekad ni iz čega, da je dovoljna jedna riječ, ili neki šum, ili ma kakav pokret da se rodi fantastično (ibid. 167). Korać ističe kako Desnica svom junaku dozvoljava da vidi bezbroj pojava koje su stvar mašte i priviđenja i tako ga predstavlja kao čovjeka čiji je duh vrlo dinamičan. Visoki intelektualni nivo razmišljanja Ivana Galeba, nastavlja Korać, ne isključuje osjećaj da je u stvarnosti oko nas moguće fantastično kao prirodni refleks našeg postojanja. Ako fantastika po tradicionalnom shvaćanju obuhvaća sve što nije moguće s gledišta racionalnog i realističkog, onda novi tip fantastike uzima da je moguće sve što se pretpostavlja. U toj novoj fantastici oblikuju se racionalne i znanstvene pretpostavke iz kojih izlaze nevjerojatne i nemoguće pojave:

Naučni laboratorij pronašao je lijek protiv smrti i on se proizvodi: posljedice te proizvodnje su fantastične jer nam daju u ruke nešto nemoguće. Sad je riječ o borbi za život na sasvim novim osnovama – to je borba za vječni život i nekadašnja učenja o zagrobnom životu su smiješna i nepotrebna. (ibid. 169)

Znanost je proširila fantastiku. Fantastično nije lažno, upozorava Korać, ono to ne smije biti, jer fantastično je zato tu da potvrdi neograničene mogućnosti pronalaženja još nepoznatih oblika stvarnosti. Pripovjedač nedovršenog romana očekuje da će jednog dana fantastika biti samo u sferi racionalnog rada, samo u novim otkrićima; fantastika će se roditi u laboratorijima, a ne u glavi smušenog i preplašenog čovjeka koji sanja mračne i košmarne snove (ibid.).

4. Zaključak

Fantastiku pisaca kao što su Simo Matavulj, Ivo Ćipiko i Vladan Desnica ovo istraživanje tematizira kroz odnos mitskog i fantastičnog. Pritom se služi teorijskim postavkama o fantastici i natkôdu fantastične proze koji se

može rekonstruirati iz tekstova. Utvrđuje se i da za Stanka Koraća fantastično nije lažno, nego predstavlja ono svojstvo književnosti koje potvrđuje neograničene mogućnosti pronalaženja novih, nepoznatih oblika stvarnosti.

Bibliografija

Korać, Stanko. 1991. *Modeli pripovijedanja*. Prosvjeta. Zagreb.

Korać, Stanko. 1982. *Književno djelo Sime Matavulja*. SKZ. Beograd.

Korać, Stanko. 1972. *Svijet, ljudi i realizam Vladana Desnice*. Srpska književna zadruka. Beograd.

Korać, Stanko. 1987. *Prirodno stanje svijesti u Ćipikovom djelu*. Dečje novine. Gornji Milanovac.

Peruško, Tatjana. 2018. *U labirintu teorija*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.

STANKO KORAĆ AND THE MODELS OF NARRATION: FANTASTIC ELEMENTS IN THE PROSE OF DESNICA, MATAVULJ AND ĆIPIKO

Summary

In his book *Models of Narration* (1991), Stanko Korać writes, among other things, about the “three Serbian writers from Dalmatia” – Matavulj, Ćipiko and Desnica. The work dedicated to these three writers focuses on the fantasy of their poetics. The typology of the fantasy of these three writers, warns Korać, will have to shape an opinion that is not fully formed in literature. The fantasy in Matavulj has the following sources: folklore tradition, pagan beliefs, Christianity and disbelief in positivism. In Ćipiko, the same background is visible, but also the phenomenon that Korać calls “the fantasy of reality” – everything the writer saw is true reality that is fantastic in its forms. In Desnica, Korać recognizes a completely new type of fantasy, which he calls “the fantasy of the mind”. Feeling is shaped into thought, into a system, and the fantastic is observed by the mind, which leads to the fact that man is aware of his existence. Desnica removes the mystical from fantasy and introduces the scientific laboratory. What will be real in that laboratory in the future will be the true nature of fantasy. Man will be left with his instincts and his mind, which will shape the fantasy of instincts and the fantasy of reality. The scientific laboratory is a new fact, and in new forms of fantasy they will be firmly interconnected.

Keywords: Stanko Korać, Vladan Desnica, Simo Matavulj, Ivo Ćipiko, storytelling models, fantasy

Mirko Marković

Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta”

STANKO KORAĆ I/U SKD „PROSVJETA”

Pregledni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.12>

U prilogu autor izlaže svoje proučavanje Koraćevog rada u okvirima Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta” u dugom vremenskom obuhvatu, koji se može promatrati kao djelovanje u tri perioda: (1) Koraćev dolazak u „Prosvjetu” u jesen 1969. godine, kad radi kao urednik u Izdavačkom poduzeću „Prosvjeta”, kao lektor u časopisu *Prosvjeta*, a ubrzo i kao njegov urednik, kao urednik naučno-stručne publikacije *Vjetrom vijani: Spomenica Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta”*, kao urednik naučnog časopisa *Novi ljetopis* te kao angažirani glasnogovornik Glavnog odbora Društva – dakle, od 1969. do 1971. i početka 1972. godine; (2) Korać kao dobrovoljni čuvar imovine, arhive itd. Društva nakon zabrane i prestanka rada od 1972. do 1989. godine; (3) Korać kao koordinator organizacije procesa Osnivačke skupštine SKD „Prosvjeta” od jeseni 1989. do februara 1990. te njegov rad kao sekretara Društva do jeseni 1991. godine, kad zbog brojnih pritisaka i prijetnji prelazi u Beograd. U završnom dijelu rada autor interpretira što se dogodilo sa Društvom nakon 1993. godine, kad je izabrano njegovo novo rukovodstvo. Autor smatra da je vrijedno ukazati na to što se sve ostvarilo u institucionalnom kontekstu za afirmaciju srpske kulturne zajednice nakon 1993., a što je višestruko povezano s periodom Koraćevog djelovanja u Društvu.

Ključne riječi: Stanko Korać, SKD „Prosvjeta”, IP „Prosvjeta”, pododbori, srpske organizacije i institucije

1. Dolazak u SKD „Prosvjeta”

Stanko (Bogdan) Korać rođen je 28. augusta 1929. u Čemernici kod Vrginmosta na Kordunu. Godine 1950. maturirao je u Karlovcu, a doktorirao 1961. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Sa Srpskim kulturnim društvom „Prosvjeta” (dalje: *Prosvjeta*) nije imao nikakvih bližih kontakata do 1. septembra 1969., kada se u njemu i Izdavačkom društvu „Prosvjeta” zapošljava „sasvim

slučajno”¹ – kako navodi u svojim ***Sjećanjima čovjeka bez domovine***, svojevrsnoj memoiziranoj autobiografiji koju je pisao u izbjeglištvu u Beogradu od 1992. do 1994. godine. Naime, od rasformiranja Pedagoške akademije u Karlovcu, gdje je bio predavač kolegija koji su se odnosili na problematiku historije jugoslavenskih književnosti i rukovodilac ustanove od 1962. do 1967. godine, održavao je seminare, ispite i obavljao druge nastavničke poslove. Nakon ukidanja Pedagoške akademije u Karlovcu svim profesorima su bila ponuđena druga, uglavnom odgovarajuća radna mjesta – osim njemu. U Karlovcu je reagirao na pojave koje nije mogao prihvatiti: usprotivio se i osudio *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, jer Srbe stavlja u nemoguć položaj da svoj jezik zovu po imenu drugog naroda i da pišu varijantom za koju se zalagala *Deklaracija*.²

Na Pedagoškoj akademiji i nakon obrane doktorata pod naslovom ***Hrvatski roman razdoblja moderne 1895–1914*** (1961) nastavlja intenzivno (osobito nakon 1963. godine) proučavati građu hrvatskog romana između dva svjetska rata. Godine 1967. predao je rukopis za objavljivanje knjige pod naslovom ***Hrvatski roman između dva svjetska rata 1914–1941***, dvije godine kasnije uređuje knjigu u ediciji Pet stoljeća hrvatske književnosti ***Trešcec Borotha. Lovinac. Lisičar*** te objavljuje osam priloga o hrvatskim piscima i pitanjima periodizacije hrvatske književnosti itd. Dakle, u SKD „Prosvjeta” dolazi kao afirmirani književni historičar koji sarađuje sa najznačajnijim hrvatskim književnim i znanstvenim institucijama i časopisima. Uvažavanje koje je stekao u karlovačkoj obrazovnoj i kulturnoj zajednici u vremenu od 1961./1962. do 1968. godine, kao i urednički i drugi poslovi kojima se bavio u Karlovcu, bit će mu dragocjeno iskustvo u kasnijem angažmanu u *Prosvjeti*.

¹ Pismo Stanka Koraća „Dragi moj čika Luka” (Zagreb, 24. maja 1971.). Из архива Луке Марића, *Љетопис Српског културног друштва „Просвјета”*. 2014., Загреб, свезак XIX. U Pismu se navodi zahvala za dolazak u SKD „Prosvjeta”. Akademik Luka Marić bio je počasni doživotni predsjednik *Društva*.

² Proglas koji su 17. marta 1967. godine objavili hrvatski jezikoslovci, nezadovoljni objavljenim rječnicima i pravopisima u kojima se jezik, u skladu s Novosadskim dogovorom, nazivao srpskohrvatski/hrvatskosrpski.

Iako za vrijeme boravka na burzi rada dovršava pisanje studije o romanima Ive Andrića³, a uznapredovao je i u proučavanju literarnog opusa Vladana Desnice, znao je da će ga od koncentriranog bavljenja tim temama udaljiti novoprihvaćene profesionalne obaveze: prihvatio je da radi uredničke poslove u Izdavačkom poduzeću „Prosvjeta”, da bude lektor u časopisu *Prosvjeta*⁴ te da organizira i bude urednik publikaciji kojom je *Društvo* htjelo da obilježi 25 godina rada u periodu od osnutka 1944. do 1969. godine. Vrlo brzo će preuzeti i uredničke poslove u časopisu *Prosvjeta*.

Ulazak i angažman u SKD „Prosvjeta” dovodi Koraća u situaciju da se zbog preuzetih obaveza suoči s temeljnim pitanjima *Društva* kao jedine srpske kulturne institucije u Hrvatskoj. Upoznavanje s historijatom *Društva* i svakodnevno suočavanje s agresivnim nasrtajima na *Društvo* u javnim glasilima, otkriva koliko je zapostavljeno proučavanje historije i kulture Srba u Hrvatskoj, a osobito javna prezentacija tih istraživanja. Spoznaje do kojih je došao uzrokuju dalekosežnu odluku: budući da nema naučnog kadra koji bi se sistematično i programirano bavio proučavanjem kulture i književnosti Srba u Hrvatskoj, odlučuje da pokrene oživljavanje naučnog rada: najprije u okviru časopisa *Prosvjeta* otvorivši rubriku za prezentaciju takvih istraživanja, a zatim i pokretanjem naučnog časopisa ***Novi ljetopis***, koji je bio namijenjen nauci, kulturi, književnosti, umjetnosti – stvaralaštvu Srba u Hrvatskoj. O stanju u *Prosvjeti* povodom 25-godišnjice osnivanja prof. dr. Nikola Rapajić je, između ostaloga, u svojem referatu opisao vrlo složenu situaciju u kojoj su se morala artikulirati kulturna iskustva Srba u Hrvatskoj: „Школска књига у Загребу, сада ради са букварима „Вјерни другови” и „Наш пут” штампаних ћирилицом али неспрским језиком и др.” (Rapajić 1972: 30)⁵

U *Prosvjeti* Korać zasniva puni radni odnos 1. septembra 1969. kao urednik i lektor lista *Prosvjeta*. Prve godine se primarno držao uredničkih zaduženja na novom radnom mjestu. Ubrzo će spoznati da je SKD „Prosvjeta” jedina kulturna institucija Srba u Hrvatskoj čija je djelatnost trebala biti uzdizanje

³ Korać, Stanko. 1970. *Andrićevi romani ili svijet bez boga*. Prosvjeta. Zagreb.

⁴ HR-HDA-640-10. SKD „Prosvjeta”, kut. 38. Priznanja za djelatnost *Društva*. Povelja s ukazom predsjednika SFRJ Josipa Broza Tita br. 121 od 18. jula 1968. kojim se odlikuje mjesečnik „Prosvjeta” Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem.

⁵ Nikola Rapajić, predsjednik SKD „Prosvjeta” od 1964. do 1970. godine.

srpske kulture. Iznenadjenja je bilo više, pa tako saznaje da je časopis *Prosvjeta* nastavio tradiciju časopisa *Srpska riječ*, čiji je prvi broj izašao 10. septembra 1943. godine u (oslobođenom) Otočcu, da je *Društvo* 1952. godine promijenilo naziv i da je u novom nazivu izostavljena bitna odrednica „i prosvjetno”. *Društvo* je nakon osnivanja dalo velik doprinos opismenjavanju odraslih te podučavanju raznim sadržajima prvenstveno u ruralnim sredinama.

Društvo je rukovodilo osnivanjem „srpskih” biblioteka po gotovo cijeloj Hrvatskoj. Centralna biblioteka u Zagrebu službeno je započela s radom 4. januara 1948. a prestala s radom 1953. godine, odlukom Izvršnog odbora SKD „Prosvjeta”. Bogati knjižni fond (40 000 svezaka za vrijeme osnivanja biblioteke, među kojima su bili brojni rariteti) predan je drugim institucijama: Muzeju Srba u Hrvatskoj, Sveučilišnoj knjižnici i JAZU u Zagrebu. *Društvo* je tu „zatajilo”, jer je trebalo čuvati i razvijati institucije, a učinjeno je upravo suprotno. Godinu dana prije osnutka Biblioteke osnovan je Arhiv Srba u Hrvatskoj, koji je uglavnom posjedovao izvornu građu vezanu za Srpsku pravoslavnu crkvu. Korać sve jasnije uviđa da je na djelu svjesno „zaboravljanje” da Srbi u Hrvatskoj uopće postoje, da ih nitko ne „zastupa” i da su izabrani rukovodioci izbjegavali svoje obaveze čuvanja i razvijanja svijesti Srba u Hrvatskoj o vlastitom kulturno-historijskom iskustvu. Takav stav će ga potaknuti na veći javni angažman nakon što je izabran u Izvršni odbor *Društva*. Uključuje se u tribine pododbora kao svojevrсни „glasnogovornik” *Društva* prenoseći stavove Glavnog odbora, svjestan situacije da mora biti maksimalno oprezan kada javno govori o statusu kulture Srba u Hrvatskoj. Vrijeme je burnih i dramatičnih političkih događanja u Hrvatskoj i Jugoslaviji (1969.–1971./1972.).

Politički angažman iskazao je kad se od *Društva* tražilo da „osudi” političke stavove Miloša Žanka na koje je „morao” reagirati, kao i u slučaju izlaganja Krste Crvenkovskog, koje je bilo vrlo „stresno” za srpsku zajednicu u SR Hrvatskoj. Korać je u vezi izlaganja Crvenkovskog pripremio pisanu izjavu koju je i potpisao, a koja će mu osigurati epitet srpskog „nacionaliste”.

Upoznavši historijat *Društva*, Korać će postati aktivni sudionik pokušaja da se obnovi rad Muzeja Srba u Hrvatskoj, koji je bio osnovan još 1946. godine kao odjel Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu. Muzej Srba prestao je s radom potišo, tako da su se i osnivači, tj. predstavnici *Društva*, začudili kada

su to saznali!⁶ Sličnu sudbinu doživjelo je i Srpsko pjevačko društvo „Obilić” (osnovano, kao i *Prosvjeta* u Glini 1944.), koje je 1949. godine spojeno s Hrvatskim pjevačkim društvom „Vatroslav Lisinski”, tako da je nastalo novo pjevačko društvo „Bratstvo i jedinstvo”, koje će također ubrzo prestati s radom.

Srpske ustanove nisu bile dugog vijeka, a dobrim djelom zaslugom rukovodećih ljudi *Društva*. Gubitak važnih političkih predstavnika Srba u Hrvatskoj značajno se odrazio i na *Prosvjetu*, što je dovelo do stagnacije i značajnog umanjenja financijskih sredstava. Nastojanja da se *Prosvjeta* jače afirmira u javnosti pojačana su 1966. godine osnivanjem kulturno-umjetničke i kulturno-istorijske sekcije. U Preradovićevoj 18 (Zagreb) dovršen je društveni dom do 1968. godine. Spomen-dom u Glini izgrađen je 1969. na mjestu porušene glinske Srpske pravoslavne crkve Presvete Bogorodice u kojoj se dogodio masovni ustaški zločin nad Srbima 1941. godine (usp. Mrkalj 2017/2018).⁷ Korać je u *Prosvjeti* osim uredničkih poslova obavljao i druge poslove iz djelokruga zaposlenih. U ulozi je predsjednika zbora radnih ljudi, predsjednika radne zajednice zaposlenih, člana Komisije za izbore, delegata u brojnim administrativno-tehničkim i stručnim delegacijama itd.

Usred brojnih napada na *Društvo* i na rad Stanka Koraća kao njegovog svojevrsnog glasnogovornika stiglo je priznanje s najviše državne razine – Povelja s ukazom predsjednika SFRJ Josipa Broza Tita (br. 29, 17. februara 1970.), kojim se SKD „Prosvjeta” odlikuje Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom.⁸ I Korać i uprava *Društva* bili su počašćeni priznanjem i ohrabreni za budući rad.

Izdavačko poduzeće i knjižara „Prosvjeta” kontinuirano djeluje od 1955. godine u Zagrebu nastavši spajanjem dotadašnje štamparije „Prosvjeta” i Knjižare „Prosvjeta”. IP „Prosvjeta” oslanjala se na vlastitu knjižarsku trgovinu i Odjel veleprodaje kancelarijskog i školskog pribora. U programskom planu

⁶ Usp. Vujnović, Andrej. 2021. *Muzej Srba u Hrvatskoj*, SKD „Prosvjeta”. Zagreb.

⁷ Spomen-dom u Glini odlukom Općinskog vijeća Gline od 23. septembra 1995. preimenovan je u Hrvatski dom. Tada su uklonjena i sva spomen-obilježja, uključujući spomen-muzej koji se nalazio unutar Spomen-doma (Mrkalj 2017: 38).

⁸ HR-HDA-640, SKD „Prosvjeta”, kut. 38. Priznanja za djelatnost Društva.

bilo je izdavanje djela iz kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj, jer takva djela nije izdavalo nijedno drugo poduzeće u Hrvatskoj. Knjižara „Prosvjeta“, koju je *Društvo* „ustupilo“ IP „Prosvjeta“, dugo je vremena bila jedina privredna djelatnost poduzeća, koje je imalo mala obrtna sredstva i tako bila u nezavidnom položaju na tržištu.

Budući da je Korać prestankom rada *Društva* 1972. godine ostao bez zaposlenja, odnos prema njemu se postepeno počeo mijenjati kad se zapošljava u IP „Prosvjeta“ 1. oktobra 1980. godine.⁹ U IP „Prosvjeta“ radi kao urednik novih izdanja i ubrzano istražuje književnu građu srpskih autora iz Hrvatske. Taj će pionirski posao biti dovršen znatno kasnije objavljivanjem ***Pregleda književnog rada Srba u Hrvatskoj***. U IP „Prosvjeta“ prekida radni odnos 31. augusta 1990. godine zbog prelaska na novo radno mjesto glavnog sekretara novoosnovanog *Društva*.

Izdavačko poduzeće jedino je opstalo u kontinuitetu do danas¹⁰ te je štampalo knjige u okviru nekoliko biblioteka: *Biblioteka Prosvjeta*, kasnije *Plava Biblioteka* (koja izdaje srpske i hrvatske autore iz područja književnosti i kulture), *Mala Biblioteka* (koja izdaje knjige ideoloških autora), *Prosvjetine poučne knjige* (koja štampa izdanja naučne tematike) i dr.

Društvo je u jezičnim polemikama hrvatskih i srpskih kulturnih i naučnih institucija onoga vremena zastupalo stav da se ne odstupa od Novosadskog dogovora iz 1954. godine. Nezadovoljstvo je bilo generirano odnosom prema autorskim govorima koji su trpjeli neprihvatljive promjene intervencijom lektora, posebno u sredstvima javnog informiranja (TV, radio, novine i dr.), za koje se smatralo da doprinose ubrzanoj asimilaciji. Kritiziran je i jezik školskih programa. Sedamdesete godine u Hrvatskoj bile su turbulentno vrijeme, što je rezultiralo objavom dokumenta *Mjesto i uloga SKD Prosvjeta u suvremenim društvenim kretanjima*. *Društvo* je promptno reagiralo na recentna događanja, pa je planiralo brojne reforme u svojem budućem radu.

⁹ Matična knjiga zaposlenika, Prosvjeta d.o.o. (ranije IP „Prosvjeta“), red. broj 085. Dr. Korać Stanko.

¹⁰ Prosvjeta d.o.o. danas ima tri prodajna mjesta (knjižare i papirnice), a uspješno radi na udžbeničkom programu za nastavu u osnovnim i srednjim školama na srpskom jeziku i ćirilicom pismu.

Sljedeće, 1971. godine izlazi spomenica *Vjetrom vijani*, koja je pokušala definirati poziciju Srba u Hrvatskoj, a u kojoj je više nego aktivno učešće uzeo Stanko Korać kao glavni i odgovorni urednik te publikacije.

Naučni zbornik je komponiran od tri cjeline. U prvom dijelu opisan je historijat *Prosvjete* (1944.–1969.) i njenih ustanova. U drugom dijelu, koji Korać smatra najvažnijim, objavljeni su stručni/naučni radovi iz područja kulturne, književne, političke i ekonomske prošlosti Srba u Hrvatskoj, dok je u trećem dijelu spomen-knjige objavljen izbor iz djela Srba pisaca sa područja SR Hrvatske. Knjiga je štampana u Ljubljani.¹¹ Korać u više navrata odlazi u Ljubljanu kako bi ubrzao štampanje **Spomenice**.

Zanimljiva je i situacija u vezi časopisa *Prosvjeta* koji je, između ostalog, zbog uredničkog doprinosa Stanka Koraća značajno povećao tiraž, dok je bio pod pojačanom ideološkom paskom zbog javno prezentiranih sadržaja. Problemi su se samo umnožavali, tako da je dvobroj časopisa 608/609 za jul/august 1971. prvo bio privremeno zabranjen da bi kasnije presudom Okružnog suda u Zagrebu svi oduzeti primjerci časopisa bili vraćeni *Prosvjeti* (Višnjić 2017: 451).

Muzej Srba u Hrvatskoj i biblioteka će tokom 70-ih godina biti jedna od glavnih tema razgovora i nastojanja u afirmaciji *Društva*. Pripremajući se za obilježavanje godišnjice *Društva*, Korać je slučajno otkrio da je Muzej Srba preseljen iz Marinkovićeve 4. Kako bi dobili prave informacije, organiziran je sastanak u Povijesnom muzeju Hrvatske, a u delegaciji ispred *Prosvjete* bio je i Stanko Korać, koji je kasnije kao član Komisije dao tumačenje o političkoj pozadini odnosa prema Muzeju Srba u Hrvatskoj te je uporno zagovarao osnivanje i financiranje samostalnog muzeja Srba u Hrvatskoj. Sve vrijeme se nailazi na mekani, nedefinirani, ali primjetan otpor struke više nego politike u užem smislu. Na slabljenje pozicije Muzeja Srba Korać ukazuje na sjednici Izvršnog odbora *Prosvjete* (održanoj 9. juna 1970.):

Čini se da su neki ljudi bili jako brzi kod izvršenja određenih sugestija što su dolazile sa strane, a te sugestije nisu vodile računa o interesima *Prosvjete* kao društva odgovornog za kulturno-prosvjetni razvitak Srba u Hrvatskoj...

¹¹ Štampa: ČGP „Delo“ Ljubljana, Titova 35.

Tako se moglo desiti što se desilo s Muzejom i Bibliotekom, pa i drugim stvarima. (Višnjić 2017: 379)

Korać je vrlo često isticao potrebu razvoja naučnog rada u *Društvu*, prikupljanja različite građe sa terena i njene obrade, a smatrao je da bi se generalno SKD „Prosvjeta” trebala i morala orijentirati prema proučavanju historije Srba u Hrvatskoj.

Turbulentna vremena 1971. godine „prisilila” su *Društvo* da utvrdi svoju javnu funkciju, pa je donesen dokument *Mjesto i uloga SKD „Prosvjeta” u suvremenim društvenim kretanjima*. U njemu su definirane brojne reforme rada *Društva*, a važnu ulogu u njihovom osmišljavanju dao je i sam Korać. *Društvo* je bilo na stanovištu neupitne obrane zajedništva Hrvata i Srba uz očuvanje srpskog jezika i naroda u Hrvatskoj. ***Spomenicom Vjetrom vijani*** jasnije je izražena želja za iskazivanjem posebnosti identiteta Srba u Hrvatskoj i po prvi put se artikulira pojam javno mišljenje Srba u Hrvatskoj.¹² Već po završetku rukopisa ***Vjetrom vijani***, početkom 1971. godine, Korać dobiva odobrenje Glavnog odbora da počne s realizacijom projekta u kojem bi se predstavio književni rad Srba u Hrvatskoj od prvih relevantnih autora do autora 20. vijeka i koji su zaokružili svoj stvaralački opus: projekt višestruko i stručno-spoznajno zanimljiv. Ponijet će naslov ***Književna hrestomatija***, ali s indikativnim podnaslovom *Iz kulturne baštine Srba u Hrvatskoj*.

Prema Zapisniku sa sastanka Radne zajednice održanog 23. novembra 1973. godine SKD „Prosvjeta” je prestala dobivati dotacije Sabora SR Hrvatske:

SKD „Prosvjeta” već treću godinu ne dobiva dotaciju Sabora SR Hrvatske. Iz razloga materijalne naravi izlaženje mjesečnog lista „Prosvjeta” obustavljeno je još od oktobra mjeseca 1971. godine, štampanje časopisa „Novi ljetopis” prekinuto je od oktobra 1972. godine.¹³

IP Prosvjeta je *Prosvjeti* vratila određena finansijska sredstva kako bi olakšalo rad *Društva* (osobni dohoci, materijalni rashodi, dug štampariji za štam-

¹² Станко Кораћ (ур.). 1971. *Вјетром вијани. Споменица Српског културног друштва „Просвјета”*. Просвјета. Загреб.

¹³ HR- HDA- 640, SKD „Prosvjeta”, kut. 41–42. Zapisnik sa sastanka Radne zajednice SKD „Prosvjeta” održanog 23. novembra 1973.

panje časopisa *Novi ljetopis* te izvršavanje drugih obaveza). Tokom 1974. godine situacija u *Prosvjeti* se financijski i dalje komplicira (pozajmice za isplatu plaća, očekivanje reorganizacije, nemogućnost izbora sekretara...) te se dotadašnji sekretar „odlučio” koristiti pravo na iznimnu boračku penziju sa 1. novembrom 1974. i nastaviti raditi tri sata dnevno.¹⁴

Tokom oktobra 1976. godine Korać je zatražio te mu je odobren jednogodišnji neplaćeni dopust. Akademске godine 1976./1977. gostuje kao lektor na Kijevskom univerzitetu, gdje je predavao srpskohrvatski jezik i jugoslavenske književnosti.

2. Dobrovoljni čuvar imovine

Prestankom rada SKD „Prosvjeta” 1972. godine zamro je u cijelosti i rad brojnih pododbora *Društva*, kojih je bilo znatno više nego što ih je čak i danas.

Pododbori SKD „Prosvjeta” prije prestanka rada *Društva* (prema: *Календар Просвјета* 1972: 235–236):

Strupovača, Velika Bršljanica, Veliki Poganac, Gačište, Majkovac, Mitrovica, Prgomelji, Brezovica, Komogovina, Žegar, Veliki Bastaji, Darda, Latinovac, Ciglenik, Duboka, Grabovac Donji, Donja Baguča, Vlahović, Čovac, Vrbovljani, Vrpole, Popović Brdo, Jovac, Donja Stupnica, Gornji Javoranj, Ervenik, Mala Barna, Tušilov Cerovac, Dragotina, Petrinjci, Brđani Kosa, Negoslavci, Kula Atlagić, Kovačić, Paklenica, Selište, Dobro Selo, Nebljusi, Kukuruzari, Petrovac, Slovinci, Šaš, Golubić, Jošavica, Mikleuška, Zakopa, Budimci, Klasnić Donji, Rogolje, Zalužnica, Raduč, Rujevac, Karadžićevo, Dubovac, Velika Gradusa, Slovinica, Borojevići, Malo Krčevo, Veliko Krčevo, Titova Korenica, Zrmanja, Mašićka Šagovina, Matijevići, Trnakovac, Ličko Petrovo Selo, Osreci, Donji Dobretin, Kaldurma, Ljeskovac, Moštanica, Smoković, Ratkovic, Kistanje, Volinja, Kaši, Drežnica, Obradovci, Kruškovac, Škare, Mala Peratovica, Miljanovac, Velika Peratovica, Vera, Bobota, Cret, Donji Žirovac, Podborski Doljani, Majar, Trpinja, Donje Selište, Novi Grabovac, Vraneševci, Šamarički Brđani, Živaja, Kućanci, Prkos, Gornje Dubrave, Gornji Meljani, Vučkovac, Bršadin, Slabunja, Kirin, Uljanik, Rudopolje, Lađevac, Lička Palanka, Blinja, Slatin. Drenovac, Zrinj, Gorička, Kinjačka, Radonja Luka, Krunoslavlje, Trgovi, Osijek, Ličani, Plaški, Karlovac, Bjelovar, Daruvar, Ilok, Čepin, Veliki Zdenci, Cerovljani, Strmica, Imsovac, Markušica, Mali Zdenci, Radatovići, Ada, Hrv. Dubica, Bačkovica, Tušilović, Perjasica, Gračac, Primišlje, Trojeglava, Knezovljani, Bijelo Brdo, Đevrske, Brlog, Bribir, Babin

¹⁴ HR-HDA- 640, SKD „Prosvjeta”, kut. 41–42. Zapisnik sa sastanka Radne zajednice SKD „Prosvjeta” održanog 1. novembra 1974.

Potok, Medari-Trnava, Gornji Daruvar, Milanovac, Kneževi Vinogradi, Uštica, Kapelna, Donja Velešnja, Velika Pisanica, Kestenovac, Knežević Kosa, Vuković, Cvijanović Brdo, Gložde, Donji Bogićevci, Veliki Prokop, Smrtić-Ratkovac, Mohovo, Suva Mlaka, Velika Barna, Jagodnjak, Tenja, Crveni Bok, Novo Topolje, Teodorovac, Mirkovci, Jagodnja Gornja, Okrugljača, Neteča, Pčelić, Roviška, Dijelka, Donji Javoranj, Batinjani, Gornja Vrijeska, Bučje, Katinci, Koreničani, Šibenik, Gredani, Bijela, Divo-selo, Mogorić, Sremske Laze, Mali Grđevac, Medak, Podravski Sokolac, Klokočevac, Novi Pavljani, Pavlovac, Plavšinc, Bujavica, Sred. Grahovljani, Krasković, Lička Jesenica, Đeralije, Pušine, Macute, Krnjak, Počitelj, Krstinja, Jasenaš, Lasinjski Sjeničak, Omsica, Gaboš, Čemernica, Lužani, Brnjeuška, Majske Poljane, Slavon-ska Kula, Gradište, Soboština, Mašić, Sapna, Striježevica, Paka, Vojakovački Osi-jek, Veljun, Gornji Sjeničak, Duga Rijeka, Perna, Staro Selo, Ostrovo, Ivanski Bok, Šidski Banovci, Vinkovački Banovci, Rogoža, Veliko Vukovje, Strmen, Meminska, Bodegraji, Partiz. Žarište, Broćanac, Udbina, Šljivnjak, Aleksandrovac, Draškovac-Niševići, Gornja Orahovica, Branešci, Koprivna, Golubinjak, Papići, Španat, Drljače, Mali Gradac, Mečenčani, Dopsin, Okić, Čremušnica, Šumetlica, Vrebac, Gornji Hrastovac, Zadar, Tepljuh, Knin, Islam Grčki, Benkovac.

Pododbori SKD „Prosvjeta” koji djeluju danas (2024. godina):

Beli Manastir, Benkovac, Bijelo Brdo, Bjelovar, Bobota, Borovo, Borovo Naselje, Bršadin, Bujština-Umag, Dalj, Darda, Daruvar, Donji Lapac, Dvor, Glina, Gomirje, Gru-bišno Polje, Hrvatska Kostajnica, Jagodnjak, Karlovac, Kistanje, Kneževi Vinogradi, Korenica, Knin, Krnjak, Mali Gradac, Markušica, Mirkovci, Moravice, Moslavina – Garešnica, Negoslavci, Nova Gradiška, Obrovac, Ogulin, Okučani, Osijek, Ostrovo, Pačetin, Pakrac-Lipik, Petrinja, Požega, Pula, Rijeka, Sisak, Skradin, Slatina, Slavon-ski Brod, Split, Trpinja, Udbina, Veliki Poganac, Vera, Virovitica, Viškovo, Voćin, Voj-nić, Vrginmost, Vukovar, Zagreb; Koordinacija ISBZS, Koordinacija Zapadna Slavo-nija i Moslavina, Koordinacija Banija i Kordun, Ansambl narodnih igara Vukovar ANI.

Od 1972. pa sve do 1985./1986. godine bit će vrijeme intenzivnog rada na pripremanju **Hrestomatije** za objavljivanje, proučavanju literarnih opusa re-levantnih autora i sistematskom proučavanju života i rada srpskih pisaca u Hrvatskoj, što će rezultirati unikatnim **Pregledom književnog rada Srba u Hrvatskoj** – prvom knjigom toga tipa uopće. Radio je na novim knjigama i strpljivo čekao da se štampaju. Aktivno sudjeluje priložima u književnim i na-učnim časopisima te uzima učešća na simpozijima u Srbiji. U Hrvatskoj dugo vremena mogao je da učestvuje samo na skupovima koje su organi-rali Srbi, stoički je podnosio svoju stigmatiziranu poziciju.

Koraćevo naučno, stručno i javno društveno djelovanje snažno je upisano u kulturnu historiju Srba u Hrvatskoj 70-ih, 80-ih i početkom 90-ih godina 20.

vijeka. U tom razdoblju on je jedan od najdosljednijih i najupornijih pojedinaца koji je svojim naučnim, stručnim i društvenim angažiranjem te ličnim egzistencijalnim primjerom svjedočio o interesima Srba iz Hrvatske. Radio je na čuvanju, njegovanju i razvijanju moderne svijesti o sebi sa jedne strane te je nastojao da se izbori za oblike javnog djelovanja kojima bi se prezentirali rezultati naučnih istraživanja sa druge strane.

3. Organizator procesa Osnivačke skupštine SKD „Prosvjeta”

Dolazio je svakodnevno u prostorije SKD „Prosvjeta” demonstrirajući neslaganje s odlukama o prestanku rada *Društva*, čuvajući imovinu i pokazujući da ima pojedinaca koji svjedoče nezahvalnu poziciju *Društva*.

Nakon 1986. godine sve je intenzivnija komunikacija Koraća sa istaknutim pojedincima i naučnim ustanovama u Hrvatskoj, što govori da je skinuta „stigma” koja ga je pratila dugo vremena. Prihvativši izazov, 16. oktobra 1986. izabran je za tajnika Koordinacionog odbora za proučavanje povijesti i kulture srpskog naroda u SR Hrvatskoj pri JAZU te za člana Izvršnog odbora (Marinković 2024: 149). Prestankom rada u Odboru (proljeće 1989.) prihvaća, podržava i djeluje kao koordinator procesa obnove rada *Društva* te je potpisnik Poziva za sastanak Inicijativne grupe za obnovu rada *Društva*.

Inicijative za obnovu rada SKD „Prosvjeta” bile su brojne i dolazile sa više „strana”, a kako je Korać bio uporan i osvjedočeni „čuvar” imovine *Društva*, bio je najbolji i najpogodniji izbor za sekretara obnovljenog SKD „Prosvjeta”. Obnoviteljska skupština *Društva* održana je 10. februara 1990. godine, a za predsjednika je izabran Dušan Starević te za glavnog sekretara Stanko Korać. Održavanje Skupštine imalo je afirmativnu podršku medija i svih društveno-političkih institucija Hrvatske. Sada je Korać ponovno mogao da javno nastupa i kao zastupnik *Društva*. Sve češće je bio pozivan na brojne naučne i kulturne manifestacije i u Hrvatskoj – a ne samo u Srbiji, što je bio slučaj ranije. Na brojne pozive nije mogao da se odazove zbog mnogih zadataka u periodu aktiviranja rada *Društva*. *Društvo* je krenulo u realizaciju sadržaja prema Statutu i ponajprije ubrzano „reaktiviranje” pododbora na terenu. Bilo je to vrijeme brzih „događanja” i velikih „promjena” koje su otežavale pokrenute aktivnosti *Društva* (višepartijski sistem, parlamentarni izbori itd.) na kojima je Korać inzistirao, iako je bilo i drugačijih inicijativa koje su tražile da se

Društvo aktivnije „uključiti” u politička događanja. Ostao je istrajan da *Društvo* treba da se isključivo bavi zadacima koji su prihvaćeni na obnoviteljskoj skupštini.

Predsjedništvo SKD „Prosvjeta” održalo je 12. februara 1991. izvanrednu sjednicu vezano za emisiju HTV-a, koja je prikazana 8. februara 1991. u udarnom terminu, a u kojoj je među brojnim Srbima optuženima za terorizam „prozvan” i Dušan Starević, kao predsjednik *Prosvjete*. Te napade su shvatili i kao napade na samu *Prosvjetu*, koja za to nije davala povoda, jer je realno radila na prevladavanju aktualnih problema međunacionalnih odnosa u Hrvatskoj i Jugoslaviji. *Društvo* je sa svoje strane nastavilo djelovati u pravcu razvijanja kulturnog, obrazovnog i drugih oblika izražavanja nacionalnog identiteta Srba i pronalaženja prihvatljivih oblika suživota sa drugim. O svojim zaključcima Predsjedništvo *Društva* obavijestilo je javnost.

U predratnoj atmosferi, a nakon ozbiljnih prijetnji, tokom 1991. Korać odlučuje da napusti Zagreb (sredinom septembra) i preseli u Beograd „dok se situacija ne smiri”. Dolaskom u Beograd dobio je punu podršku u naučnim krugovima i ubrzo biva zaposlen u Arhivu SANU. Radeći na novom poslu nije prestao razmišljati kako pomoći *Društvu* smatrajući da je njegovo i Starevićevo izbjeglištvo „privremeno” te da *Društvo* treba svoj rad „zamrznuti” do daljnjeg. Korać je preminuo 13. oktobra 1994. godine u Beogradu, gdje je i sahranjen, a jedna ulica dobila je njegovo ime.¹⁵

4. SKD „Prosvjeta” nakon smrti Stanka Koraća

Društvo je pokušalo pokrenuti rad odmah nakon obnoviteljske skupštine 1990. godine, ali društveno-politički kontekst stvoren za vrijeme raspada jugoslavenske zajednice i države usporio je ovaj proces u praksi. Dio nositelja i predstavnika kulture i povijesti Srba u Hrvatskoj zbog brojnih razloga odlučio se za emigraciju u Beograd i Novi Sad. Oni koji su ostali da djeluju u predratnim i ratnim događanjima nisu imali elementarne uvjete za djelovanje.

Novi Glavni odbor *Društva* formiran je u februaru 1993. godine, a za predsjednika je izabran prof. Velimir Sekulić iz Zagreba te za sekretara mr. Dušan Radaković iz Karlovca. Ubrzo se krenulo u osnivanje pododbora, časopisa i

¹⁵ Ulica Stanka Koraća nalazi se u naselju Ugrinovci, Općina Zemun.

pripremanje kalendara kao najava buduće izdavačke djelatnosti *Društva*. Obnova rada SKD „Prosvjeta” odvijala se u vrlo zahtjevnim okolnostima zbog rata i svega što je on nosio sa sobom.

Danas srpska zajednica u Hrvatskoj ima više aktivnih organizacija: obnovljena SKD „Prosvjeta” (u čijem sastavu djeluje 59 pododbora s više od 2000 članova, četiri koordinacije), Centralna Biblioteka SKD „Prosvjeta”, Registar kulturne baštine, zatim Srpsko narodno vijeće, Zajedničko vijeće općina Vukovar, Srpski demokratski forum, Srpsko privredno društvo „Privrednik”, Arhiv Srba, izdavačka kuća Prosvjeta d.o.o. te 14 srpskih kulturnih centara u većem broju mjesta.¹⁶

Kada je u pitanju odgoj i obrazovanje na srpskom jeziku i ćirilichnom pismu, situacija je afirmativnija što se tiče pitanja zakonske regulative nego što je realizacija u praksi.¹⁷ Obrazovanje na srpskom jeziku i ćirilichnom pismu bilo je za Koraća izuzetno važno pitanje radi čuvanja kulturnog i nacionalnog identiteta Srba u Hrvatskoj.

Naime, dovršetkom procesa Mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja (15. januara 1998.) preuzete su osnovne i srednje škole s nastavom na srpskom jeziku i ćirilichnom pismu. Odobreni su kurikulumi za nastavni predmet Srpski jezik za osnovnu i srednju školu za modele nastave A, B i C, ali nisu odobreni (dodatni) sadržaji koji su u vezi s posebnošću nacionalne manjine (povijest, zemljopis i kulturno stvaralaštvo nacionalne manjine u cjelini).¹⁸ Zaposleni su savjetnici za nastavu na srpskom jeziku i ćirilichnom pismu te za nastavni predmet Srpski jezik.

¹⁶ <https://snv.hr/category/vijesti/sto-radimo/kapitalni-projekti-i-gospodarenje-i-movinom/> [17. 3. 2025]

¹⁷ Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina, *Narodne novine* br. 155/02., 47/10, 80/10.

¹⁸ Kurikulum za nastavni predmet Srpski jezik za osnovnu i srednju školu s nastavom na jeziku i ćirilichnom pismu srpske nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj (Model A), *Narodne novine* br. 93/19 i Kurikulum za nastavni predmet Srpski jezik i kultura u osnovnim i srednjim školama u Republici Hrvatskoj (model C), *Narodne novine* br. 114/19.

Omogućeno je usavršavanje i napredovanje učitelja/nastavnika.¹⁹ Jedna faza (afirmativna) bila je od vremena Mirne reintegracije do ulaska u EU (2013.), kada se politika svojski trudila da optimalno u zadatim okolnostima rješava recentne probleme. Druga faza (restriktivna) vidljiva je nakon ulaska Hrvatske u EU, jer se uočava povratak na „staru” praksu oklijevanja i otezanja u rješavanju određenih situacija. Međutim, često svjedočimo da nova „rješenja” srpsku zajednicu vraćaju na početak.²⁰ Pozitivna činjenica, osim osnovnih i srednjih škola na srpskom jeziku i ćiriličnom pismu (model A) u dvije najistočnije županije, nastava je na srpskom jeziku i ćiriličnom pismu koja se održava i u Srpskoj pravoslavnoj opštoj gimnaziji s pravom javnosti u Gradu Zagrebu. Trenutno se Srpski jezik i kultura kao zaseban nastavni predmet (model C) poučava u 42 osnovne i 5 srednjih škola (u šk. god. 2024./2025.).²¹ Za nastavu na srpskom jeziku osigurani su odgovarajući udžbenici koje priprema izdavačka kuća Prosvjeta d.o.o. uz sufinanciranje Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih.²²

SKD „Prosvjeta” danas ima vrlo vrijednu imovinu (Berislavićeva 10, Preradovićeva 18, 21 i 23, gdje se nalazi i novootvoreni Srpski kulturni centar). Aktivnost *Društva* sufinancira Savjet za nacionalne manjine Republike Hrvatske i Vladin Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina. U dijelu kulturne autonomije nacionalnih manjina, Savjet za nacionalne manjine sufinancira programe udruga i ustanova iz sljedećih područja: *informiranje, izdavaštvo, kulturni amaterizam i kulturne manifestacije*.

Godine 2024. SKD „Prosvjeta” je obilježila 80 godina od svojeg osnivanja, a tim je povodom pripremljena i štampana Spomenica **SKD „Prosvjeta” 80 godina**²³. Sve što Srbi u Hrvatskoj danas imaju u prezentaciji svoga kulturnog

¹⁹ Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina, *Narodne novine* br. 51/00, 56/00.

²⁰ MZOM – Samostalni sektor za nacionalne manjine: *Stanje na području odgoja i obrazovanja na jeziku i pismu nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj u šk. god. 2018./2019. – Rezultati analize prikupljenih podataka 2019.*, Zagreb.

²¹ SKD „Prosvjeta”, *Izvršetak Izvršnog sekretara za obrazovanje*, 2024.

²² <https://mzom.gov.hr/vijesti/katalog-odobrenih-udzbjenika-za-srednje-skole-sa-strukovnim-programima-na-razinama-4-1-i-4-2-te-udzbenicima-na-jeziku-i-pismu-nacionalnih-manjina-za-osnovnu-i-srednju-skolu-7091/7091> [17. 7. 2025]

²³ СКД „Просвјета” 80 година. 2024. СКД „Просвјета”. Зарепб. (ćir./lat.)

identiteta višestruko nadilazi ono što je Stanko Korać možda tek pretpostavljao da bi se moglo ostvariti u daleko povoljnijim prilikama.

Uloga i ukupan doprinos Stanka Koraća u *Prosvjeti* zasigurno je vrlo velik te je potrebno nastaviti istraživanja važnosti SKD „Prosvjeta” za srpsku zajednicu u Hrvatskoj u vrlo složenim uvjetima i političkim odnosima, a posebno uloge i doprinosa značajnih pojedinaca – među kojima se osobito istakao Stanko Korać. Proučavanjem i formiranjem primarne građe Srba iz Hrvatske zadužio je kako srpsku tako i hrvatsku književnu i kulturnu historiografiju.

Literatura²⁴

Кораћ, Станко (ур.). 1971. *Вјетром вијани. Споменица Српског културног друштва „Просвјета”*. Просвјета. Загреб.

Кораћ, Станко (ур.). 1979. *Књижевна хрестоматија. Из културне баштине српског народа у Хрватској*. Просвјета. Загреб.

Кораћ, Станко. 1987. *Преглед књижевног рада Срба у Хрватској*. Просвјета. Загреб.

Кораћ, Станко. 2014. Сјећања човјека без домовине. *Љетопис српског културног друштва „Просвјета”* 19. 22–66.

Маринковић, Душан. 2002. Прешућивани и нападани Станко Кораћ. *Љетопис Српског културног друштва „Просвјета”* 7. 247–270.

Маринковић, Душан. 2005. Станко Кораћ: Апорије једне научне биографије. *Летопис Матице српске* 476/1–2. 141–147.

Marinković, Dušan. 2023. Nalaženja Stanka Koraća – Jedna paradigmatična priča ili otpor institucionalnoj asimilaciji. *Tragovi* 6/1. 7–44.

Marinković, Dušan. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća. Otpor institucionalnoj asimilaciji*. Prosvjeta. Zagreb.

Mrkalj, Igor. 2017/2018. Spomenici NOR-a Gline i glinskog kraja. *Просвјеџа* 141, децембар 2017. 32–39.; *Просвјеџа* 142, март 2018. 30–35.

Мркаљ, Игор. 2020. Српско пјевачко друштво „Обилић” (Глина, 1944. – Загреб, 1949.). *Љеџоџис Срџској кулџиурној друшџџа „Просвјеџа”*. Загреб. 391–422.

²⁴ Za potrebe istraživanja korištena je građa iz arhiva: Arhiv Srba, Zagreb; Hrvatski državni arhiv, Fond SKD „Prosvjeta”, Zagreb; Arhiv SKD „Prosvjeta”, Zagreb; Arhiv poduzeća Prosvjeta d.o.o., Zagreb.

Народни српски календар за годину 1998. 1997. СКД „Просвјета”. Загреб.

О повјести и култури српског народа у Сједињеној Републици Хрватској. Зборник. Књ. 2. 1989. ЈАЗУ – Одбор за координацију проучавања повјести и културе српског народа у Сједињеној Републици Хрватској. Загреб.

Prosvjeta, Kalendar 1972. 1972. SKD „Prosvjeta”. Загреб.

Рапајић, Никола. 1972. *Српско културно друштво „Просвјета” у садашњим условима. Просвјета календар 1972.* 30.

СКД „Просвјета” 80 година / SKD „Prosvjeta” 80 godina. 2024.

СКД „Просвјета”. Загреб.

Spasić, Vladimir. 1989. Intervju sa Stankom Koraćem. *Polet*, 21.11.1989. Загреб.

Šarić, Tatjana. Српско културно друштво „Prosvjeta” у социјализму – прилог уз седамдесету годишницу осnutка. *Arhivski vjesnik* 1/2014. 307–331.

Škiljan, Filip. 2009. Djelovanje SKD „Prosvjeta” od 1944. do 1971. godine. *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku: Zbornik radova*. Srijemska Kamenica. 49–60.

Višnjić, Čedomir. 2017. *Vreme sporta i razonode. Titina Hrvatska i njeni Srbi 1951.–1971.* SKD „Prosvjeta”. Загреб.

Vujnović, Andrej. 2021. *Muzej Srba u Hrvatskoj – Studija slučaja*. SKD „Prosvjeta”. Загреб.

STANKO KORAĆ AND/IN SKD “PROSVJETA”**Summary**

In this paper, the author presents a study of Stanko Korać's work within the Serbian Cultural Society “Prosvjeta” over an extended period, which can be viewed as comprising three phases of activity: (1) Korać's arrival at “Prosvjeta” in the autumn of 1969, when he worked as an editor at the Prosvjeta Publishing House, as a proof-reader for the *Prosvjeta* journal, and soon thereafter as its editor; as editor of the publication *Vjetrom vijani: Commemorative Volume of the Serbian Cultural Society “Prosvjeta”*; as editor of the academic journal *Novi ljetopis*; and as an engaged spokesperson for the Society's Main Board—covering the period from 1969 to 1971 and the beginning of 1972. (2) He then acted as a voluntary custodian of the Society's property during its prohibition and cessation of activity from 1972 to 1989. (3) From the autumn of 1989 to February 1990, he coordinated the organizational process of the Society's Founding Assembly and continued to serve as its secretary until the autumn of 1991, when he relocated to Belgrade due to numerous pressures and threats. In the concluding part of the text, the author interprets what happened to the Society after 1993, when its new leadership was elected. The author believes it is important to highlight what was accomplished institutionally in affirming the Serbian cultural community after 1993, and how closely this is linked to the period of Korać's engagement in the Society.

Keywords: Stanko Korać, SKD “Prosvjeta”, IP “Prosvjeta”, local chapters, Serbian organizations and institutions

Danko Plevnik

Karlovac

STVARALAČKI PRINOS STANKA KORAĆA U KARLOVAČKOM SVJETLU

Pregledni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.13>

Stanko Korać je među ključnim osobama u oživljavanju Matice hrvatske u Karlovcu i jedan od pokretača časopisa *Svjetlo*. Između 1965. i 1968. objavio je osam znanstvenih i kritičkih eseja u prilogu *Karlovačkog tjednika*, usredotočivši se na hrvatske pisce poput Hinka Davile, Ivana Mažuranića, Milana Kovačevića, Grgura Karlovčana i Ulderika Donadinija, kao i na bosanskog pisca Hasana Kikića. Osim toga, autor je dva teksta od iznimne teorijske važnosti, „Nužnost i stvarnost književnopovijesne periodizacije” i „Tipologija tema u hrvatskim romanima između dva rata”, koji su ga etablirali kao vrlo cijenjenog autora. Neka od tih djela prvi su put objavljena u *Svjetlu*, koje je poslužilo kao poligon za njegova književna promišljanja. Nekoliko godina kasnije, ovi su spisi uklopljeni u jedno od njegovih najzrelijih djela, *Hrvatski romani između dva rata*. Ovaj rad analizira Koraćeve doprinose časopisu *Svjetlo*.

Ključne riječi: hrvatski roman, periodizacija, tipologija, Stanko Korać, *Svjetlo*

Dušan Lopašić je 1884. u Karlovcu pokrenuo glasilo *Svjetlo*, koje je izlazilo do 1919. godine. Njegovo ponovno izlaženje povezano je s prethodnim osnivanjem Pododbora Matice hrvatske 1965. godine, što uopće nije bilo je-dnostavno. Maticu hrvatsku je u to, još uvijek ideološki okamenjeno, vrijeme bilo moguće obnoviti pod dva uvjeta. Prvo je trebalo da se okupi 10 osoba, a drugo da osnivači i članovi budu radnici u skladu s proklamiranom diktaturom proletarijata jer su sva zanimanja morala biti atribuirana kao radnička u širokom dijapazonu od znanstvenih do zdravstvenih radnika. Prvi član radnik bio je osnivač Stjepan Mihalić, zatim Radovan Radovinović, čiji je zadatak bio da pronade još osmoro takvih „radnika”. Uspio je naći sedmoro Hrvata, dvojicu Srba i jednog Slovenca, pa su se tako među članovima – ovog puta

kulturnim radnicima – Matice hrvatske našli Stanko Korać i Bogdan Nišević te Silvin Jerman. Nakon toga je pokrenuto i matičino *Svjetlo* kao podlistak *Karlovačkog tjednika*, koji je u tom obliku izlazio do 1971. s podnaslovom „Prilog za kulturu, znanost i umjetnost”.

Stanko Korać spada među obnovitelje Matice hrvatske u Karlovcu i pokretače glasila *Svjetlo*, u kojem je pokazao pripadnost hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj paradigmi u multinacionalnom prostoru Hrvatske jer je svojim radovima, kontinuiranim praćenjem i dubokim razumijevanjem hrvatske književnosti jasno očitovao svoju interkulturalnost i bikulturalnost. Od 1965. do 1968. objavio je u prilogu *Karlovačkog tjednika* osam znanstvenih i kritičkih radova o hrvatskim piscima: Hinku Davili, Ivanu Mažuraniću, Milanu Kovačeviću, Grguru Karlovčanu i Ulderiku Donadiniju, bosanskom piscu Hasanu Kikiću i dva teksta od iznimne književnoteorijske važnosti „Nužnost i realnost književno-historijske periodizacije” i „Tipologiju tematike hrvatskog romana između dva rata”, čime se istaknuo kao najcjenjeniji autor. Neke tekstove je prvi puta publicirao upravo u *Svjetlu*, koje je bilo vježbalište njegovih književnih promišljanja, a njih je nakon nekoliko godina uvrstio u jedno od svojih nazrelijih djela *Hrvatski roman između dva rata*. Iz ovih nekoliko opaski vidljiva je Koraćeva enciklopedijska književno-znanstvena obrazovanost i vrlo širok tematski interes, što se ogledalo u konciznom pojmovnom vokabularu i detaljnom uvidu u autorske zamisli te sustavnom i komparativističkom poznavanju problematike svjetske književnosti. Premda *Hrvatski biografski leksikon* njegov čitav opus i pristup hrvatskoj romanesknoj prozi do 1972. redukcionistički ostavlja na „tradicionalističkoj tematsko-ideološkoj razini”, to nije bila osnova njegove književno-znanstvene metodologije, što dokazuju tekstovi u *Svjetlu*. U svojim tekstovima prije svega analizira stil kroz koji evaluira književne vrijednosti autora i djela. Svako književno djelo povijesno i komparativno situira u interakciji hrvatske i stranih književnosti, a u prosudbama se čvrsto drži estetskih načela i kategorijalne postojanosti.

Čitati visoko vrijedne akademske tekstove u lokalnom tjedniku bila je kulturna senzacija. Stanko Korać je upravo u *Svjetlu* pokazao pripadnost hrvatskoj i srpskoj kulturnoj baštini u multinacionalnom prostoru Hrvatske jer je svojim radovima i dubokim razumijevanjem hrvatske književnosti i njene povezanosti sa svjetskom književnošću jasno očitovao svoju paradigmatsku

interkulturalnost i bikulturalnost. Od 1962. do 1967. djelovao je kao profesor i direktor Pedagoške akademije u Karlovcu, a autorski se istaknuo već u prvom broju udarnim tekstom na naslovnici „Hinko Davila – Šenoin sljedbenik” (Korać 1965a), objavljujući svake godine po nekoliko značajnih eseja, studija i književnih kritika sve do 1968. godine. Kao najcjenjenijem suradniku radovi su mu u pravilu objavljivani na prvoj stranici *Svjetla*. Moj literarni početak dogodio se upravo u *Svjetlu* 1969. godine, kada sam još bio gimnazijalac, a uz Stanka Koraća važno je u tom razdoblju spomenuti i njegovu suprugu Tatjanu, ruskog porijekla, koja mi je predavala ruski s tako impresivnom intonacijom, da ju je to poslije dovelo na mjesto lektorice na rusistici na zagrebački Filozofski fakultet, gdje smo se sretali dok sam studirao jugoslavenske jezike i književnost i filozofiju. Preminula je 6. studenoga 2024. u Dugoj Resi a 22. studenoga 2024. njenu urnu položili su u grob pored Stanka u Beogradu njihovi sinovi Želimir i Igor.

U spomenutoj raspravi o Davili Korać je odmah pokazao svoju analitičku sklonost prema komparativnim sagledavanjima romana, pa tako i prema njegovim uzorima, predstavivši hrvatski roman od Novakovih *Posljednjih Stipančića* do prvog Šenoinog povijesnog romana *Zlatarovo zlato*, a Hinka Davilu kao njegovog sljedbenika, na više mjesta ukazujući i na njegovo oslanjanje na Kumičića. Prvi roman *Teški dani* (1900) ispunjen je rodoljubnim idejama 19. stoljeća u kojem je glavni lik Krsto Frankopan. Korać navodi njegove romantičarske elemente,

[...] slijedeći ton pripovijedanja i kompoziciona rješenja književnih fabularizatora, tako da on pored pragmatizma u povijesti vidi i njenu slikovitu stranu, koja je u bojevima, fantastičnim susretima, otmicama lijepih djevojaka, slučajnostima i u indeterminističkoj volji božjoj. (Korać 1965a: 1)

Iz ovih nekoliko opaski vidljiva je Koraćeva književno-znanstvena obrazovanost, što se ogleda i u pojmovnom vokabularu i u uvidu u autorske zamisli i izvedbe. Njegove primjedbe su ideološki danak tadašnjem klasnom dobu: „U ovom se romanu prikazuju samo plemići a drugih specijalnih grupa nema, seljaci i građani spomenuti su tek po neki put” (ibid.). Međutim, on se kritički postavlja i prema toj navadi: „Ne znamo kakvi su problemi građanstva i seljaštva, ne vidi se da sve nevolje što ih Hrvatska trpi podnose u prvom redu staleži bez političkih prava” (ibid.). Davila ima socijalni nedostatak

jer piše samo u perspektivi gledanja hrvatskog plemstva prema tuđoj vlasti, ugarskoj, austrijskoj, turskoj, mletačkoj, dok je jedini „Šenoa vidio suprotnosti između klasa i staleža” (ibid.).

Hrvatski biografski leksikon čitav njegov opus i pristup hrvatskoj romanesknoj prozi do 1972. redukcioniistički ostavlja na „tradicionalističkoj tematsko-ideološkoj razini”, što ne odgovara literarnim faktima, jer se to pojavljuje samo u ovom prikazu, a on je u *Svjetlu* pisao četiri godine. Dakle, prije 1972. godine, naglašavajući u prvom redu interpretativnu važnost poetskih, estetskih, kompozicijskih i stilističkih elemenata književnog djela i konzistentnost njegovih likova.

Drugi analizirani roman *Igračka valovja* (1904) roman je o Karlovcu i o Hrvatskoj iz vremena Napoleonove Ilirije u kojem Davila osuđuje politiku bečkog dvora, ali i dalje ostaje vjerniji Kumičiću nego Šenoi: „Život karlovačkih građana pod Napoleonovom upravom nije dat realističkim književnim sredstvima” (ibid. 1). Zašto se Korać nakon toga ipak odlučio u naslovu svoje rasprave ostaviti Šenou, a ne Kumičića? Zato jer Davila, u to ipak Šenoino doba, uz estetsku i etičku komponentu u književnosti, poput Šenoe, traži povijesnu i socijalnu komponentu, dok Kumičić „dopunjuje” povijest čitalački privlačnim a izmišljenim trivijalnostima.

U kratkoj studiji „Epičnost Mažuranićeve 'Smrt Smail-Age Čengijića'” (Korać 1965b), tiskane u drugom broju 1965. godine, Korać ostaje metodološki privržen historizmu u kontekstu ovog izazovnog epa, ali ga ponajprije zanima njegova stilska pripadnost, koja je po njemu značajna za shvaćanje ovog djela. To je osnovno pitanje na koje nisu odgovorili ni Aleksandar Flaker ni Krešimir Georgijević, niti je na njega moguće odgovoriti usporedbom s Homerovom epikom. Korać dokazuje da u Mažuranićevoj epici ima i lirike kakve nema u drugim epovima. Ima još nečega:

Genijalnost Mažuranićeve pjesni nije u otkrivanju junaštva ili kukavičluka nego u otkrivanju složenosti Smail-agina lika, a ova se složenost vidi, naravno, na psihološkom planu. (ibid. 12)

Kao romantičara, Mažuranića uspoređuje sa Scottom i Manzoniem.

U komparativističkoj studiji „Nužnost i realnost književno-historijske periodizacije” (Korać 1966a) polazi od stava:

Svima nam je jasno da postoje duboke veze između književnog djela i svijeta, ali postavlja se pitanje: kako to da u jednom historijskom času nalazimo književna djela različitih struktura mada je sasvim jasno da je kvalitet svijeta toga časa isti. (ibid. 11)

I tu je jedan od odgovora – stilističnost – stoga valja upoznavati stilske karakteristike nekog razdoblja služeći se filozofijom, psihologijom i historiografijom. U Gogoljevo vrijeme u ruskom duhovnom životu velik utjecaj imala je Hegelova filozofija, „a ova filozofija teoretski je najbliža realizmu Balzacova, Stendhalova, Dickensova i Gogoljeva tipa” (ibid.). Istim sistemom pojmova ne može se odrediti karakteristika jedne književne epohe, već se mora ići od djela do djela, što važi i za Baudelairea, Flauberta, Henryja Jamesa, Zole, Mallarméa, ali i Nehajeva i Polića Kamova. „Andrića treba studirati iznutra, iz ‘Gospođice’, a ne izvana, iz historijske epohe.” (ibid.) Radi svega toga „periodizacija ne može biti ni apsolutna ni lažna, ona je relativna i u tome je njena osnovna pojavnost” (ibid.).

Rođenog Karlovčanina, književnika, publicistu i liječnika Milana Kovačevića, velikog pravaša, katolika i političkog emigranta, opisao je u analizi „Socijalni aspekt romana Milana Kovačevića” (Korać 1966b). Njegov roman *Polomljena krila* (1912) prikazao je kao jedini hrvatski roman o pobjedi monopolističkog kapitalizma. Ali:

Ovo što donosi Kovačević vrijedi samo kao sociološka građa, jer ni jednom Dickensu nije uspjelo da u romanu MARTIN CHASLWIT s podjednakom snagom prikaže Englesku i Ameriku i on je klasičan primjer kako pisac može prodrijeti u srce samo jednog naroda, a to je uvijek vlastiti narod. (ibid.)

U drugom romanu *Val* (1913) Korać opaža da Kovačević nije u dovoljnoj mjeri slijedio naturaliste jer:

Dok su realisti (Đalski, Novak, Leskovar, Tomić i drugi) nastojali da sačuvaju objektivnost i da se ne pokazuju lično, Kovačević se nije mogao suzdržati, pa je stalno provirivao iza svojih lica žaleći njihovu sudbinu. (ibid.)

Korać kritizira način na koji on prikazuje propadanje plemstva u Hrvatskoj i patricija u Dalmaciji. S druge strane: „Nigdje u književnosti nisu izrečene ovako pakosne i netrpeljive riječi o seljaku.” (ibid.) U romanu *Zlotvor* (1914) obrađuje izgradnju željezničke pruge Zagreb–Rijeka, što je promijenilo priredu Karlovca i okoline jer je promet sa cesta i rijeka prešao na željeznicu.

Zaplet je postavljen u vezi izbora narodnog zastupnika Mate Radoševića, kradljivca, zbog čega Kovačević proročki zaključuje da samo kradljivci mogu biti bogati i uvaženi ljudi, tako da je Radošević postao glavni lik – zlotvor.

Bez svakodnevnog politikantstva Kovačević ne može pisati, ali se pomoću njega ne mogu prikazati ljudski karakteri, te se ovo mora smatrati najozbiljnijom slabošću ne samo ovog romana nego svih onih koji nastaju na sličan način. (Korać 1966b: 8)

U Kovačevićevim romanima „nema umjetnosti, ali zato ima socijalnih problema” (ibid.). Ovakvom konstatacijom Korać ostaje vjeran visokim standardima lijepe književnosti.

U pregnantnoj analizi „Tipologija tematike hrvatskog romana između dva rata” (Korać 1967a) ukazuje na interakciju između neumitnosti povijesnog kontinuiteta i čovjekove težnje da nađe svoje mjesto u njemu, što u historijskom romanu daje epsku prostornost, po svojim dimenzijama blisku klasičnoj epskoj prostornosti. „Historija je objektivna nužnost, a čovjek je individualna nužnost i s tom spoznajom izlazimo iz historijskog romana.” (ibid. 1) Historijskom determinizmu historijskog romana dodaje se socijalni i društveni determinizam. Zatvaranje individue u njegov socijalni univerzum i suočavanje sa silama koje ga uništavaju, tjerat će ga da se prepušta tom svom univerzumu koji ga također uništava, a tu počinje psihološki roman. Razdoblje moderne ne donosi samo historijski i socijalni nego i psihološki roman. Između dva rata historijski roman zauzimao je manje od desetine ukupne produkcije, dok se na psihološki i socijalni roman odnosio najveći dio te produkcije. Tome se pridružuje i nekoliko ratnih, političkih, naturalističkih i lirskih romana koji mogu biti i ljubavni romani, budući da je u tom razmatranom razdoblju neki čisti žanr bio manje moguć. To znači da „moramo priznati da se pitanje žanra u romanu koji izražava ovaj svijet što je izgubio kauzalnost, mora postaviti na nov način” (ibid. 6). Stoga: „Zašto bi, Jamesov kratki roman 'Okretaj zavrtnja' (*The Turn of the Screw*) bio samo psihološki kad je glavna junakinja samljevena metafizičkom neizvjesnošću koja neprekidno užasava?” (ibid.)

To vrijedi i za Krležine romane *Banket u Blitvi* i *Na rubu pameti*. Među lirske romane ubrojio je *Dunju u kovčegu* Milana Begovića i *Zapaljenu krv*

Stjepana Mihalića. Ali, i u njima ima koncesija filozofskom i naučnom pogledu na svijet, pa konstatira da u najboljim hrvatskim romanima između dva rata – Krležinim, Cesarčevim i Kozarčevim – „nalazimo esejiziranu naraciju i težnju prema pojmovnom izrazu” (ibid. 6).

Poput ranijeg priloga i sljedeći prilog „Hasan Kikić: Bukve (1938.)” (Korać 1967b) izvadak je iz jedne šire studije. Kikić u opisivanju bosanskog sela ide Kočićevim putem. Društvena šikana vodi seljaka Kokina u zatvor jer agi, s obzirom na nerodnu godinu, nije mogao dati polovicu plodova. Bez mudrovanja i verbalizama, „pisac je odmah pronašao ton i čitalac očekuje takav nastavak i raduje se zbog toga” (ibid. 8). Svog je junaka stavio u „realne društvene odnose sa izrazitom ideološkom jasnoćom u kojoj se vidi klasna podijeljenost društva” (ibid.). Međutim, u drugom i idućim poglavljima pripovjedač je počeo mudrovati, pa su se lijepe konkretnosti a i sam glavni junak izgubili. Tako dolazi do paradoksa jer se Kikić „odlučio da prikaže probleme sela i zato nije uspio da prikaže seljaka” (ibid.). A to je viđena spisateljska pogreška: „Već je Balzac kritizirao one pisce koji žele da na 200 strana prikažu 200 događaja i tu primjedbom moramo ovdje istaći jer ona pogađa srž stvari.” (ibid.) Kikićev sirotinjski materijalizam ubio je dušu ove knjige.

U iscrpnoj književnoj kritici romana „Grgur Karlovčan: Natopljene brazde (1939.)” Korać (1968a) dijeli pisce na najistaknutije, srednje i male pisce, u koje spada Karlovčan, koji je na veliku svjetsku ekonomsku krizu od 1929. do 1933. književno reagirao odjecima te krize na selu. Osim Kafke, smatra Korać, gotovo da nije bilo pisaca koji bi mogli izraziti više od rezignacije, raznih oblika psihopatoloških ekscesa, socijalnih protesta, novih etičkih vrijednosti i stravične slikovitosti monstruozne stvarnosti fašizma. Siže Karlovčanova romana sukob je seljaka i seoskog trgovca u podravskom selu Podolju. Nakon uništenja prirodne privrede, seljak je nasilno uključen u robno-novčane odnose. Seljaku Modrušu treba novac, ali neće da se prodaje. Glavni junak Đuka Marin ima i nematerijalne probleme jer se osjeća kao stranac u svom selu.

Taj osjećaj da čovjek mora biti stranac uvijek kada je prisutan u sadašnjosti podigao je do modernog književnog motiva A. Camus. Karlovčan je naslutio nažalost, samo u fragmentima, koji inače nisu podignuti i do najboljeg literarnog izraza. (ibid. 8)

Nije umjetnik jer nema daha i ne može dugo izdržati u oblikovanju umjetničkog prostora.

I posljednja studija „Ulderiko Donadini: Vijavice (1917.)” (Korać 1968b) prvo je izašla u *Svjetlu*, a potom u *Hrvatskom romanu između dva rata* (362. broj *Rada JAZU* iz 1972. i samostalno izdanje iz 1974. i 1975.), koji je postao jedno od njegovih najzrelijih djela, što svjedoči o iznimnoj literarnoj vrijednosti prinosa *Svjetlu* – koje je bilo vježbalište njegovih književnih promišljanja. Korać započinje svoj tekst stavom: „Piscu nije stalo do socijalne brige, on traži ono što je vječno.” (ibid. 1) U tom vječno ljudskom postoji mračna nagoniska energija. Glavni junak Aurel Šubić okrenut je toj rušilačkoj vjeri i samouništenju. Ali, razlog je ipak ljudski, neuzvrćena ljubav Nine Petrović. Usprkos svemu tome pati od dosade koju nastoji nadići zaboravom i čulnošću, što je karakteristika u svim modernim književnim pravcima. Stvarnost ostaje materijalno jedinstvo te ne postoji vrhovna duhovna vrijednost. Nejasni postupci takvih junaka koincidiraju „s njima nejasnom stvarnošću u kojoj egzistiraju”. Šubićeva ispovijedanja, kao i u velikim i malim romanima, imaju tajnu i na čitaoce djeluju „privatnom i intimnom intonacijom” (ibid.). On bez razloga polijeva svog profesora čašom vina, kao što

Camusov Mersault u romanu „Stranac” ubija nekog Arapina na plaži bez razloga. Očito je da bezrazložni čin postaje jedan od važnih elemenata u modernom romanu, a ovaj čin ne možemo drukčije tumačiti nego pomoću indeterminizma i pomoću odstupanja od zakona kauzaliteta. (ibid. 8)

Šubić se može usporediti s Dostojevskijevim likom Stavroginom, s time da je Šubićeva rezignacija mirna, a Stavroginova intenzivna. Razlika dolazi od korištenja književne tehnike. Dostojevski je realist koji stvara dojam da se neki događaj odvija upravo sada, a kod Donadinija je sve u prošlosti. Njegova ekspresionistička afektivna proza stoji na temeljima apsurdna. Svakidašnjica postaje apstraktna i stoga što „Donadini nije veliki umjetnik” (ibid.). Ali postaje umjetnik u situaciji prikaza Šubićeva osvješćivanja. Slavko Batušić i Ivan Nevistić ovaj su roman uspoređivali s Dostojevskijevom *Braćom Karamazovima*. Ipak, za Koraća ovo nije umjetnički roman, nego problemski, a takvih romana ima od Gjalskijevog *Radmilovića*, Radošević-evih *Karikatura* do Polić Kamovljeve *Isušene kaljuže*.

Summa summarum, u četiri godine suradnje u *Svjetlu* Stanko Korać je suvereno demonstrirao svoje književnoznanstveno, književnoteorijsko, književnopovijesno i književnokritičko znanje s impozantnom kakvoćom erudicije te snažnim analogijama unutar hrvatske i stranih književnosti. Njegov je ukus estetski dosljedan a strukturalna analiza počiva na kategorijalnoj postojanosti, čime autonomno i stvaralački vrednuje književne pojave, djela i autore.

Bibliografija

Korać, Stanko. 1965a. Hinko Davila – Šenoin sljedbenik. *Karlovački tjednik, Svjetlo* 1/1965 (28. listopada 1965.).

Korać, Stanko. 1965b. Epičnost Mažuranićeve „Smrt Smail-Age Čengijića”. *Karlovački tjednik, Svjetlo* 2/1965 (25. studenoga 1965).

Korać, Stanko. 1966a. Nužnost i realnost književno-historijske periodizacije. *Karlovački tjednik, Svjetlo* 1/1966 (27. siječnja 1966).

Korać, Stanko. 1966b. Socijalni aspekt romana Milana Kovačevića. *Karlovački tjednik, Svjetlo* 5/1966 (2. lipnja 1966).

Korać, Stanko. 1967a. Tipologija tematike hrvatskog romana između dva rata. *Karlovački tjednik, Svjetlo* 1/1967 (2. veljače 1967).

Korać, Stanko. 1967b. Hasan Kikić: Bukve (1938.). *Karlovački tjednik, Svjetlo* 4/1967 (5. listopada 1967).

Korać, Stanko. 1968a. Grgur Karlovčan: Natopljene brazde (1939.). *Karlovački tjednik, Svjetlo* 2/1968 (7. ožujka 1968).

Korać, Stanko. 1968b. Ulderiko Donadini: Vijavice (1917.). *Karlovački tjednik, Svjetlo* 5/1968 (30. svibnja 1969.).

CREATIVE CONTRIBUTION OF STANKO KORAĆ IN THE CONTEXT OF THE JOURNAL *SVJETLO*

Summary

Stanko Korać is among the key figures in the revival of *Matica hrvatska* in Karlovac and one of the initiators of the journal *Svjetlo*. Between 1965 and 1968, he published eight scholarly and critical essays in the supplement of *Karlovački tjednik*, focusing on Croatian writers such as Hinko Davila, Ivan Mažuranić, Milan Kovačević, Grgur Karlovčan, and Ulderiko Donadini, as well as the Bosnian writer Hasan Kikić. Additionally, he authored two texts of exceptional theoretical importance, "The Necessity and Reality of Literary-Historical Periodization" and "The Typology of Themes in Croatian Novels Between the Wars", which established him as a highly esteemed author. Some of these works were first published in *Svjetlo*, which served as a testing ground for his literary reflections. Several years later, these writings were incorporated into one of his most mature works, *Croatian Novels Between the Wars*. This paper analyzes Korać's contributions to the *Svjetlo* journal.

Keywords: Croatian novel, periodization, typology, Stanko Korać, *Svjetlo*

Јелена Марићевић Балаћ

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

СТАНКО КОРАЋ У ЛЕТОПИСУ МАТИЦЕ СРПСКЕ

Pregledni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.14>

Летопис Матице српске је српски часопис у коме је штампано највише текстова који се тичу Станка Кораћа у Србији, било да се ради о његовим прилозима или текстовима о њему и његовом раду. Таквих текстова, ипак, нема много, међутим, можда се може констатовати да мапирају важне тачке његовог научног рада и поља делања. Укупно их је седам и могу се поделити у две групације. Прву би чинили Кораћеви ауторски чланци, од којих се издвајају четири есеја. Другу групу чине критички и есејистички прилози, као и сведочанства о његовим књигама, животу и раду. Запажено је да су прилози публиковани за време мандата чак петорице главних уредника, а да су груписани на критичке текстове из седамдесетих година и остале из деведесетих, тј. пред саму Кораћеву смрт, као и текст из 2005. Циљ рада је да позиционира прилоге у *Летопису Матице српске* у односу на друге прилоге публиковане у српској периодици, одреди њихову природу и потенцијални значај у оквирима рецепције његовог доприноса српској науци о књижевности. Методолошки гледано, усмерење ће ићи на трагу компаративних релација и херменеутичких опсервација.

Кључне речи: Станко Кораћ, *Летопис Матице српске*, рецепција, српска књижевност, периодика, наука о књижевности

Станко Кораћ објављивао је у неколико листова и периодичних публикација у Србији, као што су *Борба*, *Српска православна црква*, *Сунчани сат*, *Стварање*, *Савременик*, *Књижевне новине*, *Књижевна историја*, *Зборник о Србима у Хрватској* (часопис Српске академије наука и уметности), *Зборник Матице српске за књижевност и језик* и *Летопис Матице српске*. У часописима који излазе под окриљем Матице српске публиковао је највише текстова, а једино у њима су публиковани прикази његових научних монографија.

Аналитички фокус овог рада је на часопису *Летопис Матице српске*. Уочавају се две фазе у којима је Станко Кораћ објављивао текстове у најстаријем српском часопису. Ради се о седамдесетим и деведесетим годинама 20. века. Објавио је, наиме, есеј о Ивану В. Лалићу 1976. године. Осамдесетих година није публиковао нити један прилог, али је зато највише објавио деведесетих година, можда и стога што је 1991. године избегао у Београд. Објавио је три текста деведесетих година: о двострукој припадности писаца у вишенационалним срединама (фебруар 1990), песницима Бранку Ђукићу (1899–1950), Душану Јерковићу (1903–1942) и Владу Влаисављевићу (1900–1943) (јануар–фебруар 1994) и Сими Пандуровићу у контексту српске модерне (октобар 1995), али постхумно. Године 1994, 13. октобра, преминуо је у Београду, па најпре у јануарском броју за 1995. годину излази краћи текст у виду некролога поводом његове смрти, који је написао професор Филолошког факултета у Београду, Душан Иванић. О годишњици његове смрти *Летопис Матице српске* публиковао је његов чланак о Сими Пандуровићу, а десет година касније, у јулско-августовској свесци за 2005. годину, *Летопис* доноси опсежну и подробну прегледно-критичку студију о целокупном делу и делању Станка Кораћа, коју потписује професор загребачког Филозофског факултета, Душан Маринковић.

Укупно три чланка је Станко Кораћ објавио у *Летопису* за живота, а један постхумно. Бројни његови радови, иначе, публиковани су или прештампани након његове смрти у различитим зборницима радова или часописима у Србији, као што су, примера ради, лист *Вечерње новости*, часопис *Доситеј* и *Зборник о Србима у Хрватској*. Интересантно је да је у *Летопису Матице српске* публиковао радове о песницима – Лалићу, Ђукићу, Јерковићу, Влаисављевићу и Пандуровићу, иако се примарно бавио прозом. Пишући о Кораћевом *Прегледу књижевног рада Срба у Хрватској*, Душан Маринковић (2005) указао је на извесне аргументоване замерке, које се управо тичу његовог приступа песничкој грађи:

Такођер је врло уочљива разлика у обради аутора прозаика и аутора пјесника: Кораћ у опису пјесника прибјегава симплифицираним и клишеизираним приказима не успијевајући читаоцу предочити особитост ауторских пјесничких гласова. Због хитње један се тако важан и значајан

потхват као што то *Преглед* јест и који свједочи о изнимној марљивости битно умањује у свом крајњем досегу. (ибид. 161)

Међутим, и мимо *Прегледа*, највећи допринос науци о књижевности Станко Кораћ је дао у монографијама о српским прозним писцима, Десници, Андрићу, Матавуљу, Ћипику, те роману хрватске модерне и између два светска рата, па се чини да је његов рад на плану поезије напросто слабији. Иако узорак објављених радова у *Летопису Матице српске* није одвише велик, индикативно је што у веома читаном и угледном српском часопису објављује прилоге баш о песницима. Тај податак потенцијално сугерише да му је било стало макар до извесне симболике. Он је, наиме, радио у Српском културном друштву „Просвјета” од 1969. до 1990, када је преселио у Београд (уп. ибид. 143). СКД „Просвјета” је основана 18. новембра 1944. године у Глини (уп. ибид. 162), а у међувремену је њен рад забрањиван и гашен па обновљен.

Први есеј који је Кораћ објавио у *Летопису* носи наслов „Трауматично опијело: Иван В. Лалић: Опело за седам стотина из цркве у Глини” (Кораћ 1976: 362–374). Његова анализа је изузетно детаљна и убедљива и, иако аутор то не експлицира, дубоко лична. Може се рећи да се ради о репрезентативном тумачењу Лалићеве антологијске песме, која је штампана у књизи *Бивши дечак* (1955) и публикована у Загребу. У овом есеју Кораћ имплицитно говори о етичком зрењу човека, који престаје да буде дечак оног тренутка када се опредељује да, у складу са моралном обавезом, искаже трауматичну истину (уп. Кораћ 1976: 362). „Нећу” лирског субјекта је „јаван и енергичан отпор немуштој сили” (ибид. 363), коју и Кораћ препознаје код себе и не прећуткује на свој начин, исписивањем есеја о Лалићевој песми. На више места указано је на тешкоће око вербализовања истине, њеног естетског уобличења и опасности да се ипак ништа не напише или изговори, посебно зато што поезија треба да положи најтежи испит на местима где мит и хришћанство не дају довољно чврст ослонац. „Хришћанство као доктрина и пракса угашено је у мржњи из патолошких извора” (ибид. 368), а „клање у цркви не одговара миту”, јер у њему нема „слике такве монструозности” (ибид.). Човек деформисане психе који то чини тражи пуку забаву, а не смисао (уп. ибид.), па је онда на песнику не само да проговори о овом злу, него да понуди спасоносни излаз, могућност да

се траума превазиђе, што је утолико теже када се има у виду да трауму носи онај који није починилац, а сам починилац је нема (уп. ибид. 366).

Анализирајући песму и цитирајући је у целости на концу есеја, дакле, понављајући је још једном у себи, али и у име колектива, Кораћ је покушао да додатно осветли песнички подвиг Ивана В. Лалића и да му се придружи. Поступцима инверзије у погледу уобличења песничке имажинације песник је, наиме, покушавао да активира у колективистичкој свести инверзију и у односу на монструозни чин и деформацију, не би ли се некако ствари вратиле у поредак и природно стање ствари. Репрезентативан пример представљала би „ружа у грлу” као слика највећег ужаса („ружа-ужас”) (уп. ибид. 364). Други важан моменат је потцртавање *обавезе*, која би требало да је иманентна, јер једино на тај начин није „тешка и тиранска” (ибид. 370). У име те *обавезе* проговара Лалићев субјект, а Кораћ исписује есеј и објављује баш у *Летопису Матице српске*, дакле, на месту на којем је могућно да буде видљив и на пар места указује на то да жртвованих није било 700, већ чак 1200. „Етичка осећајност” (ибид. 362; 370) оквир је Кораћевог есеја, јер је проблематизована и на почетку анализе и на самом крају, када се утврђује као „шилеровско-емоционална” (ибид. 379). На том трагу, аутор упоређује Лалићев „риђ коров” са косовским божурима и митском имажинацијом, јер „поезија мора да живи од митске сликовитости” (ибид. 372), а поентира есеј компарацијом са *Злим дусима* Достојевског са тежиштем на значају исповести (уп. ибид. 373). Можда бисмо на крају Кораћев есеј могли да схватимо као кантовско превазилажење ходалице из текста „Одговор на питање: Шта је просвећеност?” *Етичка осећајност* одлика је одраслог и зрелог човека, који се не плаши и довољно је храбар да самостално мисли, говори и проговара, па се отуда може именовати *бившим дечаком*. Назив СКД „Просвјета”, као да то имплицитно и сугерише, дакле, не само да подразумева процес просвећивања и образовања, већ и етичког и духовног зрења, које је кадро да се супротстави монструозностима и деформацијама.

Са искуством истраживања и рада на монографији о роману хрватске модерне, Станко Кораћ приступа писању чланка „Сима Пан-

дуровић и српска модерна” (1995: 547–556). Од српских модерниста писао је о Вељку Петровићу у студији „Вељко Петровић и Срби у Хрватској” (1985: 143–167) и Бори Станковићу „*Нечиста крв* Боре Станковића или роман са границе књижевних стилова реализма и модерне” (1985: 377–397). Запажа се да је радове о Вељку Петровићу и Бори Станковићу такође публикувао под окриљем Матице српске; први у зборнику радова који је објавила Матица српска, а други у *Зборнику радова Матице српске за књижевност и језик*, и то исте године. Есеј о Сими Пандуровићу изашао је тачно десет година након радова о Петровићу и Станковићу, и то постхумно. Могућно је да је овај двоструки симболички обременен гест потенцијално и идеја главног и одговорног уредника у том тренутку, професора Филозофског факултета у Новом Саду, Славка Гордића, који је Кораћевим есејем о Пандуровићу одао једногодишњи помен и почаст преминулом научнику и културном делатнику, и то тачно десет година након што је аутор писао о српским модернистима у Матичиним публикацијама. Да је Кораћ имао у плану монографију о српској модерни, није познато, посебно ако се има у виду да је његов методолошки манир, о којем је писао и Душан Маринковић (2005), био такав да махом међусобно не повезује поглавља или пореди ауторе и стилове, већ засебно приступа свакоме понаособ:

Кораћ, наиме, описује, интерпретира сваки роман понаособ не доводећи их у међусобну везу, поштујући хронолошки принцип њихова објављивања. Поступак је следећи: најприје се обликује опис и кратка интерпретација фабуле, образлаже релевантност теме, психолошки профил лика, тумачи друштвени контекст у који је прича смјештена итд. Тај ће поступак задржати и у каснијим својим књигама, чиме сигурно потврђује истраживачку исцрпност и поузданост што се тиче марљивог откривања грађе и њене интерпретације. (ибид. 146)

Уз то, приметно је да је Станко Кораћ био аналитичан и у погледу бројних увида тачан, али се уочава да, „не успева обрадом писца да документује синтетичке оцјене о раздобљу” (ибид. 160) када је реч о *Прегледу књижевног рада Срба у Хрватској*, али ова констатација важи у ширем смислу, по којем није инсистирао на синтетичким опсервацијама. Тако, премда нема линија укрштања између есеја о Вељку Петровићу, Бори Станковићу и Сими Пандуровићу, може се запазити да су

они настали на трагу Кораћевих устаљених интересовања колико за модерну и реализам, толико и за књижевност Срба у Хрватској.

Но, када је реч о есеју о Сими Пандуровићу, аутор контекстуализује песника у оквирима модерне, коју временски одређује у првих тридесет година 20. века (уп. Кораћ 1995: 547). По препознатљивом шаблону издваја карактеристичан „моритури мотив” (ибид. 549), оцењује најуспелије песме и песничке књиге („Светковину”, „Потрес”, *Посмртне почаст*), а инспирацију о паду потенцијално види у будизму, платонизму и хришћанству (уп. ибид. 554). Пишући о мотиву тамнице, он се у компаративном кључу, осим на Диса, фокусирао искључиво на прозна дела: *Бијег* Милутина Нехајева, *Туђинца* Динка Шимуновића, *Дошљаке* Милутина Ускоковића, *Бескућнике* Вељка Милићевића (уп. ибид. 553), не улазећи дубље у интерпретацију. Датим низом дао је добар повод за даље тумачење и упоредно сагледавање романа, али је потенцијална копча између поезије и прозе српске и хрватске модерне остала недовршена и неосветљена. „Сима Пандуровић и српска модерна” кореспондира са есејем о Лалићу у погледу проблематизације светова без предмета и боја (уп. ибид. 555), али и са монографијом *Андрићеви романи или свијет без бога* (1970), јер Пандуровићеву песму „Потрес” сагледава у светлу наводно напредне мисли, по којој човек сме да се бави „голим човјековим животом без страха од бога” (ибид.).

Станко Кораћ није компаративно приступио српској и хрватској модерни и кроз такав вид анализе битно допринео указивању на сличности и разлике између два корпуса, а заправо специфичности. Тиме би се битно допринело и одговору на питање међусобних утицаја, примера ради, српског културног простора на Хрвате и хрватског на Србе, као и бољем разумевању или евентуалном конституисању тумачења.

У тексту „Три пјесника” (Кораћ 1994: 195–204) доноси заправо три готово лексиконске одреднице или биографско-поетичке портрете Бранка Ђукића, Душана Јерковића и Влада Влаисављевића. У издвајању парадигматичних песама, тема и мотива код наведених песника приметан је укус и сензибилитет Станка Кораћа, али и мисаоне преокупације које прате његов дотадашњи рад. За Бранка Ђукића су брига за

хлеб, смрт и апокалиптичка имагинација кључни, а његова поезија „ствара новог човјека који је дужан да поднесе свијет из кога је нестао Бог” (ибид. 197). Хелдерлиновски напуштена небеса чини се да су једна од оних тачака укрштања Кораћевих научних интересовања, јер се уочава њено мање или више изражено присуство кроз читав његов рад, али и у првом тексту који је публикувао у *Летопису*. Душан Јерковић био је сиромашан човек, „песник мансарде” (ибид. 198), а његова поезија, премда неизбрушена, постаје вредна као пример песме која произилази из проживљених искустава самог ствараоца (уп. ибид. 200). Владо Влаисављевић био је, пак, „модерниста у трагу симболизма” (ибид. 201), што је, дакако, привукло пажњу Станка Кораћа, усмерену на српску и хрватску књижевност модерне, али и поклонике естетике ружног. Издвојена песма „Зимски *notturmo*” анализирана је да би се на њеном примеру илустровала поетика песника, а његов манир креирања мрачних слика „у којима се огледа дјечја (и уопште људска) свирепост као и немилосрдност самог реда односа у природи” утемељују се у песми „Мачка” (ибид. 203). Поента ове есејистичке минијатуре је запажање о изостанку митологизације и искушавању поезије призорима ружног и етички неприхватљивог. Отуда, можда можемо приметити да је прилог „Три пјесника” кореспондентан са есејем о Лалићу у погледу етичког елемента и сагледавања света лишеног Божјег присуства, али и да су неке карактеристике изабраних песника у сагласју са есејем о Сими Пандуровићу и српској модерни. Стога се стиче утисак да су Кораћеви есеји о песницима, публикувани у *Летопису Матице српске*, очигледно симболички повезани, можда и имплицитном ауторовом интенцијом.

„Двострука припадност писаца у вишенационалним срединама” (1990: 350–362) представља излагање које је Станко Кораћ одржао на Катедри Матице српске 26. октобра 1989. године, а које је текстуално уобличено за рубрику „Летопис Матице” *Летописа Матице српске*. Његова усмена беседа и са данашње тачке гледишта је актуелна, а само питање назначено насловом тешко да је могућно разлучити у потпуности. Ипак, разматрања Станка Кораћа драгоцене су, и он наводи бројне деликатне примере, попут покушаја да се Крањчевић и Андрић представе као босанскохерцеговачки писци, иако су заправо први

хрватски, а други српски писац (уп. Кораћ 1990: 351). Указује на то да се књижевност у Црној Гори развијала као српска (Његош, Љубиша, Ратковић, Булатовић, Бећковић), али и на примере из Македоније (Анђелко Крстић, Друготовац, Палавестра), које самерава са случајем Гогоља између руске и украјинске књижевности (уп. ибид. 351). Беседа је са једне стране преглед различитих типолошких аспеката задатог проблема са примерима и могућим исходиштима. Кораћ пише о ауторима које најбоље познаје, интересујући се колико је српска књижевност испреплетена са хрватском. Пажњу посвећује Мркаљу, Боројевићу, Гају (ибид. 353), Острожину, Утјешановићу (ибид. 354), те вуковцима Ватрославу Јагићу и Томи Маретићу (ибид. 355). Највише се задржао на Десници, који се у писму од 28. фебруара 1961. изјаснио као Југословен, у смислу и српски и хрватски писац (уп. ибид. 356), па уз њега има у виду и друге Србе у хрватском књижевном кругу: Григора Витеза, Војина Јелића, Владимира Поповића (ибид. 356). Ставови Станка Кораћа кореспондирају са Станком Ласићем, што он и признаје, усаглашавајући се са перспективом по којој постоје писци који су по избору традиције српски или хрватски, који припадају обема културама и који мењају/бирају идентитет (ибид. 358). Питање припадности дакако да неретко надлази принцип поделе и постаје изузетно комплексно и нерешиво, што потврђује пример Јануса Панонијуса о коме је писао мађарски историчар књижевности, Тибор Кланицај. Панонијус је писао на латинском језику, по пореклу је био Хрват, стил и колорит били су му италијански, а био је мађарски државник и заступник мађарског племства (уп. ибид. 361). Можемо приметити да је Кораћева беседа добро постављена и да је донекле у дослуху са анализом Лалићеве песме из 1976. године, будући да аутор у складу са зрелошћу, обавезом и етичком осећајношћу приступа деликатној и нерешивој теми, трудећи се да понуди макар минималан допринос. Било би значајно када би се навело више примера попут Јануса Панонијуса и додатно дали коментари са критичким приступом рецимо наспрам литературе која се бавила овом проблематиком у европском или чак глобалном контексту.

Текстова који би спадали у домен рецепције о делу Станка Кораћа у *Летопису Матице српске* има три: један приказ, један некролог и једна аналитичка студија. Станко Кораћ се појављује у *Летопису* први

пут 1973. године, када Миле Басара (1973: 440–443) приказује његову монографију *Свијет, људи и реализам Владана Деснице* (1972) под насловом „Прва књига о стваралаштву Владана Деснице”. Приказ је изузетно афирмативан, а концепиран је тако да се представа о књизи конституише на основу неколико већих, срећно одабраних цитата. Указано је на Десничин свет, који је као у монографији о Андрићу, „без бога” и представља „трагање за човјekom” (ибид. 440). Критичар се фокусирао на Десничине људе, реализам као универзалну категорију и Андрићев и Десничин поглед на свет и стил, те на улогу пејзажа код Деснице. И Миле Басара и касније Душан Маринковић скренули су пажњу на Кораћев однос према критичким текстовима о писцу о којем пише и, генерално, питању рецепције. Ради се и о самосталном извођењу закључака без освртања на критику, али и на неодређено указивање на критичке текстове, тако да се не зна тачно на који текст или аутора Станко Кораћ мисли („неки критичари”) или се то накнадно утврђује, као што је случај са Пелешовом анализом Андрићевих романа (уп. Маринковић 2005: 148).

Некролог који је саставио Душан Иванић (1995: 148–153) објављен је врло брзо у *Летопису*, два месеца након Кораћеве смрти. Језгровито и информативно је представљена Кораћева личност и рад, почев од биографских датости, преко прегледа његовог опуса до заједничког усуда који је пратио и Орфелина и Соларића и Мркаља. Душан Иванић пописао је Кораћеве монографије, приређена издања (*Пет стољећа хрватске књижевности, Сабрана и Изабрана дела Владана Деснице*), рад на хрестоматији о Србима у Хрватској, покушавајући да илуструје његову „равнотежу интересовања за регионално и опште-национално” (ибид. 151). Најпосле, Иванић (ибид. 152) констатује да су Кораћа карактерисала „срећна читања, луцидна уочавања”, те његову методологију доводи у везу са загребачком стилистичком школом, егзистенцијалистичким приступима књижевности и социолошким структурализмом (ибид.), са чиме се унеколико коси мишљење Душана Маринковића, изнето у опсежној студији „Станко Кораћ – историја једне научне биографије” (2005: 141–167), будући да је критички, али аргументовано и пажљиво приступљено теоријској апаратури Станка Кораћа, па је, примера ради, констатовано:

Његова сарадња у *Умјетности ријечи* више свједочи о томе да је тадашњи најутицајнији хрватски књижевно-научни часопис био довољно отворен и за концепције са којима у основи није имао много додирних тачака, него што је потврђивао Кораћеву оријентацију на усвајање методолошких захтјева тзв. Загребачке стилистичке школе. [...] Рецентне поетичке праксе измицале су његову разумијевању које је формирано на великом реалистичком роману и његовој традицији. (ибид. 166–167)

Уједно, Маринковићев прилог о Станку Кораћу од пре безмало двадесет година представља својеврсну сублимацију и дотадашњих његових текстова и чланака о њему у *Летопису*, али је од велике користи при кристалисању ауторове релевантности и кључних доприноса науци о књижевности.¹ Позивања на поменути прилог и у оквирима овог рада показала су његову сврховитост и могућност примене. Душан Маринковић је објективно сагледао живот и рад Станка Кораћа, вреднујући његову „марљивост и упорност” (ибид. 143), али и указујући на сасвим разумљиве пропусте у раду или приступу. Судбина Станка Кораћа прати судбину српског народа у Хрватској (ибид. 142), а његов животни пут ратног сирочета и партизанског курира наставио се кроз рад у ђачком дому и паралелно студирање, стицање титуле доктора наука у 32. години живота, гимназијску професуру у Сремској Митровици и на Педагошкој академији у Карловцу, те уреднички посао у Просвјети (уп. ибид. 143). Иза њега је остало једанаест ауторских књига, два зборника о Србима у Хрватској и приређивачки посао у оквиру едиције *Пет столећа хрватске књижевности*, као и на *Сабраним* и *Изабраним делима Владана Деснице*.

Душан Маринковић је критички и подробно приступио његовој докторској дисертацији у оригиналном облику и њеном наставку који је хронолошки прати, књигама о Андрићу, Десници, Матавуљу, споменици *Вјетром вијани*, *Прегледу књижевног рада Срба у Хрватској*, *Мо делима приповједања* итд. Маринковићеве опсервације садрже управо

¹ Душан Маринковић публиковао је драгоцену монографију о Станку Кораћу под насловом *Налажења Станка Кораћа: Отпор институционалној асимилацији* (2024), која прати његово детињство, професуру и руковођење Педагошком академијом, рад у Просвјети, на *Хрестоматији* и у Београду.

онај квалитет који је код Кораћа изостао – интегрални приступ, међусобно повезивање, аргументована критика и оцене, прецизни подаци, синтетички закључци који произилазе из пажљивог аналитичког читања. Станку Кораћу не умањује се значај и његово прегалаштво одређује се као херојско, будући да је урадио много, и то на плану до тада неистражених поља. Да поменемо пример корпуса дисертације који је подразумевао чак 57 романа (појединачних издања и у наставцима у периодици) (уп. Маринковић 2005: 143) и чак 151 ауторску одредницу у *Прегледу књижевног рада Срба у Хрватској*, од Орфелина до Николе Вујчића (уп. ибид. 160).

„Станко Кораћ – историја једне научне биографије” пружа увид у темеље које је Кораћ поставио својим радом. Сваки вид корекције, допуне и даље надградње је напосто обавеза потоњих генерација научника и у том аспекту је Маринковићева студија ваљана копула између дате базе и даљег рада, посебно ако се имају у виду неки нови увиди које је изнео. Кораћева периодизација се, наиме, подудара са периодизацијом Јована Деретића, *Преглед* подсећа на историју књижевности, иако се аутор од тога оградио, а, штавише, може се упоредити са *Књижевношћу српске Крајине* Душана Иванића (уп. ибид. 162). Иако након ове студије из 2005. године није у *Летопису Матице српске* објављено ништа што се тиче Станка Кораћа, чини се драгоценим што је штампана баш у најстаријем и, дакако, једном од најчитајих српских часописа, јер представља својеврсну научну личну карту Станка Кораћа.

Станко Кораћ у *Летопису Матице српске* није одвише заступљен аутор, али је заступљен у видљивој мери, посебно ако се има у виду да је у Србији највише његових текстова и текстова о њему објављено управо у Матичиним публикацијама. У фокусу рада било је седам текстова, од којих четири представљају Кораћеве радове, а три спадају у домен рецепције. Од наведених прилога најдрагоценији су Кораћев есеј о Лалићу и Маринковићев о Кораћу. Ако се изузме беседа о двојструкој припадности писаца у вишенационалним срединама, Кораћ је у *Летопису* објавио текстове о петорици песника, што је нетипично за научника који се претежно бавио прозом. Очигледно је реч о извесној

симболици, па се у радовима о песницима уочавају линије додира, по којима управо ови прилози мапирају важне тачке ауторових научних стремљења. Ради се, дакако, о књижевности српске и хрватске модерне, уделу личног сензибилитета, „етичкој осећајности”, зрелости и обавези, те суочавању са светом без Бога и естетиком ружног. Есеји о Бранку Ђукићу, Душану Јерковићу, Владу Влаисављевићу и Сими Пандуровићу уланчани су и укотвљени у есеј о Лалићу, као што су и Басарин приказ и Иванићев некролог са Маринковићевим опсежним радом.

Библиографија

Басара, Миле. 1973. Прва књига о стваралаштву Владана Деснице. *Летопис Матице српске* год. 149 / књ. 412 / св. 4 / октобар. 440–443.

Иванић, Душан. 1995. У спомен на Станка Кораћа. *Летопис Матице српске* год. 171 / књ. 455 / св. 1 / јануар. 148–153.

Korać, Stanko. 1970. *Andrićevi romani ili svijet bez boga*. SKD „Prosvjeta”. Zagreb.

Кораћ, Станко. 1972. *Свијет, људи и реализам Владана Деснице*. Српска књижевна задруга. Београд.

Кораћ, Станко. 1976. Трауматично опијело: Иван В. Лалић: „Опело за седам стотина из цркве у Глини”. *Летопис Матице српске* год. 152 / књ. 417 / св. 3 / март. 362–374.

Кораћ, Станко. 1985. Вељко Петровић и Срби у Хрватској. *Дело Вељка Петровића*. Матица српска. Нови Сад.

Кораћ Станко. 1985. *Нечиста крв* Боре Станковића или роман са границе књижевних стилова реализма и модерне. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 33/ 2. 337–397.

Кораћ, Станко. 1990. Двострука припадност писаца у вишенационалним срединама. *Летопис Матице српске* год. 166 / књ. 446 / св. 2 / феб. 350–362.

Кораћ, Станко. 1994. Три пјесника. *Летопис Матице српске* год. 170 / књ. 453 / св. 1–2 / јануар–фебруар. 195–204.

Кораћ, Станко. 1995. Сима Пандуровић и српска модерна. *Летопис Матице српске* год. 171 / књ. 456 / св. 4 / октобар. 547–556.

Маринковић, Душан. 2005. Станко Кораћ – апорија једне научне биографије. *Летопис Матице српске* год. 181 / књ. 476 / св. 1–2 / јул–август. 141–167.

Marinković, Dušan. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća: Otpor institucionalnoj asimilaciji*. SKD „Prosvjeta”. Zagreb.

STANKO KORAĆ U *LETOPISU MATICE SRPSKE*

Sažetak

Letopis Matice srpske je srpski časopis u kome je štampano najviše tekstova koji se tiču Stanka Koraća u Srbiji, bilo da se radi o njegovim prilogima ili tekstovima o njemu i njegovom radu. Takvih tekstova, ipak, nema mnogo, međutim, možda se može konstatovati da mapiraju važne tačke njegovog naučnog rada i polja delanja. Ukupno ih je sedam i mogu se podeliti u dve grupacije. Prvu bi činili autorski članci Stanka Koraća, od kojih se izdvajaju četiri eseja. Drugu grupu čine kritički i esejistički prilozi, kao i svedočenja o njegovim knjigama, životu i radu. Zapaženo je da su prilozi publikovani za vreme mandata čak petorice glavnih urednika, a da su grupisani na kritičke tekstove iz sedamdesetih godina i ostale iz devedesetih, tj. pred samu Koraćevu smrt, kao i tekst iz 2005. godine. Cilj rada je da pozicionira priloge u *Letopisu Matice srpske* u odnosu na druge priloge publikovane u srpskoj periodici, odredi njihovu prirodu i potencijalni značaj u okvirima recepcije njegovog doprinosa srpskoj nauci o književnosti. Metodološki gledano, usmerenje će ići na tragu komparativnih relacija i hermeneutičkih opservacija.

Ključne reči: Stanko Korać, *Letopis Matice srpske*, recepcija, srpska književnost, periodika, nauka o književnosti

STANKO KORAĆ IN THE SERBIAN JOURNAL *LETOPIS MATICE SRPSKE*

Summary

The *Letopis Matice srpske* is a Serbian magazine that has published the most texts concerning Stanko Korać in Serbia, whether they are his contributions or texts about him and his work. There are not many such texts, however, it can perhaps be stated that they map important points of his scientific work and interests. There are seven of them in total and they can be divided into two groups. The first would consist of critical and essayistic contributions, as well as testimonies about his books, life and work. The second group consists of articles by Stanko Korac, of which four essays stand out. It is noteworthy that the contributions were published during the tenures of as many as five editors-in-chief, and that they are grouped into critical texts from the 1970s and others from the 1990s, before Korac's death, as well as a text from 2005. The aim of the paper is to position the contributions in the *Letopis Matice srpske* in relation to other contributions published in Serbian periodicals, to determine their nature and potential significance within the framework of the reception of his contribution to Serbian literary scholarship. Methodologically, the focus will be on comparative relations and hermeneutic observations.

Keywords: Stanko Korać, *Letopis Matice srpske*, reception, Serbian literature, periodicals, literary studies

Virna Karlić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

STANKO KORAĆ – O JEZIKU I S JEZIKOM

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.15>

U radu se razmatraju aspekti Koraćeva bavljenja jezikom u kontekstu njegove znanstvene, stručne i društveno angažirane djelatnosti. Prva cjelina rada posvećena je njegovim analizama jezičnih obilježja pisaca Srba u Hrvatskoj te jeziku njihovih djela kao jednom od kriterija za uvrštavanje u *Književnu hrestomatiju* (1979) i *Pregled književnog rada Srba u Hrvatskoj* (1987). Druga cjelina rada posvećena je Koraćevu bavljenju filološkim doprinosima pojedinih autora na planu razvoja srpskog književnog jezika u 18. i 19. stoljeću. Na koncu se razmatraju njegovi javni istupi i polemike o aktualnim jezičnopolitičkim pitanjima koja se tiču hrvatsko-srpskih jezičnih odnosa, kao i obilježja njegove lektorske djelatnosti u časopisu *Prosvjeta*.

Ključne riječi: Stanko Korać, Srbi u Hrvatskoj, jezik književnosti, hrvatsko-srpski jezični odnosi

1. Uvod

Život Stanka Koraća obilježen je bogatom i raznovrsnom filološkom djelatnošću, primarno usmjerenom na proučavanje povijesti hrvatske i srpske književnosti i kulture. Iako jezik nije bio predmetom njegovih najužih znanstvenih interesa, u svojem se istraživačkom i stručnom radu – neposredno i posredno te raznolikim povodima – dotakao i nekih lingvističkih pitanja. U ovome radu razmatraju se tri aspekta Koraćeva bavljenja jezikom:

(1) U djelima posvećenim književnom radu Srba u Hrvatskoj (posebice u *Književnoj hrestomatiji: iz kulturne baštine Srba u Hrvatskoj* iz 1979. godine¹ te *Pregledu književnog rada Srba u Hrvatskoj* iz 1987. godine²) Korać razmatra

¹ U nastavku *Književna hrestomatija* (1979).

² U nastavku *Pregled* (1987).

karakteristike jezika pisaca Srba u Hrvatskoj, kao i ulogu jezičnih obilježja i upotrebe pisma pri određivanju kriterija „za svrstavanje pisaca u okvire neke književnosti” (Korać 1979).

(2) Nadalje, u tim djelima, kao i u spomenici SKD „Prosvjeta” *Vjetrom Vijani*³, koju je uredio i objavio 1971. godine, Korać se dotiče filoloških doprinosa pojedinih autora na planu književnojezičnog razvoja u 18. i 19. stoljeću (Zaharija Orfelina, Dositeja Obradovića, Save Mrkalja i Vuka Stefanovića Karadžića).

(3) Osim u kontekstu proučavanja književnohistorijskih tema, Korać na prijelazu iz 60-ih u 70-e godine (a i kasnije) u svojim javnim nastupima polemizira o aktualnim jezičnopolitičkim pitanjima – posebice na temu objavljivanja *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (1967) i *Predloga za razmišljanje* (1967), koje je oštro osuđivao.

U konačnici, Korać je od 1969. do 1971. godine, kada je bio na poziciji urednika *Prosvjete*, lektorirao sve brojeve časopisa objavljene u tom razdoblju. Budući da je onovremeno „jezik u časopisu bio izuzetno osjetljiva tema” (Marinković 2024: 72), rad se osvrće i na glavna načela njegove lektorske djelatnosti. Cilj je ovoga rada ponuditi pregled Koraćeva bavljenja jezikom i promišljanja o njemu.

2. O jeziku pisaca Srba u Hrvatskoj

Iako u Koraćevu znanstvenom opusu izostaju radovi primarno posvećeni jeziku srpskih pisaca iz Hrvatske, on se u svojim studijama o književnosti / književnom radu Srba u Hrvatskoj nezaobilazno dotiče tog pitanja. Štoviše, upravo jezik književnih djela Korać navodi kao jedan od kriterija (ne i presudan) za svrstavanje autora „u okvire neke književnosti”, a time i u svoja djela *Vjetrom vijani* (1971), *Književna hrestomatija* (1979) i *Pregled* (1987).⁴

³ U nastavku *Vjetrom vijani* (1971).

⁴ Na jezik kao kriterij za određivanje književno-kulturnih granica u djelima Stanka Koraća i Dušana Ivanića posvećenim književnosti / književnom radu Srba u Hrvatskoj u kraćim se crtama osvrćemo u radu Karlić i Šakić (2019).

Jeziku pisaca Srba u Hrvatskoj Korać je najviše pažnje posvetio u uvodniku *Književne hrestomatije* (1979). Ovo djelo obuhvaća autore koji su živjeli i djelovali od početka 19. stoljeća do kraja 60-ih godina 20. stoljeća, pa u uvodniku, među ostalim, Korać ukratko predstavlja jezičnu situaciju na hrvatskom i srpskom govornom području u tom razdoblju te uspoređuje obilježja jezika hrvatskih pisaca s jedne strane i pisaca Srba u Hrvatskoj s druge.

U odlomcima posvećenim ilirskom pokretu autor ukazuje na značajnu ulogu jezika u povezivanju Južnih Slavena „u jedinstvenu kulturnu i političku cjelinu” te utvrđuje da su hrvatski ilirci, zasnovavši književni jezik na štokavskom dijalektu i na ijekavskom izgovoru, „prevladali regionalni karakter nacionalne književnosti” (Korać 1979: 13).⁵ Time su, zaključuje Korać, kulturna i književna prožimanja dvaju naroda postali svakidašnjom praksom (ibid. 15). Autor u tom kontekstu ističe ulogu (jezika) Srba u Hrvatskoj kao „spone između svih Srba na jednoj strani i Hrvata na drugoj strani” (ibid.):⁶

Srpski narod u Hrvatskoj govorio je štokavski sa ijekavskim izgovorom jata, pa je ta činjenica dobro došla za jezičko zajedništvo Srba i Hrvata u Hrvatskoj, pa je isto tako bila sigurna osnova za izgrađivanje jezičkog zajedništva sa svim Srbima u jugoslovenskim zemljama. (ibid. 13)

Korać ovu tvrdnju dodatno pojašnjava činjenicom da se ijekavskim izgovorom osim Srba u Hrvatskoj služe i jezično im isti Srbi u Bosni i Hercegovini te Srbi u jugozapadnoj Srbiji i Crnoj Gori, što je doprinijelo ravnopravnom „učvršćivanju” obaju izgovora srpskog književnog jezika (s time da je književna produkcija bogatija na ekavici) (ibid.).

Presudan faktor prožimanja hrvatske i srpske kulture i književnog stvaralaštva Korać vidi upravo u izboru štokavice kao organske osnove književnog jezika, s obzirom na to da bi u slučaju izbora čakavskog ili kajkavskog dijalekta u toj ulozi (za hrvatski) književne granice između Srba i Hrvata bile određene

⁵ Korać u *Književnoj hrestomatiji* (1979) ističe da su u ilirski pokret bili uključeni i neki Srbi iz Hrvatske, poput primjerice Petra Preradovića te Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog – „jednog od najznačajnijih intelektualaca ilirizma”, za kojeg ne postoji „samo jedan jezik srpskohrvatski – hrvatskosrpski nego i jedna književnost” (ibid. 14).

⁶ U ovu se sponu „ugradio gorostasni lik Vuka Karadžića” (ibid. 15), o kojem je Korać pisao u *Pregledu* (1987), v. Poglavlje 3.

samim jezikom – „ovako one *samo* jezikom nisu određene, ili ukoliko se u pojedinim slučajevima i određuju samo jezikom zbog leksičkih razlika, obično ih ne smatramo dovoljnim, ali ih moramo imati u vidu” (ibid. 14).

Kao glavnu specifičnost jezika književnih djela Srba iz Hrvatske u odnosu na jezik hrvatskih pisaca Korać izdvaja potpuni izostanak „dijalekatskog preliivanja” elemenata iz kajkavskog i čakavskog dijalekta, koji je u jeziku hrvatskih pisaca štokavaca česta pojava (ibid. 15). Budući da je matični dijalekt svih pisaca Srba u Hrvatskoj štokavica, „zavičajnost” njihova jezika odražava se isključivo na leksičkoj razini – što je primjerice uočljivo u djelima Sime Matavulja, Vladana Desnice, Milana i Bude Budisavljevića, Mirka Korolije, Bogdana Lastavice i dr. Kao specifičnost u odnosu na jezik srpskih pisaca iz Srbije Korać izdvaja upotrebu *kroatizama* kod nekih pisaca Srba iz Hrvatske, određivši ih kao lekseme koji se ne koriste na području BiH, Srbije, Vojvodine i Crne Gore (ibid.):

Bez malo svi pišu ko (ne tko), ćutanje (ne šutnja), januar (ne siječanj), ali pišu vazduh i zrak; i hljeb i kruh; pozorište i kazalište; vjeridba i zaruke; ugao i kut; predstava i predodžba; uslov i uvjet; suština i bit; utisak i dojam; gvozden i željezan; bezbjedan i siguran; memla i vlaga; posmatrati i promatrati; saradnik češće nego suradnik; a onda preovladava krst (ne križ), sveštenik (ne svećenik), hrišćanin (ne kršćanin), Hrist (ne Krist), porodica i familija (ne obitelj) itd. (ibid. 15–16)

Kao primjer ove pojave Korać izdvaja jezik književnih djela Vladana Desnice: „Kod Vladana Desnice ova je naporednost naročito vidljiva; kod njega se pravoslavni krste, a katolici križaju; neko će kod njega zadocniti, neko zakasniti.” (ibid. 16). Autor pritom naglašava da leksik kod pisaca poput Desnice nije strogo podijeljen prema kriterijima tadašnjih varijanata (ibid.), a u poglavlju o njemu u *Hrestomatiji* zaključuje:

Leksika nije ni regionalna, ni jednog književnog standarda: hrvatskog ili srpskog. Desnica uzima leksiku i srpsku i hrvatsku, onu leksiku, i ne tako bogatu, na osnovu koje od jednog jezika žele napraviti dva. (Ovdje imamo u vidu samo onu leksiku za koju se vjeruje da je samo hrvatska ili samo srpska, kao na primjer: zrak i vazduh, zadocnjenje i zakašnjenje, vlak i voz [...]) Mnogo je brojnija ona leksika za koju ne možemo tvrditi da je samo hrvatska, odnosno samo srpska. A tom se leksikom zapravo i pišu knjige, a ovu polarizovanu, jednu i drugu ne treba da stavljamo za uzor. (ibid. 514)

U uvodniku *Pregleda* (1987) Korać se u manjoj mjeri bavi jezičnim obilježjima pisaca, ali u kontekstu rasprave o kriterijima za njihovo uvrštavanje u pregled dotiče se kriterija pisma. Osim nacionalne pripadnosti, tematske opredijeljenosti književnih djela, „nijansi u jeziku” te „političkih pogleda” autora – koje određuje kao presudne oznake po kojima ih uvrštava u *Pregled* – Korać dodaje i upotrebu ćirilice (usp. Korać 1987: 8–9). U nastavku, međutim, ističe kako taj kriterij vrijedi do sredine 20. stoljeća, jer je nakon toga ćirilično pismo sve manje u upotrebi (nakon obustavljanja rada SKD „Prosvjeta” ukidaju se novine i časopisi koji su izlazili na ćirilici, a upotreba ćiriličnog pisma prenosi se u Izdavačko poduzeće „Prosvjeta” – „ali samo za knjige koje govore o baštini srpskog naroda”, dok se „djela savremenih pisaca ne objavljuju [se] ćirilicom”)⁷ (ibid. 10). Kao ilustraciju ove promjene Korać i ovdje navodi Desničina djela:

Uzmemo li kao primjer najmarkantnijeg pisca među Srbima u Hrvatskoj u ovom vijeku, Vladana Desnicu, vidjećemo da je on počeo svoj književni rad 1934. i 1935. u „Magazinu sjeverne Dalmacije” ćiriličnim pismom, a poslije rata objavljuje svoja djela latinicom, osim jedne knjige pripovijedaka objavljene u Matici srpskoj u Novom Sadu. (ibid.)

S obzirom na sve rjeđu upotrebu ćiriličnog pisma i druge društveno-političke promjene koje su nastupile nakon Drugog svjetskog rata, Korać na koncu zaključuje da kao presudan kriterij „ostaje tematska veza s narodom kod skoro svih poslijeratnih pisaca Srba u Hrvatskoj” te dodaje: „Kod mnogih je važna nijansa u jeziku (ne govorimo o varijanti, nego samo o nijansi), koja se temelji na srpskim narodnim govorima, pa je i to jedna zanimljiva činjenica koju moramo imati u vidu.” (ibid.)

⁷ Slična je situacija i danas. Primjerice, većina književnih djela objavljenih u ediciji *Mala plava biblioteka* u izdanju SKD „Prosvjeta” (u razdoblju 1996.–2016.) tiskana su na latinici (usp. Karlić i Šakić 2019). Urednik edicije Čedomir Višnjić osvrnuo se na to sljedećim riječima: „Uvijek je teško odlučiti se između želje da se zaštiti ćirilica i namjere da se knjiga učini dostupnijom široj publici. Većina naslova je, dakle, objavljena na latinici, dok se ćirilica pojavljuje u slučajevima kada se to moglo 'priuštititi' (prvenstveno zahvaljujući popularnosti autora) ili u slučajevima kada su autori na tome inzistirali.” (ibid. 262)

Iz svega navedenog razvidno je da Korać jezik u ovom slučaju više vidi kao faktor spajanja nego razdvajanja/razgraničavanja hrvatske i srpske književnosti s jedne strane te književnosti / književnog rada Srba u Hrvatskoj s druge strane. Istovremeno, međutim, uzima u obzir njihove jezične specifičnosti kao relevantnu stavku u slučajevima kada dolaze do izražaja (upotreba *kroatizama*, usporedna upotreba *kroatizama* i analognih *srbizama*, upotreba leksičkih regionalizama, upotreba ćirilice i sl.).

3. O rodonačelnicima suvremenog književnog jezika

Korać se u svojim monografijama posvećenim književnom (ali i filološkom) radu Srba u Hrvatskoj bavio i doprinosima pojedinaca na planu razvoja i afirmacije suvremenog književnog jezika zasnovanog na narodnoj, štokavskoj osnovici krajem 18. te u 19. stoljeću. Ovdje ćemo se ukratko osvrnuti na njegova tumačenja doprinosa razvoju srpskog književnog jezika i pisma četvorice istaknutih autora: Zaharija Orfelina, Dositeja Obradovića, Save Mrkalja i Vuka Stefanovića Karadžića.

U uvodniku *Književne hrestomatije* (1979) Korać navodi kako je u 18. stoljeću među Srbima u upotrebi bio ruskoslavenski književni jezik, s time da je uz njega književnost pisana i na narodnom jeziku – ali s dosta elemenata ruskoslavenskog (ibid. 5). Kao primjer upotrebe takvog jezika navodi upravo Orfelinova i Obradovićeve djela. Orfelina Korać uvrštava u *Pregled* (1987) po kriteriju mjesta rođenja (najvjerojatnije Vukovar), kao i njegova utjecaja na kulturu Srba u Hrvatskoj. Opisuje ga kao „čovjeka višestrukih (enciklopedijskih) sposobnosti”, čiji je „književni rad prožet [je] idejama prosvjetiteljstva i idejama racionalističke filozofije” (ibid. 76). Iako u *Pregledu* (1987) nema izravnog govora o Orfelinovoj afirmaciji narodnog jezika kao osnove književnog jezika, Korać ga naziva pretečom Vuka Karadžića te „najrječitijim dokazom da su srpski pisci 18. vijeka pisali i narodnim jezikom” (uz Gavrilu Stefanovića Venclovića i Dositeja Obradovića) (ibid. 77), a kao primjer navodi njegovu pjesmu *Gorestnij plač* (verzija na ruskoslavenskom) odnosno *Plač Serbii* (verzija na narodnom jeziku). Korać također ističe podatak da je Orfelin bio prvi pisac koji se služio građanskom azbukom u srpskom 18. vijeku te zaključuje da je on „veoma značajna ličnost među Srbima 18. vijeka, jer je započinjao mnogo toga što u narodu našem nije postojalo” (ibid. 78). Njegovo

književnoj i kulturnoj djelatnosti pripisuje velik značaj u povezivanju Srba iz raznih geografskih predjela.

Kao drugog Karadžićevog prethodnika Korać navodi Dositeja Obradovića – „najkrupnije ime u srpskoj književnosti 18. vijeka” – „prosvjetitelja, racionalista, i čovjeka izuzetne osjećajnosti [koji je] smjelo krčio puteve duhovnom razvitku srpskog naroda” (Korać 1979: 5). Njegovi život i djelo detaljno su prikazani u prilogu Vice Zaninovića u sklopu *Književne hrestomatije* (1979). Što se tiče Obradovićevih doprinosa razvoju književnog jezika, Zaninović ističe da se u sklopu svojih književno-prosvjetiteljskih nastojanja „odlučno založio za upotrebu govora koji je blizak širokim narodnim slojevima”, što bi podrazumijevalo potpuni prekid s dotadašnjom tradicijom upotrebe književnog jezika zasnovanog na staroslavenskoj osnovici. Ovdje Zaninović citira Belićevu ocjenu Obradovićeve izlaganja o jeziku u *Pismu Haralampiju*, prema kojoj „lepšu himnu narodnom jeziku ne bi mogao napisati ni Karadžić” (Belić 1948: 26, u Korać 1978: 37). Zaninović tvrdi da je Obradović bio Karadžićev prethodnik isključivo „na teoretskom planu”, jer je u praksi često odstupao od iznesenih načela – njegova djela (neka u većoj, neka u manjoj mjeri) sadržavala su brojne elemente starog, crkvenoslavenskog i ruskoslavenskog jezika na raznim jezičnim razinama, a posebice leksičkoj (npr. *junost* 'mladost', *polza* 'korist', *priključenije* 'doživljaj, događaj', *jestestvo* 'priroda' i dr.). Kao uzrok tome Zaninović navodi utjecaj domaće tradicije (npr. lektire) i materije koju je Obradović koristio (ibid.). Na koncu Zaninović ukazuje na razlike između Obradovićeve i Karadžićeve odnosa prema narodnom jeziku: dok mu je prvi pristupao kao prosvjetitelj (kao sredstvu učinkovitog širenja obrazovanja i prosvjetiteljskih ideja), drugi mu je pristupao „iz nacionalnih pobuda” (ibid. 38). U *Pregledu* (1987) Obradoviću je posvećeno manje prostora nego u *Književnoj hrestomatiji* (1979), a u prilogu o njemu Korać se fokusira na prikaz Obradovićevih ranijih djela nastalih u Dalmaciji – prvenstveno njegovim dvjema *Bukvicama*. U ovom je kontekstu zanimljivo spomenuti Koraćevo objašnjenje zbog čega je Obradović uvršten u *Pregled* (1987):

Dvadeset i devet godina poslije Dositejeve smrti 1830. u Karlovcu izlazi knjižica pod naslovom *Prvenac* a u podnaslovu *Ižica ili Dositejeva Bukvica*. Ta je knjižica napisana govorom Srba oko Knina, pa se zato može reći da je Dositej

prvi srpski pisac koji narodni govor određenog kraja unosi u pisanu književnost. To je uostalom razlog, što ga unosim u ovaj pregled književnog rada Srba u Hrvatskoj. (ibid. 79)

Korać ovo poglavlje zaključuje mišlju o Obradovićevim i Orfelinovim doprinosima povezivanju srpskog naroda bez obzira na prostore gdje su živjeli: „Oni su vidjeli srpski narod kao jedan cjelovit organizam, i to je njihova velika historijska zasluga” (ibid. 84).

Filološkom radu i književnom stvaralaštvu Save Mrkalja Korać je posvetio zasebna poglavlja u spomenici *Vjetrom vijani* (1971), *Književnoj hrestomatiji* (1979) i *Pregledu* (1987), s time da je zapravo riječ o trima varijantama istog teksta. Budući da je u spomenici *Vjetrom vijani* (1971) objavljena njegova najopsežnija verzija, osvrnut ćemo se na nju. Poglavlje posvećeno Mrkalju Korać (1971: 103) otvara opisom kraja i okolnosti u kojima je rođen – u Sjeničaku, na Kordunu, u tadašnjoj Vojnoj krajini, „daleko od nacionalnog jezgra”:

Bez veza s tim jezgrom [...], bez gradova, bez kulturnog središta, bez društvene kohezije koju stvara građansko društvo, oni [Srbi u Vojnoj krajini] su teško ulazili u svijet koji je stvarao kulturu. (ibid.)

Zato je bilo tragično, tvrdi Korać, roditi se u tom kraju kao „lingvistički genij” kakav je bio Mrkalj. Nakon kratkog prikaza Mrkaljeva životnog puta Korać prelazi na analizu filološke rasprave *Salo debeloga jera libo azbukoprotres* (1810), u kojoj autor predlaže i sustavno obrazlaže reformu srpske azbuke te se zalaže za fonološko pravopisno načelo i uvođenje narodnog jezika u književnu upotrebu. U analizi *Sala* Korać se zadržava na filozofskim pitanjima o jeziku koja Mrkalj otvara u uvodnom dijelu svoje čuvene rasprave, nakon čega slijedi detaljan prikaz njegova prijedloga azbučne reforme. Na koncu Korać zaključuje: „Ovo je Mrkaljevo djelo primjer kako se na malom prostoru mogu postaviti i rješavati krupna pitanja: lingvistička, filozofska, književno-teoretska itd.” (ibid. 105)

Drugih filoloških djela i Mrkaljeve poezije Korać se ovdje tek dotiče, dok zaključne odlomke poglavlja posvećuje Karadžićevom ulozi u afirmaciji i provođenju Mrkaljevih ideja – zahvaljujući čemu Mrkalj „stoji na početku nove, demokratske, narodne kulture srpske”, zaključuje Korać (ibid.). U *Pregledu* (1987) dodatno ističe da se Mrkalj u svojim djelima služio dvama jezicima – slavenosrpskim u filološkim studijama te narodnim jezikom „vukovskog tipa”

u poeziji. Stoga ga osim kao prvog reformatora srpske ćirilice određuje i kao afirmatora srpskog narodnog jezika – kako u teoriji tako i u praksi:

[...] nije Mrkalj samo reformom srpske ćirilice Vukov prethodnik, nego i primjenom narodnog jezika u pisanju stihova, dakle u književnoj praksi koju je Vuk tražio, te je pokazao da i narodni jezik može biti dovoljan za pisanje poezije. (ibid. 97)

Poglavlje posvećeno Vuku Karadžiću Korać je uvrstio u *Pregled* (1987). U uvodu cjeline o romantizmu ističe da je narodni jezik – zajedno s historijom i narodnom kulturom – jedan od temelja ove književne epohe u srpskoj književnosti:

Samim tim odbačeno je sve što nije narodno: slavenosrpski i ruskoslavenski kao tipovi književnog jezika kojima se pisalo u 18. vijeku, potisnuto je obrazovanje na grčkim i latinskim izvorima, metričke sheme klasicističke poezije zamijenjene su narodnim desetercem [...]. (ibid. 132)

Devetnaesto stoljeće obilježila je Karadžićeva jezična reforma, kojom se prekida višestoljetna tradicija upotrebe književnog jezika zasnovanog na crkvenoslavenskoj osnovici te uvođenje književnog jezika zasnovanog na narodnoj osnovici. U tom je procesu ključnu ulogu odigrao Karadžić, kojem su teren pripremili njegovi prethodnici, posebice Obradović i Mrkalj. Primjenom principa prema kojem „treba pisati kako narod govori”, narodna usmena književnost znatno je utjecala na formiranje modernog književnog jezika Srba i Hrvata. Sukladno tome, Korać u uvodniku *Književne hrestomatije* (1979) ističe da je u tom procesu važnu ulogu imala i narodna usmena književnost Srba u Hrvatskoj.

Poglavlje o Karadžiću Korać otvara konstatacijom da je književni i nacionalni život srpskog naroda u zapadnim krajevima „naše zemlje” nezamisliv bez Obradovića, Mrkalja i Karadžića, naglasivši da je Karadžić „imao stalnu vezu sa Srbima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji” (ibid. 135). U nastavku poglavlja Korać se fokusira na Karadžićev istraživački rad na tim područjima (poput primjerice prikupljanja narodnih pjesama s područja Senja, Ravnih kotara, Bukovice i Kninske krajine), kao i na suradnju sa srpskim autorima s područja Vojne krajine poput Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog i Save Mrkalja – kojeg zbog njegovih stavova o jeziku naziva „vukovcem prije Vuka” (ibid. 137).

U ostatku poglavlja Korać se usmjerava na one aspekte Karadžićeva filološkog rada koji su imali najsnažniji utjecaj na Srbe u Hrvatskoj. Tako Korać ističe da je njegovo inzistiranje na južnom (istočnohercegovačkom) ijekavskom narječju kao osnovici književnog jezika „imalo velik značaj i za srpski narod u Hrvatskoj, koji je nosilac južnog govora, a sve osobine toga govora: fonetske, akcenatske, morfološke i sintaksičke, veoma su blizu [vukovskom] književnom jeziku” (ibid. 140). U tom kontekstu Korać citira Dragoljuba Petrovića, koji kaže: „Jedna je činjenica, u svemu tome neoboriva: u Hrvatskoj nema govora bližih književnom jeziku nego što su to govori srpskog stanovništva” (Petrović 1979: 173, prema Korać 1979: 140). U završnim recima ovoga poglavlja Korać još jednom ističe Karadžićevu i Mrkaljevu ulogu u postizanju kulturnog jedinstva Srba: „Mrkalj i Vuk prekoračuju regionalne granice, ali i državne, i rade isti posao i nose istu nacionalnu svijest pa se tako bore za kulturno jedinstvo srpskog naroda već na početku 19. vijeka.” (ibid. 141)

Korać je ovu četvoricu autora uvrstio u svoje studije prema različitim kriterijima – Orfelin i Mrkalj srpski su autori rođeni u Hrvatskoj, dok su Obradović i Karadžić dio svojeg života proveli djelujući u hrvatskim krajevima. Svaki od njih na svoj je način svojim znanstvenim i/ili književnim radom doprinio kulturnom razvoju Srba u Hrvatskoj, čemu je Korać posvetio najveću pažnju u svojim trima studijama. Ove autore povezuje zalaganje za književni jezik zasnovan na narodnoj štokavskoj osnovici, tj. jezik koji Korać smatra ključnim faktorom povezivanja Srba i Hrvata. I u ovom aspektu Koraćeva bavljenja jezičnim pitanjima vidljivo je da jezik igra ključnu ulogu u kulturnom i književnom zbližavanju Srba u Hrvatskoj s Hrvatima te Srbima izvan Hrvatske.

4. O aktualnim jezičnopolitičkim pitanjima

Osim što se u svojim književnohistorijskim studijama Korać doticao jezičnih pitanja iz dijakronijske perspektive, javno je iznosio svoje stavove i polemizirao o aktualnim jezičnim pitanjima krajem 60-ih i početkom 70-ih godina, pa i kasnije. Na to ga je nagnala zaoštrena jezičnopolitička situacija u SFRJ, posebice između hrvatske i srpske strane, koja nastupa desetljeće nakon Novosadskog dogovora (1954).⁸

⁸ O Novosadskom dogovoru i onovremenoj jezičnopolitičkoj situaciji u SFRJ v. više npr. u Jarošević (2012) te Mićanović (2012, 2019, 2021).

Period druge polovice 50-ih godina i samog početka 60-ih godina povjesničari jezika određuju kao „vrijeme plodne hrvatsko-srpske suradnje, ali i kao vrijeme začetka polemika koje proizlaze iz različitih tumačenja [novosadskih] zaključaka – o nazivu jezika, upotrebi njegovih varijanata te međuvarijantnom adaptiranju tekstova” (Karlić 2024: 197). Na jugoslavensku jezičnu politiku početkom 60-ih godina počinju utjecati decentralizacijske tendencije; suradnja na projektima utemeljenim na Novosadskom dogovoru se nastavlja, ali se počinju javljati i ozbiljnije tenzije u vezi s pojedinim slučajevima nepoštivanja novosadskih zaključaka, kao i njihova različita tumačenja među hrvatskim i srpskim lingvistima (Jarošević 2012: 92). Odnosi se zaostavljaju nakon što je u Sarajevu 1965. godine održan *Peti kongres jugoslavenskih slavista*, na kojem se otvara pitanje varijantnog funkcioniranja zajedničkog jezika, pa tako i upotrebe njegovih varijanata u pojedinim socijalističkim republikama, što se među ostalim ticalo jezičnih prava Srba u Hrvatskoj. Sukobi eskaliraju dvije godine kasnije objavljivanjem *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, a potom i *Predloga za razmišljanje*. U *Deklaraciji* je iznesen zahtjev za utvrđivanje „jasne i nedvojbene jednakosti i ravnopravnosti četiriju književnih jezika: slovenskoga, hrvatskoga, srpskoga, makedonskoga”, kao i osiguravanje „dosljedne primjene hrvatskoga književnog jezika u školama, novinstvu, javnom i političkom životu [...] te da službenici, nastavnici i javni radnici, bez obzira otkuda potjecali, službeno upotrebljavaju književni jezik sredine u kojoj djeluju” (*Deklaracija*). Time je otvoreno pitanje „[...] položaja Srba u Hrvatskoj, koji bi u slučaju usvajanja *Deklaracije* morali da službeno koriste samo hrvatski jezik” (Selenić 2019: 71). Analogno tome, u *Predlogu* je iznesen zahtjev da se Hrvatima u Srbiji i Srbima u Hrvatskoj ustavom osigura pravo na školovanje i svi oblici službene i javne komunikacije na svojem jeziku i pismu (ibid. 73). Iako su dva proglašenja državne vlasti osudile kao politički štetan čin, novi Ustav iz 1974. godine u mnogim je aspektima ostvario težnje Hrvatskog proljeća, pa tako i „ustavnu odredbu o nazivu jezika koja je poništila učinke Novosadskog dogovora” (usp. Jarošević 2012: 286):

[...] već jezične odredbe u nacrtu amandmana Ustavu SR Hrvatske iz kolovoza 1971. ne sadrže naziv hrvatskosrpski, nego se u njima jezik/jezici naziva/nazivaju: „na hrvatskom, odnosno srpskom jeziku (Srba u Hrvatskoj)”, „na hrvatskom jeziku”, „na hrvatskom, odnosno srpskom jeziku”. (ibid.)

U Ustav je potom ugrađen amandman koji određuje da je u javnoj upotrebi „hrvatski književni jezik standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski jezik” (ibid.).

U vrijeme objavljivanja *Deklaracije* Korać je obnašao funkciju direktora karlovačke Pedagoške akademije (1962.–1967.). Tokom 1967. i narednih godina u više je navrata javno govorio o *Deklaraciji* oštro je osuđujući – čime je „na sebe navukao javni animozitet” i „stekao brojne osporavaoce” (Marinković 2024: 43, 172). Marinković (ibid. 44) u Koraćevoj biografiji izdvaja njegov prvi javni istup na tu temu u Domu kulture u Karlovcu povodom javne rasprave o *Deklaraciji*. Korać je tom prilikom osudio intencije ovog proglasa „s pozicije artikulacije prava Srba u Hrvatskoj da govore srpsko-hrvatskim jezikom u njegovoj ijekavskoj varijanti”, što je u svojoj nedovršenoj autobiografiji komentirao na sljedeći način: „Osudio sam 'Deklaraciju' jer Srbe stavlja u nemoguć položaj da svoj jezik zovu po imenu drugog naroda i da pišu varijantom za koju se zalagala 'Deklaracija' i da usvoje ideju o stvaranju hrvatskog koine” (Korać 2014: 61). Time Korać, ističe Marinković, „po prvi put javno reagira na problematiku koja se tiče i njegovog rada kao predavača jugoslavenske/ih književnosti i kao čelnog čovjeka institucije u kojoj se studira hrvatsko-srpski jezik i kao dosljednog zastupnika tradicije zajedničkog standardnog književnog jezika” (Marinković 2024: 44).

Po zapošljavanju u Srpskom kulturnom društvu „Prosvjeta” (od 1969.) Koraćev se društveni angažman intenzivira, stoga u brojnim prilikama, a posebice na tribinama pododbora „Prosvjete”, iznosi svoje mišljenje o raznim pitanjima, pa tako i o jeziku – posebice o statusu hrvatskog ili srpskog književnog jezika u Hrvatskoj nakon objavljivanja *Deklaracije* i *Predloga*. Suprotstavljajući se zahtjevima iznesenim u dvama proglasima, kao i općenito smjerom razvoja jezične politike u SFRJ u tom razdoblju, Korać se zalagao za njegovanje kontinuiteta zajedničkog književnog jezika i pravopisa. Jezičnu politiku koja je vođena 70-ih i 80-ih godina u SFRJ (a posebice u SRH) smatrao je ugrožavajućom za očuvanje tog kontinuiteta:

[...] srpska književna tradicija ne može se podvesti pod sadašnji model „hrvatskog književnog jezika”. A ne vjerujem da su se Srbi u Hrvatskoj spremni odreći jednog Save Mrkalja, Sime Matavulja, Vladana Desnice i drugih pisaca

srpske nacionalnosti koji su živjeli na ovom prostoru i pisali u ovom podneblju, da se mi sada udaljimo od toga modela jezika koji su nam oni ostavili.

(Korać, *Sjećanja*, rukopis: 126)

Nakon usvajanja Ustava 1974. godine te neuspjelog pokušaja revizije njegovih stavki koje se tiču službene upotrebe hrvatskog književnog jezika 1985. godine, Korać je otvoreno izražavao nezadovoljstvo ustavnim odredbama koje se tiču jezika – i pisma. Tako u intervjuu za list *Danas* (16. 9. 1988.) navodi kako je „neraspoložen prema sadašnjoj formulaciji jezika u SRH – jer 'hrvatski književni jezik' ne podrazumijeva ćirilčko pismo”:

Ako se kaže da je 'hrvatski književni jezik i jezik Srba u Hrvatskoj', onda se samim time uklanjanje iz upotrebe ovo drugo pismo. Ako se usvoji druga formula-cija, koja će podrazumijevati oba pisma, onda mi možemo biti zadovoljniji i svakako mirniji. Jer nama je ćirilčko pismo bitna determinanta i znak kulturnog identiteta i nacionalne svijesti. (Korać, *Sjećanja*, rukopis: 125)

Kao i kada je u pitanju jezik, kao glavni razlog i argument za upotrebu i zaštitu ćirilice među Srbima u Hrvatskoj Korać ističe očuvanje kulturne tradicije i kontinuiteta:

Govorio sam da se mi ne možemo odreći ćirilice zbog toga što je srpska kultura od početka temeljena na tom pismu, odricanje od njega značilo bi prekid s tradicijom i kulturom, novi naraštaji srpskog naroda bili bi odvojeni od svoje baštine, a to ne može dozvoliti nijedan narod. Ćirilica dakle nije naš prkos nego naša legitimacija. (ibid. 109)

Mi Srbi bez Save Mrkalja i Vuka Stefanovića Karadžića – dvojice reformatora narodnog jezika i ćirilčkog pisma – ostajemo potpuno nepismeni, kulturno bezličan i obezglavljen narod. (ibid.)

U zalaganju za zajednički, varijantni književni jezik Korać ostaje dosljedan, pa tako u uvodnom izlaganju na Obnoviteljskoj skupštini SKD „Prosvjeta” 1990. godine ističe da:

[...] u srpsku varijantu književnog jezika spadaju oba govora ijekavski i ekavski sa oba pisma – ćirilicom i latinicom – i sa kompletnom leksikom koju ne želimo podvajati na srpski i hrvatski dio. Upotrebili smo riječ varijanta, to je ona važna oznaka kojom se imenuju dva tipa istog jezika – srpska varijanta i hrvatska varijanta – koje podrazumijevaju izvjesne razlike u frekventnosti pojedinih

leksema, oblika i pojedinih sintaktičkih konstrukcija. Stvarnost varijanata priznajemo. (Korać 1990, prema Marinković 2024: 157)

Tokom prvih godina rada u SKD „Prosvjeta” Korać je kao urednik časopisa *Prosvjeta* vršio i funkciju lektora svih tekstova objavljenih u brojevima iz 1969.–1971. godine. U svojim autobiografskim memoarima prisjeća se:

List je štampan ćirilicom i srpskom varijantom jezika, a to znači novoštokavskom ijekavicom i sintaksom srpskog jezičkog standarda. Bilo je obavezno da se produži srpski književni jezik u „Prosvjetinoj štampi” pogotovu poslije „Deklaracije”. Ijekavski izgovor starog jata mnogi su shvatili kao hrvatsku jezičku osobinu – čim govoriš ijekavski – to je hrvatski, kažu neupućeni Srbi i Hrvati. Ne bi trebalo govoriti hljeb, vazduh, opština, organizovati itd.

(Korać, *Sjećanja*, rukopis: 68)

Svjestan „osjetljivosti” jezika u časopisu, u autorske je tekstove unosio minimalne korekcije (uglavnom na razini elementarnih omaški poput tipfelera i pravopisnih pogrešaka). Korać je, naime, smatrao da „[...] interveniranje u autorski jezik teksta bez odobrenja autora predstavlja javno falsificiranje smisla teksta i njegova autora. Konzekventno je istrajavao na pravu autora da čitalac bude u doticaju s autentičnim jezičnim izrazom autora”, u čemu je imao bezupitnu podršku svih u „Prosvjeti”, tvrdi Marinković (2024: 72).

Takvim svojim angažmanom demonstrirao je implicitnu polemiku sa tadašnjom sve agresivnijom lektorskom praksom u hrvatskim medijima i nalogodavcima te prakse, gdje se svim raspoloživim sredstvima trudilo javni jezični komunikacijski prostor naglašeno ujednačavati s pozicije afirmiranja distinktivnih oblika hrvatske jezične i kulturne tradicije [...] (ibid.).

5. Završna riječ

Svi aspekti Koraćeva bavljenja jezikom – u književnohistorijskim studijama, u javnim nastupima i intervjuima, pa i u lektorskoj djelatnosti – svjedoče o njegovu viđenju (zajedničkog) jezika kao ključnog faktora koji povezuje hrvatski i srpski narod, njihovu kulturu i književnost. Tu kohezivnu ulogu smatrao je posebno važnom za Srbe u Hrvatskoj, jer je jezik predstavljao snažnu sponu s Hrvatima u matičnoj državi s jedne strane te sa Srbima u Srbiji i drugim krajevima SFRJ s druge strane. Svaki oblik upotrebe jezika kao faktora

razdvajanja i povlačenja granica u (jezično)političkom smislu osuđivao je, a u znanstvenom radu izbjegavao (iako je smatrao da jezične specifičnosti pi-saca Srba iz Hrvatske valja uzeti u obzir). U svojim javnim istupima otvoreno je iznosio kritiku aktualne jezične politike od objavljivanja *Deklaracije* na da-lje. Njegovi stavovi prema književnom jeziku bili su dosljedni zaključcima No-vosadskog dogovora. Otvoreno se zalagao za zajednički, varijantni književni jezik koji povezuje cjelovito štokavsko govorno područje, a koji omogućava očuvanje jezičnog, književnog i kulturnog kontinuiteta Srba u Hrvatskoj. Upotrebu ćirilice smatrao je ključnom za očuvanje tog kontinuiteta. Zagovarao je inkluzivnu jezičnu politiku te normativistiku liberalnog tipa, koja poštuje autorski govor i jezične slobode.

U ovom radu cilj nam je bio ponuditi kratak pregled različitih aspekata Ko-raćeva bavljenja jezičnim pitanjima u kontekstu njegova znanstvenog i stru-čnog rada te društvenog angažmana. Utoliko on predstavlja polazište za nji-hovu daljnju analizu. Pitanje kojeg se nismo doticali u ovome radu zbog pro-stornog ograničenja, a koje nam predstoji sustavno istražiti, jezična su obi-lježja Koraćevih djela.⁹

Literatura

Белић, Александар. 1948. *Вукова борба за народни и књижевни језик: расправе и предавања*. Просвета. Београд.

(*Deklaracija* =) Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. 1967. *Telegram: jugoslavenske novine za društvena i kulturna pitanja* 359. 17.

Јарошевић, Хенрик. 2012. *Прилози историји српскохрватског језика*. Алма. Београд.

Karlič, Virna; Šakić, Sanja. 2019. Somewhere in between: the language of Serbian writers from Croatia. *Filološke studije* 17/1. 253–269.

Karlič, Virna. 2024. Novosadski dogovor u ogledalu časopisa *Jezik* (1954.–1967.). *Kulturne orijentacije i političke kulture umjetničke inteligencije u Hrvatskoj i Jugoslaviji od 1952. do 1967. godine. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2023*. Ur. Roksandić, Drago. FF-press. Zagreb. 193–209.

⁹ Zahvaljujem profesoru Branku Tošoviću na sugestiji da nastavim s istraživanjem u tom smjeru.

Кораћ, Станко. 1971. *Вјетром вијани: Сјоменица Српској културној грушџва „Просвјета”*. СКД „Просвјета”. Загреб.

Кораћ, Станко. 1979. *Књижевна хрестоматија: из културне баштине Срба у Хрватској*. СКД „Просвјета”. Загреб.

Кораћ, Станко. 1987. *Преглед књижевног рада Срба у Хрватској*. СКД „Просвјета”. Загреб.

Korać, Stanko. 2014. *Sjećanja čovjeka bez domovine. Ljetopis SKD „Prosvjeta” XIX*. SKD „Prosvjeta”. Zagreb.

Korać, Stanko (*Sjećanja*, rukopis) *Sjećanja čovjeka bez domovine* (neobjavljeni autobiografski zapisi).

Marinković, Dušan. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća: otpor institucionalnoj asimilaciji*. SKD „Prosvjeta”. Zagreb.

Mićanović, Krešimir. 2012. *Jezična politika s kraja 60-ih i početka 70-ih: u procijepu između autonomije i centralizma. Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*.

Ur. Jakovina, Tvrtko. Centar za demokraciju i pravo Mirko Tripalo – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 271–290.

Mićanović, Krešimir. 2018. „Jedan narodni jezik i jedan jedinstven književni jezik”. *Anketa Letopisa Matice srpske i sastanak u Novom Sadu. Zagreb 1924. – 1930. i 1945. – 1967. Društvo, kultura, svakodnevica: Znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem Desničini susreti 2018*. Ur. Roksandić, Drago. FF-press. Zagreb. 141–163.

Mićanović, Krešimir. 2021. „Kamo ide naš književni jezik”: *Novosadski zaključci i polemika Ljudevita Jonkea i Mihaila Stevanovića. Hrvatski jezik 1950-ih. Zbornik radova*. Ur. Marković, Ivan. Stilistika.org – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za kroatistiku, Katedra za stilistiku. Zagreb. 117–142.

Петровић, Драгољуб. 1979. *Говор Баније и Кордуна*. Матица српска – СКД „Просвјета”. Загреб – Нови Сад.

(*Predlog* =) Предлог за размишљање. 1967. *Борба* 2. 4. 1967.

Селенић, Слободан. 2019. Одговор београдских писаца на „Декларацију о називу и положају хрватског књижевног језика” 1967. *Сан о трагу 2: Зборник радова*. Ур. Вранеш, Александра. Андрићев институт. Андрићград. 69–95.

STANKO KORAĆ – ON LANGUAGE AND WITH LANGUAGE**Summary**

The paper examines aspects of Korać's engagement with language in the context of his scholarly, professional, and socially engaged activities. The first part of the paper is dedicated to his analyses of the linguistic features of Serbian writers in Croatia and the language of their works as one of the criteria for inclusion in the *Literary Chrestomathy* (1979) and *Overview of the Literary Work of Serbs in Croatia* (1987). The second part of the paper focuses on Korać's study of the philological contributions of individual authors to the development of the Serbian literary language in the 18th and 19th centuries. The final section discusses his public appearances and debates on contemporary language-policy issues concerning Croatian-Serbian linguistic relations, as well as his approach to editing texts in the journal *Prosvjeta*.

Keywords: Stanko Korać, Serbs in Croatia, language of literature, Croatian-Serbian linguistic relations

2. DIO

Aleksandar Mijatović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

Lucian Blaga University of Sibiu

APSTRAKCIJA, KNJIŽEVNOST: KNJIŽEVNA TEORIJA KAO ZNAK, ZNAK KAO KNJIŽEVNA TEORIJA¹

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.16>

U radu se predlaže povezivanje književne teorije, znanosti i filozofije. Interakcija ovih domena mišljenja odvija se kroz pojam apstrakcije. Polazeći od toga određuje se pojam apstrakcije u filozofiji i pokazuje da je ta njegova odredba prisutna u poetici, estetici i književnoj teoriji. Apstrakcija nije naprosto prilagođena i primijenjena u ovim poljima, ili se premjestila iz znanosti i filozofije u književnu teoriju i estetiku. Umjesto toga predlaže se teza po kojoj se pojam apstrakcije istovremeno razvijao u ovim različitim domenama. Prema tome, operacija apstrahiranja ne počinje od dane stvarnosti, održavajući je u uopćenim terminima. Suprotno tome, predlaže se teza po kojoj je apstrakcija konstrukcija nove stvarnosti, nepoznatog svijeta, neistraženih koncepata, što zahtijeva kreativni i imaginativni napor. Apstrakcija nema ulogu refleksije, već refrakcije. S tog stajališta, književna teorija modificira i proširuje apstraktno mišljenje kroz sposobnost imaginacije.

Ključne riječi: književna teorija, zaplet, apstrakcija, znanost, poetika

¹ Rad je prilagođena verzija pozvanog predavanja koje sam pod naslovom „Vrijeme, apstraktnost i predmet književne teorije” održao 22. studenog 2024. na simpoziju *Književnost/književni rad Srba u Hrvatskoj: povodom 30. godišnjice smrti Stanka Koraća*. Zahvaljujem organizatorima na pozivu i povjerenju. Rad je nastao u okviru projekta *Theorizing (Sub)peripheries: Strategies of Synchronization in Southeast European Literary and Cultural Criticism*.

This work was funded by the EU's NextGenerationEU instrument through the National Recovery and Resilience Plan of Romania - Pillar III-C9-I8, managed by the Ministry of Research, Innovation and Digitalization, within the project entitled *Theorizing (Sub)peripheries: Strategies of Synchronization in Southeast European Literary and Cultural Criticism* (STRASYN), contract no. 760247/28.12.2023, code CF 141/31.07.2023.

1. Uvod

Obično se pod apstraktnim mišljenjem podrazumijeva odvojenost od stvarnosti, odbacivanje nekih njezinih aspekata, isticanje drugih, zatvorenost u zadane pojmove.² Zastupat ćemo tezu da je odvajanje u apstrakciji istovremeno povezivanje s područjem koje se apstrahira. Ideja apstrakcije³ kao zadržavanja jednih a odbacivanja drugih svojstava, razlikovanja općih od pojedinačnih obilježja, premještanja pažnje s jednog na drugi aspekt predmeta i pojave, davanje prednosti jednoj perspektivi pred drugom, ima svoje porijeklo u Aristotelovom poimanju apstrakcije kao izdvajanja nekog dijela stvarnosti iz cjeline i njegovog izdvojenog promatranja kako bi se on dosegnuo *kao takav*.

Operacija apstrahiranja smatra se ključnom u prirodnim znanostima i bila je podvrgnuta kritičkom odbacivanju i razradi filozofa poput Fichtea, Hegela, Marxa, Fregea ili Husserla. Apstrakcija je izdvajanje mišljenja iz neposredne osjetilne stvarnosti. Iznijet ćemo stajalište po kojem je to izdvajanje istovremeno povezivanje putem apstraktnog pojma. Pojam apstrakcije stoga ima ambivalentan status, jer se njome ujedinjava raznovrsnost svojstava, pri čemu jedinstvo istovremeno i uključuje i isključuje, ravnanjući se različitim kriterijima.⁴ Apstrakcija se, kako tumači Aristotel, provodi polazeći od neke točke gledišta, s obzirom na neki a ne drugi kriterij, time se uklanjaju neki aspekti predmeta da bi se on zahvatio kao takav. To je onda kreativna ope-

² Usp. klasičan rad kognitivne psihologije Boroditsky et al. (2002) gdje autori brane tezu da je apstraktno mišljenje (npr. o vremenu) utjelovljeno u neposredno iskustvo. Usp. kasnije radove Boroditsky koji razvijaju tu tezu.

³ Prema grč. ἀφαίρεσις, uklanjanje.

⁴ Prema Angelelli (2004) apstrakcija nešto zadržava, a nešto ispušta. To Angelelli određuje kao izvorno značenje (ibid. 11–12) pojma apstrahiranja, a koje se s vremenom napustilo, bilo je zamijenjeno psedo-upotrebama pojma. Cheng (2024: 15) upotrebljava takav pojam apstrakcije: „Apstrakcija je proces odlučivanja koje detalje odbaciti kako bi se osiguralo da naša logika djeluje savršeno.” To, ističe Cheng, ni pošto ne umanjuje dvosmislenost. Cheng piše o apstraktnoj matematici, ali njezina uloga i zadatak nisu smanjivanje proturječja i dvosmislenosti u svakodnevnom životu. Apstrakcija nije pojednostavljenje, već razmatranje složenosti nekog predmeta.

racija stvaranja znaka putem kojeg se nešto zahvaća drugačije nego u neposrednom opažanju. Stvaranje apstrakcija zahtijeva istovremeno oslobađanje od postojećih oblika i obrazaca mišljenja te povezivanje imaginativnih i konceptualnih sposobnosti. Kroz to se slobodno povezivanje preobražava mišljenje koje stvara nove predmete.

Aristotel na početku Knjige Γ (1003a21-22) kaže da postoji znanost (*epistēmē*) koja proučava bitak *kao* bitak (*to on hē(i) on*). Zamjenica '*hē(i)*' obično se prevodi latinskim *qua* te usredotočuje pažnju na neki skup obilježja pretrodnog izraza. Npr. 'lopta kao okrugla'⁵, gdje se po strani ostavljaju boja i druga obilježja, a ističe se oblik, okruglost lopte. Znanost koja određuje bitak *kao* bitak mora moći odrediti definiciju, pripadnost kategoriji i stanje mogućeg ili postojećeg. Proučavajući bitak kao bitak znanost neizravno doseže supstancu (*ousia*), kao temeljni uzrok (Shields 2012: 366–367). *Kao* izdvaja predikate koji određuju opća svojstva (Bäck 2014: 10).⁶

Nešto se određuje istovremeno samo po sebi (supstanca) i prema svojstvima pripada nečemu samom po sebi (atributi). Npr. lopta je supstanca, a 'okruglo', 'boja', 'meka', 'tvrda', njezini atributi. Kao što je pokazao Bäck (ibid.), apstrahirati određena svojstva nije osiromašenje osjetilnog mnoštva i raznorodnosti stvarnosti. Sva su svojstva prisutna istovremeno, a apstrakcija koja određuje bitak *kao* bitak ne odsijeca jedan njegov dio, već provodi dvostruku operaciju diferencijacije i integracije, ujedinjavanja i razlikovanja.

O bitku se može govoriti na mnoge načine (*pollachôs legomenon* [πολλαχῶς λεγόμενον]), ali on nije homoniman (Metafizika 1003a31-33). Zdravo se upotrebljava prema zdravlju, a liječenje prema liječništvu. Višesmislenost bitka uvijek se, međutim, prema Aristotelu odnosi prema jednom počelu. Li nije raznolikosti bitka prema jednoj supstanci određuju se preko *kao* (*hē(i)*, kao) kroz koji se određuje nešto po sebi (*kath' auto*).

⁵ To povlači problem reduplicirana, npr. 'lopta kao lopta je okrugla'. V., npr., Bäck (1996).

⁶ Slijedeći različite pristupe u argumentaciji ovog rada ne držimo se Aristotelove razdiobe znanosti iz *Nikomahove etike*. Stoga ćemo znanost kao *epistēmē* povezati s područjima djelovanja (*praxis*) i stvaranja (*poiēsis*). Dok se *epistēmē* zaokuplja onime što jest po nužnosti, *praxis* i *poiēsis*, kao dio *technē* i *phronēsis*, bave se onim što bi moglo biti drugačije, onim što se mijenja.

Multivociranost (*pollakhôs legomenon*) bitka za Aristotela je s jedne strane posredovana apstrahiranjem kao općim značenjem izraza a s druge primjenom na pojedinačne kontekste. No, unatoč multivociranoj upotrebi, izrazi su prema Aristotelu ipak ograničeni prema jednom počelu. Kada Aristotel u *Poetici* opisuje prijenos imena s jednog predmeta, to se i dalje odvija u logičkom okviru roda, vrste i analogije. Zamislimo jednu takvu analogiju:

metafizika : poetika = znanost : književna teorija

Kao što je poetika metaforičko oponašanje metafizike, tako je književna teorija metafora znanosti. Pojmovi poetike i književne teorije predstavljaju analoške modele stvarnosti čija se racionalizacija i objektivacija dovršava u okviru metafizike i znanosti. Ali, određivanje predmeta *kath'auto* ovisi o nekom njegovom aspektu (*hê(i)*), on se po sebi može odrediti prema nečem drugom. Apstrakcije su relatumi, a relatumi nisu utvrđeni kroz druge entitete, već postoje kao samostalni entiteti. Stoga umjesto da se metafore utvrđuju polazeći od metafizike, poetičke su kategorije polazište za stvaranje rodova, vrsta i analogija. 'Okruglo', 'zdravlje', 'liječništvo' ne primjenjuju se samo preko sustava rodova, vrsta, analogija, zadržavajući vezu supstance i atributa. Multivociranost izraza ne proizlazi iz sličnosti, već ih stvara. S obzirom na taj obostrani odnos prepoznavanja i stvaranja sličnosti, književna teorija nije samo jedno od područja znanosti, već se *sama* može definirati kao model oblikovanja znanosti. Književna teorija stvara apstrakcije od književnih svjetova i postupaka njihovog stvaranja. Kao i u drugim područjima poput matematike i fizike, upravo apstrahiranje književnost i književnu teoriju čini ključnima za razumijevanje svijeta, života i čovjeka. Držimo da književna teorija objašnjava istovremenost povezivanja i odvajanja, temeljnih mehanizama apstrakcije.

2. Aristotel: mimesis i apstrakcija

Teorija stvara apstrakcije svog predmeta. Apstrakcija omogućuje izvlačenje predmeta iz neposredne danosti iskustva osiguravajući teoriji promatranje. Putem apstrakcije nastaje predodžba stvarnosti kojom promatrač više nije zahvaćen, već on posredstvom te predodžbe zahvaća stvarnost. Međutim, teoretičarevo izvlačenje na izvanjski, promatrački, položaj opet ovisi o uvla-

čenju u unutrašnjost točke gledišta koja mu omogućuje promatranje, odnosno zahvaćanje predmeta iz određene perspektive. Promatrati lik u romanu istovremeno podrazumijeva usvojiti perspektivu drugog lika, promatrati likove oslanja se na pripovjedačev promatrački položaj, promatranje tekstualnog svijeta u kojem oni obitavaju uvlači u druge tekstove, njihov kontekst. Apstrahiranje kao isključivanje nekih aspekata ovisi o uključivanju drugih aspekata i u uvrštavanju u druge perspektive. Apstrakcije su skupovi relatuma koji su-postoje istovremeno u predmetu, a apstrahiranje je njihova neusklađenost ovisno o točki gledišta.

Za Aristotela apstrakcije nisu samo pojmovi bez odgovarajućih predmeta u stvarnosti. Apstrakcija ima stvarnu podlogu iz koje izrasta pa se i u operaciji apstrahiranja predmnijeva i potvrđuje stvarnost. Kroz apstrahiranje ponovno se prepoznaje stanoviti aspekt stvarnosti koji se primjenjuje na više pojedinačnih predmeta i slučajeva. U mišljenju se ponovno predočava ono što bi u stvarnosti trebalo biti izdvojeno. Apstrakcija je ponovno prepoznavanje predmeta iz novog gledišta i stajališta. Prema tom tumačenju, apstrakcija nije usmjerena samo na poznato već i na nepoznato. Ona nije tek heuristički model koji potpomaže spoznaju, već je i teorija koja kroz apstrakciju promatra neki stvarni aspekt svijeta koji ne bi mogao biti razmotren u neposrednom osjetilnom odnosu. Uklanjanje određenih aspekata odvija se s obzirom na neko stanovište i uspostavljanje veza i konstrukciju kompleksnosti predmeta.⁷ Tako se donosi teorija o nečemu.

Bäck drži da apstrahiranje nije samo oduzimanje, već i zadržavanje. On se suprotstavlja Lockeovom i Berkleyeovom tumačenju apstrakcije kao psihološke operacije koja stvara znak svog predmeta.⁸ Umjesto toga, Aristotelova apstrakcija je epistemološka operacija stvaranja apstrakta (*abstractum*). On nije ideja ili opći pojam jer takvi ne postoje odvojeno od pojedinačnih

⁷ „Jedan od ciljeva i prednosti apstrakcije je stvarati veze između različitih situacija koje su se prethodno mogle činiti vrlo različite. Može izgledati da nas apstrakcija odvodi od 'stvarnih' situacija. To je samo površno točno jer u isto vrijeme apstrakcija omogućuje da izgradimo veze između situacija koje su značajno udaljene jedne od drugih.” (Cheng 2024: 16)

⁸ Apstrakcija je znak koji iz svog predmeta nešto zadržava a nešto ispušta. Za Lockeja *semeiotikè* (*the doctrine of signs*) ujedno je i *logikè*, oblik znanja koji posreduje između spekulativnog (*physikè*) i praktičnog (*praktikè*) znanja.

predmeta, pojava i stanja. Aristotelov apstrakt pokazuje da ne postoji opća ideja vrste čovjeka i trokuta, ali postoje pojedinačni ljudi i određeni primjerci geometrijskih likova. Stoga um stvara apstrakt. Iako prema Aristotelu apstrakcije ne postoje, one upućuju na nešto postojeće, omogućuju njegovu spoznaju i razumijevanje. Zato Bäck predlaže da se apstrakcija ne svede na oduzimanje iako u osnovi oduzima ona svojstva koje se podudaraju s izdvojenim aspektom. Apstrakcija prvo izdvaja pa oduzima, ali za razliku od aritmetičkog oduzimanja u apstrakciji se to ne odvija unaprijed. Bäck to određuje kao provjeru odgovaraju li predikacije izabranom aspektu. Izabrani aspekt postaje kriterij relevantnosti za pojedine predikate. Bäck ističe da se ne isključuju unaprijed svi „mogući irelevantni atributi” (Bäck 2014: 15), već oni koji su izvan okvira relevantnosti. Bäck određuje apstrakciju u terminima predočavanja, kao mimetičku djelatnost koja nema jedino ulogu oponašanja, već preradbe i preobrazbe vanjske stvarnosti. Apstrakcija nije samo nominalističko sredstvo, *façon de parler*, označavanja postojećeg predmeta već stvara novi predmet.⁹

3. Peirce i Cassirer: apstrakcija kao skelet, dijagram, svojstva kao varijable i nepoznato

Bäckova interpretacija apstrakcije kao selektivne pažnje ima svoja ograničenja koja on nastoji premostiti sprečavanjem da se apstraktnom pojmu unaprijed oduzimaju svi atributi. On razlikuje aritmetičko od epistemološkog, psihološkog i logičkog oduzimanja u apstrakciji. No, Peirce je upozorio na isijecanje okoline oko izabranog aspekta te kritizira takvu precizivnu apstrakciju, kako je on naziva. Ona uklanja nijanse iz termina, izoštrava ga, ali ne „povećava informaciju” (2.364). Stoga su prema Peirceu „u modernim vremenima apstrakcije bile omiljeni predmet poruge”. Npr. ako netko može iz velikog broja raznobojnih kugli apstrahirati – precizirati prema Peirceu – na pojam okruglog, time se zanemaruje raznobojnost. Kugle su iste po obliku, iako se bitno razlikuju po ostalim svojstvima.

⁹ Prema Angelelli (2004: 28), apstrakcija stvara novu domenu i predmetno područje, a ne *abstraktori*, znakovi koji upućuju na apstrahiranje. Međutim, s obzirom na ulogu semiotike u Lockeovoj razdiobi znanosti, stvaranje znaka i apstrakcije povezani su procesi, kako pokazuju Peirce, Cassirer, Langer. Apstrakcije su znakovi, ali njihovi predmeti postoje *de re*, inače ne bi imale teorijski značaj.

Peirce u 4.332 daje primjer zgrade za koju se kaže da je velika, čime se izuzimaju sva ostala svojstva zgrade, ali ako se kaže da je njezina veličina dojmљiva, to je hipostatična ili subjektalna apstrakcija u kojoj se izražava odnos prema misli da je zgrada velika. U subjektalnoj apstrakciji predikat nije način mišljenja o zgradi, već samo mišljenje postaje predmet mišljenja. U 4.463 Peirce ustraje na razlikovanju od apstrakcije koja uklanja, briše (*obliterate*) dio svojstava a ističe jedno od apstrakcije koja stvara složen odnos prema predmetu.

Apstrakcije se mogu izvoditi iz logičkih grešaka ili voditi prema njima. Peirce daje primjer zaključka koji izvodi liječnik o opijumu. Kada ga se pita zašto opijum uspavljuje, liječnik odgovara da opijum ima uspavljujuću moć. Zaključak se odnosi prema svojstvu ('uspavljujuća moć') koje nije sadržano u premisi. Apstrakcija je nužni zaključak koji se odnosi na sadržaj kojeg nema u premisi, koja ne omogućuje zaključivanje o poznatom, već nepoznatom.

Primjer s liječnikom čije razmišljanje može biti predmet ismijavanja pokazuje da apstrakcije mogu biti besmislene. Međutim, Peirce drži da njihova uloga može biti presudna, osobito u matematici. Stoga odgovor starog liječnika sadrži istinu koju prema Peirceu moderna filozofija ne prihvaća. Liječnik tvrdi da u opijumu zbilja (*really*) postoji nešto što objašnjava zašto on uvijek uspavljuje. Ako se tvrdi da je čovjekovo zapadanje u san i svojstvo opijuma razdvojeno, već ih samo um povezuje pa je njihova veza *ens rationis* a ne *ens reale*, zapravo implicitno poriču da postoji objašnjenje zašto opijum uspavljuje.

Kako može biti da zaključak nužno slijedi iz premise koja ne tvrdi ništa o postojanju onoga čije se postojanje utvrđuje iz samog zaključka? Odgovor mora biti da je novi individuum o kojem se govori *ens rationis*, što znači da se njegov bitak sastoji u nekoj drugoj činjenici. Na pitanje može li *ens rationis* postojati ili biti stvaran ne može se odgovoriti dok se pitanja postojanja i stvarnosti razgovijetno ne definiraju. Odricanje svakog načina bivanja bilo čemu čiji se bitak sastoji u nekoj drugoj činjenici bilo bi poreći bitak, na primjer, stolova i stolica, budući da on ovisi o bitku atoma od kojih je sastavljen, a ne obratno. Atome i uspavljujuću moć ne vidimo izravno, već ih dosežemo kroz teorijsku konstrukciju (*ens rationis*), ali su temelj razumijevanja neposredne stvarnosti (stolovi, stolice, pilule).

Slično, iskaz 'med je sladak' može se parafrazirati u 'med sadrži slatkoću' (neposredan osjet u svojstvo). U tom iskazu slatkoća upućuje na nešto fiktivno (*fictitious thing*), odnosno relatum koji se može primjenjivati i izvan područja meda. Činjenica da nešto jest slatko izvodi se iz sadržavanja svojstva slatkoće. Peirce kaže da izvođenja osjeta slatkog iz svojstva slatkosti nije fikcija jer prijelaz sa svojstva na osjet nije gluma niti zamišljanje. Mi smo, drži Peirce, osjet slatkog izveli iz odnosa i taj izvod je stvaran. Međutim, „stvaran svijet nijednim se opisom ne može razlikovati od fiktivnog svijeta”¹⁰ (2.337), budući da se o stvarnosti zaključuje posredstvom naznaka koje su plod konvencije, čija stvarnost nije dana, već zadana prešutnim društvenim sporazumom.

No, u razumijevanju stvarnosti obično se nastoji ogoliti uhodane obrasce. Apstrakcija ima jednaku ulogu u stvaranju uhodanih obrazaca i u njihovom pronicanju. Atomi u neposredno danim predmetima, uspavljjuće svojstvo opijuma, slatkoća meda nisu neposredno dani, već se moraju izvesti zaključivanjem. Na ovoj se točki Peirceova koncepcija apstrakcije približava Bäckovom tumačenju Aristotelovog pojma apstrakcije koja neće unaprijed ukloniti sve moguće attribute, već će utvrditi okvir unutar kojeg će se to uklanjanje provesti. Peirce to određuje kao dijagramatizaciju ili skeletizaciju kojoj pribjegavaju matematičari a koja pri rješavanju složenog zadatka stvara jednostavniji, ali fiktivan problem (*fictitious problem*), koji se temelji na pretpostavci kako razriješiti početan problem.¹¹ Ovaj izveden problem može biti u potpunosti izmišljen, ali služi za razumijevanje stvarnosti *kao takve*. Skeletalizacija prema Peirceu ogoljava stvarnost od svega što prikriva stvaran problem.

Ernst Cassirer ističe problem upravo te dvostrukosti apstrakcije. Ona s jedne strane pričvršćuje za neposredno danu stvarnost, a s druge omogućuje odvajanje mišljenja od nje:

Jedna konkretna, intuitivna, slika trokuta s određenim većinama strana i kutova može unatoč svom konkretnom karakteru stajati za sve druge trokute,

¹⁰ Usp. „The real world cannot be distinguished from a fictitious world by any description.”

¹¹ Vidjet ćemo, iako je problem zamišljen, on iz polazišnog problema stvara novi predmet.

može ih predstaviti geometru. Tako iz intuitivne ideje trokuta izrasta njegov pojam – a to ne znači da smo izbrisali neke određenosti koje on sadrži, već smo ih postavili kao varijabilne. (Cassirer 1929/1957: 291)

Skeletizacija nije naprosto brisanje, čišćenje od svojstava da bi se došlo do idealnog trokuta, već njihova transformacija u varijable koje se mogu primijeniti na svaki novi skup vrijednosti, pojedinih trokuta. Cilj apstrakcije nije stvaranje 'trokutastosti' idealnog pojma trokuta, već pokazati kako se razumije svaki idući trokut kao trokut, ali – važnije – i kako se bilo koji drugi segment stvarnosti može razumjeti i konstruirati kao trokut. Trokutastost se utvrđuje i ondje gdje nema trokuta.

Apstrakcija nema tek ulogu utvrditi što je isto te utvrđivati stvarne predmete koji tome odgovaraju, već treba utvrditi pravilo koje se može primjenjivati na različite predmete. Peirceova skeletalizacija u osnovi odgovara Cassirerovoj razlici između supstancijalnog i funkcionalnog pojma (*Substanzbegriff und Funktionsbegriff*).

Aristotelov pojam apstrakcije kao uklanjanja, odvajanja, odsijecanja nije tek brisanje svojstava da bi se došlo do idealnog pojma, već utvrđivanje pravila pojedinih svojstava kao promjenjivih veličina (*relatum*) koje oslobađaju pojam od neposrednosti i omogućuju njegovu primjenu na stvarnost koja još nije predmet iskustva.¹² Apstraktno polazi od neposrednog, ali se ne vezuje za njega niti se ograničava stvarnim, već vodi prema razumijevanju „novih i nepoznatih veza” (Cassirer 1929/1957: 306). Prema tome, empirističko ograničavanje apstraktnih pojmova na osiromašenje i brisanje ograničava i suzuje područje mogućeg iskustva na neposredno dane predmete.

Kao što pokazuje Peirce, slatkoća meda može se doseći neizravno, preko pojava i stanja, koja izvorno nemaju vezu s osjetom slatkog, kao što je „slatkoća medenog mjeseca”. Stvarnost se doseže posredstvom apstrakcija kao fiktivnih okvira, kao *ens rationis*, odnosno monada, kao što ćemo vidjeti. Razrađujući Cassirerove postavke, Langer (1937: 17) razlikuje generalne i apstraktne formule; ove su potonje „formule za konkretne činjenice”.

¹² Apstrakcija zauzima široko područje od sintetskih sudova *a priori* do refleksivnih i teleoloških sudova.

4. Aristotel: apstrakcija kao zaplet – zaplet kao apstrakcija

Polazeći od ove rasprave o prirodi apstrakcije, razmotrit ćemo nekoliko mjesta iz Aristotelove *Poetike*¹³ za koje se čini da zacrtavaju ne samo umjetnost kao apstrakciju, već i apstrakciju kao umjetnost. Poetička aktivnost je temelj čovjekovog učenja:

Dokaz je tome ono što se događa u svakodnevnom iskustvu: mi samo promatramo s najvećom točnošću izrađene slike onoga što nam u stvarnosti nije ugodno gledati, na primjer reprodukcije najprezrenijih životinja i leševa. Razlog je tome što je učenje najveće zadovoljstvo ne samo filozofima nego isto tako i ostalim ljudima, samo što oni u njemu sudjeluju tek malim udjelom. A slike zato rado gledamo što učimo dok ih promatramo i što zaključujemo što predstavlja svaka pojedinost na slici, na primjer: „ovo je taj i taj čovjek”. Jer ako slučajno prije toga nismo vidjeli naslikani predmet u stvarnosti, uživanje nam ne stvara oponašanje, nego samo vještina izradbe, boja ili neki drugi takav uzrok. (1448b10-25)

O stvarnosti se uči posredstvom slika koje apstrahiraju od neposredne stvarnosti i omogućuju zaključivanje o prizoru. Bez te izvučenosti iz neposrednosti, preobrazbe događaja u prizor, stvarnost bi zadržala svoju nepromjenjivu danost (pretvara se iz nečega što „nije ugodno gledati” u promatranje kroz koje se uči). Razumijevanje prizora ne proizlazi iz podudaranja s predloškom, već iz odvajanja od njega. Mimetička djelatnost je bliska učenju i filozofiji po tome što apstrahira, omogućuje udaljšavanje od predmeta, njegovo izdvajanje iz cjeline, uspostavljanje posrednog odnosa prema predlošku.

S obzirom na učenje, Aristotel razlikuje filozofe i ostale ljude; i jedni i drugi uče, ali potonji u manjem udjelu. Umjetnost povećava udio učenja običnih ljudi, približava ih filozofima. Stoga je već mimezis oblik teorije. Povrh toga zaplet (*mythos*) i prepoznavanje (*anagnorisis*) modeliraju se po uzoru na teoriju. Zaplet remeti poredak događaja koji se razvijaju „suprotno očekivanju” publike koja mora iz toga izvesti novo objašnjenje. Stoga se stvarnost sada razumije iz perspektive zapleta a on nije oponašanje vanjskog predloška, već apstrakcija. On je apstrakcija koja nastaje kroz „vještine izvedbe”

¹³ Citati prema prijevodu Zdeslava Dukata (Aristotel 2005).

po kojoj se može bitno razlikovati od predloška čak i kada teži njegovom vjeronom prenošenju.

Zaplet dijagramatizira i skeletizira stvarnost, prevodi je iz samorazumljive danosti u problem. To je apstrakcija kroz zaplet, koja ovisi o zapletu kroz apstrakciju. Apstrahiranje koje provodi zaplet ima nekoliko stupnjeva dok ne dosegne zaplet kao vrhunac apstrakcije. Formula te obostranosti apstrahiranja i zapleta temelji se u neovisnosti zapleta od likova. Likovi se izvode iz povijesnih ličnosti, ali ih zaplet otrgne iz njihovog povijesnog konteksta, stvaranjem strašnog događaja držeći se načela mogućeg i vjerojatnog, a ne pojedinačnog i povijesnog, a tek potom nadijeva već poznata imena. Međutim, prema Aristotelu uživanje u pjesničkom djelu nipošto ne ovisi o tome jesu li likovi poznati ili nepoznati, već se odnos prema prikazanom svijetu izvodi iz dijagrama zapleta.

Pjesnik ne pripovijeda o „stvarnim događajima, nego o onome što bi se moglo očekivati da će se dogoditi, to jest o onome što je moguće da se dogodi po vjerojatnosti ili nužnosti” (IX., 1451b15-20). Po tome se razlikuju pjesnik i povjesničar te se pjesnik približava filozofu, budući da pjesnik govori o onome što je općenito, a povjesničar o pojedinačnom: „Pa ako se baš i desi da opjeva stvarne događaje, zbog toga ništa manje nije pjesnik. Jer ništa ne priječi da neki od stvarnih događaja budu takvi da bi se vjerojatno dogodili (i da su se mogli dogoditi) a po tom kriteriju on je njihov pjesnik.” (IX., 1452a5) I kad pripovijeda o stvarnom događaju, on ga uopćava te on postaje vjerojatan događaj koji zahvaća šire polje mogućeg iskustva. Pjesnik apstrahira od stvarnog događaja, te njegov fikcionalni prikaz postaje perspektiva za drugačije razumijevanje stvarnog događaja. Povrh toga, pokazat ćemo da apstrakcija zapleta ide i korak dalje.

Zaplet nije naprosto modeliran *prema* teoriji, već potonja sama ima ustroj zapleta koji svoje sastavnice pretvara u varijable ne bi li iz poznatog prešao u nepoznato, poznato predstavio kao strano. Zaplet zapriečuje preobrazbu i svođenje nepoznatog na poznato. Zato Aristotel posebnu pozornost daje odvajanju vizualnog od zapleta, koji bi ga sveo na udvostručavanje stvarnosti, prikrivši da je posrijedi privid. Zaplet apstrahira od mimetičnosti umjetničkog podražavanja, omogućujući višestruku distancu, prikaza od prikazanog, glumca od uloge, publici od prikaza. Zaplet omogućuju izvlačenje iz

uvučenosti i teorijski odmak, ali ne *izvan* prikazanoga, uloge, prikaza, već *usred* njih:

Od preostalih elemenata skladanje napjeva najznačajniji je vanjski ukras. Vizualni dio nesumnjivo razonođuje, ali je najnebitniji element i najmanje svojstven pjesničkom umijeću. Doista učinak tragičkog umijeća postoji i bez predstava na javnim natjecanjima i bez glumaca, a osim toga za ostvarivanje vizualnog dijela odlučnije je umijeće kostimografa nego pjesnika.

(VI., 1450b15-20)

Umjetničko djelo provodi apstrakciju unutar samog sebe, uklanja svoje sastavnice koje bi gledatelja uvukle u neposrednost prikaza. Apstrahira se od sredstava izvedbe, kako bi pažnja bila na sklopu događa koji se izvodi iz zapleta:

Moguće je da se dojam strašnog i dirljivog postiže vizualnim sredstvima izvedbe, ali moguće je opet da proizlazi iz samog sklopa događaja, što je bolje i odaje boljeg pjesnika. Jer čak i bez gledanja slijeda događaja fabula treba da je tako sastavljena da svatko tko sluša o onome što se događa u tragediji osjeća i strepnju i sažaljenje zbog njihova ishoda; a to je ono što bi osjetio netko tko sluša fabulu Edipa. Postizanje tog učinka posredstvom vizualnog dojma manje je umjetničke vrijednosti [...]. Oni pak koji vizualnim sredstvima proizvode ne dojam strašnoga nego čudesnoga nemaju nikakve veze s tragedijom. Od tragedije, naime, ne valja tražiti svaku vrstu užitka, nego samo onu koja joj je svojstvena. A budući da pjesnik treba da stvara onaj užitak koji potječe od sažaljenja i straha posredstvom oponašanja, očito je da to treba da bude ugrađeno u dramsko zbivanje. (XIV., 1453b25-10)

Operaciju zapleta kroz apstrakciju Aristotel uspoređuje s dvije vrste slikanja, jedno koje oživljuje prizor, nastojeći stvoriti privid njegove prisutnosti, i shematičnog crteža koji životnost prizora svodi na obrise koji se mogu povezati s tim prizorom ili prizvati neki nepostojeći:

Fabula je, dakle, temelj i kao neka duša tragičkog umijeća, a karakteri su na drugome mjestu. To je, naime, veoma slično kao u slikarstvu: ako bi tko namaljšao platno najljepšim bojama nasumce, ne bi kod nas izazvao toliko uživanje koliko da je samo skicirao crtež na bijeloj podlozi. Tragedija je, dakle, oponašanje radnje i upravo zbog toga ona je oponašanje lica koja rade. (VI., 1450a30-1450b5)

U Aristotelovoj argumentaciji nije težište na opreci stvarnog i izmišljenog. Izmišljanje je prisutno i kada se prikazuju stvarni događaji i koriste poznata imena. Naglasak je na *događaju kao događaju*. On se kao takav doseže putem zapleta koji je njegova apstrakcija. Odvajajući vizualnu izvedbu, ukrase, karaktere, zaplet stvara dijagram, shemu događaja i omogućuje njegovo razumijevanje ne temeljem poznatih sastavnica, već izdvajajući iz njega, kroz logiku sklopa događaja u zapletu, još nepoznato, što se tek treba spoznati. Likovi i čitatelji prelaze isti put, stavljaju se u poziciju neznanja, te se podvrgavaju obratu iz neznanja u znanje. Preko tog x ne doseže se događaj kao nešto drugo, već *qua* tog događaja, događaj *kao takav*. Kao što kaže Langer, apstrakcije su formule koje omogućuju razumijevanje činjenica, njihov *qua*, što se može shematizirati:

događaj : prizor = zaplet : x

Aristotel ne govori samo o dvije vrste slikanja, već o apstrakciji *kao* apstrakciji. Kao što treba ukloniti boje i oblike da bi se došlo do slobodnih linija koje će ponovno iscrtati postojeće, tako i apstrakcija oslobađa mišljenje sadržaja i oblika, ne bi li ostala njegova nesputana, neograničena linija po kojoj će ponovo iscrtati predmete i svijet. Janusovsko lice zapleta i teorije u toj je liniji apstrakcije koja se odvaja od sadržaja i oblika da bi u njezinom dijagramu bili isti i nepoznati. S likovima i čitateljima, ovu putanju apstrakcije prolazi književni teoretičar. To su subjektne pozicije na putanji apstrahiranja, koja nije potraga za činjenicama, već utvrđivanje njihove nepotpunosti. Teorija nije samo stvaranje novih sadržaja i formi, već njihovo uklanjanje i brisanje, odnosno oslobađanje mišljenja od već uhodanih putanja konstrukcije predmeta i donošenja sudova o njima. Stoga, književna teorija stvara dijagram početnog problema, ali formulira ga kao x. Umjesto oslanjanja na već usvojene okvire objašnjavanja i razumijevanja, konstruira se položaj neznanja iz kojeg se postavlja predmet spoznaje književne teorije:

filozofija : poetika = književna teorija : x

No, to nije spoznajni postupak *samo* u književnoj teoriji, već i u *ostalim* znanostima. Nije posrijedi da neki lik zna više od drugih likova, pripovjedač od likova, čitatelj od likova i pripovjedača, književni teoretičar od pripovjedača, čitatelja i likova. Pilula *kao* pilula ima uspavljujuću moć. Teorija udvajajući

predmet, ali ovaj put kao nepoznat, uspostavlja odnos prema samom predmetu, određenom načinu promatranja tog predmeta, naznačuje okvir iz kojeg se razmatra ili ne može razmatrati, utvrđuje se značenjsko polje u kojem se nastoji odrediti. Znanost ne utvrđuje nešto novo o predmetu, x o njemu, već sam predmet kao nov i nepoznat, predmet kao x.

5. Langer: Apstrakcija i simbolička forma

Pojam apstrakcije okosnica je estetike i filozofije Susanne K. Langer. Ovu dosadašnju raspravu o vezi apstrakcije, teorije i zapleta, razmotrit ćemo polazeći od Langer. Ona apstrakciju smješta u središte umjetničkog stvaranja: „Svi oblici u umjetnosti su, onda, apstrahirane forme, njihov je sadržaj privid, čista pojava” (Langer 1967: 27). Slijedeći Cassirera, ona apstrakciju određuje kao temelj simboličke reprezentacije i odvajanje od neposrednih i praktičnih aspekata života.

Langer uspoređuje apstrakciju s razvojem linije u slikarstvu te izdvaja primjer Da Vincija, koji ističe prvenstvo crte u stvaranju slike. Crta je po njegovom sudu važnija od osjenčavanja i osvjetljavanja, iako su mu ove potonje dvije tehnike bile ključne za stvaranje privida volumena ili iluziju tri dimenzije na dvodimenzionalnoj plohi. Langer navodi „majstora boje”, Tiziana: „Dobar crtež, a ne sjajne boje čine ljepotu lika. Obrisi stvaraju volumen, daje mu oblik a time i privid predmeta, okruženog slobodnim prostorom potencijalnog pokreta” (ibid. 165–6). Prema Langer, umjetnik ne prenosi na platno stvari koje već postoje, već stvara njihove forme.

Kako navode Da Vinci i Tizian, a vidjeli smo da Aristotel opisuje isti postupak, umjetnik apstrahira liniju od osjenčavanja i osvjetljenja. Tim se apstrahiranjem nastoji izbjeći privid stvarnosti, zamjena naslikanog sa stvarnim prizorom. Kako ističe Langer, sadržaji svijeta ne ulaze izravno u umjetnost, ona prekida neposredan odnos sa svijetom. Umjetničko iskustvo pokazuje da je već svako iskustvo posredovano. Apstrakcija, koju ona razlikuje od generalizacije, javlja se neprekidno u ophođenju sa svijetom, kada se osjeti apstrahiraju u forme i pretvaraju u stvari.

Već smo s Peirceom vidjeli da odnos između spoznajnog i stvarnog, *ens rationis* i *ens reale*, zahtijeva drugačije tumačenje odnosa između fikcije i stvarnosti; prva nije isključivo područje umjetnosti, a druga filozofije. Uloga

umjetnosti nije samo stvoriti nepostojeći izmišljeni svijet, već pokazati fikcionalnost postojećeg svijeta, stvoriti oblike odnosa sa svijetom kroz koje se on doseže kao stvaran svijet. Ti se oblici, slijedeći Langer, stvaraju apstrakcijom.

Do sada smo raspravljali o obostranom odnosu apstrakcije i zapleta. Zaplet određuje okvir kroz koji se svijetu pristupa iz položaja neznanja a ne generalizirajućeg procesa povećavanja znanja i njegovog potvrđivanja. Zaplet ne verificira, on falsificira, upućujući da bi se sve postavke mogle opovrgnuti. Zato je zaplet apstrakcija koja odvaja od onog što se već zna, kako bi se doseglo nepoznato, ne tek x o predmetu, već predmet kao x. Slijedeći ovakvu argumentaciju, zaplet nije tek drugačiji način prikazivanja svijeta, već prikazivanje drugačijeg svijeta:

znanost : apstrakcija = književna teorija : zaplet

Isprepletenost apstrakcije i zapleta vidi se po tome što ni jedno ni drugo nisu prikazi, odrazi svijeta, već stvaraju dijagram postojećeg svijeta prenoseći ga iz okvira pojedinačnog i onog što se već dogodilo u okvir općeg, mogućeg i vjerojatnog. Linije zapleta iscrtavaju postojeći svijet u kojem se odjednom ništa ne događa prema očekivanom; likovi, pripovjedači, čitatelji, teoretičari nalaze se u klupku nasumičnosti, isprepletenih linija koje ne daju oblik, već izobličuju poznato. Dijagram koji stvara zaplet ovisi o njegovim sastavnicama i zakonitostima po kojima se one povezuju, a one su se osamostalile od postojećeg svijeta kako bi ga preobrazile. Podvojen odnos apstrakcije i zapleta opisuje Frye: „Pjesništvo organizira sadržaj svijeta dok ovaj prolazi pred pjesnikom, ali oblici u kojima se taj sadržaj organizira proizlaze iz strukture samog pjesništva” (Frye 1957: 102). Zaplet ne otkriva nešto nepoznato o svijetu, već prikazuje svijet kao nepoznat, kad se svijet otkriva *kao* svijet.

Suprotno od uvriježenog mišljenja da Aristotelova teorija mimesisa podrazumijeva uživanje i poistovjećivanje, pokazuje se da zaplet, kao i bjelina platna i praznina linija, oslobađaju od osjećaja. Uklanjaju se svi poznati oblici, sve što bi moglo stvoriti prisnost i oslonac u već poznatoj stvarnosti. Otuda obrat iz neznanja u znanje, suprotstavljanje očekivanju publike. Temelj je prepoznavanja kao prelaska iz neznanja u znanje suočavanje gledatelja-spoznavatelja s njihovim neznanjem, da se događaji u zapletu ne mogu

svesti na već uhodane spoznajne obrasce. Poetika preokreće subjektne pozicije metafizike i spoznajni subjekt se oblikuje prema gledatelju-čitatelju.

Zato Aristotel i nastoji obuzdati moć zapleta da (*kao* apstrakcija) odvaja od poznatog i danog, izvlači iz neposrednog. On apstrakciju zapleta nastoji ograničiti kategorijama mogućeg i vjerojatnog.¹⁴ Zaplet u svom nesputanom obliku ne oponaša ono što jest u njegovoj nužnosti, već pokazuje da je ono postojeće zato što je moguće i vjerojatno. No, za Aristotela umjesto da apstrakcija zapleta ukaže na kontingenciju nužnosti, ona utvrđuje nužnost kontingencije, npr. slučaj se nije mogao predvidjeti polazeći od onog što se zna o postojećem, ali potom slučaj proširuje postojeće prema mogućem i vjerojatnom. Umjetnost upućuje na samu posredovanost danog koje se ne može svesti na apstrakciju obrasca, već kako je postalo dano odnosno kontingenciju danosti. Langer to ističe:

Schiller je bio prvi mislilac koji je vidio što u stvari tvori *Schein*, ili privid, važnim za umjetnost: činjenica da oslobađa opažanje – a s tim, moć poimanja – od praktičnih svrha, ostavlja um da se zadržava na čistim pojavama stvari. Funkcija umjetničke iluzije nije navesti na vjerovanje (*make-believe*), kao što mnogi filozofi i psiholozi pretpostavljaju, već sasvim suprotno, odudaranje od vjerovanja (*disagreement from belief*) – razmatranje osjetilnih kvaliteta bez njihovog uvriježenog značenja kao što je 'Ovo je ta stolica', 'To je moj telefon', 'Ove bi se cifre trebale dodati na bankovni izvod' itd. Znanje da ono što je pred nama nema praktično značenje i taj nam svijet omogućuje da pridamo pažnju samoj pojavi. (Langer 1953: 49)

Prema Langer, umjetnost ne mijenja jednu uvučenost, onu u neposrednost osjeta, drugom, onom u privid. Privid apstrahira um i opažanje od uhodanih obrazaca. Već se na toj razini raskida s *make-believe* i privid pokreće osporavanje danosti stvarnosti.¹⁵ Iz točke gledišta književne teorije, i metafizika i poetika prelaze iz vjerovanja u njegovo osporavanje, smještaju se u položaj neznanja. Dok jedna rukuje akcencijama, druga ih pretvara u varijable. Apstrahiranje pojave iz uhodanih obrazaca osigurava konstrukciju predmeta

¹⁴ Usp. „Uopće to, što pjesnički nije moguće, treba odbijati ili na to, što je bolje ili na opći nazor. Jer pjesnički više vrijedi stvar vjerojatna a nemoguća nego nevjerovatna i moguća pa ako i nije moguće”.

¹⁵ Prije *negative capability* (Keats) nego *suspension of disbelief* (Coleridge).

kao nepoznatog. Za Langer to se odvija prelaskom apstrakcije iz diskurzivnog u prezentacijski modalitet upotrebe simbola. Oni u tom prezentacijskom modalitetu više nisu samo pojmovi, već sredstvo apstraktnog viđenja (Langer 1942: 110–115).

6. Perspektiva, monada i apstraktna mašina: Od Welleka i Warrena, Fryea do Deleuzea i Guattarija

U *Teoriji književnosti* Welleka i Warrena (1948), književna djela određuju se kao opća i pojedinačna, univerzalna i partikularna. Individualnost djela nije posebnost i jedinstvenost. Wellek i Warren povlače usporedbu s ljudskim bićem, pa kao i ono, svako djelo književnosti ima svoje individualne karakteristike, ali dijeli zajednička svojstva s drugim književnim djelima, kao što svaki čovjek dijeli obilježja svoje ljudskosti s drugim članovima svojeg spola, nacije, klase, zvanja.

Međutim, književni teoretičar može i na čovjeka i na književno djelo primijeniti i unutarnji pristup, kada motri samo djelo odnosno čovjeka, ili vanjski pristup kada ih zahvaća iz partikularnih perspektiva spola, nacije, klase, zvanja. Vidjet ćemo, Welleka i Warrena zaokuplja pitanje kako situirati književnu teoriju između apsolutizacije i relativizacije značenja i vrijednosti.

Teoretičar mora moći odrediti nešto zajedničko,¹⁶ što mu jamči unutarnji pristup, koji će potom onemogućiti relativizaciju vanjskog pristupa, a on ujedno onemogućuje apsolutizaciju unutarnjeg pristupa. Unutarnji i vanjski pristup u dijalektičkom su odnosu, ovaj je prvi prepreka relativizaciji, a onaj drugi sprečava apsolutizaciju. Kao u figuri hijazma, oba pristupa operiraju u području onog drugog. No, uvjet tog obostranog, istovremenog i neusklađenog odnosa unutarnjeg i vanjskog pristupa je apstrahiranje od vanjskog pristupa.

S obzirom na tu analogiju između književnog djela i čovjeka, književna teorija istovremeno individualizira i generalizira, odnosno tvori generalizacije prema obilježjima pojedinačnih djela. Ali ta teorijska karakterizacija moguća je

¹⁶ Tako Wellek (2015: 23–26) piše u samostalnom eseju a u sintetskom osvrtu na *Teoriju književnosti*.

samo na temelju književne teorije koja bi bila organon, oruđe. Onda ona generalizira, ali ne apstrahira.¹⁷ Književna teorija kao organon ne može objasniti spoznaju u pjesničkom umijeću i na koju navodi pjesničko umijeće. To je područje poetike za koje je Aristotel namijenio kategorije mogućeg i vjerojatnog, kako bi razlikovao pjesničko umijeće od povijesti i filozofije, jedna se bavi pojedinačnim, druga općim. Književnost nije vještina vjernog prenošenja onog što se dogodilo, već stvaranje dijagrama izmicanja uvriježenim obrascima opažanja i poimanja. Zato se u formuli apstrakcije Welleka i Warrena život ne nalazi na poziciji x, budući da perspektiva otkriva nešto nepoznato o životu, što se potom apsorbira kroz sustav književnosti:

znanost : teorija književnosti = život : perspektiva

Svođenje apstrahiranja na generalizaciju sužava odnos znanosti prema devijaciji, otklonu, odstupanju od normativnosti logike i referencijalnog karaktera jezika. Devijacija ne remeti zakonodavnost norme, već se ona uvijek normalizira kao ozakonjena devijacija. Tako poetika ne utvrđuje remetilački karakter književnosti u odnosu na normativnost povijesti i filozofije. Umjesto toga, književnost se smješta u rezervat sa svojim vlastitim zakonitostima mogućeg i vjerojatnog. Povijest i filozofija uvijek odolijevaju kušnji književnosti, paradoksalnosti njezinih zapleta koji ne mogu poljuljati normativnost povijesti i filozofije.

Rezervat nije prostor koji je izdvojen, već je u odnosu prema izvanjskom prostoru. Wellek i Warren književno djelo određuju kao ambivalentnost pojedinačnog i općeg. No, oni ostaju pri normativnosti književnog koja je preslika normativnosti ustanovljene u drugim područjima znanosti. Uslijed tog književnog normativizma, književno iskustvo nije kao bilo koje drugo iskustvo pa ni ne podliježe drugim normama: „Pjesma nije pojedinačno iskustvo [...] već uzrok iskustva” (Wellek i Warren 1948: 151). Ona apstrahira od pojedinačnog iskustva i omogućuje njihovo ponovno proživljavanje.

No, sada je moguće iz svakog pojedinačnog djela izdvojiti pojedinačnu normu – npr. sonet – usporediti je s očitovanjem norme u drugim djelima pa

¹⁷ Generalizacije pripadaju logici, apstrahiranje znanosti. Organon je sredstvo *Metafizike* kao *epistēmē* koja se bavi onim što jest.

se popeti ljestvicom uopćavanja do teorije žanra i perioda u kojem se on javlja i razvija. Time se dolazi do „teorije književnosti uopće” (ibid. 151). A poreći to, inzistirajući na pojedinačnosti i posebnosti književnog djela, značilo bi izvući djelo iz tradicije i odreći mu priopćivost i razumljivost (ibid.). Prema Welleku i Warrenu, neposredno iskustvo književnosti postaje teorijsko čim se pojedinačnom djelu pretpostavi postojanje sličnih djela pa nas uopćavajuća putanja od jednog soneta može odvesti od strukture soneta do „književnosti uopće i konačno do sveobuhvatne (*all-inclusive*) strukture zajedničke svim umjetnostima” (ibid.). Apstrahiranje se u njihovom pristupu približava generalizaciji.

S druge strane, teorija ne služi utvrđivanju te sveobuhvatne strukture, već je pretpostavlja, postavljajući ujedno nedokučivost njezinog totaliteta u partikularnom iskustvu književnosti. Iako se književnost doživljava kao pojedinačno iskustvo (bol, užitek...), ona nije to iskustvo, već ga obnavlja i pretvara u novo iskustvo. Ta pretpostavljena cjelina iz koje se izvodi djelo nije ni stvarna činjenica ni idealan predmet, ali ima svoje *gdje* i *kada* koje Wellek i Warren nazivaju život, javlja se u određenom vremenskom trenutku i povijesti, istovremeno je bezvremensko i povijesno (ibid. 156). Nasuprot apsolutizmu i relativizmu, Wellek i Warren uvode perspektivizam kao zahvaćanje predmeta iz različitih točki gledišta. Ta se životna raznolikost književnog iskustva, međutim, svodi na perspektivističku spoznaju da „postoji jedno pjesništvo, jedna književnost, usporediva u svim razdobljima, koja se razvija i mijenja, puna mogućnosti” (ibid. 35). Perspektivizam ovdje se odnosi na totalitet one sveobuhvatnosti koji se doseže samo parcijalno, no unatoč nepotpunom činu spoznaje ništa ne negira potpunost književnosti kao predmeta spoznaje. No, tada apstrakcija ne može biti generalizacija.

Raznolikost drugih perspektiva se može samo pretpostaviti, svaka od njih se ne dokučuje, ali te pretpostavljene i nedokučive točke gledišta smještaju se u rezervat. No, rezervat je heterotopija, fikcija koja budi iz iluzije da stvarni prostor nije fikcija; preko te fikcije doseže se fikcionalnost stvarnoga, odnosno njegova izvedenost iz zadanih spoznajno-opazajnih obrazaca. Književnost otvara perspektivu između činjenice i idealnog predmeta i taj novi prostor Wellek i Warren određuju kao život. Umjesto tih uvriježenih obrazaca književnost uvodi perspektivu života nasuprot njegovoj dotadašnjoj samorazumljivoj danosti. Od ovih potonjih perspektiva apstrahira život. Život ne

može biti zahvaćen kroz epistemološki model koji ne bi bio proširen, ako ne i transformiran, praktično-poetičkim područjem promjene.

Međutim, Wellek i Warren to apstrahiranje 'iz perspektive života' uhodavaju uvrštavajući ga u generalizirajuću putanju žanra, perioda i drugih književnih djela. Perspektiva, koja se vezuje za ovdje i sada života, za Welleka i Warrena ima teorijsku ulogu onemogućiti vrijednosni apsolutizam i povijesni relativizam, odnosno omogućiti povezivanje vječnog i prolaznog. Time se perspektiva opet ograničava na uopćavajuću apstrakciju koja potvrđuje određenu sliku stvarnosti, suzdržavajući se od pronicanja njezine danosti.

Frye (1957) upućuje kritičke primjedbe ovakvom reduktivnom odnosu perspektive i života. On uvodi etičku kritiku koja razmatra kako se umjetničko djelo odnosi prema stvarnosti. Frye taj odnos umjetničkog djela s kontekstom određuje kao fazu. Faze su konteksti u kojima se interpretira književnost. Istodobno se odnose na kritičke postupke i književne tipove. Faze su metode analiziranja simboličkog značenja. Frye definira simbol kao jedinicu književne strukture koja se može izdvojiti kao predmet kritičkog razmatranja. Simboli se dijele na: motiv, znak, slika, arhetip, monada. U skladu s tim dijele se faze: doslovna, opisna, formalna, mitska, anagogijska.¹⁸ Monada je simbolički ekvivalent etičke faze kritike.

Monada, pojam iz Leibnizove filozofije, korigira Wellekov i Warrenov pojam perspektive. Monada je izdvojena iz cjeline a da istovremeno zrcali cjelinu, silnice koje ju narušavaju i održavaju.¹⁹ U anagogijskoj fazi, gdje simbol postaje monada, književnost tvori vlastiti univerzum, ona nije komentar o životu ili njegovo oponašanje. U ovoj se fazi briše granica između književnosti i života, kada kritičar ne vidi književnost kao „[...] sitnu palaču života iz koje se nazire nezamislivo divovski 'život'. 'Život' je za nj postao žarištem književnosti [...]” (Frye 1957: 142). Monadološka apstrakcija je apokaliptična jer otkriva, ali stvarajući vlastite oblike, odnosno monade koje upućuju na mogućnost drugačijeg svijeta i drugačije iskustvo; ne samo novo o svijetu (x svijet), već nov svijet (svijet x); ne, naprosto, drugačija perspektiva na život,

¹⁸ Za važnu razradu anagogije i njegovu politizaciju, nasuprot teološkom porijeklu pojma, v. Jameson (1981 i 2019).

¹⁹ Adorno je u *Estetičkoj teoriji* umjetnost tumačio kao monadu.

kako slijedi iz Wellekove i Warrenove argumentacije, već sam život kao perspektiva.

To je apstraktan život, dijagram života, koji se izvlači iz neposredne danosti stvarnosti i njezinog označavanja. Uvjet je otkrivanja monadološke apstrakcije odvajanje od svijeta kojim se naznačuje drugi svijet. Monadološka apstrakcija koja se izvodi iz Fryeve koncepcije anagogijske faze kritike oslobađa zaplet ograničenja mogućeg i vjerojatnog, što Frye temelji na premještanju iz *analoškog*, koje određuje značenje u prethodnim fazama, u *anagogijsko*. Anagogijsku razinu, kao posljednju od četiri razine interpretacije, razradio je Dante u *Il convivio* da bi kasnije moralni i anagogijski smisao pretvorio u vrste alegorijskog, razlikujući alegorije pjesnika i teologa.

Frye, pak, prijelaz prema anagogijskom određuje kao religijsku emancipaciju imaginacije koja otvara prema beskonačnom. To Fryea dovodi do zaključka da su „pjesnici sretniji kao sluge religije nego politike” (Frye 1957: 125). Otuda je za Fryea monada apokalipsa, ona ne označava postojećim značenjima (kao u prethodnim fazama), već otkriva aktualan, iako još nepostojeći svijet, ne samo izmijenjen život, već život koji mijenja. Zato monada, bliže Peirceovom, Cassirerovom i konceptu Langer, otkriva isti svijet kao nepoznat. Apstrakcija je u književnosti monada jer ona otkriva „u svojim vlastitim terminima, u vlastitim formama: ona ne opisuje ili reprezentira odvojeni sadržaj otkrivenja” (ibid.). U anagogijskoj fazi umjetnost se ne odnosi na vanjsku prirodu, već je ova potonja sadržana u samom književnom djelu koje kao monada postaje „univerzalni arhetipski simbol”. Ova apstrakcija nadilazi i „prirodno moguće i moralno prihvatljivo” (ibid. 127) pa postaje „beskonačna i neograničena hipoteza” (ibid. 120), a ona više ne može biti sadržana u određenoj civilizaciji ili u nekim usvojenim i neupitnim moralnim vrijednostima.

Književna monada kao da je „sama čitav svijet” koji sadrži postojeći svijet u izmijenjenom obliku, a one ga, prema Freyeu, objašnjavaju uvjerljivo kao i fizikalne teorije. Postupno smo preko Peircea, Cassirera i Langer predložili da apstrakcija bude zona pretapanja epistemičkog i praktično-poetičkog područja. Apstrakcija ima djelatan (*praxis*) i stvaralački (*poiêsis*) učinak.

Za Fryea se poetička monada vezuje za *praxis*, ona je realna apstrakcija u kojoj se ujedinjuje totalni ritual kao „neograničeno društveno djelovanje” s

totalnim snom kao „neograničenom misli pojedinca” (ibid. 120). U anagogijskoj fazi, umjetnost i kritika sadržavaju prirodu, pokazuju opću primjenjivost monade na svijet, čije se mogućnosti ne ograničavaju poznatim i općeprihvaćenim. Analogija polazi od poznatih odnosa i predmeta, anagogija je uzlet izvan njih, naličje poznatog. Anagogija je oslobađanje misli od danih oblika i sadržaja, oslobađanje njezine linije uzdizanja.²⁰ U anagoškoj fazi stvara se apstrakcija kao novi predmet.

Za apstrakciju je stoga irelevantna razlika između pojedinačnih primjera i pojmova, obilježja i uopćavanja, stvarnosti i fikcije, svijeta i uma, sadržaja i izraza. Apstrakcija kao temelj svojih operacija uzima brisanje ovih razlika. Ona se kao istovremeno teorijski i poetički postupak usmjerava na samu sebe, kako se ne bi svela na isključivo ili partikularizirajuću ili totalizirajuću operaciju. Prema tome, apstrakcija mora prije svega, kako je Peirce opisao, ukloniti pokrov koji prerušava značenje i misao, očistiti se od poznatih formi i sadržaja. Njezina monadološka i ritualna dimenzija o kojoj je govorio Frye ne odnosi se na obnavljanje nečega iz prošlosti, već i budućnosti. Apstrakcija ne uspostavlja sustav akcidenција i supstance, ona ne izuzima akcidencije, već samu sebe iz njihovog područja. Njezin predmet nije supstanca, ili već dovršena priroda, već još neoblikovana tvar i neograničena promjenjivost. Monada od postojećeg svijeta stvara novi svijet:

analogija : anagogija = monada : x

Zato su Deleuze i Guattari (1980: 175–177) apstraktnu mašinu odredili kao dijagram koji ne razlikuje između izraza i sadržaja, umjetnog i prirodnog, semiotičkog i fizičkog, forme i supstance. Dijagram ocrta liniju dijeljenja između ovih područja, njihovo nerazlučivo i nezamjetljivo prelaženje jednog u drugo. Dijagram je realna apstrakcija koja omogućuje pilotiranje (ibid. 177) između područja u kojima je materija raslojena ili na stvari ili na znakove. Realna apstrakcija razlikuje se od fiktivne apstrakcije²¹ koja djeluje na razini

²⁰ Cheng (2024: 31) prikazuje prijelaz iz analogije u apstrakcije. Kad se utvrdi analogija i kontekst u kojem je ona konstruirana, apstrakcija se utvrđuje kao novi pojam.

²¹ V. o toj razlici osobito Langer (1942: 49), kada o diskurzivnim apstrakcijama (fiktivne) govori kao o kosturima, nasuprot prezentacijskim (realne) koje su utjelovljene. Prijelaz iz jedne u druge apstrakcije ovisi o simboličkoj transformaciji (ibid. 32).

čistih izraza. Dijagram realne apstrakcije nema ulogu prikazivanja stvarnosti, već konstrukciju nove stvarnosti „koja tek dolazi” (ibid.). Upotreba riječi 'pilotirati' ovdje je od presudne važnosti, budući da apstraktna mašina drži smjer izvan izraza i sadržaja i drži visinu između empirijskog i transcendentnog, odnosno neposredne stvarnosti i ideja. Ocrtavajući manevre izbjegavanja, vještinu (*technê*) upravljanja između već poznate stvarnosti i znakova ili nedohvatljivog ideala, dijagram stvara (*poiêsis*) nepoznat predmet, novi svijet.²² Stoga se apstrakcija ne tvori kroz procese zadržavanja i ispuštanja, već oni ovise o samoj apstrakciji, dijagramu koji ona povlači oko stvarnosti i mišljenja. Matematičar Weyl (2009: 22) uz kombinatornu definiciju razlikuje stvaralačku definiciju (*schöpferisch Definition*) koja stvara nove predmete:

znanost : poetika = književna teorija : x

Razdvajanjem znanosti i poetike, *epistêmê*, *technê* i *poiêsis*, književna teorija konstrukciju je svog predmeta, zamijenila rekonstrukcijom konteksta. Književna teorija postupno se razvijala kroz prvih nekoliko desetljeća 20. stoljeća, kada su i humanističke i prirodne znanosti prolazile kroz radikalne transformacije. S obzirom na to razdvajanje i sužavanje epistemološkog na tehničko i usporedno odvajanje tehničkog od poetičkog,²³ predmet se teorije konstruira posredno, pretpostavljajući kontekstualnu zasićenost u kojoj nastaje.²⁴ No, teorija koja samo objašnjava kako se njezin predmet uklapa u kontekst ima ograničen doseg i eksplanatornu moć.

Nasuprot tome, teorija ne utvrđuje samo kako nešto nastaje u kontekstu, već i kako se iz njega izdvaja, kako njezin problem postaje neobjašnjiv u poznatom kontekstu te je stoga kontekst potrebno revidirati da bi se predmet uspostavio, opisao, objasnio i razumio. Potreba za teorijom se javlja i kada kontekst nije dovoljan, kada postojeća znanja treba proširiti i produbiti odnosno provesti rekonfiguraciju konteksta. Rekonfiguracija se pak provodi kroz književnost a ona nerijetko kontekst predstavlja kao problem, a ne

²² „Preobražavajući naše apstrakcije pokrećemo nove prakse mišljenja i nove načine života.” (Robinson 2022: 44)

²³ V. o tome *Pitanje o tehnici* Martina Heideggera.

²⁴ Uslijed tog sužavanja, književna teorija svoju ontologiju svodi na vrijednosti a epistemologiju na opise. V. sustavnu kritiku u Bottiroli (2018).

samo okvir razumijevanja. Slijedom toga, književna teorija – kao znanost – sam okvir pretvara u problem.

Teorija kroz apstrahiranje istovremeno otvara prazno mjesto u poznatom kontekstu i stvara nepoznati predmet. On se ne može uvrstiti u upražnjeno mjesto konteksta koji više ne može utvrđivati okvir određivanja predmeta. Apstrahiranje osporava zadanost konteksta i danost predmeta, njihovu samorazumljivost i neposrednost. Time teorija ne spoznaje naprosto nešto novo o predmetu, neki x o nečemu poznatom, isti predmet iz drugačije perspektive, već stvara novi predmet, novo mišljenje. U toj vezi stvaranja i mišljenja znanost i književna teorija tvore nerazlučive dvojnike.

Bibliografija

- Angelelli, Ignacio. 2004. Adventures of Abstraction. *Idealization XI: Historical Studies on Abstraction and Idealization*. Ur. Coniglione, Francesco; Poli, Roberto; Rollinger, Robin. Rodopi, Amsterdam. 11–37.
- Aristotel. 2005. *O pjesničkom umijeću* (prev. i ur. Dukat, Zdeslav). Školska knjiga. Zagreb.
- Bäck, Allan. 1996. *On Reduplication: Logical Theories of Qualification*. Brill. Leiden.
- Bäck, Allan. 2014. *Aristotle's Theory of Abstraction*. Springer. Cham, Switzerland.
- Boroditsky, Lera; Ramscar, Michael; Frank, Michael C. 2002. The roles of body and mind in abstract thought. *Psychological Science* 13/2. 185–188.
- Bottiroli, Giovanni. 2018. Return to Literature. A Manifesto in Favour of Theory and Against Methodologically Reactionary Studies (Cultural Studies etc.). *Comparatismi* 3. 1–37.
- Cassirer, Ernst. 1957. *The Philosophy of Symbolic Forms, Volume 3: The Phenomenology of Knowledge*. Yale University Press: New Haven.
- Cheng, Eugenia. 2024. *The Joy of Abstraction: An Exploration of Math, Category Theory, and Life*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Deleuze, Gilles; Guattari, Félix. 1980. *Mille plateaux: capitalisme et schizophrénie*, Les Éditions de Minuit. Paris.
- Frye, Northrop. 1957. *Anatomy of Criticism: Four Essays*. Princeton University Press. Princeton.

- Jameson, Frederic. 1981. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Cornell University Press. Ithaca
- Jameson, Frederic. 2019. *Allegory and Ideology*. Verso. London – New York.
- Langer, Susanne K. 1937. *An Introduction to Symbolic Logic*. Dover Publications. New York.
- Langer, Susanne K. 1942. *Philosophy in a New Key. A Study in the Symbolism of Reason, Rite, and Art*. Harvard University Press. Cambridge.
- Langer, Susanne K. 1953. *Feeling and Form. A Theory of Art Developed from Philosophy in New Key*. Routledge – Kegan Paul. London – Oxford.
- Langer, Susanne K. 1967. *Mind: An Essay on Human Feeling, Volume I*. The Johns Hopkins Press. Baltimore.
- Peirce, Charles Sanders. 1958. *The Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Harvard University Press. Cambridge.
- Robinson, Keith. 2022. Abstract Life: Practices of Abstraction in Deleuze, Whitehead and Bergson. *Nóema*, November.
<https://doi.org/10.54103/2239-5474/18846>
- Shields, Christopher. 2012. *The Oxford Handbook of Aristotle*. Oxford University Press. Oxford.
- Wellek, René; Warren, Austin. 1948. *Theory of Literature*. Harcourt Brace. New York.
- Wellek, René. 2015. *Književna teorija, kritika i povijest* (prev. S. Jurić). MH. Zagreb.
- Weyl, Hermann. 2009 [1928]. *Philosophie der Mathematik und Naturwissenschaft*. Oldenbourg. München.

**ABSTRACTION, LITERATURE:
LITERARY THEORY AS SCIENCE, SCIENCE AS LITERARY THEORY**

Summary

In this paper I argue for connecting literary theory, sciences and philosophy. Those domains of thought interact through the concept of abstraction. Hence, I outline the concept of abstraction in philosophy and demonstrate that similar concept is present in poetics, aesthetics and literary theory. Abstraction is not simply adapted and applied in these fields, or shifted from sciences and philosophy to literary theory and aesthetics. Instead, I propose a thesis that the concept of abstraction is simultaneously developed in these different yet related domains. Accordingly, the operation of abstraction does not start from the already given reality, reflecting it through the generalized notions. Instead, I argue the abstraction is a construction of new reality, unknown world, uncharted concepts, that demands imaginary and creative effort. Abstraction does not reflect, it rather refracts. Hence, from that point of view, literary theory does not avoid abstractions, rather, it modifies and expands abstract thinking through the capacity of imagination.

Keywords: literary theory, plot, abstraction, science, poetics

Драган Бошковић

Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

КАКО СУ ГРАДИЛИ ЕВРОПУ: КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ МЕЋУРАТНЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.17>

Препознавање европске културе као матичне, и обрнуто, у међуратној српској књижевности било је високог интензитета. Структурирајући евроинтеграцијски наратив, српска литература је стратешки имажинирала саму Европу и оно (не)постојеће у њој, производила њену културну химеру и то као залог имажинације националне културе, и Европу а тако и национ чинећи дискурзивно стварним. О томе ће у раду бити реч. Али и о следећем: унутар артикулације европске културолошке парадигме у српској књижевној и културној поетици, осветлићемо један специфичан дискурзивни/културолошки аспект – обликовање западнохришћанских светитеља и западно-хришћанске духовности – и то као једно од битних поетичких и идентитетских места српског модернизма, око кога се обликује културна „слика” и „мисао” о западном хришћанству, а тако додатно конституише али и шири унутрашњи европејски културни хоризонт, и раскрива иманентна отвореност српског културног бића Другоме. И све то у путописима и есејима, пре свих, Јована Дучића, Исидоре Секулић, Милоша Црњанског.

Кључне речи: међуратна српска књижевност, Европа, културни идентитет, западно хришћанство, светитељи¹

¹ Овај текст је колаж, можда тачније аутоцитат низа мојих већ публикованих или рукописних радова. Пре неколико година отворио сам питање западно-хришћанских светитеља у српском међуратном модернизму, из чега су настали радови Бошковић (2022, 2023), као и рад који је под насловом „Западно-хришћанска теологија и духовност у културно-поетичкој оптици српског модернизма: Јован Дучић, Исидора Секулић, Иво Андрић, Милош Црњански” приложен за зборник са Седамнаестог светског конгреса слависта (Париз 2025), који ће ове године бити објављен, али и цела студија у рукопису *Света Тереза Авилска: Западнохришћански светитељи у српском међуратном модернизму* (1), као први део монографског триптиха који ће, верујем, наредних

У целини модернистичке књижевности сама модерност, сусрет са другим културама и свест о променама неодвојиви су. Зато се у контексту модернизације међуратне српске књижевности одвија интензивно препознавање и дискурзивно артикулисање западноевропског културног обрасца. Могли бисмо са толиким нашим теоретичарима и историчарима књижевности тврдити да се тадашња српска књижевност снажно уписује у европски културни идентитет, и „ставља у први план борбу за европски вредносни стандард” (Вучковић 1985: 133), и то као један имплицитни културни програм у раздобљу снажне модернизације, у којем се артикулише свест о српској припадности ширем контексту европске културе, као и свест да је – пошто тек у културно Другом можемо препознати сопствену Другост – евроцентризам конститутивни елемент њеног дискурзивног националног културног одређења. Наши аутори, зато, западњачки, модернистички и просвећено оријентисани, репрезенти су национално-културне другости и другости Европе, „чувари идеје Европе” (Derrida 1992: 147) и градитељи Европе, али и „чувари” и „градитељи” не само европског у националном колико и оног националног као европског. А када је реч о „идеологији сусрета наши међуратни путописци су 'Европејци', плодитељи симболичког капитала Запада” (Гвозден 2011: 242).

Модерна стремљења за усаглашавањем и јединством Западног и Источног европског, а тако и западноевропског и националног у српској култури нарастала су цео век уназад, од Доситеја Обрадовића,² па преко толико писаца 19. века, досежући до Исидориног „духовног европејства” (Секулић 1940: 11), а у циљу конституисања грађанских вредности, модерно и просвећено уређеног културног и друштвеног поретка, а тако и нашег национално-културног места у европској културној

година бити публикован. Уско везано за наведену проблематику јесте и питање европског културног идентитета српске књижевности, те се у мојим радовима та два дискурзивна обрасца интензивно препилићу.

² Ако модерно „усаглашавање” са европским, и истовремено и са јужнословенским, југословенским контекстом, иде од Доситеја, средњовековно је ишло од Светог Саве (в. Црњански 1988).

матрици.³ Зато се и у Дучићевом путописном опусу, „од шпанског запада, преко Италије, до Грчке, Византије и словенског истока – артикулише једна хришћанска и културолошка парадигма” (Видаковић-Петров 2013: 293).⁴ И то, опет, не само код путописаца, и не само код Дучића или Црњанског, и не само у понављању имаголошки конструисаних матрица културне истости/различитости Запада и Истока, нити само у деконструкцији истих, зато што наши међуратни писци нису ствараоци европске маргине него њеног „центра”⁵, који истовремено раде у име националне културне идентификације – јер су читања Запада наших модерниста, како Радојчић наводи за Исидору, „уско повезана с њеним схватањем проблема и интереса националне свести” (Радојчић 2004: 83) – али и изнутра шире национални имаголошки и културолошки хоризонт. Да ли треба онда додати да они заиста верују и у Европу и у национ, и да то није тек политичка симулација културне узајамности, фамилијарности, имаголошким предрасудама симулиран идентитет, политички условљен културолошки и идентитетски „театар”; не треба ли такође истаћи и да међуратни модернисти у сопственој изградњи Европе имају јасну „културнополитичку” визију у којој се Европа колико

³ „Поред избора правца путовања као чина самолегитимизације, приповедање путовања је за многе наше модернисте исто тако било знак додатног идеолошког оправдања властите делатности – да сместе себе и/или свој народ у европску породицу.” (Гвозден 2011: 21)

⁴ О Европи као „конститутивном елементу [...] националног одређења” и стварању „српског културног простора” у Исидориним путописима, као и о Дучићевом „евроцентризму” у контексту „очувања националне самосвести”, види: Рeković (2006).

⁵ Ако – што би био повод за много ширу расправу – „Дучићев европоцентризам у своме средишту нема европско већ српско културно и верско наслеђе” (Рeković 2006: 185), да ли је, на пример, евроцентризам као „италоцентризам” раног Црњанског битно другачији: „Међутим, ако је Тоскана разбудила у М. Црњанском наде и понос патриотски, та ватра, обратно, учинила је да се Тоскана види не као музеј, него као родна грудa [...]” (Секулић 2008); „и ја видех да ме је Италија толико залудела, а да није опасност у томе да се вратим своме, већ да се не вратим” (Црњански 1995а: 162). „Евроцентризам” касног Црњанског постаје „хиперборејоцентризам”.

гради, толико и разграђује у трагањима за адекватним моделима (националне, европске, па и југословенске⁶) самоидентификације. Подразумевајући елементарну припадност европском идентитету, наши писци доследно структурирају евроинтеграцијски наратив, и спремни су да интензивно препознају, имагинирају и стратификују додирне тачке, али и „дискурсе, политичко-институционалне праксе” (Derrida 1992: 26) унутар полова (западно-источно, античко-хришћанско, западно-источнохришћанско, европско-национално, центар-маргина) исте инстанце, унутар ова два, рекао би Дерида, „обећања”. Спремни да имагинирају чак и саму Европу (јер, деридијански, Европа и јесте један непресушни имагинаријум) и оно (не)постојеће у њој, и да производе њену културну химеру, и то као залог имагинације матичне културе, не би ли и Европу, а тако и национ, учинили дискурзивно стварним.

А на линији артикулације европске културне парадигме у међуратној српској књижевној и културној поетици, као и на линији њене модернизације, и више него интензивно присуство западно-хришћанских отаца, светитеља и западнохришћанске иконологије и мистике игра тако специфичну и битну улогу и раскрива, пре свега, импресивну отвореност тадашње српске културе Западу. Света Тереза, дакле, и Свети Фрања Асишки, и Игнасије Лојолски, Катарина Сијенска, али и Августин, Јован од Крста и Тома Аквински, Јакопоне да Тоди, Јованка Орлеанка и Тома Кемпијси, као и Света Клара, Доминик, фра Анђелико, Антоније Падовански, и толики други, и то не само у делима Јована Дучића, Исидоре Секулић, Црњанског, Ксеније Атанасијевић, Јеле Спиридоновић-Савић, него и код Марка Цара, Тодора Манојловића, Дединца, Андрића, па и Павла Поповића...

⁶ Не треба заборавити да на тадашњи културни идентитет битно утиче и међуратни друштвено-политички и државни контекст Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније и Краљевине Југославије, популарно називан „Европа у малом”, у којем су се европске и националне културне и конфесионалне разлике преламале, и то као најпозитивнији изазов Другости. Многи од тадашњих српских аутора вођени су југословенском културном и политичком идејом, и интензивно учествују и у формирању и развијању целовите „југословенске” књижевности и културе.

Нећемо отварати питање постметафизичког доба у којем се артикулише овај западнохришћански духовни образац, и то као „остатак религиозног дискурса [...] када се свет види као свет ‘без светости’, напуштен од богова и опустошен техником” (Јерков 2015: 150), доба које преиспитујући метафизичко и теолошко мишљење преиспитује и сопствене поетичке и културне могућности, проживљавајући модернистички метафизички сутон и „сања једно паганско доба предхришћанског и предплатоновског логоса” (ибид. 151). Ако наши рани модернисти „сањају” Бога/хришћанство/религију из позиција платоничарског и митолошког логоса (Марко Цар, Јован Дучић, Исидора Секулић), а авангардни модернисти из прехришћанске и преплатоничарске визије, и то као сагласне Хајдегеровој посленичанској и постхришћанској, тај Бог, тај Логос, као да више никада неће доћи, колико год га „сањали”, него ће само наставити да клиза културним дискурсима све даље и даље.

Чему онда католички светитељи у то богооскудно доба и то још у српској књижевности?

Пре свега, они су знак европске културе и естетике, али и знак субверзије према истој тој европској култури и естетици, као и према сопственој цркви. Они, такође, обележавају литерарно, поетичко и културолошко „боготражење” или прецизније „богогубљење” наших модерниста који посредством њих изнова или по први пут – из перспективе литературе – покрећу и преиспитују она битно „хришћанска” и битно европска метафизичка питања. Они су ту, дакле, да би подсетили на „мртвог” хришћанског Бога, да је некада био или да никада био није, и то опет као залог рађања поетичких, естетских и трансцендентних „откровења” наших модерниста, посредством којих завирују у сакрална и светачка – рекао би Црњански – „привиђења”, у фантоме с оне стране својих поетика и онтологија.

А све наведено може се пратити већ на плану пражњења жанровског (нпр. од животописа/жителија до легенде), а тако и светачког образа: Црњанског, на пример, интересују, рецимо тако, „настраност”, „патологија”, „меланхолија” светитеља, она модернистичка помереност људског духа и Божијег духа који постаје одвише људски (и Свети Сава, Света Катарина Сијенска, Свети Фрања Асишки итд). Исидора Секулић

и Јела Спиридоновић-Савић би, опет, могле бити сагледане у отворености суптилнијем и „хришћанскијем”, искључиво индивидуално песничком искуству западних мистика, а Дучић у константној афирмацији колективног, националног, митског, античког, дакле, паганског Христа. И није овде по среди тек површна десакрализација колико модернистичка наративна артикулација оног људског „вишка” у мистцима, свитељима, њихове специфичности и њиховог хуманистичког и културолошког преступа у односу на свет.⁷ Ако наши (путо)писци „граде нацију” (Гвозден 2011: 212), и граде Европу, они парадоксално граде и хришћанство и то разграђујући га; и, обрнуто, модернистички разграђујући европски естетски и етички и метафизички образац, они чувају остатке хришћанске културе у постхришћанско доба.

Питање западнохришћанског знака у српском међуратном модернизму подразумева отварање питања рецепције, поимања, односа и критике католичког и православног, у смислу естетских и културолошких, идеолошких и историјских разлика, што је најчешћи вид конфесионалних диференција.⁸ Одмах ћемо подвући да у опусима наших модерних уопште нема католичког у дословно теолошком смислу, нити у догматском или еклесијалном, чак ни у црквеноисторијском смислу, али у свим овим аспектима нема ни православног. Са западним свитељима наши писци улазе у просторе културолошког, естетског и поетско-поетичког (само)препознавања, а тек на махове, у западно, па и у источно „правоверје”, па је зато немогуће одредити удео конфесионал-

⁷ Како је то, исповедајући свој лични однос према мистцима, много касније Сиоран сажео: „[...] почео сам да се интересујем не за саму религију, већ за мистике. Не због њихове духовности и вере, већ због вишка, страсти, због свог унутрашњег насиља.” „То ме није занимало [хришћанска страна мистика – Д. Б.], јер сам одувек сматрао да су мистици практично изван тога. Сви су били прогоњени, јер их је Црква сматрала опаснима, јеретцима, често су их гурали у затвор. Мистика је екстремно стање религије” (Sioran 2024).

⁸ О културном и политичком залеђу као пресуднијем од догматског за црквене расколе и диференције Источне и Западне цркве, види: Kongar (2014). О разлици историјског и културно-политичког у односу на догматско види: Loski (2001: 45–49).

но диференцираних богословских учења. Српски писци православље, као своје, национално, пре свега подразумевају и сагледавају у контексту етнологије или културне антропологије,⁹ па тек онда као опште православно (Исидора), као естетско-византијско,¹⁰ а католичко као удаљено културно Друго, институционално затвореније, делом апстрактније, делом рационалније, естетски комплексније и модерније¹¹.

Не налази ли Исидора код руских писаца православно-словенско-антрополошку идентитетску матрицу¹², а Дучић у тексту о Мештровићу каже:

⁹ „Наша религија није само православље испуњено јеврејским апостолима и сиријским испосницима. Српска вера је у националној епопеји, као што је у грчком старом народу био епос Хомера и теогонија Хезиода” (Дучић 1989б: 551). „Хеленизам је био ближи човеку зато што је он био пре свега идеал и сан, метафизика и вечна идеологија, без нарочите везе са државом, а везан за веру, која је пре свега била бајка, творевина њених песника” (ибид. 67).

¹⁰ „Ми смо тада осетили да је потребно ухватити везу са Византијом. Ја сам држао да је Византија потребна да бисмо осетили кроз њу и њоме стари српски начин и да бисмо обновили традицију језика коју је претргао Вук”, програмски тврди Винавер (1975: 145).

¹¹ У прилог расправи следећи Дучићев запис: „Српски национални геније [...] је помешао поезију и религију у целом свом животу, створивши једну националну мистику која је карактеристична за целу његову судбину. Да су сви Срби били католици, догодило би се сасвим друкчије: они би већ имали верску мистику која у католичком свету апсорбује све друго, али не би имали своју мистику народну” (Дучић 1989б: 553). Овај Дучићев став подударан је Црњанској идеји „националне религије” Светог Саве. (Види ниже Црњански о Светом Сави [Црњански 1988]). Послушајмо и следећи коментар овог Дучићевог става: „Овај исказ је занимљив из два разлога. Прво, као Дучићево објашњење зашто код Срба нема верске мистике (па и мистичарске поезије, какву налазимо код Шпанаца и других католичких народа), а друго, као објашњење значаја народне поезије у српској књижевној традицији” (Видаковић-Петров 2009: 580). Додајмо овде и Матоша поводом Дучићеве прве књиге: „Дучић је занимљив по томе што хоће но што може. Најтипичнији је представник површног западњаштва у Србији, то значајнији што је приступачан само љепотама католицизма, игноришући као прави сноб француских пансиона православље и естетске вриједности бизантинства. Та поезија није француска, а још мање српска. Она је скоро – хрватска у стилу Беговића, Боже Ловрића и Миличића.” (Матош 1902: 60)

¹² „Запад је међутим растао, и испео се на пирамиду еволуције и револуције;

Код Мештровића је свуда мит, јер је српска религија, имајући херојски мит за основу, више митологија него религија: јунаци поштовани као богови. Мит бескрајно тужан, о једној раси која је пропатила ужасе.

(Дучић 1989б: 553)¹³

Тај мито-колективни код био би један од разлога зашто је код наших међуратних модерниста – изузели бисмо опет Исидору – удео источнохришћанских светитеља и отаца занемарљив у односу на удео католичких. Други разлог би био: светоотачка литература је антрополошка метафизика, па тако једним делом занимљива Дучићу и Исидори, али не и постметафизичкој антропологији авангардних аутора. Такође, источни светитељи се уклапају искључиво у један „стереотипни“ образац посвећења (на пример: света царска лоза), и у један утврђени, психолошког нијансирања, личног печата светитеља и унутрашње и спољашње динамике лишен образац подвига (исихастичко безмолвије, созерцање, тиховање), па је, њима насупрот, нашим модернистима атрактивнији динамични и лични печат¹⁴ у искуству оностраног и посвећењу западних светитеља, као што су сви западни светитељи које препознају српски аутори такође списатељи, песници. „Запад има најдивније текстове мистичке литературе, у прози и у поезији”, записаће Исидора (Секулић 2019: 191; в. Секулић 1940: 12), а ти су текстови, колико год црквени, духовни, хришћански, писани у матрици „профана” литературе (аутобиографија, поема, глоса...), и у њима се одвија најинтензивнији додир сакралног и хуманистичког наратива.¹⁵ Ти светитељи су,

а онда му је дошла декаденца. Руска основна мисао, мисао о Богу, нема декаденце. Та мисао обухвата нас данас све. Из те мисли, оком и душом, обухватамо и ми све.” (Секулић 1922: IV)

¹³ „Тај народни епос постао је донекле митологија која је његова друга религија и интимна мистика; а он је и многобожац, јер је направио божанственим своје претке.” (Дучић 1989б: 553)

¹⁴ „Појединачно искуство великих мистика Православне цркве већином не познајемо. Духовна литература кршћанског Истока, осим ријетких изузетака једва да посједује аутобиографских описа нутарњег живота сличних Анђели Фолињској, Хенрику Сусо или *Повијести једне душе* свете Терезије из Лисјеа.” (Loski 2001: 49)

¹⁵ „Католички калуђери бар знају Хорацијеве стихове лепој Лидији, и Католове лепој Клаудији, и Проперцијеве лепој Цинтији, и понављају их нежније

поновимо, као и писци, „превратници” у односу на идеолошку, институционалну и догматску моћ,¹⁶ и отворени „имагинацији” (за модернисте метафизички испражњене) оностраности; они су, као и писци, „мистици”:

У наша времена [...] модеран песник религиозне душе то је индивидуални мистик. Он може описивати вече, или воду која крај нас протиче и не враћа се натраг, и испунити строфе дубоко контемплативним акцентима и симболима. (Секулић 1943: 230)

Од „преступника” и алтер ега раномодернистичког уметника (Свети Фрања је Исидорин, Света Тереза Авилска је алтер его Јеле Спиридонових-Савић, Ксеније Атанасијевић), до узора подвига у свету без Бога, светитељи су, као и светост „подстицај за испољавање оних исечака уметникове осећајности који су неуклопиви у модерну стварност” (Ломпар 2018: 304), а тако и подстицај самоисписивања уметника као уметника, и као модерног еквивалента „светитељу”. Јер:

У великом простирању, једно је свецу и уметнику заједничко: стваралачки полет за велики задатак у којем дејствује на један или други начин и нешто тајанствено, божанско, божја помоћ. Сви људи без разлике слажу се у томе да у уметности и светости има нарочитих божјих дарова, да је Бог на један или други начин присутан у напорима свеца и уметника. (Секулић 2019: 121)

Ако је и пред овако разумног закључка Исидора ипак склонија светитељу, и, такође, недвосмислено наклоњена западном мистицизму, Црњански је наклоњен истом, али из модернистичке перспективе

него псалме цара Давида. [...] И грчки калуђери су били велики кад су се бавили паганским писцима.” (Дучић 1989а: 164)

¹⁶ Наши модернисти критикују званичну (католичку) Цркву, и као институцију, и као утеловљење моћи, религију уопште као идеологију, одакле произилази и њихова наклоност мистцима: „То је генијално прост систем религиозног живота где између Бога и човека нико не посредује. То мистично хришћанство измиче докле свакој власти цркве. [...] Сва религија је невидљива, у срцу, у љубави. Остало, црква, свештеник, служба, пост, свеци, чак и сама молитва, нису по нужности религија. Симболе вере, свете тајне, ауторитет римске цркве и њених поглавица, Св. Францискус се није одрицао, учио је браћу да им се покоравају, али је прећутно одрицао моћ свему земаљском и светском да човеку помогне да живи у Богу, да Бога воли, да се спасе.” (Секулић 1926: 119)

теолошки первертованог и хуманистички афирмативног: уметник је за њега корелат светитеља (види: Ломпар 2018: 304–350), и један и други у хуманистичком и егзистенцијалном „вишку”, и сакралном „мањку”, у чему аутоматски препознајемо модернистичко-поетичку разлику Исидоре и Црњанског, рано модерног и међуратно, авангардно модернистичког. Зато је очекивано и да се у свом приказу *Љубави у Тоскани* Исидора критички осврне на Црњансково постметафизичко пражњење светог:

И заиста је мала, и г. Црњанског недостојна критика: говорити за свеца да није свет, говорити да неко нема заслугу коју му је дала његова савременост, и векови је одржали; говорити да неко није оно чиме је једино реалан. Мит, легенда? Шта мари ако има и то. Пуно је великих личности које су окружене легендама, али су зато ипак стварне, и оно што јесу.

(Секулић 2008)

и да онда изнесе своју „теологију” превазилажења плоти: „Човек лебди над безданом, и не падне у њега” (ибид.), јер блуд – уништава човека, па зато „кад уметник истера са унутрашњим искуством до квалитета јасноће и лепоте, све остало је пређени и заборављени инцидент. Кад [Црњански] дође до инспирације за Свету Клару, крв и месо је нула” (ибид. 462–463). Зато је очекивано да је оваквим ставом Исидора исказује своју склоност „духовном”, „метафизичком”, да не кажемо јеретичком – „монофизитском”, а Црњански оном „телесном”, „физичком”, што не значи да је наклоњен – рекли бисмо опет јеретичком – „несторијанском”,¹⁷ колико да своје поетичке и егзистенцијалне ставове обли-

¹⁷ Стереотипне амбиваленције католичко–православно с обзиром на фундаментална црквена учења подразумевају „заблуде” да је православље, теолошки, увек више-мање нагињало монофизитству, а католичанство несторијанству. „Источно хришћанство поређено са западним, има више онострани лик. Запад је практичнији, Исток је контемплативнији” (Solarić 2013). „Еклезиолошки несторијанизам, заблуда оних који хоће раздијелити Цркву на два различита бића: на Цркву небеску, невидљиву, једину праву и апсолутну, и на Цркву (или боље ‘цркве’) земаљску, несавршену и релативну, што лута у тминама људска друштва [...] Супротно тому, еклезиолошки монофизитизам издат ће се жељом да види у Цркви божанско биће у правом смислу ријечи, гдје је свака појединост посвећена, гдје се све намеће с ознаком божанске нужности, гдје се ништа не може промијенити или преиначити, јер људска слобода, сурадња

кују кореспондентно историјској, рано модерној и авангардно-модернистичкој културној, филозофској и „хетеродоксној” религијској матрици, те да су они увек у одступању од „правоверја”, модерни – не како би Исидора волела „мистици” него – „јеретици”.

Као и свим претходним, зар и овим „нашим данима”, „који српском националном бићу намећу потребу да се опредељује према темељним цивилизацијским питањима”, не остаје да се држе путоказа назначеног „у делима претходника – а Исидора Секулић несумњиво ту спада” (Радојчић 2004: 83), јер њена критика Запада (Европе!) и западног хришћанства произашла је из „спремности да се прихвате и усвоје несумњиве вредности и католичких аутора” (ибид. 88), несумњиве европске вредности. Није ли то иманентна отвореност Другоме која је обликовала и модернистичке и културолошке и поетичке и „теолошке” ставове и опусе наших међуратних писаца. А чија једна од окосница јесте – као што је то „окосница разуђеног дела И. Секулић” – „духовно европејство, на које ће српска култура увек моћи да се ослони” (ибид. 89).

Ако је међуратна српска књижевност обележена, понављамо, дефинитивним учвршћивањем пријатељства са Западом, и склапањем пријатељства са западнохришћанским светитељима, у данашње време би требало већ говорити о саживоту, али се бојим да није тако. Саживот је, рекао би Дерида, залог демократије и пријатељства, позив и увек долазеће дискурзивно откровење, али и обећање, залог да су Европа и Запад ту и да ће тек доћи, доћи нама а тако и ми себи. Да ће доћи као што су већ тада дошли, тада када су српска књижевност и култура извеле сопствено дефинитивно геосимболичко и гекултурно мапирање и створиле трајне представе о европско Другом, а тако и о сопственој националној култури и идентитету као европски Истом, не подлежавши, за све нас са Балкана карактеристичној историјској постколонијалној културној „едипализацији”.

Литература

- Бошковић, Драган. 2022. Оно друго дискурса, путописа, града: Света Тереза Авилска Јована Дучића и Милоша Црњанског. *Јован Дучић – песник и дипломата: Поводом сто педесет година од рођења*. Ур. Делић, Јован. Српска академија наука и уметности. Београд. 443–456.
- Бошковић, Драган. 2023. (Италијански) фрањевачки светитељи у српској међуратној књижевности. *Наслеђе* 54/2023. 25–47.
- Видаковић-Петров, Кринка. 2009. Јован Дучић и шпански модернисти, *Поезија и поетика Јована Дучића*. Ур. Делић, Јован. Институт за књижевност и уметност – Учитељски факултет – Дучићеве вечери поезије. Београд – Требиње. 555–588.
- Видаковић-Петров, Кринка. 2013. Црњански и Шпанија. *Acqua alta*. Ур. Шеатовић Димитријевић, Светлана; Лето, Марија Рита; Лазаревић ди Ђакомо, Персида. Институт за књижевност и уметност. Београд. 289–312.
- Винавер, Станислав. 1975. Скерлић и Бојић. *Критички радови Станислава Винавера*. Ур. Зорић, Павле. Матица српска – Институт за књижевност и уметност. Нови Сад – Београд. 138–162.
- Вучковић, Радован. 1985. Епоха симболизма у српској књижевности. *Српски симболизам. Тилолошка истраживања*. Ур. Палавестра, Предраг. Српска академија наука и уметности. Београд.
- Гвозден, Владимир. 2011. *Српска путописна култура 1914–1940: Студија о хронолошкости сусрета*. Службени гласник. Београд.
- Derrida, Jacques. 1992. *The Other Heading: Reflections on Today's Europe*. Indiana University Press. Bloomington. Indianapolis.
- Дучић, Јован. 1989а. *Градови и химере: путописи. Стаза поред пута: есеји и чланци*. БИГЗ – Просвета – Свјетлост. Београд – Сарајево.
- Дучић, Јован. 1989б. *Моји сапутници: Књижевна обличја (Прикази и белешке. Чланци)*. БИГЗ – Просвета – Свјетлост. Београд – Сарајево.
- Јерков, Александар. 2015. *Европа и књижевна истина: херменеутика*. Филолошки факултет. Београд.
- Kongar, Iv. 2014. *Devet vekova posle: Beleške uz „Istočni raskol”*. Prev. Đurović, Zoran; Đurović, Suzana. Beogradska nadbiskupija. Beograd.
- Ломпар, Мило. 2018. *Црњански – и светска књижевност*. Православна реч. Нови Сад.

Loski, Vladimir. 2001. *Mistična teologija Istočne crkve*. Prev. Cukovečki, Mihael. Kršćanska sadašnjost. Zagreb.

Матош, Антун Густав. 1902. Јован Дучић: Пјесме. *Бранково коло* VII/2–3. 57–63.

Peković, Slobodanka. 2006. Nacionalno i evropsko kao odraz odnosa svoj/tuđ u srpskim putopisima. *Svoj i tuđ: Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*. Ur. Maticki, Miodrag. IKUM. Beograd. 183–187.

Радојчић, Саша. 2004. Исидорина критика католичанства. *Сабрана дела Исидоре Секулић: Друји о Исидори*. Stylos Art. Београд. 82–89.

Секулић, Исидора. 1922. Предговор. *Руски мислиоци и Европа*. Нова Европа. Загреб. III–V.

Секулић, Исидора. 1926. Свети Францискус од Асиза, поводом седамстогодишњице од смрти му, 4. X. 1926. *Летопис Матице српске* 1/1926. 110–118.

Секулић, Исидора. 1940. *Стопама Христовим Томаса из Кемписа*. <http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/397/stopama-hristovim-tome-iz-kempisa>

Секулић, Исидора. 1943. Једна ниска религиозне лирике. *Аналитички тренутци и теме*. Књ. 3. Млада Србија. Београд. 219–252.

Секулић, Исидора. 2008. Белешка уз путопис „Љубав у Тоскани”. <https://italia.rastko.net/delo/12253> [6. 6. 2021.]

Секулић, Исидора. 2019. *Стопама Христовим: одабрани записи*. Бернар – Отачник. Стари Бановци – Београд.

Sioran, Emil. 2024. Sve što čovek postigne nužno se okreće protiv njega. <https://artprovocator.com/2020/06/23/emil-sioran-ja-sam-sve-vreme-pratio-samo-jednu-ideju-da-se-sve-sto-covek-postigne-nuzno-okrece-protiv-njega/> [15. 2. 2024.]

Solarić, Avram. 2013. О molitvenom tihovanju: Mistika vs. dogma. <https://kulturniheroj.com> [19. 9. 2022.]

Црњански, Милош. 1988. *Свети Сава*. Глас Цркве. Шабац.

Црњански, Милош. 1995а. *Путописи*. I. Задужбина Милоша Црњанског. Београдски издавачко-графички завод – Српска књижевна задруга – Editions L’Age D’Homme. Београд – Lausanne.

Црњански, Милош. 1995б. *Путописи*. II. Задужбина Милоша Црњанског. Београдски издавачко-графички завод – Српска књижевна задруга – Editions L’Age D’Homme. Београд – Lausanne.

KAKO SU GRADILI EVROPU: KULTURNI IDENTITET MEĐURATNE SRPSKE KNJIŽEVNOSTI

Sažetak

Prepoznavanje evropske kulture kao matične, i obrnuto, u međuratnoj srpskoj književnosti bilo je visokog intenziteta. Strukturirajući eurointegracijski narativ, srpska literatura je strateški imaginirala samu Evropu i ono (ne)postojeće u njoj, proizvodila njenu kulturnu himeru i to kao zalag imaginacije nacionalne kulture, i Evropu a tako i naciju čineći diskurzivno stvarnim. O tome je reč u radu. Ali i o sledećem: unutar artikulacije evropske kulturološke paradigme u srpskoj književnoj i kulturnoj poetici, osvetličemo jedan specifičan diskurzivni/kulturološki aspekt – oblikovanje zapadnohrišćanskih svetitelja i zapadno-hrišćanske duhovnosti – i to kao jedno od bit-nih poetičkih i identitetskih mesta srpskog modernizma, oko koga se oblikuje kulturna „slika” i „misao” o zapadnom hrišćanstvu, a tako dodatno konstituiše ali i širi unutrašnji evropejski kulturni horizont, i raskriva imanentna otvorenost srpskog kulturnog bića Drugome. I sve to u putopisima i esejima, pre svih, Jovana Dučića, Isidore Sekulić, Miloša Crnjanskog.

Ključne reči: međuratna srpska književnost, Evropa, kulturni identitet, zapadno hrišćanstvo, svetitelji

HOW THEY BUILT EUROPE: THE CULTURAL IDENTITY OF INTERWAR SERBIAN LITERATURE

Summary

Identifying European culture as native, and vice versa, within Serbian interwar literature was highly intensive. By structuring European integration narrative, Serbian literature was strategically envisaging both Europe and the (non)existent within it, producing its cultural chimera as the guarantee of imagining national culture thus making Europe and the nation discursively actual. That is what the paper discusses. But also the following: within the articulation of European cultural paradigm in Serbian literary and cultural poetics, we will illuminate a particular discursive/cultural aspect – conceptualizing saints and spirituality of the Cristian West – as an important poetical and identity cornerstone of Serbian modernism upon which the cultural “image” and “thought” of Western Christianity was formed which in turn not only modeled but also disseminated the inner European cultural horizon, thus disclosing the immanent openness of Serbian cultural being towards the Other. The aforementioned is examined within the travelogues and essays by Jovan Dučić, Isidora Sekulić, and Miloš Crnjanski.

Keywords: Serbian interwar literature, Europe, cultural identity, Western Christianity, saints

Александра Пауновић

Институт за књижевност и уметност, Београд

КЊИЖЕВНА ИСТОРИЈА И КЊИЖЕВНА САВРЕМЕНОСТ КОД ЗНАКА ПИТАЊА: О ЈУЖНИМ ГРАНИЦАМА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.18>

На темељу методолошко-интерпретативног рада С. Кораћа у реферату постављамо питање српско-македонских књижевних веза као питање дис/континуитета, ре/територијализације књижевноисторијског мишљења српске књижевности. Почевши од конфигурације топоса Старе Србије, Македоније у делима српских писаца 20. века, преко књижевног опуса српских писаца у Македонији (К. Абрашевић, А. Крстић), али и македонских рођених на тлу Србије или оних који су објављивали, стварали на српском језику (Б. Ћузел, М. Маџунков), промишља се о дискурзивним обрисима не/могуће двоједне књижевноисторијске сфере, обликоване диглосивношћу, билингвизмом и двадесетовековним процесима историјско-политичке прерасподеле. Најзад, како остаје оправдано питање колико је штете, а колико користи књижевне историје за живот (књижевности), на примеру стваралаштва Р. Петровића, Д. Михајловског и М. Павића анализираћемо елементе поетике књижевноисториографске свести, археологије српско-македонске т(р)опологије заједништва која нас изнова враћа питањима порекла и препочињања у писму – међусобном словесном додиру.

Кључне речи: српска књижевност, македонска књижевност, историја књижевности, књижевна историја, двострука припадност, диглосија

1.

Разматрајући феномен двоструке припадности писаца, понајпре српских аутора у Хрватској (друштвено-историјској заједници и/или језику), Станко Кораћ у раду „Двострука припадност писаца у вишенаци-

оналним срединама” из 1990. године, а осврнувши се на *Преглед књижевног рада Срба у Хрватској* (1987), који долази након беспопштедно оспоравање *Књижевне хрестоматије: Из културне баштине Срба у Хрватској* (1979), напомиње да је кључно питање каква је слика културног наслеђа српског народа у Хрватској, колико је самостална, а колико испреплетена са хрватском културом. При чему се, прецизира Кораћ, питање поставља на следећи начин: „Колико поједини писац носи то српско историјско и психолошко, колико га *исказује* – од тога зависи колико је он српски или заједнички писац” (истакла А. П.), и то у методолошком поступку који припадност писца традицији народа у којој је рођен, колективној историјској свести, испитује увек појединачно, јер нема једног начела које би се у књижевној историографији могло применити на све случајеве, већ само научна принципијелност и морални лик истраживача. Душан Маринковић у студији *Налажења Станка Кораћа. Отпор институционалној асимилацији* (2024) пак сугерише на терминолошку опрезност аутора која је имплицирана жанровским одређењем *преглед*:

[...] to predstavlja dijakronijsko organiziranje proučene i izabrane građe, pri čemu se građa ne vidi, ne konceptualizira kao *književnost Srba u Hrvatskoj*, nego kao njihov *književni rad*. Autor je oprezan u određivanju žanra knjige pošto bi pojmovi historija i književnost višestruko suoznačavali status knjige pa bira pojam kojim ne bi nepotrebno opteretio smisao i kompetenciju knjige. Zato već prvom rečenicom u *Predgovoru* tvrdi da **Pregled** „nije i ne može biti historija književnosti” ne objašnjavajući zašto to nije ili ne može biti, ili nema tu intenciju, otklanja potrebu da se obrazloži dodatno tumačenje. (Marinković 2024: 136–137; ауторска истицања)

Књижевноисторијски ангажман Станка Кораћа, дакле тежио је опису књижевне сцене српских аутора мимо друштвено-политичке ускогрудости и нестручне површности, али је истовремено и рефлектовао идеолошки положај мањинске књижевности, каква је или каква мора бити српска унутар хрватских граница, у динамици културне раздобоје утемељене на претпоставкама заједништва монолитног идентитета (братства и јединства):

Očito, kod autora je postojala neodlučnost da taj „književni rad” vidi i označi kao književnost, jer bi se automatski postavilo pitanje o dva nacionalna književna sistema u hrvatskoj kulturi u cjelini, odnosno snažno se markiraju u mnogo čemu inače uočljivo raspoznatljiva multikulturalnost i interkulturalnost hrvatskog kulturnog prostora. (Marinković 2024: 137)

Наравно, оваквом методолошко-интерпретативном опрезношћу Станко Кораћ не потенцира узгредност књижевноуметничке радиности националне мањине на место целисходне, духовноисторијске активности какав је континуитет српског књижевног стваралаштва, већ пре оставља дубок, опскурни траг епистемичке, паралитерарне присиле којом се моделују оквири историје једне књижевности спрам претпостављене целине, односно сведочанство повесне и дискурзивне тегабе оспољавања књижевноисторијске свести о себи и слободи њеног обликовања (уп. ибид. 138). Разумевање положаја српских писаца ван матичне културе, на трагу ангажмана С. Кораћа, стога је првостепена херменеутичка потрага за језикословном, поетичком припадношћу српској књижевности чија књижевнотеоријска и књижевноисторијска концептуализација не мора бити искључиво класификована по мерним историографским јединицама раздобља или пак унутар прецизних картографских граница. Напротив, речју Х. Бабе, таква би потрага сачувала ритам несамерљиве амбивалентности коју сачињава вишесмислено кретање историјског времена и сила што стоје насупрот једнозначном, монополском наративу (Баба 2004), јер се сâм говор о писцима на граници одвија у померености из средишта, у непрестаним линијама самоизмицања. Претрајава, међутим, запитаност да ли њихов динамизам испишује у оквирима делезовско-гатаријевске *мањинске књижевности*, чији је концепт неупотребљив књижевној историји¹ или је пак

¹ Премда је немогуће приступити Делезовом и Гатаријевом читању Ф. Кафке као методолошком и херменеутичком путоказу, Ненад Николић пак истиче како књижевна историја да би то остала мора бити писана са свешћу о разликама унутар језика епохе, јер „[М]ањинско писмо, тако, указује на дијалектику унутар идентитета предмета једног већинског жанра. У тренутку када се књижевна историја пожели писати на мањински начин, она престаје да буде могућа као историја; у тренутку када се заборави на поуке мањинске књижевности, такође престаје да буде историја и постаје мит, света прича о пореклу у којој се ниједна реч не сме изменити” (Николић 2014: 60).

„жива перплексност”, „осцилирајуће кретање у владајућем сада културног ауторитета” Х. Бабе, где се мањински дискурс формира попут перформативног чина у антагонистичком простору између слике и знака, као битно суплементарна вредност наративу националне тоталности (Baba 2004: 283). Или је пак књижевност увек оно више, мета-знак из међупростора већинског и мањинског који ће сопствену аутономију стицати само када реторско-онтолошки изнова обрише законоликост граничних предела у име недостатности заједништва, у име избавитељске блискости само/разумевања?

2.

Говор о јужним границама српске књижевности, о покрајинским књижевностима, одређеније о српској књижевности на тлу Старе и Јужне Србије, а потом и о македонској књижевности и њеним везама са српском и југословенском литературом у 20. веку² отвара се испрва на трагу мањинског гласа другости, у дисруптивним трзајима који су пратили обликовање националне, културне и језичке кохезивности на вишејезичном и диглосивном подручју. Појам Старе и Јужне Србије није синониман, а само већ његово двојство указује на друштвено-историјско, географско, политичко раслојавање, односно на сложену *спациотемпоралну генезу*. С тим у вези Владимир Цветановић појашњава да су се Старом Србијом у 19. веку најпре именовале „све оне земље у Турској у којима живи српски народ”, а које нису у саставу ослобођене Кнежевине Србије, Нове Србије (1997: 263). Међутим, њене границе дуго, све до Јована Цвијића и његове студије *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије* (1906), упркос националном програму уобличеном на страницама *Начертанија* (1844) остају недовољно истражене и дефинисане. Отуд, како показује истраживање

² В.: *Српско-македонске културне и књижевне везе. Зборник реферата са међународне научне конференције одржане у Нишу од 15. до 17. новембра 2007.* Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу. Ниш. 2008; *Македонско-српски књижевни контакти (1944–2024): зборник на текстови од научноистраживачки пројект / Српско-македонски књижевни контакти (1944–2024): зборник радова научноистраживачког пројекта.* 2025. Ур. Ђулавкова, Катица; Пантић, Михајло. МАНУ – САНУ. Скопје – Београд. 2025.

Славка Терзића у раду „Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912.” настала је збрка у политичким, географским и етнографским појмовима као последица „слабог познавања крајева јужно и југозападно од граница кнежевине и краљевине Србије”, „осцилација у политичкој и истраживачкој пажњи”, али и као последица „неразвијености друштва у целини (Терзић 1996: 109). Имајући на уму истоветну, друштвено-историјску непрозирност или, савременим језиком говорећи, дисконтинуитет у историјској свести и ширини географско-етнографских сазнања, Јован Хаџи-Васиљевић бележи како је Стара Србија „била и остала само *појам* у души и свести српског народа” (1907: 36, цит. према Цветановић 1997: 263). Одредница 'Јужна Србија' пак заживела је након балканских ратова и Букурештанског мира, доношења *Закона о присједињавању Старе Србије Краљевини Србији и управи у њој* у Народној скупштини Србије крајем 1913. године, али и по завршетку Великог рата и уједињења 1918, обухвативши поменуте територије. Након Другог светског рата, кодификације македонског језика, усвајањем азбуке 3. маја и правописа 7. јуна 1945. године, начињен је културно-политички простор за самосталну, македонску књижевност унутар интегралне југословенске заједнице, али се стваралаштво на српском језику са простора Македоније³ од тада, како кратко бележи Данијела Костадиновић у тексту „Поетика дводомности” неретко посматра као „последика притиска, великосрпског својатања Македоније” и тумачи „стилом политичке публицистике” (Костадиновић 2010: 13; Стојановић 2008: 13–15). Но, упркос томе блиске везе двеју књижевности опстају, а самим тим и истрајност књижевноисторијске свести о припадности матичним културама ван њених политичко-идеолошких граница.

Само пак уписивање простора Старе Србије у поље српске културе и модерне, ауторске књижевности, започето је у другој половини 19. века, када 1871. Манојло Ђорђевић Призренац у листу *Млада Србадија* штампа приповетку „Потоњи Немањић”. Занимљивост је да ће први приповедач старосрбијанске књижевности после боравка у чешком затвору, где је робијао због чланка у којем се заложио за одбрану

³ Детаљније о положају српског језика и становништва на простору садашње Северне Македоније са дијахронијског аспекта в. Радић (2001).

Чеха од аустроугарске власти, боравити у Загребу од 1884. до 1886, радећи као новинар у *Народним новинама*. За то време објављивао је песме, приповетке, а драму *Златна гривна* прилагодио је извођењу у Загребачком позоришту. Такође, приход који остварује од продаје збирке прича *Четири божићне приповетке* и *Драмских списа* објављених у Загребу намењује српским ратницима, који услед кашњења припада ратној сирочади (Бован 1997: 35). Поменута 1871. година је важна и по томе што се тада по први пут на тлу Турске, у Призрену, штампа гласило *Призрен* на турском и српском језику. Значајан искорак је учињен и у Цариграду, где се штампа *Голуб*, календар који је излазио од 1890. до 1912, потом *Цариградски гласник* од 1895. до 1909. Часописи, дневни листови и годишњи календари оснивају се и по другим градовима: *Глас народа* Лесковца 1887, *Врањски гласник* 1891, нишка *Слава* – књижица за народ и омладину, први књижевни часопис са југа Србије из 1896.⁴ и *Градина* 1900, где Б. Станковић штампа прву верзију *Нечисте крви*, *Вардар* у Скопљу 1906, *Ђачки напредак* у Лесковцу 1905. итд. Наравно, појава поменутих часописа је била ствар политичког тренутка и ангажмана српских интелектуалаца и државника, која је покренута након Источне кризе, Српско-бугарског рата 1885. Те године Милутин Гарашанин подноси план („Упутство за одржавање утицаја Србије у Македонији и Старој Србији”) краљу Милану Обреновићу којим је предвиђено системско улагање у развој школства и писменост међу Србима ван матице, те оснивања друштва *Светог Саве* (1886) у Београду које је заменило некадашњи *Одбор за школе и цркве ван Србије* из 1868. Изузетним дипломатским залагањем Стојана Новаковића код Порте у Цариграду отворени су и први српски конзулати у Скопљу и Солуну 1886. године, а потом у Битољу и Приштини 1889. Рад српских конзулата у Турској био је усмерен на: отварање нових школа; слање учитеља, отварање српских књижара; растурање књига, часописа и новина, као и на школовање Старосрбијанаца и Македонаца у Србији. У Цариграду је 1889. одштампан први уџбеник,

⁴ Народна библиотека „Стеван Сремац” 2024. објављује фототипско издање *Славе*, в. *Слава: књижица за народ и омладину*, приредили Горан Максимовић и Јована Славковић.

Буквар на српском књижевном и „македонском дијалекту”, а 1892. отворене су прве школе у Цариграду и Солуну (Радић 2001: 233).

Међутим, на самом почетку развоја *старосрбијанске књижевности*, како је почесто именује Владимир Цветановић, поред отежаних услова за просветно-културни рад под отоманском влашћу, али и притиском Бугарске егзархије (1870) о којима посебно извештава и Бранислав Нушић, проблематичан је и сâм језик којим се писци служе. Тако, на пример, оснивач *Цариградског гласника* Коста Групчевић из Охрида ретко пише за часопис због недовољног знања Вуковог језика. С друге стране, док је учествовао у изради уџбеника за српске школе у Старој Србији, он се залагао да један део текста буде штампан на локалном, јужном наречју, а други књижевним језиком, али није добио подршку сарадника. Односно, како бележи Петар Митропан „наишао је на отпор и морао је престати са експериментима” (Митропан 1936: 11). Социolingвистичке невоље запазио је и Стојан Новаковић, те се крајем 19. века заговарао екавски изговор као основицу стандардног језика, јер би он у будућности могао имати снаге да привлачи и „она племена између Србије и Бугарске” (ибид.). Опречног је става био, на пример, Крсте Мисирков, македонски филолог, који у чланку из 1905. Вукову реформу види као озбиљну препреку у повезивању Срба и Македонаца.⁵ Наравно, лексикографски дефицит Вуковог *Рјечника* у коме нема лексике староштокавских говора ни у другом издању из 1852, премда у њему постоји одредница „Стара Србија” као и неки топоними попут „Тетово”, „Гостивар”, „Дибра”, претрајава и о његовим последицама ће посебно говорити Драгослав Михаиловић осамдесетих година, упозоривши на Вукове „мањкаве књижевнојезичке стандардизације и потоње погрешне језичке политике” (Михаиловић 2008: 7–13). Симптоматичан је, међутим, податак да *Појмовник српских лингвистичких термина* из 2023. године Вукову реформу језика и правописа дефинише

⁵ „И така, Вуковата реформа кладе једна стена међу србите и македонците: по таја реформа излезе, оти последните во очите на србите и во своји очи не сет срби.” (Мисирков 1966 [1905]: 12–13; цит. према Радић 2001: 232)

као културно-историјски тренутак *укидања диглосије* и „довршења демократизације и секуларизације српског књижевног језика на темељу новоштокавских говора”.⁶

Језичка стварност и дијалекатска мапа Србије, премда још увек немамо довршен дијалекатски атлас српског језика којим би се уписала и говорна подручја српских мањина у суседним државама, међутим, сведоче о претрајавању диглосије.⁷ За сада се о диглосији у савременом српском језику врло мало расправљало из теоријског угла. Павле Ивић појашњава да је реч о стању када се једно друштво служи

⁶ „Диглосијска ситуација код Срба била је присутна вековима. Посведочена је већ у сачуваним српским споменицима с краја XII века, а била је присутна и у време када је српскословенски језик замењен рускословенским (од 1726. г.), као и у периоду коришћења славеносрпског, хибридног језичког феномена, као књижевног језика (од почетка друге половине XVIII века). У овом 'језичком конгломерату', у који су улазиле како речи из рускословенског, српскословенског, руског језика, тако и западноевропске позајмљенице, наставио је да постоји и српски народни језик у писаној форми (Повеља бана Кулина из 1189. г. најстарији је споменик писан српским народним језиком), али сада у књижевнојезичкој функцији, са изразима и лексиком која српском народном језику није била својствена. Ова 'проширена функција српског народног језика указује на непрекидност употребе овог језика у писаном виду код Срба' и представља својеврстан почетак борбе против диглосије. Славеносрпски језик у српској средини одликовало је стално посрбљивање, које је коначно крајем прве половине XIX века довело до формирања данашњег српског књижевног језика екавског изговора и до уклањања диглосије, а процес демократизације и секуларизације српског књижевног језика довршен је Вуковом победом.” (<https://www.lingvistickitermini.rs/pojmovnik/diglosija/>)

⁷ Осим што се дефинише као појава двојезичности, диглосија је и термин који означава постојање два социолошки-функционална различита језика у истој средини (књижевни језик и колоквијални језик на средини између књижевног језика и дијалекта) или два књижевна језика у исто време. Амерички лингвиста Ч. Фергусон 1959. диглосију дефинише као употребу двају варијетета једног језика, разликујући „високи” (стицао се образовањем) и „ниски” идиом, док Џ. Фишман 1972. проширује појам на два језика, задржавши статусну поделу. Усп. Ferguson, Ch. Diglossia. 2003. *Sociolinguistics: The Essential Readings*. Eds. Ch. Bratt Paulston; G. R. Tucker. Blackwell Publishing. 345–358; Fishman, J. A. 2003. Bilingualism With and Without Diglossia; Diglossia With and Without Bilingualism. *Sociolinguistics: The Essential Readings*. Eds. Ch. Bratt Paulston; G. R. Tucker. Blackwell Publishing. 359–366.

услед функционалних услова двама системима истог језика, од којих један има статус узвишеног, а други нижег стила изражавања (Ивић 2001). Татјана Трајковић образлаже како диглосија „у живом говору веома лако 'клизи'", стога је дијалектологу тешко „потврдити њено постојање”, али да јој се пажљивом методологијом анкетирања може приступити (Трајковић 2013: 549–561; 2017: 167–178). Такође, усложњена политичка ситуација на простору Косова и Метохије након 1999. године диглосију чини изразито комплексним социolingвистичким, етнолингвистичким, лингвокултуролошким, психолошким, али и геополитичким проблемом. Митра Рељић, пратећи диглосијални расцеп косметске славофоне популације, говори о језичкој мимикрији, страху од стигматизације (Рељић 2010: 171–188), а Биљана Сикимић напомиње да је косовско-метохијски простор, где влада „општа диглосија”, доживео драстичне промене у „језичком пејзажу” услед језичког империјализма, чиме се постављају додатни захтеви изучаваоцима језика на овим просторима (Сикимић 2010: 143–152). Изучавање диглосије и научно расветљавање њених аспеката у савременом српском језику стоји на супрот језичким предрасудама о потчињеном положају дијалекта спрам стандардног језика, односно према појединим покушајима језичке хегемоније не само према дијалектима већ и – како бележе Марио Лигуори, Милан Ајџановић и Павле Секеруш – према „једној од две изговорне норме самог стандардног језика – оној (и)јекавској”, „што је заиста реткост у европским и светским оквирима” (Лигуори ет ал. 2020: 259–274).

У погледу односа диглосије и књижевне праксе с једне стране и канона с друге, њен феномен уско је везан за дијалекатску књижевност која настаје седамдесетих година 19. века, у епоси реализма после акцептуације вуковског модела књижевног језика. Након успеха Стевана Сремца и Борисава Станковића, дијалекатска књижевност, диглосивност у писму губи на значају почетком 20. века услед нормативистичког приступа А. Белића,⁸ обликовања „београдског стила” и Скерлићевих

⁸ А. Белић у тексту „Београдски стил” поводом Вукове реформе пише: „велика је територија наше земље, по језику своме, могла учествовати у грађењу књижевног језика. Свима је познато да само наш књижевни језик има своје 'дијалекте'! Још је Караџић допуштао да наш књижевни језик може бити јужног,

критика станковићевског стила (в. Милановић 2008: 41–52). Међутим, на ново поимање стилистичке норме у лигвостилистици, односно њено разједначавање са појмом граматичке норме започето још у Белићево време, реаговали су приповедачи *стварносне прозе*, али и песници у другој половини 20. века: Драгослав Михаиловић (*Кад су цветале тикве*, 1968; *Петријин венац*, 1975), Матија Бећковић („Рече ми један човек”, 1970), Видосав Стевановић (*Нишчи*, 1971), Иван Ивановић, Мирослав Јосић Вишњић, Радован Бели-Марковић, Иван Негришорац, Мирослав Цера Михаиловић и др., чиме су разнолики елементи језичке диглосивности допринели разногласју поетичких модалитета и стваралачких поступака у српској књижевности 20. века.

3.

Иако је присуство диглосије у језичком пејзажу Србије зачуђујуће аглосално у савременом дискурсу лингвистичког појмовника, али и унутар важеће језичке политике у српској култури, оно се не може изоставити у разматрању књижевне историје, а ни књижевне савремености Старе/Јужне Србије. Јер, диглосивност у дијахронијском луку од успостављања писмености и продукције првих књижевних дела на тлу Старе Србије, преко међуратног периода⁹ до конституисања македонског језика и македонске књижевности, који премда признати, остају унутар званичне парадигме српско-хрватског језика, претрајава као истрајна дискурзивна напетост између маргине и централишућих кул-

источног и западног изговора. Тиме је признавао да је на великим просторијама наше земље народни језик *толико сличан* да може, са минималним допуштеним разликама у изговору и писању само једнога гласа, послужити као основица свега књижевног језика нашег. Дакле, велики део Србије (*Шумадија и цела северозападна и југозападна Србија*), Црна Гора, Босна и Херцеговина, готово цела Далмација, Хрватска јужно од Купе, Славонија и цела Војводина могле су непосредно учествовати у стварању тога језика” (Белић 2018: 32; истакла А. П.). Непосредно учешће у стварању књижевног језика, дакле није предвиђено дијалекатским зонама које одступају од сличности: југу и истоку Србије.

⁹ „Период између два светска рата посебно карактеришу писци који су писали на више језика.” (Цветановић 1997: 18)

турно-књижевних пракси која изнутра, видећемо, дезинтегрише недистантну присутност јединствене књижевне заједнице. Диглосија и билингвизам стога нужно одређују двоструку припадност аутора: македонских писаца који пишу (и) српским језиком или пак објављују у Србији, ондашњој Југославији, али и положај српских писаца на територији садашње Северне Македоније. Да ли је њихова дводомност истовремено и питање немогуће књижевне заједнице, вишеструко прецеане историјским менама?

Када су учесници Четвртог конгреса Савеза Књижевника Југославије, одржаног од 15. до 17. септембра 1955. године на Охриду, упитани „Зашто се не познајемо?“, један од испитаника, Иво Андрић, је редакцији НИН-а одговорио како је за блискост југословенских република неопходно повећати број превода и ангажовање културних упосленика.¹⁰ Да то, међутим, неће бити довољно сведочи напомена Владе Урошевића, македонског писца и академика, али и преводиоца на српски језик и књижевног критичара који је неколике есеје посветио Миловану Глишићу, Миодрагу Павловићу, Ивану В. Лалићу, у тексту „За едно пошироко сфаќање на националната култура“ да је сарадња између „југословенских култура један чиновнички посао, конвенција која мора да се испуњава, *некакав ритуал*, а не природна потреба, начин живљења“ (Урошевић 1989: 95; истакла А. П.). С овим у вези занимљива је позиција Митка Маџункова чији је стваралачки рад започет у Београду¹¹ и објављивањем приповедачких збирки на српском језику: *Чудан сусрет* (Београд, 1970; Скопље, 2010), *Убиј говорљивог пса* (Београд, 1973; Скопље, 1988; награда Исидора Секулић), *Међа света* (Београд, 1984; Скопље, 1985. и 1990), роман *Кула на брду* (Београд, 1980; Скопље, 1981. и 1999). Коначно, он је и састављач двотомне антологије

¹⁰ Одговори писаца штампани су у 247. броју недељника *НИН*, 25. септембра 1955. године.

¹¹ „Своје готове радове слао сам у Македонију, али они тамо нису штампани. Тако, прво вежбе ради а затим све озбиљније, почео сам да пишем и на српском. [...] Моја матична средина није показала особитог разумевања за моје почетке у књижевности.“ (Маџунков 2008: 441)

Приповетке о Београду из 1978. године. О двојној припадности, двојезичности која је „у суштинској вези са маргиналношћу” (Маџунков 2008: 439), писац се и сâм изјашњава:

На психолошком плану, она одаје амбивалентност, а на спољашњем плану указује више на разлике, него на сличности. Она је пре усамљеност него заједништво.

[...] Мало је правих, чистих примерака двојног припадништва, са припадањем двама језицима, двама културама, па и двама државама. То су уједно и најбољнији примери. Заблуда двојезичности је можда налик на заблуду југословенства, стварање заједништва преко доминантног језика. (Маџунков 2008: 439–440)

Аутор поставља и питање како историја српске књижевности третира писце „македонског порекла који су писали искључиво на српском језику. Да ли је то однос себе и другог, или искључиво себе и себе, у (не)заштитеним односима туђе средине?” (ибид.). Остаје, међутим, кобно недоречено који су то писци и на којем се дискурзивном месту обликује порекло, да ли самом књижевном делатношћу или пак потоњим процесима рецепције и геополитичке раздеоце места рођења. Не може, наиме, бити истоветна позиција Косте Абрашевића, једног од тројице зачетника старосрбијанске књижевности (Цветановић 1997: 15) и Анђелка Крстића који потичу са Охрида, али пишу српским језиком (уп. Костадиновић 2010: 9–25; Тодоровски 2008: 5–20), те Милутина Станчића и његових скорашњих *Записа из Македоније* и, на пример, случај Сталета Попова који књижевну каријеру започиње у Лесковцу и Крушевцу тридесетих година 20. века, пишући на српско-хрватском, да би након Другог светског рата писао само на македонском, те македонског песника Богомила Ђузела рођеног у Чачку, чији су књижевни почеци такође везани, попут Маџункових, за ширу, југословенску књижевну сцену.¹² Најзад, да ли је просторност *своје* и *туђе*, разделница

¹² У приступној беседи Македонској академији наука и уметности „Поезијата и јас” Б. Ђузел се присећа околности штампања првог манифеста у македонској књижевности објављеног на српском у новосадским *Пољима*: „Таа стана, изгледа, и мојата најепски наративна песна што сум ја написао, според манифестот *Епското на гласање*, што дојде како резултат на најавеното мое поетско искуство, а беше потпишан и од Радован Павловски, кој веке ги пишуваше

између *ми* и *других* формирана под ауторитетом чврстог знања или је пре продукт сахарске т(р)опологије, тропологије променљивих облика, потичући управо из „зоне окултних нестабилности у којој народ обитава” (Baba 2004)? Још је Андрић 1924. причом „У Мусафирхани”, првом од девет приповедака „о Турцима и нашим”, како је назначено у краткој напомени за књигу *Приповетке* (Београд: СКЗ), насупрот непомирљивом свету верских разлика поставио мисао фра Марка Крнета да „има мјеста за све и сваког, на овој лађи Господњој, јер он не мјери ни аршином ни оком” (Андрић 1924: 15). Но, *ова* лађа Господња, свет упризорен као пустоловна пловидба Божије барке, инклузивистичке мисије, али неумољиве ексклузивности (Sloterdijk 2014: 249), недовољна је. Биће потребна молитвена реч за душу туђина у вечности, „ма гдје била да била” (Андрић 1924: 17). Андрићевска љубав према ближњем, онакву какву је андрићевство не познаје, стога не само да надвладава колосалну хришћанску визију апсолутне куће-барке, већ упозорава да ће она, ако човек држи до ње, увек пребивати у искораку изван идентитетског оквира, у месту где се историјски не може бити, које се не може сазнати, али које јој једино припада по/етиком одговорности за другог. Уосталом, Масимо Качари на страницама *Геофилозофије Европе* доказује сву узалудност, историозофску погубност и повесну идолатрију разумевања заједништва на тлу Европе унутар претпоставке хомогене једнакости:

Наши језици 'представљају' једну заједничку домовину. И представљају је у истини као таквој. Они стварају једну заједницу ка њој: заједницу одсуства. Заједницу апсолутних различитости, која управо у мноштву својих имена виде траг или фрагменте заједничке домовине [...]

(Качари 2010: 128)

своите уникатни поеме. Така таа песна и се појави, заедно со манифестот отпечатен на централно место во новосадскиот литературен весник *Поља* (во преводот на српски од В. Урошевиќ), откако беше одбиен да се објави во *Разглед* – кој и да го беше сторил тоа само ни направи услуга зашто манифестот ни ги отвори можностите за објавување низ цела тогашна Југославија... Набргу поетем „Ножот на убавината” се појави на насловната страница од *Перспективе*, новото љубљанско списание на поетот Дане Зајц и критичарот Тарас Кермауер (во превод на словенечки од Вено Тауфер)...” (Ѓузел 2015: 255).

Наше је сво питање заправо у овоме: може ли књижевна историографија књижевности Старе Србије и српско-македонских односа, коју смо грубо скицирали у претходном делу рада, артикулисати приговор о културно-језичким *разноликостима* као блискости / недостижном заједништву или се пак њен учинак користи или штете за књижевни живот може надокнадити другачијим приступом, приступом књижевне историје и херменеутике књижевноисториографске свести? Говорећи о српско-македонским везама, М. Маџунков признаје:

било би, тако, више него занимљиво проучавати лексику и синтаксу оних писаца за којих се зна да су пореклом из Македоније. Било би такође интересантно проучити македонско-цинцарског живља на формирање београдске чаршије, па самим тим и културе. (Маџунков 2008: 433)

И заиста могло би се поље истраживања померити и ка нешто деликатнијим, геокритичким испитивањима порекла књижевног писма. На пример, откуда потичу лексеме Момчила Настасијевића, ствараоца о којем ће А. Белић оставити оштар, негативан суд,¹³ попут оних из стихова *Седам лирских кругова*: „тамна ме земља печила”, „топал сам ћув”, „Субота, мори ме туга / прислужи мамо”, „неситом – утол мрење”? Осетљивост на циркулацију културолошких кодова и порозност граница сопствене културе као делезовска детериторијализација језика, знака у расејању, тек треба бити књижевнотеоријски промишљена у векторима двоједне тамновилајетске семиосфере, односно на путањама *културне свести* без наметнутог лингвистичког диктума чистунства како је дефинисао Момчило Настасијевић.¹⁴ Херменеутички обухват дисеминације у деридијанском, али и у смислу Хомија Бабе који

¹³ В.: Белић, Александар. 2018. *Насиље над језиком. Александар Белић, српски лингвиста века*. Књ. 3. *Александар Белић и 'београдски стил'*. Филолошки факултет Универзитета у Београду – Међународни славистички центар. Београд. 37–42.

¹⁴ У есеју „О нашем књижевном језику” М. Настасијевић, чија је породица пореклом са Охрида, бележи: „Данас, када је сваком иоле далековидијем јасно да се основа нашег књижевног језика мора проширити, и можда до опште јужнословенског, грех је, а и одговор донекле, људима који пишу по урођеном позиву, и који су у дубљем односу са стварношћу но остали, постављати пуританске бране на путу којих их води њихова културна свест, а још више њихов нагон

нацију промишља као фундаментални облик наративног писања, међутим, подразумева и да се сами дискурзивни процеси повежу са територијом и просторношћу. Такво повезивање за књижевнотеоријску мисао би морало ићи мимо башларовске топофилије, бесконачно удаљена од фигуре другог, али и имаголошке перспективе, која уместо интеракције погледа нуди биполарно ригорозну, епистемолошку и аксиолошку подвојеност, ка геопоезици и геокритичком мишљењу језичких крајолика и геоимагинације само/припадности. Односно, не само ка концептуализацији фундаменталне мобилности људских простора и културних идентитета, већ онтолошки и онтички дубље – на учешће писма у мапирању, продукцији простора и националних пејзажа.

Отуда само т(р)ополошко нијансирање старосрбијанског простора, на „непријатно лепом Балкану”, како је записао Д. Михајловски, у херменеутичком луку од места нечитљивих знакова које Нушић налази обилазећи Охридско језеро,¹⁵ преко појаса нечисте крви Б. Станковића, које је *тамо* у Турској, иза манастира Прохора Пчињског, расплиће се у културној и широј јавности у више праваца. Најпре, од изразито негативне слике Д. Васића југословенског Југа као „југословенског Сибира”, „обетоване земља за новинарство”, тако мрске Р. Драинцу,¹⁶ преко путописних адорација средњовековне архитектуре и фрескопи-

да измењеном реду ствари даду даљег духовног корелатива, даљег израза.” (Настасијевић 1991: 99)

¹⁵ „Старине охридске чекају и вреднијег и спретнијег од мене, јер ја сам забележио само колико сам умео, а то није све, а није ни много.” (Нушић, Бранислав. 1894. *Крај обала охридског језера*. Државна штампарија Краљевине Србије. Београд. стр. 72).

¹⁶ Р. Драинац за 56. број *Правде* у путописном тексту „А овде је сасвим треће! Гола играчица у порти Светог Наума” бележи: „Јавност је навикнута да је Јужна Србија обетована земља за новинарство, тј. за оно што француске публицисте називају 'великом репортажом'. Нећемо да улазимо у то колико су догађаји ишли у прилог овом стеченом убеђењу; задовољићемо се констатацијом да је задњих година кроз Јужну Србију прошло стотине страних новинара, сви без изузетка са једним циљем, да својим амбицијама, често маскираним хуманистичким анкетарством, нађу подесан материјал [...] Ми врло добро знамо колико западне народе боли неки поремећај у свету.” (Драинац 1933: 5)

сања Југа Станислава Кракова, заузимање С. Винавера за силазак књижевне Србије у психологију народа и мистику јужног поднебља, до самих обала македонских језера „над којима лете утве златокриле”¹⁷ на супрот лажном национализму, па до голе *Македоније* Растка Петровића из приче „За Кическое, за Македонское”. Поетичка интервенција Растка Петровића из 1921. године учинила је, наиме да опросторавање Старе Србије постане не само каталошко-путописни попис опозитних слика, већ сведочанство о промени унутар самог знака – о реторско-онтолошком изласку на чистину приповедачке имажинације и језика. Својом причом Р. Петровић, пише Александар Јерков у *Истини (српске) књижевности*, смело обликује „нешто посебно важно и деликатно, нешто што се готово не сме и не може рећи” (Јерков 2023: 282). Између завађених страна, Бугара и Срба у надметању за македонску душу, Растко налази начин да исприповеда „неуралгичну историјску ситуацију” како је у „животу *браће* дошло до разорне *македонске* мржње”, „светлије нег љубав”, која једина преостаје. „Ништа боље, вредније и значајније није могао да напише почетком двадесетих година прошлог века” (ибид. 287; ауторско истицање), закључује А. Јерков.

Растково самосвојно разумевање македонске природе потврђује се и у завршним речима приче: „Страшна је то земља, али и дивна Македонија. Рекло би се неки зверињак, али и поезија ту пева тиха. [...] Не знаш ти шта је земља Македонија” (Петровић 2019: 203). Али како ослухнути њено тихо певање – *номос* земље у оном чистом етимолошком значењу пашњака, који треба праведно расподелити, када одсуство правичности и Закон њеног наратива трајно одсуствује знаковитошћу? Незнање о томе шта *јесте* Македонија херменеутички клизи у простор нагости знака, у време пре означавања – *празну* *лиминалност* из које ће тек настати национална *кажа*. Међутим, трагичне судбине јунака А. Крстића, Т. Смиљанића Брадине, Д. Михајловског и њихова снажна укореењеност у простор, говоре оно што постколонијалне студије делом затирају – право на име као повесно и личносно упориште. „Право наше

¹⁷ В.: Винавер, Станислав. 2012. Скерлић и Бојић. *Чардак ни на небу ни на земљи: есеји и критике о српској књижевности*. Дела књ. 6. Ур. Теших, Гојко. Службени гласник. Београд. 90–120.

народносно име нисмо знали, јер су нам га затрли Агарјани. Чак смо неки били и навикли да се зовемо оним погрдним именом 'каурин' или 'ђаур', како су нас Агарјани звали.”, казује приповедач у Смиљанићевој причи „Борба за народност” (Смиљанић 2022: 34), док се у *Трајану* име Србин појављује као крштено, лично име у какофоничном низу.¹⁸ Агонизам живог садашњег времена, дакле потиरे стабилизацију референта историјског сећања који би био упоришна тачка опредељења припадности грчкој, бугарској, српској или пак македонској нацији, те херменеутика „овоземног”, државотворства и нације измиче стабилној форми, претачући се у перформативни чин изнова уписиваног и постављаног знака питања.¹⁹ Равул у *Дијаковој смрти* Д. Михајловског коначно земљу проглашава народом,²⁰ свестан нестабилности друштвено-историјских заједница. И док је повесни пут до имена нације и суверености крвав и тегобан, књижевна имагинација је непосредна, она као суплемент културном означавању, картографисању и симболичкој формулацији друштвено-политичког ауторитета дарује тихост посебне,

¹⁸ „– Како, зар у Битољу и околини нема Срба? пита га Дојчин зловољно, а помисо му на оне од преко где подсмешљиво гледају овамо, и нешто ћуфоре.

– У Битољу не знам, а у селу Лисолају има један име му је Србин.

– Како име му је „Србин”?

– Тако га крстил поп.

– Како га крстил поп?! – узнемирава се Дојчин и загледа старца да ли говори истину, или и он из заједања.” (Крстић 1932: 69–70)

¹⁹ На трагу перформативног карактера нације и њених дискурзивних паралитерарних пракси писања могло би се сагледати и кривотворено издање *Трајана* из 1954. године (Нови Сад: Братство-јединство) које је филолошки, текстолошки фалсификат у односу на оригинално прво издање из 1932, почевши од самог наслова (*Trajan: roman iz života makedonskih pečalbara*), преко приређивачког настојања да се у романескно ткиво упишу трагови македонског национализма тамо где их приповедачка имагинација није оставила, до уклоњене завршне сцене у којој се појављује краљ А. Карађорђевић. В.: *Трајан*. Скопље. „Немања”, задужбинска штампарија Вардарске Бановине; *Trajan: roman iz života makedonskih pečalbara*. Novi Sad. Bratstvo-jedinstvo. 1954.

²⁰ „Земља је порекло! Земља је мој народ, некадашњи, садашњи и будући! [...] Ја сам пород ове земље! Облик овог исконског предела! Квази-Словен, префарбан Индоевропљанин, хришћанин на проби, дијак у искушењу, Линкестинанац и отворен и чврст за нове нападе неког новог Бардиља, или османског султана, или новог облика старе познате вере! Ја сам Македонац!” (Михајловски 2011: 76–77)

метафизичке врсте. Управо трагом такве тихости имагинативног мишљења, које ће знање заједништва засновати у мери херменеутике отворености, гестом разумевања, ступа дело Милорада Павића, његов поглед Византинца на јужне ободне српске литературе у којој је могуће прелазити из прича у причу, као што то чине јунаци Милорад Павић и Влада Урошевић у приповетки „Вечера у крчми *Код знака питања*”.

Није акциденталност, већ промисао дубоке књижевноисторијске свести романа и симболичког осмишљавања, ни то што се мисао главног јунака о могућности додире у *Унутрашњој страни ветра* развија на обалама Охридског језера, пред прастаром Богородичином иконом из Пелагоније. Икона се сахрањује, али Леандар успева да види њену представу, пропративши *непрекидну* линију додире, круг „између човека и његове руке, детиње пете, дојке женине и њеног погледа, који се враћао на човека” (Павић 2002: 26). Сместивши приказ унутар графеме грчког слова тета Θ, „јединог слова које је научио” Леандар, приповедање утире пут ка фрагментима заједничке домовине у византијској словесности, али ће читаоцу остати и деликатан траг књижевноисторијског сећања на Трајана, на простор поткрепе и спокојства.²¹ Отуда је питање размицања географије фикционалног света и географске карте питање дубине културноисторијске свести и херменеутичког чина – способност промишљања заплета имагинације, писма и геограског/политичког простора.

Загледани у Павића, у чудесност археологије његовог приповедачког умећа, остављамо уместо закључка могућност да исписивање јужних граница српске књижевности у светлу српско-македонских односа, *далеке слике* Старе Србије (уп. Бојанић Ђирковић 2024: 118) буде испис додире, запис ближњих, оних који се захваљујући блискости у очигледности, а не у аргументима националне митографије и дневно-

²¹ „– Није ли онај узео слику копију са оваквог положаја мајке и детета да их оживи у боји на тврдој штици која столећима постоји на десној страни храмовних двери да се пред њоме потиру малодушност небројенима и улије нада за истрајност и поуздање?! Не оживљавају ли преко њих милиони душа бескрајне висине, где нико не зна шта постоји, и они им доносе души освежавајуће поткрепе и спокојство?...” (Крстић 1932: 357), пита се Трајан пред одлазак у рат, препознајући у својој жени са дететом иконику представу Богородице.

политичке фрагилности, могу *прецизно разликовати*, јер „немогуће је ближњег помешати с неким и асимилирати га” (Качари 2010: 128). Немогуће је.

Допринос књижевнанаучне артикулације јужних граница српске књижевности, методолошки усложњене диглосијом, билингвизмом, те целокупним историјским регистром међунационалне блискости српске и македонске литературе, али и друштвено-политичком раздеобом од 19. до 20 века, књижевна историја би могла узети с резервом, будући да су многа питања о њеној књижевној продукцији, језику, али и о (ри-туалној) природи југословенске књижевне заједнице, остала прећутана и нерешена. Но, како се промишљање рубних зона националних књижевности отвора унутар сâмог чина реинскрипције граничног простора, тако се предмет истраживања дискурзивно премешта од књижевних историја ка књижевним географијама, геопоетичким и геокритичким истраживањима. У том померању се књижевнотеоријска поставка С. Кораћа о двострукој припадности / дводомности аутора указала посебно методолошки агилном и аналитички подстицајном за свеобухватно проучавање јужнословенског књижевног наслеђа и процеса његове ре/актуализације.

Наиме, захваљујући Кораћевој концептуализацији интердискурзивних и интрадискурзивних линија оспољавања књижевноисторијске припадности националној књижевности ван матице, могуће је избећи грубост теоријске ексхумације простора Старе/Јужне Србије. Књижевноисториографска свест, у том случају, не губи из вида геопоетичке амбивалентности *старосрбијанске литературе* – динамизам њених граница као двоструко порозне маргине националних простора и књижевних језика (српског и македонског). Прецизније, књижевност са простора Старе/Јужне Србије, те њени тополошки трагови на хоризонту потоњег географског/историјског ишчежавања, као самосвојни књижевноисторијски ареал и, делом специфичан дискурзивни, културно-политички, друштвеноисторијски и социолингвистички остатак из пресека двеју националних текстуалности, нуди писање у луку од А. Крсти-

ћа, Т. Брадине до Р. Петровића, М. Павића и Д. Михајловског које је речитије, али и ћутљивије спрам централишућих наратива и норматива књижевне историје. Њено сведочанство, запис о живом животу на испреплетаним и дис/континуираним путањама националних пејзажа, књижевних и језичких политика, вредно је подсећање и српској и македонској култури на простор словесног заједништва – драгоценост његове херменеутичке и научне афирмације.

Извори

Андрић, Иво. 1924. *Приповетке*. Српска књижевна задруга. Београд.

Крстић, Анђелко М. 1932. *Трајан*. „Немања”, задужбинска штампарија Вардарске Бановине. Скопље.

Михајловски, Драги. 2011. *Дијакова смрт*. Прев. Биљана Андоновска. Архипелаг. Београд.

Pavić, Milorad. 2002. *Unutrašnja strana vetra ili Roman o Heri i Leandru*. Dereta. Beograd.

Петровић, Растко. 2019. За Кическое, за Македонское. *Сабрана дела Растка Петровића I*. Пресинг. Младеновац.

Смиљанић Брадина, Тома. 2022. *Из Македоније: приповетке*. Центар за српске студије – СПОНА. Бања Лука – Скопље.

Литература

(Баба 2004 =) Bhabha, Homi K. 2004. *Smeštanje kulture*. Prev. Rastko Jovanović. Beograd: Beogradski krug.

Белић, Александар. 2018. „Београдски стил”. *Александар Белић, српски лингвиста века*. Књ. 3. А. Белић и „београдски стил”. Филолошки факултет Универзитета у Београду – Међународни славистички центар. Београд. 31–49.

Бован, Владимир. 1997. Српски писци са Косова и Метохије у другој половини 19. и првој половини 20. века. *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата: зборник радова*. ИКУМ. Београд. 31–51.

Бојанић Ћирковић, Мирјана. 2024. *Живот је жив. Ка новим читањима дела Анђелка Крстића*. Народна библиотека „Раде Драинац”. Прокупље.

Ѓузел, Богомил. 2015. Поезијата и јас (Пристапна беседа). *MANUскрипт / MANUscript* 1–2. МАНУ. Скопје. 255–263.

<https://manu.edu.mk/wp-content/uploads/2017/03/Manuskript.pdf>

Ивић, Павле. 2001. *Српски народ и његов језик*. Издавачка књижарница Зорана Стојановића. Сремски Карловци – Нови Сад.

Jerkov, Aleksandar. 2023. *Istina (srpske) književnosti. Metasholia*. Alnatros. Beograd.

Качари, Масимо. 2010. *Геофилозофија Европе*. Прев. Жељко Ђурић. Plato. Београд.

Лигуори, Марио; Ајџановић, Милан; Секеруш, Павле. 2020. Прилог о језичким предрасудама на италијанском и српском говорном подручју. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* књ. XLV–1. 259–274.

Матић, Александра. 2023. *У огледалу искони (прилог расткологји)*. ФИЛУМ. Крагујевац.

Marinković, Dušan. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća. Otpor institucionalnoj asimilaciji*. Zagreb: SKD Prosvjeta.

Маџунков, Митко. 2008. На маргинама српско-македонских књижевних веза или о двојној припадности. (Једно појединачно искуство).

Српско-македонске културне и књижевне везе: зборник реферата са међународне научне конференције одржане у Нишу од 15. до 17. новембра 2007. Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу. Ниш.

Милановић, Александар. 2008. Напомене о дијалектима у српској књижевности. *Дијалекти и српска књижевност*. Ур. Михаиловић, Мирослав Ц. Књ. заједница „Б. Станковић”. Врање. 41–52.

Михаиловић, Драгослав. 2008. Погрешна језичка политика. *Дијалекти и српска књижевност*. Ур. Михаиловић, Мирослав Ц. Књижевна заједница „Б. Станковић”. Врање. 7–13.

Митропан, Петар А. 1936. *Први интелектуалци на Југу. Коста Групчевић*. Штампарија „Јужна Србија”. Скопље.

Николић, Ненад. 2015. *Проблеми савремене књижевне историје*. Академска књига. Нови Сад.

Радић, Првослав. 2001. Из историје српског питања у Македонији. Културолошки аспект. *Balkanica XXXII–XXXI*. 227–253.

Рељић, Митра. 2010. Типови диглосије у савременој језичкој пракси славофоне косметске популације. *Зборник радова са пројекта Истраживања српског језика на Косову и Метохији*, књ. 2. Ур. Букумировић, М. Филозофски факултет Универзитета у Косовској Митровици. Косовска Митровица. 171–188.

- Урошевић, Влада. 1989. За едно пошироко сфакање на националната култура. *Погледи: списание за општествени прашања* 25/1, 95–98.
- Сикимић, Биљана. 2010. Лингвистичка реалност Косова: диглосија и језички империјализам. *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу* (30–31. X 2009), књ. 2. ФИЛУМ. Крагујевац. 143–152.
- Слијепчевић Бјеливук, Светлана ет ал. 2023. *Појмовник српских лингвистичких термина*. Прометеј. Нови Сад.
<https://www.lingvisticitermini.rs/>
- Sloterdijk, Peter. 2015. *Sfere II. Globusi*. Prev. Petar Zec. Fedon: Beograd.
- Стојановић, Мирољуб. 2008. Историјска условљеност српско-македонских културних и књижевних веза. *Српско-македонске културне и књижевне везе. Зборник реферата са међународне научне конференције одржане у Нишу од 15. до 17. новембра 2007*. Филозофски факултет у Нишу. Ниш. 9–47.
- Трајковић, Татјана. 2013. Ситуациона употреба стандарда код носилаца дијалеката. *Годишњак за српски језик* 13. 549–561.
- Трајковић, Татјана. 2017. Диглосија у српским дијалектима – степен испитаности. *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са XI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу* (28–29. X 2016). *(Српски) језик у комуникативној функцији*, књ. 1. ФИЛУМ. Крагујевац. 167–178.
- Цветановић, Владимир. 1997. Основне одлике и развој књижевности Старе Србије крајем деветнаестог и почетком двадесетог века; Новија књижевност Старе Србије до 1918. и књижевност Јужне Србије до Другог светског рата. Е-лаборат пројекта. *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата: зборник радова*. Ур. Цветановић, Владимир. ИКУМ. Београд. 11–20; 263–269.

KNJIŽEVNA ISTORIJA I KNJIŽEVNA SAVREMENOST KOD ZNAKA PITANJA: O JUŽNIM GRANICAMA SRPSKE KNJIŽEVNOSTI

Sažetak

Na temelju metodološko-interpretativnog rada S. Koraća u referatu postavljamo pitanje srpsko-makedonskih književnih veza kao pitanje dis/kontinuiteta, re/teritorijalizacije književnoistorijskog mišljenja srpske književnosti. Počevši od konfiguracije toposa Stare Srbije, Makedonije u delima srpskih pisaca 20. veka, preko književnog opusa srpskih pisaca u Makedoniji (K. Abrašević, A. Krstić), ali i makedonskih

rođenih na tlu Srbije ili onih koji su objavljivali, stvarali na srpskom jeziku (B. Đuzel, M. Madžunkov), promišlja se o diskurzivnim obrisima ne/moguće dvojedne književnoistorijske sfere, oblikovane diglosivnošću, bilingvizmom i dvadesetovekovnim procesima istorijsko-političke preraspodele. Najzad, kako ostaje opravdano pitanje koliko je štete, a koliko koristi književne istorije za život (književnosti), na primeru stvaralaštva R. Petrovića, D. Mihajlovskog i M. Pavića analiziraćemo elemente poetike književnoistoriografske svesti, arheologije srpsko-makedonske t(r)opologije zajedništva koja nas iznova vraća pitanjima porekla i prepočinjanja u pismu – međusobnom slovesnom dodiru.

Ključne reči: srpska književnost, makedonska književnost, istorija književnosti, književna istorija, dvostruka pripadnost, diglosija

LITERARY HISTORY AND LITERARY PRESENT IN SIGN OF QUESTION: ON THE SOUTHERN BORDERS OF SERBIAN LITERATURE

Summary

Based on the methodological and interpretative work of Stanko Korać, this paper raises the issue of Serbian–Macedonian literary relations as a question of dis/continuity and re/territorialization of literary-historical thinking in the context of Serbian literature. Beginning with the configuration of the topos of “Old Serbia” and Macedonia in the works of 20th-century Serbian writers, and moving through the literary output of Serbian writers in Macedonia (such as K. Abrašević and A. Krstić), as well as Macedonian authors either born in Serbia or those who published and created in the Serbian language (e.g., B. Gjuzel, M. Madžunkov), the paper reflects on the discursive contours of a (non-)viable dual literary-historical sphere, shaped by diglossia, bilingualism, and twentieth-century processes of historical-political redistribution. Ultimately, considering the ever-relevant question of whether literary history is more harmful or beneficial to the life of literature, the paper analyzes, through the example of M. Pavić’s *The Inner Side of the Wind*, elements of a poetics of literary-historiographical consciousness—an archaeology of Serbian–Macedonian (t/r)opologies of togetherness that returns us to the fundamental questions of origin and renewal in writing—through mutual textual contact.

Keywords: Serbian literature, Macedonian literature, literary history, literary historiography, dual affiliation, diglossia

Растко Лончар

Докторске студије

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Гимназија „Јован Јовановић Змај”, Нови Сад

УПОТРЕБА ЕКАВИЦЕ У ХРВАТСКОМ МЕЋУРАТНОМ ПЕСНИШТВУ ПРЕМА ПРЕГЛЕДИМА ХРВАТСКЕ И СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Prethodno priopćenje

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.19>

Рад је конципиран као увод у ширу анализу употребе екавице у хрватској књижевности међуратног периода. Главни циљ је стицање увида у начине сагледавања и тумачења овог феномена у изабраним прегледима историје хрватске књижевности (С. Јежића, М. Шицела, Д. Јелчића, И. Франгеша и С. П. Новака) и у једном прегледу историје српске књижевности (Ј. Деретића), а на примерима песништва В. Черине, А. Б. Шимића, У. Донадинија, М. Крлеже, Г. Крклеца, Т. Ујевића, С. Миличића и других. Систематизацијом различитих приступа појави употребе екавице у делима ових песника и поређењем са чињеничним стањем, настојимо да допринесемо тумачењу развоја хрватске и српске књижевности и њихових односа.

Кључне речи: екавица, хрватска књижевност, међуратна књижевност, модерна, српска књижевност

1. Увод

Након распада СФР Југославије, књижевни историчари долазе до проблема разграничавања корпуса српске и хрватске књижевности, а како концепт „југословенске” књижевности никада није заживео, неопходно је почети са припремањем грађе за нове аспекте „оставинске расправе” између српских и хрватских историчара књижевности. У раду ћемо се посветити феномену употребе екавице у хрватском међуратном песништву, настављајући рад на питању које смо покренули на другом месту (Лончар 2023).

У овом раду ћемо истражити корене појаве екавског изговора штокавског наречја у хрватској књижевности, али само на примеру песништва – ради поштовања предвиђеног простора, и зато што су промене највидљивије у поезији. Покушаћемо да понудимо систематизацију и периодизацију појаве/губљења употребе екавице у песништву које припада (и) хрватској књижевности, а на примеру рецепције овог феномена у изабраним хрватским и српским књижевним историјама.

Појава екавице у хрватској књижевности у периоду између два рата до данас није систематично и обухватно истражена.¹ Покушаћемо да испитамо у којој мери се употреба штокавске екавице може посматрати (и) као поетички феномен, близак експресионизму. Проблем ћемо испитати на студијама С. Јежића (1944), М. Шицела (1971), Д. Јелчића (1977), Ј. Деретића (1983), И. Франгеша (1987), и С. П. Новака (2004), имајући у виду да се не ради нужно о непогрешивим, али свакако незаобилазним и почетним делима за истраживање обеју књижевности, која имају своју улогу у обликовању дискурса око њих.² За примере ћемо узети песнике доминантно везане за експресионистички покрет који су активни и у међуратном периоду: Черина, Шимић, Донадини, Крлежа, Ујевић, Крклец, Миличић и други. На крају рада ћемо понудити систематизацију преласка на екавицу и њено напуштање у различитим периодима.

2. Рефлексије о јату

Бечки договор (1850) је представљао прву већу иницијативу стварања заједничког књижевног језика Срба и Хрвата, а како је Краљевина Србија непосредно уочи Балканских ратова појачавала свој углед јужнословенског Пијемонта, српски и хрватски интелектуалци су наставили да траже основ заједничког језика.³

¹ На ово скреће пажњу Стјепан Бабић (Babić 2003) и у једној мери анализира Марко Самарџија (Samardžija 2012).

² У раду, као комплетнија, користимо каснија издања Д. Јелчића (1997) и Ј. Деретића (1996).

³ Више о српско-хрватским језичкополитичким односима тога времена в. нпр. у Јарошевић (2012).

Тако су, пред Први светски рат, у *Српском књижевном гласнику* објављени резултати Скерлићеве *Анкете о јужном или источном наречју у српско-хрватској књижевности* (1914),⁴ која се бави питањем какав би требало да буде будући „заједнички” језик. Анкета је послата српским, хрватским и словеначким писцима и научницима, а одговоре су послали њих тридесет и двојица. Већина је била за то да се екавица узме као основ новог стандарда.⁵ Наиме, од двојице анкетираних Словенаца, 18 Срба (са екавских и ијекавских говорних подручја), 11 Хрвата и једног „Србохрвата”⁶ – за екавицу се изјаснило 17 испитаника, за ијекавицу један. Од преосталих, један је био неутрално интониран, али инклинирајући ијекавици, четворица су „нагињали” екавици, док је потпуно неизјашњених по овом питању било девет.

Од укупно 18 српских испитаника, свих 12 „ијекаваца” је било за екавицу, чему су се придружили и „екавци”, док су хрватски „гласали” тако да су тројица подржали екавицу (сви из приморских крајева), један ијекавицу, а чак шесторица се нису изјаснили. Оваква „статистика” показује да су Срби „ијекавци” били склонији да се одреде за њима несвојствену рефлексију јата, пре него хрватски интелектуалци, иако ће после рата значајан број песника (и) хрватске књижевности објављивати песме (и) на екавици.⁷

Имајући на уму да узорак испитаника *Анкете* својим опсегом није био репрезентативан, у анализу теме крећемо са овом представом у

⁴ Скерлић, Јован. 1914. Анкета о јужном или источном наречју у српско хрватској књижевности *Српски књижевни гласник* Књ. XXXII, бр. 2, 16. јануар 1914.

⁵ *Анкету* узимамо само као илустрацију духа времена када је један део интелектуалаца тежио да, ишчекујући политичке промене, припремљен уђе у нову државну заједницу. Ово ће се стање, видећемо, променити након захлађења односа између Срба и Хрвата крајем треће деценије XX века.

⁶ Под овим мислимо на Милана Решетара, који је за разлику од свих осталих имена „сводљив” под обе категорије. Тиме не имплицирамо да је он био више „југоунитаран” од осталих.

⁷ Хенрик Јарошевич, који закључује слично (Јарошевич 2012: 26–29), наводи Павла Ивића, који сматра да резултати анкете нису аутентичан показатељ расположења у хрватским круговима, те да је далеко већи број неанкетираних био противан екавици (ибид. 29).

свести: пре рата, већина анкетираних и релевантних српских интелектуалаца је спремна да прихвати штокавску екавицу као стандард, док су у оквиру хрватске елите такву спремност показали углавном аутори са приморских простора.

3. (И)јекавско песништво

Једини историчар књижевности који у свом прегледу посвећује већу пажњу штокавском екавском питању (међу ауторима историја књижевности које су ушле у анализу) јесте Иво Франгеш, који пише: „sve što je bilo napredno i što je iskreno željelo jedinstven književni jezik i jedinstvenu književnost, počelo je pisati ekavski-latinicom, u duhu takozvane Skerlićeve ankete iz 1913. godine” (Frangesh 1987: 294), наводећи као примере Крлежу, Цесарца, Ујевића, Шимића, Цесарића, Крклеца „i tolike druge”. Након атентата у скупштини 1929. године, пише Франгеш, сви су почели изнова да пишу ијекавски. Ово је у извесној мери тачно, али треба сагледати потпуно чињенично стање.

Један од првих песника који је почео да објављује своје песме на екавици, а изворно је везан за хрватску књижевност, јесте Јосип Сибе Миличић, који је, након прве две штокавском ијекавицом објављене књиге, у Дубровнику објавио књигу 3 (1914), екавском ћирилицом. Миличић је пред рат дошао у Србију и ступио у српску војску, и први је песник код којег можемо да пратимо тенденциозни прелазак на екавицу, пошто је један број песама из књиге 3 раније објавио у периодици, ијекавицом. Миличић се није изјашњавао у анкети *СКГ*-а, али то јесте учинио Владимир Черина, писац југоунитарних назора, одредивши се за екавицу.

Славко Јежић цитира Черину на ијекавици, иако га држи за једног од југословенских „завереника” (Ježić 1944: 382), Јован Деретић га само помиње као сарадника у крфском *Забавнику* (Деретић 1996: 403), док Слободан П. Новак, иако не констатује којим рефлексом јата пише, назива уредника *Вихора* „србијанским плаћеником” (Novak 2004: 212). Франгеш га, као и Ујевића, назива разочараним скерлићевцем (Frangesh 1987: 275–276), а Шицел констатује да је понукан Скерлићевом анкетом

уређивао часописе уочи рата (Šicel 1971: 170). Чињеница остаје да Черина не објављује песме екавски. Он има место као један прото-експресионистички песник у хрватској књижевности, док ће „прави” експресионисти у хрватску књижевност ући за време Првог светског рата, и то трасом коју су изградили Улдериико Донадини и Антун Бранко Шимић.

Употребу екавице код Донадинија не помињу ни Жежић ни Новак, Деретић га не помиње уопште, док Дубравко Јелчић говори само да је Донадини имао своју „хуманистичку” визију југословенства (Jelčić 1997: 226). Чињеница стоји да је Донадини текстове у *Књижевном југу* објављивао екавски (мада се осети недоследност у примени), као и да је у свом часопису, *Кокот*, објавио једну песму на екавици.⁸

У историји српске књижевности Јована Деретића А. Б. Шимић није поменут, иако он јесте био познат српским књижевницима (Винавер га увршћује у *Пантологију*), Жежић не помиње Шимићево коришћење екавице, док Новак, Јелчић и Шицел не прелазе преко овог феномена. Први пише да је Шимић сматрао да је екавица „идеални израз будуће заједничке књижевности свих јужних Словена” (Novak 2004: 214), док други само наводи да је Шимић учинио да се многи други поведу његовим примером (Jelčić 1997: 226). Шицел пише да је опредељење за екавицу Шимићу било решење односа према националном проблему (Šicel 1971: 178). Чињеница је да је Шимић књигу *Преображења*, једину објављену, штампао екавски, а да су његове песме у каснијим сабирањима штампане ијекавски.

Иако је био мање познат као песник, Јосип Косор је повремено штампао песме у периодици, објавивши након рата књигу *Бели пламени* у Београду. Ову књигу Јелчић и Шицел не помињу уопште, Жежић само констатује (Ježić 1944: 349), Франгеш негативно вреднује (Frangesh 1987: 264), Новак наслов књиге ијекавизује (Novak 2004: 165), док Јован Деретић у потпуности превиђа ову књигу, свдећи вишедеценијско Косорово појављивање у српској књижевној периодичности на сарадњу у крфском *Забавнику* (Деретић 1996: 403). Оно што је чињеница јесте да је Косор све до 1940. године објављивао своје песме (и) екавски.

⁸ Мислимо на песму „Epitaf”, објављену у *Кокоту* 1917. године, у осмом броју.

Интересантан је пример и других песника који су учествовали у књижевном животу престонице, нпр. Густав Крклец. Јежић не спомиње да је Крклец објављивао на екавици, као ни Новак ни Шицел. Јелчић такође прескаче ову чињеницу, примећујући само да је Крклец до почетка 1940-их странац у хрватској књижевности (Јелчић 1997: 301), али зато Јован Деретић констатује да је Крклец објављивао своје књиге у Београду, екавски (Деретић 1996: 414). Чињеница је да од 1919. до 1938. и у периодици Крклец објављује песме екавски, а да од 1940. прелази потпуно на ијекавицу.

Мирослав Крлежа у свим (својим) периодичким гласилима (од сарадње у *Књижевном југу* 1919. до гашења *Књижевне републике*) објављује поезију екавски. Историчари, сем Франгеша, ово превиђају. Крлежа је у ово време експресиониста, те се његово екавско писање (тј. објављивање) може тумачити у овом кључу, али треба имати у виду и да је Крлежа уређивао лево оријентисане часописе који су били под оком цензуре и која их је гасила. Могуће је и да је Крлежа коришћењем екавице у својим гласилима (јер и Добриша Цесарић, на пример, само у *Књижевној републици* штампа песме екавски) желео да замаскира деловање на трагу противдржавне идеологије.

Најзанимљивији јесте случај Тина Ујевића, за кога је Деретић подвукао да је објавио своје прве књиге екавски, ћирилицом, у Београду, и издваја га као централну фигуру песника пореклом из данашње Хрватске у послератним годинама (Деретић 1996: 414). Јежић прећуткује ову чињеницу (као и Шицел), те посматра Ујевића као песника од прве следеће ијекавске књиге, *Аута на корзу*, стављајући акценат на Ујевића као великог тек од *Ојађеног звона* (Јежић 1944: 372). Новак подвлачи да су прве две књиге настале у Паризу (Novak 2004: 249),⁹ док Јелчић инсистира на томе да су песме ипак изворно писане ијекавицом, као и да је С. Б. Цвијановић штампао књиге, супротно песниковој вољи, ћирилицом.

⁹ Слично становиште затичемо и код Николе Милићевића, који је у књизи *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća* (1965) био „задужен” за период између два рата. Милићевић, међутим, нигде не спомиње употребу екавице, изворно екавски објављене песме цитира ијекавски, а код Ујевића потенцира да су песме написане у Паризу (као да сугерише оно на чему ће Новак инсистирати).

цом (Jelčić 1997: 237). Из оваквог Ујевићевог геста – јер Јелчић наводи цитате из Ујевићеве преписке – видимо да је он можда био најближи експлицитно поетичком одређивању себе као песника нове културе у смислу коришћења екавице и латинице. Међутим, код Ујевића треба погледати и чињенице: од 1912. и објављивања песама у *Босанској вили* до 1925. поезију у периодици (и књиге) објављује екавски, при чему је песме из *Лелека себра* и за време излагања крфског *Забавника* објављивао екавски.

Историчари су селективни и када дође до Иве Андрића: Деретић сматра да је он најзрелији када пише на екавици (Деретић 1996: 461), док Јежић престаје да набраја Андрићева дела након 1924. године (Ježić 1944: 383). Новак даје једну нејасну одредницу, говорећи да је Андрић писао истовремено *идиомима* „и српског и хрватског језика” (Novak 2004: 288). Јелчић ијекавицу код Андрића класификује као *хрватску*, појаву *српске* екавице констатује тек од 1936. године, тврдећи да писац из Травника и даље гледа и пише „западним и латинским очима” (Jelčić 1997: 241–242). Чињеница је да Андрић од средине 1920-их година прелази на екавицу, и то у прози, а његова поезија је у првој фази писана ијекавицом, а пред крај живота – екавицом. Андрић се, за разлику од других писаца који су у овом периоду објављивали екавицом (Крклец, Крлежа) након 1945. није користио могућношћу да поново ствара на ијекавици. Код њега овај чин можемо тумачити као „приступање” српској, пре него књижевности „нове државе”.

Код Миличића, ситуација је комплексна: он прелази на ћириличку екавицу 1914. године, да би се „вратио” у хрватску књижевност књигом *Apokalipsa* (1941). Међутим, Миличић је фрагменте ове књиге већ раније објављивао у периодици, и то пре 17 година, у *Алманаху Бранка Радичевића* (1924). У међувремену, све што је објавио од 1914., објавио је на екавици, скоро све ћирилицом. Последња књига, *Deset pjesama o partizanima*, изашла је на слободној партизанској територији, на ијекавици, мада, не без интервенција ондашњих цензора (Bošković 2008). Ово и јесте једини контекст у ком га помиње Јелчић – као партизанског песника (Jelčić 1997: 289), Јежић, Франгеш и Шицел га прескачу у потпуности, док Новак само констатује његову „београдску каријеру” и

ставља акцент на то да се „вратио” у хрватску књижевност (Novak 2004: 294–295). Деретић му не поклања довољно пажње, и своди га на још једног од „хрватских писаца који тада живе у Београду” (Деретић 1996: 414).

Од писаца које обрађују историчари чија дела сагледавамо, драгоцено је приметити и то да нико не обраћа пажњу на Љ. Мицића, оснивача зенитизма, у контексту језика, а чињеница је да Мицић од почетка у *Зениту*¹⁰ објављује екавски, мада допушта и ијекавске текстове. Један од његових блиских сарадника, Маријан Микац, такође је објављивао на екавици. Екавица је у контексту радикалних авангардиста интересантно питање и ваља га засебно истраживати, пошто се стиче утисак да зенитизам није био радикално негаторски како се чини. Усвајање екавице код најзначајнијих аутора (иако су са ијекавских говорних подручја) сугерише да се зенитизам не бори (само) против актуелних уметничких концепата, већ жели да нова уметност заиста буде писана говором који је предвиђен уочи рата.

Постоји још један драгоцен корпус песника који су објављивали (и) екавски у међуратном периоду, као и неколико изузетака, на које историчари нису обратили пажњу.

Анте Цетинео прве три књиге песама штампа екавски, да би четврту, 1935. године, штампао ијекавски (Шицел ијекавизује наслов прве књиге [Šicel 1971: 196]). А. Цесарец, блиски Крлежин сарадник, ране песме штампа ијекавски, а након рата екавски, да би се од 1923. поново вратио ијекавици (нико не спомиње његову екавицу). Експресиониста Бранко Сторов прву књигу, 1923., штампа екавски, а 1927. се враћа на ијекавицу. Франо Алфиревић је 1934. *Песме* штампао екавском ћирилицом у Српској књижевној задрузи; Станко Томашић је 1919. екавски штампао *Песме*. Драган Дада Алексић, Мицићев иницијални сарадник, рођењем ијекавац, Србин, прешао је на екавицу пре 1920. Гвидо Тартаља од почетка објављује песме на екавици и приступа

¹⁰ И своју прву књигу песама, *Ритми мојих слутња*, која није авангардистичка већ пре протоекспресионистичка, Мицић је објавио екавски, у Загребу.

српској књижевности. Све ово су непоменути феномени који јасно сугеришу да ово питање није истражено ни у једној интегралној књижевнoисторијској студији, те је неминовно закључити да су се историчари водили употребом екавице (када је нису прећутали) као политички мотивисаном, искључујући њену поетичку димензију.

Постоје и изузеци: Илија Јаковљевић је доследно објављивао песме на ијекавици. Затим, експресиониста Мирослав Фелдман све књиге објављује ијекавски, а Никола Шоп – слично кад и Алфиревић – објављује песме у Београду, ћирилицом, ијекавски.

4. Покушај систематизације

Употреба екавице у хрватској поезији међуратног периода, можемо видети, није била доследна или програмска, нити се стандардизовању овог питања посвећивала пажња.¹¹ Међутим, могуће је направити систематизацију која се не заснива само на претпоставци да су хрватски песници почињали поново да објављују на ијекавици тек након атентата који је извршио Рачић. Јелчић инсистира на томе да је југословенско заједништво – не без извесних асинхроних учитавања – било „замка” за Хрвате, и да је година 1929. означила крај опијености идејом, која се очитовала и у књижевности (Jelčić 1997: 222–225), и ту се слаже са Франгешом. Чињенично стање, видели смо, не подупире сасвим ову интерпретацију.

Песници експресионисти, попут Донадинија или Шимића, објављивали су (бар делом) на екавици узимајући је као основ *нове* књижевности. Ова теза је подупрta чињеницом да је експресионизам књижевност која је настајала на развалинама старог света, вапијући за новим човеком и новим изразом, како пише Р. Вучковић:

У послератном времену, потреба обнове земље и организовања књижевног живота брисала је разлике и истицала у први план нужду консолидације књижевности и заједничког рада на њој без обзира на све различитости. (Вучковић 2011: 146)

¹¹ Видети и: Јарошевич (2012: 37–40).

Свет није могао да остане исти, и то се осети у књижевности која је, нарочито код српских књижевника, тумачена као сукоб „старих и младих” (ibid. 144–145). Слично закључује и Ц. Милања:

„Zahtjev za novom umjetnošću traženje je *nove estetike i nove poetike*, *nove tehnologije i novoga stila*, *novoga semantičkoga areala i novoga formativnog ustroja*” (Milanja 2000: 14), а можемо додати и ранију Вучковићеву опаску о српским и хрватским часописима који се јављају уочи рата, а које гледа као протоекспресионистичке: „U svima njima jasno je izražena svest o jednoj *novoj omladini*, *aktivističkoj po opredeljenju*, koja će da zameni *duhovnu letargiju očeva* i zato ističe duh kao zastavu” (Vučković 1979: 39–40).

Проблем са Шимићем и Донадинијем је тај што су обојица преминули рано, и не можемо да предвидимо како би се даље развијало њихово стваралаштво. Видимо и да Черина није био доследан својим одлукама уочи рата, те да је, иако је ређе објављивао поезију пред крај живота, и тада објављивао ијекавски.¹²

Ситуација је комплексна и са писцима који своје стваралаштво нису (одмах) везали за Београд, као што су Крлежа и Цесарец. Други је сарађивао у српским часописима, док је први тек након Шестојануарске диктатуре проширио сарадњу са Београдом, на круг око *Данаса*. Оба су били у делу свог песничког стваралаштва експресионисти, а целог живота су били лево оријентисани. Њихово писање екавицом можемо посматрати као узимање учешћа у новој књижевности на основу нечега што би био нови стандард или, потенцијално, експресионистички покушај дистанцирања од старијих генерација (које објављују искључиво ијекавски). Са друге стране, могуће је да су на овај начин и Цесарец и Крлежа хтели да демонстрирају можда и неискрену вољу да објављују на „новом стандарду” са циљем скретања пажње државне цензуре са њихових часописа. Цесарец се од 1923. у периодици вратио ијекавици, а Крлежа ће то учинити неколико година касније. За првог

¹² Треба приметити да је 1928. у *Српском књижевном гласнику* објавио песму „Пустиња” ијекавском ћирилицом. Имајући у виду да је ово годиште *СКГ*-а садржало и чланке штампане латиницом, оставићемо отвореном могућност да је Черина желео да песму објави ћирилицом.

се можда пре може рећи да је опредељење поетичко, док би за другог могло да буде и поетички и политички¹³ мотивисано.

Код писаца који су имали „београдске каријере”, ситуација је комплекснија. Ујевић је први од њих почео да поново објављује ијекавски. Остали су практично тек од 1941. године почели да се враћају ијекавици, што означава последњу етапу у одустајању од екавског говора као потенцијалног основа нове књижевности. За ове писце можемо да тврдимо да је њихово песништво примало различите развојне етапе, те их не доживљавамо *само* као експресионисте иако они то у једној фази јесу били.

Са оваквим груписањем можемо да покушамо да направимо хронологију „приступања” екавици и „одустајању” од ње, а што изостаје као поетичко питање у свим књижевним историјама:

- (I) рано коришћење екавице се примећује код песника пореклом са приморја, где још пред рат Јосип Сибе Миличић и Тин Ујевић почињу да објављују књиге, тј. песме екавицом;
- (II) најинтензивнији талас траје од 1918. до 1924. године, и то пре свега код писаца младе генерације (нпр. Назор и Беговић нису користили екавицу), а они и престају – попут Ујевића – да објављују екавски након што је прошао главни експресионистички талас;
- (III) један део писаца одустаје од екавице у периоду од 1929. до средине 1930-их година, након атентата на посланике ХСС-а;
- (IV) последњи талас песника прелази на ијекавицу око 1940–1941. године.

¹³ Имамо велики проблем услед чињенице да су каснија издања Крлежине, Шимићеве, Донадинијеве, Ујевићеве поезије ијекавизована, независно од тога да ли се ради о изворно ијекавској поезији, вољи аутора или о (самовољним) уредничким интервенцијама. Услед ове чињенице, не можемо да будемо потпуно сигурни да ли се ради о поетичкој или „политичкој” одлуци. Ситуација је доста једноставнија, на пример, код Иве Андрића, који није допуштао да његова дела буду екавизована (књижевност до 1924. године) или ијекавизована (након 1924. године).

Прву групу чине песници који су видели Србију као Пијемонт нове заједнице и који су око рата или прешли у Србију или почели да се приближавају српској књижевности. Ујевић и Миличић су пре рата сарађивали и у српским часописима (и на екавским и ијекавским просторима), за време рата у *Забавнику*, а потом су међу централним фигурама модернизма у Београду.

За другу групу можемо везати трајање експресионизма у српској и хрватској поезији, пошто се ради о првом заједничком књижевном основу; додуше, ако одлучимо и да тражимо (и последично томе, потенцијално пронађемо) сличности српске и хрватске модерне (у изразу Дучића и Видрића или Матоша и Пандуровића), онда за експресионизам свакако можемо рећи да је први правац у коме се додире српске и хрватске књижевности *несметано* догађају. Међутим, како се мењала стварност и занос након уједињења опадао, то се јављало и одустајање од екавског изговора као једног темеља заједничке књижевности. Књижевни укус и Загреба и Београда враћао се у предратне оквире.

Нови талас напуштања екавице се јавља након Шестојануарске диктатуре, и трајао је до средине 1930-их година, када се догађа ренесанса у хрватској поезији, са генерацијом песника „објективне збиље” (попут Цесарића, Влаисављевића, Тадијановића). Нездрава атмосфера након атентата углавном је тежиште књижевних борби пренела на два екстрема – сукобе радикално десних и радикално левих писаца, или затварање књижевности у неутралне грађанске оквире анемичног неоромантизма. Авангардисти престају да постоје као покрети који истражују основ књижевности новог доба, већ се развијају у смеру истраживања поетике „напредне”, тј. „леве” књижевности.

Једино аутори који су били или изузетно самостални или везани за Београд („каријером”), остали су везани и за екавицу. Миличић и Крклец су тек пред рат напустили Београд и вратили се ијекавици, а доста тише и мање приметно то је учинио и Косор. Они који су прежи-

вели рат остали су при ијекавском изразу, мада усвајање екавице у срединама које су биле ијекавске нису остале феномен везан само за простор хрватске књижевности у међуратном периоду.¹⁴

5. Закључак

Употреба екавице у међуратном хрватском песништву је феномен за који постоји основ да се посматра као поетичка одлука. О томе да се ради о поетици нове књижевности сведочи и чињеница да екавицу користе песници пореклом из данашње Хрватске (или који пре рата припадају хрватској књижевности) најразличитијих политичких опредељења.

Оно што је недвосмислено могуће закључити јесте да у периоду од Балканских ратова па до 1924–1925. године, објављивање поезије на екавици пре демонстрира жељу песника млађе генерације да се укључе у оквире заједничке књижевности. Скоро без изузетка, ови су песници експресионистичке поетичке оријентације, и одустајање од екавице у значајном броју (нарочито код оних који се нису развијали у београдским круговима) корелира са престанком експресионистичког таласа у српској и хрватској књижевности. Скоро све након овога захтева конкретна истраживања на личним одлукама аутора¹⁵.

Проблем у књижевним историјама – хрватским и српским – јесте тај што је овај феномен протумачен (ако није прећутан) практично искључиво као политички мотивисан, при чему аутори нису у потпуности сагледали када се први, а када последњи пут јавља објављивање песама на екавици код песника чије смо опусе укратко сагледали. Самим тим, тек треба да дођемо до одговора шта је „екавска фаза” значила у опусу сваког од песника, и у којој мери је њена повезаност са експре-

¹⁴ Треба имати у виду, немали број песника из Сарајева је, након Другог светског рата, објављивао своју поезију на екавици – међу најпознатијима су, несумњиво, Изет Сарајлић и Душко Трифуновић, и један број песника из генерација „златних дјечака”.

¹⁵ Као што смо наговорили, у будућности ћемо се више позабавити конкретизацијом истраживања на индивидуалним случајевима, укључујући и синхрону рецепцију.

сионистичком поетиком као доминантним изражајним обликом млађе генерације потенцијално одређивала њихове касније развојне фазе.

Остаје да се постави питање за будућа истраживања овог периода као заједничке развојне етапе српске и хрватске књижевности – како поуздано разграничити шта је узимање екавице као вид средства приступања српском књижевном корпусу (нпр. код Андрића и Миличића), а шта подразумева коришћење екавице као поетичког одабира (нпр. код Шимића и Донадинија)? Постоји ли суштинска разлика између Шимићеве и Ујевићеве употребе екавице само на основу тога што је Ујевић објављивао ране књиге у Београду? Даље, могу ли се уопште ове фазе њихових стваралаштва називати „српском” или „хрватском”, и не чини ли се поетички преступ кад их се ијекавизује?

У времену које је испред нас, мораћемо да одговоримо на ова и многа друга питања – не само како бисмо установили зашто и како се о неким писцима може говорити о „заједничким” или песницима на које се има „ексклузивно право”,¹⁶ већ и да бисмо стекли истиниту и потпуну слику о развојима српске и хрватске књижевности, односно, песничких бића српског и хрватског народа, са пресецима који се нису догађали само на пољу употребе штокавског наречја као стандарда.

Извори

Деретић, Јован. 1996. *Историја српске књижевности*. Требник. Београд.

Jelčić, Dubravko. 1997. *Povijest hrvatske književnosti*. Naklada P.I.P. Zagreb.

Ježić, Slavko. 1944. *Hrvatska književnost*. Naklada A. Velzek. Zagreb.

Novak, Slobodan P. 2004. *Povijest hrvatske književnosti: između Pešte, Beča i Beograda*. Marjan. Split.

Frangeš, Ivo. 1987. *Povijest hrvatske književnosti*. Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba. Zagreb – Ljubljana.

Šicel, Miroslav. 1971. *Pregled novije hrvatske književnosti*. Matica hrvatska. Zagreb.

¹⁶ Ово се право, практично по правилу, одређује по ванкњижевним мерилима као што су порекло и вероисповест која – а нарочито у овом времену – практично више немају никакву детерминантну тежину, поготово на штокавским говорним подручјима.

Литература

- Babić, Stjepan. 2003. Dvanaest tema za buduće članke. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 4. 152–155.
- Bošković, Ivan. 2008. Zagonetka jedne knjige – dviju inačica. Deset pjesama o partizanima Sibe Miličića (1886.–1944.?). *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 1. 255–276.
- Vučković, Radovan. 1979. *Poetika hrvatskog i srpskog ekspresionizma*. Svjetlost. Sarajevo.
- Вучковић, Радован. 2011. *Поетика српске авангарде*. Службени гласник. Београд.
- Јарошевич, Хенрик. 2012. *Прилози историји српскохрватског језика*. Алма. Београд.
- Лончар, Растко. 2023. Значај и проблеми изучавања песничког наслеђа Срба из данашње Хрватске. *Република Српска: положај, историја, идентитет*. Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. Бањалука. 51–61.
- Milanja, Cvjetko. 2000. *Pjesništvo hrvatskog ekspresionizma*. MH. Zagreb.
- Milićević, Nikola. 1965. Književnost između dva rata. *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća*. Stvarnost. Zagreb.
- Samardžija, Marko. 2012. *Hrvatski jezik i pravopis od ujedinjenja do kraja Banovine Hrvatske (1918. do 1941.)*. Školska knjiga. Zagreb.

UPOTREBA EKAVICE U HRVATSKOM MEĐURATNOM PESNIŠTVU PREMA PREGLEDIMA HRVATSKE I SRPSKE ISTORIJE KNJIŽEVNOSTI

Sažetak

Rad je koncipiran kao uvod u širu analizu upotrebe ekavice u hrvatskoj književnosti međuratnog perioda. Glavni cilj je sticanje uvida u načine sagledavanja i tumačenja ovog fenomena u izabranim pregledima istorije hrvatske književnosti (S. Ježića, M. Šicela, D. Jelčića, I. Frangeša i S. P. Novaka) i u jednom pregledu istorije srpske književnosti (J. Deretića), a na primerima pesništva V. Čerine, A. B. Šimića, U. Donadinija, M. Krleže, G. Krkleca, T. Ujevića, S. Miličića i drugih. Sistematizacijom različitih pristupa pojavi upotrebe ekavice u delima ovih pesnika i poređenjem sa činjeničnim stanjem, nastojimo da doprinesemo tumačenju razvoja hrvatske i srpske književnosti i njihovih odnosa.

Ključne reči: ekavica, hrvatska književnost, međuratna književnost, moderna, srpska književnost

THE USE OF EKAVIAN IN CROATIAN INTERWAR POETRY ACCORDING TO OVERVIEWS OF CROATIAN AND SERBIAN LITERARY HISTORIES

Summary

The paper is conceived as an introduction to a broader analysis of the use of the Ekavian dialect in Croatian literature of the interwar period. The main goal is to gain insight into how this phenomenon has been perceived and interpreted in selected overviews of Croatian literary history (by S. Ježić, M. Šicel, D. Jelčić, I. Frangeš, and S. P. Novak) and in one overview of Serbian literary history (by J. Deretić), using examples from the poetry of V. Čerina, A. B. Šimić, U. Donadini, M. Krleža, G. Krklec, T. Ujević, S. Miličić, and others. Through the systematization of different approaches to the phenomenon of Ekavian usage in the works of these poets and by comparing it with the factual situation, we seek to contribute to the interpretation of the development of Croatian and Serbian literature and their interrelations.

Keywords: Ekavian, Croatian literature, interwar literature, modernism, Serbian literature

Софија Д. Филипов Радуловић

Филолошки факултет Универзитета у Београду

РОМАНИ ВЛАДАНА ДЕСНИЦЕ КАО ПОЕТИЧКА (АНТИ)ТЕЗА СРПСКОМ РОМАНУ ПЕДЕСЕТИХ ГОДИНА

Pregledni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.20>

У овом раду проматраће се позиција и значај Десничиних романа у српској књижевности након Другог светског рата. Педесетих година, у немалом низу романа са социјалистичким предзнаком, *Прољећа Ивана Галеба* представљају прави изузетак и истичу се својим изразитим индивидуализмом. Неоспорно је колико је овај роман, уз Андрићев роман из 1954. године, значајан за поновно успостављање и развој поетике модернизма, прекинуте први пут Великим ратом, а потом и Другим светским ратом, док је поетички развој након 1945. додатно успорен успостављањем новог друштвеног система, који је захтевао подређену улогу књижевности и њену утилитаризацију. Десничин став према пропаганди и утилитаризацији књижевности може се видети у његовој имплицитној поетици колико и у експлицитној. Тако се већ *Зимско љетовање*, објављено 1950. године, издваја другачијим приказом ратних дешавања, али и сеоске средине, што није одговарало слици која се креирала у „јавном мњењу”. Враћање модернистичкој идеологији књижевности може се још јасније ишчитати из иманентне поетике Десничиног романа из 1957. године, који је једна врста *замишљеног животописа* главног јунака. Рефлексије Ивана Галеба обухватају читав роман, а нарочито се истичу јунакова размишљања о уметности и писању романа. Десничин роман припада златној поетичкој линији романа позног модернизма у српској књижевности, у којој ће посебан значај имати однос приповедања и смрти, односно позиција приповедача и статус самог текста.

Кључне речи: Владан Десница, модернизам, реализам, роман, Истина, примењена књижевност

Када 1924. године Исидора Секулић проговори о тзв. *немирима у књижевности*, истаћи ће, између осталог, како је тадашња литература још увек више *ратна* него што је *послератна*.¹ Она то, заиста, у једном специфичном смислу и јесте, јер ратна дешавања умногоме мењају слику света која се одражава и на књижевно стваралаштво, речником Црњанског: хипермодерне сензације изазивају хипермодерне садржаје, који опет, захтевају нову, другачију форму (в. Црњански 1999: 20). Српска књижевност се од краја 19. века видно мења, *модернизује*, након Првог светског рата добија одређено поетичко *убрзање*, она се поетички радикализује, иако је за дебату у којој мери, и да ли претежно остаје модернистичка, односно, пре свега експресионистичка, или прелази у још радикалнију авангардну књижевност.² Па ипак, између предратне и поратне не постоји нужна провалија, како је Настасијевић (1991: 101–103) истицао, или се барем не може говорити да не постоје одређени *мостови*. Један од њих је свакако Исидора Секулић, али и Станислав Винавер, у чијим се делима објављеним 1913. итекако види *губитак равнотеже*, карактеристичан за експресионистичку књижевност. Генеа књижевности није измењена ратом, она је потпомогнута, динамизована, и радикализована њиме, и одмах након завршетка Првог светског рата, ми имамо читав низ дела наших најзначајнијих аутора – Црњанског, Андрића, Растка Петровића, већ поменутог Винавера, и других.

Ситуација након Другог светског рата, међутим, није таква. Модернизам који се обнавља у једном „развијенијем” облику одмах након свршетка Великог рата, не обнавља се истом брзином након оног рата

¹ „Сва у кризама, са многим збуњеним цртама предратног времена, са најпротивнијим новим цртама послератног времена, модерна је литература још сва ратна.” (Секулић 1985: 185)

² „Између два светска рата онда се још боље виде експресионизам и авангарда, а и посебне песничке школе попут космизма, суматраизма и хипнизма (који је гранична појава модернизам/авангарда) као део једног разуђеног и широког тока модерности, што је књижевноисторијски несумњиво тачно. При томе се разликују програмска начела и степен радикализације, што зенитизам, дадаизам и надреализам чини изразито авангардним, а на посебан, идеолошки начин авангарди припада и покрет социјалне литературе.” (Jerkov 2010: 96)

због кога ће Велики рат постати Први светски. У том смислу речи, књижевност након 1945. године у много је већој мери *ратна* у односу на ону која настаје непосредно након 1918. Разлика је та што у првом случају рат улази у саму имагинацију, те и поетику, док у потоњем рат, прецизније, народноослободилачки рат постаје необориви идеал, који поезију подређује себи. Ново друштвено уређење доноси и нову улогу уметности и уметника: уметност је *учитељица живота*, а уметник је *инжењер душа* (в. Lasić 1970: 247). Отуда књижевност која настаје између 1945. и 1952/3. настаје са великим идеолошким предзнаком.³ Са, наравно, једним великим изузетком, због кога се треба запитати да ли се ово правило уопште може поставити, а у питању су свакако Андрићеве романи, штампани 1945. године. Но, уколико се историја књижевности пише према ономе што је најбројније, а не најбоље, овај период остаје обележен *социјалистичким реализмом*⁴ који је, да искористим речи Станка Ласића, *облик партијности уметности*, односно, преко социјалног реализма партија остварује на плану уметности своју политику и идеологију, те се оваквом уметничком методом омогућава продор ка истини – у пролетерском или партијском концепту света (ибид. 246–247). Али та и таква истина има нужна ограничења, као што и литература која настаје у том тренутку и у таквом кључу има нужни недостатак – у њој се губи она суштаствена истина – а то је истина уметности.⁵ Тамо где долази до напуштања истине уметности у самој уметности у корист других, пре свега политичких идеја, долази до *примене књижевности*, и *примењене уметности*, како ју је Десница⁶ још почетком педесетих година називао:

³ „И литература у овој декади [1945–1955] морала је природно и неодољиво да се подвргне револуционарним и социјалистичким императивима.” (Bogdanović 1960: 473)

⁴ „[...] социјалистички реализам постао је темељна синтеза умјетности и револуције, синтеза у којој је стаљинистичка визија револуције добила своју потврду и свој најјаснији израз.” (Lasić 1970: 33)

⁵ „Шта рећи о поезији која се за рачун другог одрекла свог властитог ентитета? Она ће носити одлике тог 'другог' којем се подређује, тог апсолута којем служи.” (Петров 1983: 109)

⁶ „Његови ставови и идеје, особито они који су се односили на проширивање простора слободе у јавном и књижевном животу производили су виšekратне

Другим ријечима, моменат практичне примијењивости или употребљивости неке умјетнине савршено је ирелевантан за суд о њеној умјетничкој природи, о њеном квалитету, о њеној естетској вриједности.

(Десница 2024а: 104)

Међутим, управо у тренутку о коме се говори, а треба имати на уму да он ипак траје дуже, ако не нужно у књижевном, а онда у критичарском смислу, од такозваног „догматског доба” социјалистичке литературе⁷, долази до потискивања естетских вредности у корист *примењености*, односно, *корисности* у врло широком смислу те речи. Тако је могуће да *Корени*, који нису без квалитета, и који нису пример социјалистичког реализма, али нису ни лишени сваке идеолошке *намере*, опстану пред *Проклетом авлијом*, да Давичо, који је суштински *песник*, врло добар песник, има чак три награде за *најбољи роман године*, а Црњански једва једну, а Десница ниједну. А ово су, уз Лалића и бољи аутори тог тренутка, који данас ипак у доброј мери припадају канону српске књижевности.

Управо се у овом, или боље рећи, из овог низа, истиче Владан Десница својим романима.⁸ Десница 1950. године објављује *Зимско љетовање*, које, чини се, никада заиста није добило право признање. *Зимско љетовање* доноси једну другачију слику света, и приповеда о рату на идеолошки неподобан начин.⁹ Писцу се, наравно, замера како

и бурне реакције „чувара” тадашње идеолошке и поетичке правовјерности. И у хрватском, а дијелом и у цјелокупном југославенском културном простору” (Marinković 2024: 76)

⁷ То се најбоље може видети у врло афирмативној употреби термина „реализам”, о чему ће бити речи.

⁸ „Десница се и иначе, целином свог опуса, који је почео да се помаља романом *Зимско љетовање* 1950. године, на други начин удаљавао од мање или више важећих образаца, предвиђених за непосредније усмеравање и уколочавање књижевности, а својим огледима се мртвим и умртвљујућим шаблонима и отворено супротстављао.” (Стојановић 1982: 426–427)

⁹ „Што се поменутог романа тиче, он се није могао добро уклопити у оно схватање 'реализма' које подразумева лишавање приказане 'реалности' свих трагичних противречности, за вољу напретка, светлих перспектива кадрих да, заслепљујући својим сјајем, одведу преко било ког датог стања ствари и

је далеко од стварности и крвавог живота (в. Десница 2024б: 59), где се опет може наслутити критичарска опсесивна потреба за враћањем на такозвано *стварно искуство* и *примењену истину*. Зимско љетовање не приказује такву *истину* већ апсолутну самоћу пред ужасом, али и ужас самоће, где све што преостаје од света јесте једна „јамица мрака што зјапи, као да плаши малене звијезде” (Десница 2022: 170). Имагинација српске књижевности пуна је звезда, али од Костићевог померања звезданих путева и бескрајног плавог круга Црњанског, са различитим трансформацијама овог симбола у *Другој књизи Сеоба* и *Роману о Лондону*, код Деснице видимо једну слику у којој трансценденција није само испражњена или је *нема* већ бива уплашена и угрожена иманентним, па тако и необично и цинично умањена. Владан Десница својим првим романом итекако превазилази хоризонт романа са почетка педесетих година, али ће све до изласка свог капиталног романа остати мање-више занемарен, ако не и намерно потиснут (в. Десница 2024б: 53–65). Но, између првог и другог Десничиног романа, излази 1954. *Проклета авлија* Иве Андрића, која ће ипак назначити преломни тренутак послератне српске прозе. Степен рефлексивности који је нагловештен у *Проклетој авлији*, обухватиће читав Десничин роман (в. Филипов 2021: 267–276) који се може назвати и *пуком арабеском мисли* (в. Десница 2023: 10) и *једним неосмишљеним животописом* (ибид. 156). Главни јунак, који је уједно и приповедач, фигура која ће нарочито бити значајна у наредних десетак година, налази се у болници и ретроспективно сагледава свој живот уз различите дигресије пре свега филозофске или уметничке природе. Међутим, Галеб, који јесте уметник, виолиниста, не остаје у оквирима своје уметности и искуства већ промишља

(чешће помињане него уметнички проблематизоване) 'вере у човека'. Десничин 'реализам' је сасвим друге врсте [Назначила С. Ф. Р.]. Супротстављеност урбаног и исконског, у условима ратног безумља и довођења у сумњу целине људских вредности и веза тих вредности, обелодањује трагику културе урбаног, која је остала неспособна за стварно разумевање историје и за саморазумевање, будући да јој то може дати једино изворна повезаност с тим иконом, али раскрива не мању трагику скучености исконског, које тек својим самопревазилажењем у култури ваља да нађе путеве изласка у свет стварно људског живота.” (Стојановић 1982: 427)

како савремени роман треба да изгледа и како би он писао¹⁰, чиме роман задобија изразиту ауторефлексивну и метанаративну компоненту.¹¹ Писање Ивана Галеба настаје као потреба за свођењем рачуна пред лицем смрти, која за овог јунака/приповедача јесте „највиши стваралачки акт” (Десница 2023: 81), јер у сусрету са смрћу, коначним ништавилом, настаје потреба за писањем које је долазак до *Истине*. Истина Ивана Галеба није идеолошка осмишљена истина¹² већ *истина самог бића*, једина суштаствена тема уметности: *гола људска истина* (в. ибид. 261). У писању Иван Галеб, који се цео живот нечега ослобађао, који је клупко контрадикторности (в. ибид. 313), најзад долази до своје аутентичне истине, јер је управо уметност *у-дело-постављање-истине* (Хајдегер 2000: 56), односно, тек у писању Иван Галеб почиње да *историјски бивствује*. До истине која је *истина живота*, долази, парадоксално тек у смрти главног јунака, али не и ауторског приповедача¹³, који је коначно *нескривен*, у хајдегеријанском смислу те речи (в. Хајдегер 2016: 185–202), и нимало безначајно и врло симболично, обасјан сунцем.¹⁴ *Истина* није заробљена у приповедачевој рефлексiji

¹⁰ „Да ја пишем књиге, у тим се књигама не би догађало ама баш ништа. Причао бих и причао што ми год на милу памет падне, повјеравао читаоцу, из ретка у редак, све што ми прође мишљу и душом, ћаскао бих с њим” (Десница 2023: 102).

¹¹ „*Прољећа Ивана Галеба* су роман који се након Другог светског рата у тадашњем југословенском контексту можда по први пут структурира као метанаративна фигура: она која у самом тексту романа непрекидно сигнализира нову епохалну приповедну и поетичку ситуацију и место самог текста романа у њој; она која фигуру субјекта конституише узајамно конституисању поетике романа; она која, увелико у модернитету али недалеко од граница постграђанског и постхуманистичког света, непрекидно разоткрива сам подухват приповедања као (не)могући подухват, а сам чин писања као утопијски пројекат” (Бошковић 2010: 35–36).

¹² „Идеологије и 'осмишљене истине' нису друго него нарихтавање лажних биланса у смршеном рачуноводству човечанства” (Десница 2023: 261).

¹³ „Иако то читалац једва може да опази, Десничин јунак је у вртлогу Десничиних стихова, пренесених у прозу на крају романа, умро ослобађајући ауторски лик приповедача који са написаним дневником излази из болнице [...]” (Jerkov 2019: 87).

¹⁴ „Осјећам само да нема стварнијег добра од тога: мир са радошћу, с болом – и преплављеност сунцем.” (Десница 2023: 369)

већ се остварује у наговештеном постојању рукописа који би представљао целину романа, што је изузетан тренутак у историјској поетици српске књижевности,¹⁵ јер тамо где у *Проклетој авлији* прича и причање више не могу постојати са смрћу идеалног приповедача, који у овом роману готово нигде не приповеда,¹⁶ нуди се наговештај решења у *Прољећима Ивана Галеба*. Прича може опстати уколико се запише, што нас нужно води ка Кишу, али и Селимовићу и његовом *Дервишу*, где рукопис неће бити само пронађен већ и прочитан.¹⁷ Свему реченом треба додати и Десничин недовршени роман *Проналазак Атанатика*, чија се скица налази у роману из 1957. као својеврсни контрапункт основној теми.

Проналазак није само разоткривање сваке социјалне утопије, овај слој романа, иако изванредно циничан и духовит, повлачи се пред поетичким (не)могућностима књижевности без смрти. Не само да друштво, свет не може постојати без смрти, већ се ни роман не може написати пред овим врхунским недостатком (в. Jerkov 2019: 85). Могле би се парафразирати завршне речи овог романа, па рећи: „За књижевност [човечанство] никаква нам жртва не смије бити тешка. Чак ни жртва бесмртности!” (Desnica 2019: 81). *Проналазак Атанатика* није, дакле, утопијски, или дистопијски роман, то је роман у којем се промишља сама природа књижевности, и који галеговској поетичкој рефлексив-

¹⁵ „Међутим, са *Прољећима Ивана Галеба* по први пут су у српској/хрватској књижевности истакнуте и превазиђене границе исповедног говора у корист поетике романа. Романескни дијалог затворен унутар фигуре субјекта као да не дозвољава да поетичка свест дефинитивно продре у облик/дискурс/свет романа и разведе и њега и субјекат, али отвара простор да се она развије и разигра.” (Бошковић 2010: 38)

¹⁶ Посебна тема била би када и где фра Петар (не) проговара.

¹⁷ „Искуство српског модернизма са краја педесетих година показало је могућности аутопоетичког истраживања приповедног текста. *Прољећа Ивана Галеба* су у идентитету приповедача и јунака установила границу унутрашњег монолога. Приповедање заточено унутар субјекта не допушта да приповедачево поетичко разумевање књижевности непосредно утиче на фикционални свет. Приповедачка самосвест и поетички искази зато остају мимо света, одсечени од њега субјективношћу приповедача.” (Jerkov 1991: 81–82)

ности придружује оно што ће постати поетичко знање и што ће обликовати модел постмодерног приповедања поетике (в. Филипов 2023: 343–351).

Прољећа Ивана Галеба, уз Проналазак Атанатика, наговештавају нови хоризонт српске прозе, где једино могуће бивствовање јесте бивствовање у роману, односно, у тексту, где више не постоји „спутаност реалним, та заробљеност садашњим часом, и то заточеништво у уским границама тијела” (Десница 2023: 50). Отуда је вишеструко проблематично говорити о реализму Владана Деснице, ма колико се тај појам широко поставио. Након социјалистичког реализма у књижевности и даље је постојала тенденција да се у књижевној критици говори врло афирмативно о реализму у књижевности 20. века. Палавестра у својој *Послератној књижевности* говори о томе како је однос према традицији и реализму важан за послератни модернизам (в. Палавестра 2012: 75) и истиче протејски дух реализма.¹⁸ Овај заостатак социјалистичке реторике, присутан чак и код критичара код којих се то можда не би очекивало, сведочи о потреби да се књижевност упорно повезује са објективном стварношћу, иако је, у том тренутку, и сам појам стварности вишеструко дестабилизован. Но, уколико се узме у обзир економија дискурса – да се нешто упорно понавља управо због недостатка, види се недостатак реализма у модернистичкој књижевности, па отуда и потреба да се за њим упорно трага, јер уколико књижевност одустаје од реалности, она, наводно, одустаје од свега што је конкретно и блиско, људско. Термин реализам ту је како би се претендовало на *Истину*. Па ипак модернистичка књижевност показује да је *Истина* у самој књижевности.¹⁹ Због тога не може бити речи о реализму у Десничином стваралаштву, иако се овде више не говори о социјалистичком реали-

¹⁸ „Да се одржи као искра вере да се човек може приближити свести о себи самоме и о положају своје људске реалности, и да ту свест може стваралачки уобличити, преобразити у нов уметнички организам и као сопствено креативно искуство пренети у простор и време изван властитог тла.” (Палавестра 2012: 76)

¹⁹ Видети монографију *Истина (српске) књижевности* (Jerkov 2023).

зму, већ о реализму осећања²⁰ или метафизичком реализму (в. Кораћ 1993: 275), не само зато што *реализма* већ има превише, већ стога што се у Десничиним делима, романима па и у његовој есејистици, види оштар протест против материјалистичке стварности и *вањских објективних факата*.²¹ Појам реализма сукобљава се са његовим основним поетичким постулатима да је уметност један аутентичнији вид постојања, *стварнији* од такозване реалности, попут Галебовог Бућка или Мама-Јумбе који су стварнији од материјалне реалности, што показује суштински модернистичку природу Десничине имагинације, у којој може бити винаверовске реалистичности²², али не и реализма као таквог.

Колико год модернизам у периоду након Другог светског рата био потиснут *реалношћу реалнога* (в. Десница 2023: 87), он се враћа у великом замаху, и од 1954. излази читав низ романа који се не ређају само хронолошки већ историјскопоетички: *Проклета авлија – Прољећа Ивана Галеба – Башта, пепео – Дервиш и смрт – Ходочашће Арсенија Његована – Роман о Лондону – Пешчаник*, да поменем само неке од њих. Десничини романи јесу врхунска антитеза роману педесетих, уколико историју књижевности пише оно што је доминантно – социјалистички реализам, али уколико се историја књижевности мери оним што

²⁰ „Десничин је реализам стабилан, тврд, визуелно савршено јасан, то је реализам једног Есхила, или једног Ђота. Када говоримо о Десници, морамо стално да имамо на уму реализам као универзалну категорију, не реализам као стилски поступак у грађанској књижевности XIX вијека. Десница је напустио технику грађанског реализма у обликовању ликова и у компоновању цјелине, јер ни ликови ни цјелина немају епске монументалности традиционалног реализма. Његов је реализам у детаљу, у малим сликама, и у осјећању за **истинске** људске проблеме [истакла С. Ф. Р.]. Ми, чини се, први пут морамо да кажемо: ради се о реализму осјећања.” (Кораћ 1972: 7–8)

²¹ „Зар оно што се 'само мисли', што се осјећује, доживљава, пати, не потреса моћно саме темеље нашег бића, и није ли то често по нас пресудније и посљедичније од онога што нам се догађа у 'свијету вањских објективних факата'?” (Десница 2023: 87)

²² „Прави реализам, у највећем броју случајева, јесте покушај, не да се ствари представе онакве, какве су, већ тако, да се роди убеђење, да су оне збиља такве.” (Винавер 1975: 43)

је најбоље, што поменути романи јесу – Десничини романи су незаменљив део кључне, златне линије српског романа између позног модернизма и ране постмодерне.

Библиографија

Бошковић, Драган. 2010. *Заблуде модернизма*. Службени гласник. Београд.

Винавер, Станислав. 1975. Манифест експресионизма. *Критички радови Станислава Винавера*. Прир. Зорић, Павле. Матица српска – Институт за књижевност. Нови Сад – Београд. 41–56.

Десница, Владан. 2022. *Зимско љетовање*. Народна библиотека Србије. Београд.

Десница, Владан. 2023. *Прољећа Ивана Галеба*. Народна библиотека Србије. Београд.

Десница, Владан. 2024а. Примијењена умјетност. *Огледи*. Народна библиотека Србије. Београд. 102–108.

Десница, Владан. 2024б. О једном граду и једној књизи. *Огледи*. Народна библиотека Србије. Београд. 53–65.

Кораћ, Станко. 1972. *Свијет, људи и реализам Владана Деснице*. Српска књижевна задруга. Београд.

Кораћ, Станко. 1993. Књижевно дјело Владана Деснице. У: Десница, Владан. *Изабрана дела*, књ. 4. 267–319.

Настасијевић, Момчило. 1991. Између прератне и поратне је провалија. *Есеји, белешке, мисли*. Дечје новине – Српска књижевна задруга. Горњи Милановац – Београд. 101–103.

Палавестра, Предраг. 2012. *Послератна српска књижевност 1945–1970 и њена историја*. Службени гласник. Београд.

Петров, Александар. 1983. *Крила и ваздух*. Народна књига. Београд.

Секулић, Исидора. 1985. Немири у књижевности. *Из домаћих књижевности I*. „Вук Караџић”. Београд. 174–186.

Стојановић, Драган. 1982. Јас живота и јас смрти. У: Десница, Владан. *Прољећа Ивана Галеба*. Нолит. Београд. 425–450.

Филипов, Софија. 2021. Приповедачки субјект и поетика високог модернизма: од Андрићеве *Проклете авлије* до *Прољећа Ивана Галеба*

Владана Деснице. *Наслеђе: часопис за књижевност, уметност и културу*. 18/49. 267–276.

Филипов, Софија. 2023. Епидемија бесмртности и писање романа у *Проналаску Атанатика* Владана Деснице. *Slavica Wratislaviensia* 177. 343–351.

Хајдегер, Мартин. 2000. Извор уметничког дела. *Шумски путеви*. Плато. Београд. 7–59.

Хајдегер, Мартин. 2016. *Aletheia. Филозофски есеји*. CID. Подгорица. 185–202.

Црњански, Милош. 1999. Објашњење „Суматре”. *Есеји и чланци I*. Задужбина Милоша Црњанског – Наш дом – Editions L’age D’homme. Београд – Lausanne. 18–23.

Bogdanović, Milan. 1960. *Stari i novi, knj. 4*. Prosveta. Beograd.

Desnica, Vladan. 2019. *Pronalazak Athanatika*. Prometej. Novi Sad.

Jerkov, Aleksandar. 2010. *Smisao (srpskog) stiha: De/konstitucija*. IKUM. Beograd.

Jerkov, Aleksandar. 2019. Desničin roman budućnosti. U: Desnica, Vladan. *Pronalazak Athanatika*. Prometej. Novi Sad. 83–115.

Jerkov, Aleksandar. 2023. *Istina (srpske) književnosti: Metasholia*. Albatros Plus. Beograd.

Lasić, Stanko. 1970. *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Liber. Zagreb.

Marinković, Dušan. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća: Otpor institucionalnoj asimilaciji*. SKD Prosvjeta. Zagreb.

ROMANI VLADANA DESNICE KAO POETIČKA (ANTI)TEZA SRPSKOM ROMANU PEDESETIH GODINA

Sažetak

U ovom radu promatraće se pozicija i značaj Desničinih romana u srpskoj književnosti nakon Drugog svetskog rata. Pedesetih godina, u nemalom nizu romana sa socijalističkim predznakom, *Proleća Ivana Galeba* predstavljaju pravi izuzetak i ističu se svojim izrazitim individualizmom. Neosporno je koliko je ovaj roman, uz Andrićev roman iz 1954. godine, značajan za ponovno uspostavljanje i razvoj poetike modernizma, prekinute prvi put Velikim ratom, a potom i Drugim svetskim ratom, dok je poetički razvoj nakon 1945. dodatno usporen uspostavljanjem novog društvenog sistema, koji je zahtevao podređenu ulogu književnosti i njenu utilitarizaciju.

Desničin stav prema propagandi i utilitarizaciji književnosti može se videti u njegovoj implicitnoj poetici koliko i u eksplicitnoj. Tako se već *Zimsko ljetovanje*, objavljeno 1950. godine, izdvađa drugačijim prikazom ratnih dešavanja, ali i seoske sredine, što nije odgovaralo slici koja se kreirala u „javnom mnjenju”. Vraćanje modernističkoj ideologiji književnosti može se još jasnije iščitati iz imanentne poetike Desničinog romana iz 1957. godine, koji je jedna vrsta zamišljenog životopisa glavnog junaka. Refleksije Ivana Galeba obuhvataju čitav roman, a naročito se ističu junakova razmišljanja o umetnosti i pisanju romana. Desničin roman pripada zlatnoj poetičkoj liniji romana poznog modernizma u srpskoj književnosti, u kojoj će poseban značaj imati odnos pripovedanja i smrti, odnosno pozicija pripovedača i status samog teksta.

Ključne reči: Vladan Desnica, modernizam, realizam, roman, Istina, primenjena književnosti

VLADAN DESNICA'S NOVELS AS A POETIC (ANTI)THESIS TO THE SERBIAN NOVEL OF THE FIFTIES

Summary

This paper analyses the position and significance of Desnica's novels in Serbian literature after the Second World War. In the 1950s, *The Springs of Ivan Galeb* is a real exception in a large series of novels with a socialist preface, and it stands out for its distinct individualism. It is undeniable that this novel, along with Andrić's novel from 1954, was of great importance for the re-establishment and development of modernist poetics, which was interrupted first by the Great War and then by the Second World War, while poetic development after 1945 was further slowed down by the establishment of a new social system that demanded a subordinate role for literature and its utilitarianization. Desnica's attitude towards propaganda and the utilitarianisation of literature is as evident in his implicit poetics as it is in his explicit poetics. Thus, *The Winter Summer Holiday*, published in 1950, stands out for its different depiction of wartime events, but also of the rural environment, which did not correspond to the image that emerged in "public opinion". The return to *modernist literary ideology* can be seen even more clearly in the immanent poetics of Desnica's 1957 novel, which is a kind of *imaginary resume* of the main character. Ivan Galeb's reflections run through the entire novel, with the hero's thoughts on art and the writing of novels standing out in particular. Desnica's novel belongs to the golden poetic line of novels of Serbian late modernism, in which the connection between narrative and death, i.e. the position of the narrator and the status of the text itself, will be of particular importance.

Keywords: Vladan Desnica, modernism, realism, novel, Truth, applied literature

Sanja Šakić

Arhiv Srba u Hrvatskoj, Zagreb

1605 MILANKOVITCH: AUTOREFERENCIJALNOST U ROMANU *KROZ VASIONU I VEKOVE*

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.21>

Rad polazi od autoreferencijalnosti kao jednog od najistaknutijih obilježja epistolarnog SF romana *Kroz vasionu i vekove* Milutina Milankovića nastojeći analizirati dijelove u kojima tekst razotkriva vlastitu fikcionalnost. Razmatra se postojanost pripovjedačeve tvrdnje da je priča koju pripovijeda utemeljena na znanstvenim činjenicama te uloga koju tekst romana, nerijetko čitan kroz prizmu popularizacije znanosti i Milankovićeve biografije, namjenjuje književnosti. Interpretacija romana sugerira da su pisac i čitateljica pisama zaokupljeni problemima književne prirode i da je njihov odnos analogan odnosu pisca i čitateljice romana, a da je roman koji ima intenciju upoznati čitateljice s astronomijom prije svega izvor znanja o književnosti.

Ključne riječi: autoreferencijalnost, epistolarni roman, *Kroz vasionu i vekove*, Milutin Milanković, popularizacija znanosti

U memoarskom tekstu *Uspomene, doživljaji i saznanja* Milutin Milanković se prisjeća kako je na poziv Srpske književne zadruge kanio napisati knjigu kojoj bi bila namjera uvesti širi krug čitateljica u polje astronomije. Njegova bojazan da čitateljice ne posjeduju znanje o osnovnim pojmovima pokazala se opravdanom kada je na skupštini Zadruga jedan „profesor gimnazije i narodni poslanik zemljoradničke stranke” izjavio kako Zadruga treba tiskati knjige „za široke seoske mase, a ne knjige o zvezdama” (Milanković 2009: 611). Nedostatak znanja o tome da poljoprivreda i kultura nastaju iz sklada nebeskog i zemaljskog na tren je obeshrabrila autora koji će svojoj želji za dijeljenjem znanja uskoro uspjeti pronaći prikladnu formu. Nju pronalazi, ako mu je vjerovati na riječ, okružujući se popularno znanstvenim priručnicima, od kojih posebno ističe Newcomb-Engelmannovu *Popularnu*

astronomiju (ibid. 622), ali i inspirirajući se neposrednim iskustvom koje mu je omogućilo da uoči kakav učinak dobra priča može imati na publiku. Nju su najprije činile tri djevojke zbog čije je uživiljenosti u priču odlučio da zamišljene doživljaje podijeli u formi pisama upućenih mladoj poznanici, a efekt koji su prva pisma polučila bio je izvanredan: svaka od njih je „zamišljala da i ona, kao osoba kojoj su moja pisma bila upućena, stvarno učestvuje u događajima opisanim u mom delu” (ibid. 627).

Da izbor forme *Kroz vasionu i vekove* nije bio tako naivan i neposredan¹ pokazuju novija kritička čitanja koja ističu da Milankovićev roman stupa u intertekstualni dijalog s nizom znanstveno-popularnih djela² inspiriranih *Razgovorima o mnogobrojnostima svjetova* Bernarda le Boviera de Fontenellea, koji u književnost uvodi takozvanu „vulgarizaciju” znanstvenih spoznaja iz polja astronomije (Jović 2017: 231; Sekeruš i Živančević Sekeruš 2021: 194). Premda se u uvodu *Kroz vasionu i vekove*, koji ne čitamo kao njegov integralni dio, kaže da je autor učinio „dotle nepreduzeti pokušaj” (Milanković 2008: 22) predstavljanja razvoja astronomije u vidu osobnih iskustava, on slijedi prokušanu Fontenelleovu formulu izlaganja znanstvenih spoznaja u obliku pisama upućenih prijateljici neupućenoj u matematička, fizička i astronomska načela s namjerom da je pouči i zabavi. Već ovo zometanje tragova sugerira da se nalazimo prije svega u polju književnosti koja, za razliku od znanstvenog teksta, nije dužna čitateljici podastrijeti uobičajene znanstvene alate poput izvora, fusnota i citata pomoću kojih bi provjerila što

¹ Pisma okupljena romanom *Kroz vasionu i vekove* izlazila su najprije u *Letopisu Matice srpske* od 1926. do 1928. godine, a prva integralna verzija objavljena je 1928. godine da bi u narednim desetljećima doživjela više dopuna i izmjena (usp. Jović 2017: 221). O genezi teksta *Kroz vasionu i vekove* Milanković je ostavio zapise iz kojih je teško izvući nedvosmislene zaključke o okolnostima njegova nastanka, zbog čega bi i dijelove njegova opusa koji se nerijetko čitaju u (auto)biografskom ključu valjalo uzeti s oprezom.

² Pored navedenog, Jović izdvaja utjecaj znanstveno-fantastičnog putopisnog romana *Jedna ugašena zvezda* Lazara Komarčića (Jović 2017: 223; Jović 2021: 127) te niz znanstveno-popularnih djela koja su mogla predstavljati neposredni kontekst nastanka romana *Kroz vasionu i vekove*: *Astronomija za dame* i *Popularna astronomija* Camillea Flammariona, *Pisma o astronomiji upućena dami* Denisona Olmstedu i *Astronomski dijalozi između džentlmena i dame* Johna Harrisra (usp. Jović 2017: 225–228).

se nalazi iza teksta. Namjera da „saradnjom znanja i uobrazilje” udahne život grubim numeričkim sadržajima nije, međutim, bez posljedica za onog koji se služi književnim sredstvima ne bi li podmetnuo astronomska znanja jer ni on sam, poput prvih slušateljica priče, nije imun na efekt književnosti:

Događaji koje sam svojim perom opisivao postadoše za mene stvarni doživljaji koji me iz uske sredine i tmurne sadašnjice odvedoše u beskonačnost vasiona i u sretnija vremena prošlosti. (ibid.)

Književni tekst može uključiti različita znanja iz područja prirodnih, humanističkih, društvenih i drugih znanosti, ali on takva znanja ne privilegira i ne fetišizira nego im dodjeljuje posredno mjesto i integrira ih u „zupčani mehanizam beskonačne refleksivnosti” gdje znanje, putem pisma, neprekidno razmišlja o znanju (Barthes 2009: 20). Ako se tekst koji za sebe tvrdi da je utemeljen na znanstvenim činjenicama služi književnim postupcima, jesu li potonji prepreka na putu do znanstveno utvrđene istine ili samo posrednik koji čitateljici omogućuje ili barem olakšava dolazak do iste? Pripovjedač i protagonist romana *Kroz vasionu i vekove* bez sumnje bi se odlučio za drugi odgovor, a kako to čini unekoliko je začuđujuće jer sustavno svraća pozornost na to da je tekst – književnost.³ Književni se tekst od ostalih fikcionalnih i nefikcionalnih tekstova razlikuje po *ogoljavanju* fikcionalnosti: „Otud signal fikcije ne označuje samu fikciju, već 'ugovor' između autora i čitatelja čija uređivanja pokazuju tekst ne kao diskurz već kao 'inscenirani diskurz'.” (Iser 2007: 48). Jedno je od najistaknutijih obilježja ovoga romana njegova naglašena autoreferencijalnost koja priziva ulaz u čitanje fokusirano na dimenziju kojom tekst tematizira svoja obilježja sagledavajući kako se pitanja književnosti prepliću s pitanjima zvjezdoznanstva.

Čitateljica romana *Kroz vasionu i vekove* ima uvid samo u pisma koja protagonist šalje neimenovanoj prijateljici dok su fragmenti njezinih pisama prepričavanjem inkorporirani u njegova ne bi li poslužila kao povod pisanju ili objašnjenju teme prepiske. Već to što joj roman ne daje „glas” sugerira da

³ Opetovano naglašavanje granice između mašte i stvarnosti u romanu u kojem se prepliću znanstvena fantastika, realistička motivacija i povijesna fikcija naveli su neke čitateljice na zaključak da bi *Kroz vasionu i vekove* valjalo sagledati i u kontekstu srpskog postmodernizma između dva svjetska rata. (usp. Garonja Radovanac 2009: 121)

je prepiska metafora književne komunikacije, odnosno da je čitateljica projekcija teksta. Premda protagonist zauzima poziciju autoriteta znanstvenika koji posjeduje i prenosi znanja koja liku čitateljice manjkaju, razmjenu pisma ne pokreće tek njegova uobrazilja nego i njezina želja da joj se piše. Štoviše, ona inicira razmjenu pisama koja će produžiti razgovore koje su prethodno vodili i dati temama koje ju zanimaju trajnost jer zapisane riječi smatra „duhovnim čedom koje luta po prostoru i vremenu” (Milanković 2008: 24). Protagonist se nalazi pred izazovom da znanost za čije je razumijevanje potrebno imati znanja iz matematike i fizike („Astronomija nije roman koji može svako da razume i u njemu da uživa” [ibid. 25]) i vasionu koja je suviše velika „da bi se mogla strpati u jednu knjigu” (ibid.) ispriповijeda pa predlaže da odmah odustanu od knjiga i podučavanja: „Nije li bolje da Vas, mesto da Vam pričam i tumačim, uzmem pod ruku i povedem na zamišljena, ali duševno doživela putovanja u tajanstvenosti vasioni i vekova?” (ibid.). U prvom pismu naslovljenom „Vožnja Dunavom. Sporazum o glavnim temama prepiske” ne nalazimo, dakle, tek sporazum o temama, nego i pripovjedno uprizorenje fikcionalnog sporazuma prema kojem će se autor pisma pretvarati kao da pripovijeda sveukupnu istinu o vasioni – prihvatiti se zaista takvog posla značilo bi, kaže, „precenjivati i sebe i čitaoca” (ibid.) – a čitateljica pisma da tekst koji čita nije pismo, odnosno knjiga nego partitura za čitanje knjige koju je nemoguće napisati. Signal kojim tekst upućuje na vlastitu tekstualnost problematizirajući granicu fikcije i zbilje, književnosti i znanosti, obvezuje čitateljicu da i sama problematizira taj odnos, odnosno da donosi odluke o tome što je zbilja a što izmišljaj. A slijedi li čitateljica ovaj niz tekstualnih uputa na putu je da se približi ili postane, možda ne nužno zvjezdoznanac, koliko model čitateljice (usp. Eco 2005: 19) kakvim je tekst nastoji stvoriti.

Premda sklapa pakt s čitateljicom u prvom pismu, ekstradijegetički-homodijegetički pripovjedač nastavlja na dijegetičkoj razini preostalih pisma promišljati čin koji je poduzeo. Doima se kao da ga pothvat na koji se odvažio neprestano suočava s vlastitim nesigurnostima i brigom o posljedicama onoga što radi, zbog čega osjeća potrebu neprekidno svraćati pozornost na pisanje. Stoga i u drugom pismu oklijeva s putovanjem utvrđujući još jednom ranije postignuti dogovor koji sad dodatno obrazlaže: objašnjava da, zbog teorije relativnosti koja objedinjuje prostornu i vremensku dimenziju u

jedno,⁴ putovanje može poduzeti samo iz naslonjača („ne menjati svoj prostorni položaj, nego se samo u vremenu kretati u prošlost” [Milanković 2008: 29]), ali da to neće cijelom putovanju oduzeti na njegovoj znanstvenosti („hoću da Vam na našem putu pokažem samo ono što je naučno utvrđeno” [ibid. 30]). Međutim, ambijent ili scenografija u kojoj se odvija ovo uvjeravanje naglašeno je *knjiška*: protagonist je nerijetko okružen otvorenim knjigama, u njegovoj univerzitetskoj sobi knjige „leže u slikovito raspoređenim gomilama” (ibid. 28), pisma piše u biblioteci (ibid. 177), a ako nije okružen knjigama onda se okružuje pismima čitateljice („Vaša pisma, pročitana nekoliko puta, leže preda mnom” [ibid. 51]). Knjiški dekor sugerira, dakako, i kontekst osame koja je nužna da bi se između adresanta i adresata uspostavila intimnost, ali i da bi se čitalo i pisalo uopće. Iterativno i brižljivo obnavljanje pakta sa čitateljicom iz pisma u pismo dramatizira ne toliko putovanja vremenom i svemirom koliko sam čin pisanja, a možemo izdvojiti barem dva moguća knjiška uzroka njegovom nespokoju. Prvi se tiče toga da je protagonist odlučio pisati književni tekst, a do pojave propitivanja uvjerljivosti, stila, primjerenosti teme, statusa i funkcije pisanja dolazi kad pisac pisma počne sve više ulaziti u polje literarnosti (Guillén 1994: 9). Naime, prema Claudiu Guillénu, najupečatljivija svrha epistolarnog žanra možda jest „iluzija istine ili ono što bi se moglo nazvati iluzijom nefikcionalnosti”, ali je njegova prva i najvažnija svrha „pisati dobro” (ibid. 1). Autoreferencijalno pripovijedanje razlikuje između priče i stvarnosti, te podrazumijeva i književno-povijesnu osviještenost, odnosno aspekte prevrednovanja tradicije (usp. Schwanitz 2000: 141–143). Odbacivši popularne astronomije kao dosadne i nenaučne („kada uče, onda su dosadne, a kad zabavljaju, onda ne uče” [ibid. 24]), pro-

⁴ Prepreka putovanju kroz vrijeme spada, dakako, u znanstveno utvrđenu činjenicu: ono je nemoguće zbog toga što materija, energija i informacije ne mogu putovati brže od brzine svjetlosti. Ovo je pak prepreka i promatranju nebeskih tijela zbog toga što promatrač i objekt nisu istovremeni, što promatrač vidi samo prošlost nebeskih tijela. Čitateljica i pisac pisma u romanu *Kroz vasionu i vekove* imaju analogan problem jer se u pripovijedanom svijetu nikad ne susreću u istom prostoru, ali ni u istom vremenskom odsječku: njegova pisma su za čitateljicu uvijek njegova prošlost. Iako prihvaća ograničenja koja nameće teorija relativnosti, pisac pisma predlaže uobrazilju koju možemo protumačiti i kao svojevrsnu crvotočinu u prostor-vremenu koja im omogućuje susret i putovanje.

tagonist se distancira od svih tih nevjerođostojnih priča namećući si (pre)te-
žak teret dobrog pisanja koji ga, a kako i ne bi, čini nespokojnim. Drugi knjiški
uzrok naglašenoj autoreferencijalnosti usko je vezan uz čitateljicu kojoj je
tekst namijenjen. Naime, odnos povjerenja i intimnosti je u slučaju pisama
u romanu dvosmislen jer se ona „pretvaraju” kako su namijenjena čitanju
samo jedne osobe, što sugeriraju galantni i koketni, a na momente i lascivni
komentari upućeni korespondentici. O tome da su pisma prepuštena čita-
nju drugih, a ne tek liku čitateljice kojeg roman sustavno oblikuje, svjedoči,
uostalom, namjera sastavljanja i objavljivanja knjige pisama. Prepustiti pi-
sma na čitanje heterogenoj publici izaziva nelagodu zbog intimnog sadržaja,
ali još više zbog toga što bi ih ono što će čitati moglo odvratiti od znanja i
protumačiti ga u terminima čudesnog i lažnog, a junaku je stalo do toga da
postupak začudnosti ne isključi znanstveno utvrđenu spoznaju koju je
obećao. Nelagoda je tim veća što književni tekst nije upućen ili nije upućen
samo povijesnom sugovorniku nego čitateljicama „kroz vasionu i vekove”.

Čitateljicu roman upoznaje s povijesnim ličnostima i događajima zna-
čajnim za razvoj astronomije, protagonistovim znanstvenim otkrićima i po-
viješću njegove obitelji, te prošlošću i budućnošću Zemlje, planeta u Sunče-
vom sustavu i Mliječne staze. Navedeni se sadržaji posređuju pismom koje
nije tek materijalno sredstvo komunikacije s čitateljicom nego motiv kojemu
roman pridaje različita značenja: njegova formalna obilježja (poput sažeto-
sti i konvencija u obraćanju) određuju umjetnički raspored događaja u tek-
stu, a pismo prethodi koliko protagonistovim putovanjima na Zemlji⁵ toliko i
putovanjima vremenom i svemirom. Zbog toga što njegova materijalna po-
javnost ne može obuhvatiti univerzum i sveukupnost stvarnosti, pismo je i
partitura za čitanje jer ga treba razumjeti kao nešto što ono sâmo nije, a je-

⁵ U osmom pismu protagonist uvodi novu temu prepiske objašnjavajući je prijate-
ljici neočekivanim događajem: umjesto njezinog pisma dobio je pismo drugog poši-
ljatelja koje ga poziva da sudjeluje u reformi julijanskog kalendara (Milanković 2008:
68), a koje će poslužiti kao motivacija uvođenja nove teme, ali i biti „okidač” prota-
gonistovom putovanju u Carigrad. Na sličan način objasniti će se i protagonistovo
putovanje u Dalj gdje posjećuje roditeljsku kuću i uvodi u prepisku povijest vlastite
obitelji i sjećanja na djetinjstvo: nakon povratka s puta, zateklo ga je pismo Cari-
gradske patrijaršije s pozivom da sastavi pashaliju novog kalendara, a zbog potrebe
za mirom i tišinom otpuče (ibid. 104).

dino je sredstvo posredovanja znanja. Junakova priča, „slobodno komponovana iz autentičnih podataka” (Milanković 2008: 66), empirijski je neprovjerljiva (čitateljica se kroz prostor-vrijeme može, kao i junak, kretati samo iz naslonjača) i čini se kako svako traganje za porijeklom teksta u empirijskoj stvarnosti rezultira pronalaskom pisma. Do semantičkog širenja pojma pisma dolazi tik prije putovanja u prošlost Babilona kad pripovjedač posreduje nedokučivost svemira interpretativno ga svodeći na knjigu: „U to zvezdano nebo upire čovek svoj pogled od kada živi na Zemlji, i muči se da sa te knjige, koju je sam Bog nad našim glavama rasklopio, pročita njena tajanstvena slova.” (ibid. 32). Iz muke čitanja neba rodila se najprije astrologija kao proricanje budućnosti iz rasporeda zvijezda, potom astronomija kao znanost o svemirskim tijelima, ali i pismo kao sistem grafičkih znakova jer uz grupu promatrača neba stoje pisari „da rezultat svakog opažanja zabeleže oštrom pisljkom na svežoj pločici od ilovače, slovima složenim iz samih klinova” (ibid. 36). Na prvi pogled svrha je upotrebe metafore knjige komunikacijska – ona služi tome da čitateljici približi nepoznat ili manje poznat predmet istraživanja (svemir) dovodeći ga u vezu s poznatim (knjigom), ali i da ukaže na to da su značenja svemira i teksta dohvatljiva tek putem djelatnosti čitanja i tumačenja, a ne empirijski. Značenje zabilježenog zvezdanog neba ne iscrpljuje se interpretativnim svođenjem pisma na transkript usmenog govora („Prepiska nije razgovor” [ibid. 24]) ili prijenos znanja („Tumačenje zvezda teška je umetnost, a čovečji razum je ograničen.” [ibid. 133]). Ne može se, slijedimo li Rolanda Barthesa, sa sigurnošću utvrditi da je izvorna svrha pisma bila komunikacijska pa ni da je veza pisma/knjige i zvezdanog neba isključivo metaforička: „*Nebo se ispisuje*; ili pak: prolazeći iznad jezika, pismo je čist jezik nebesa.” (Barthes 2004: 58). Barthesova spekulativna teza potvrđuje se u susretima sa znanstvenicima koje putnici kroz vrijeme posjećuju: Kepler je rečenice ili zakone koji opisuju kretanje planeta oko Sunca pročitao iz „večne knjige neba” (Milanković 2008: 140), Tycho Brahe tvrdi da je zadatak znanosti čitanje „večn[e] knjig[e], ispisan[e] Božjom rukom” (ibid. 133), a Urbain Le Verrier planet Neptun ne pronalazi iskustvenim promatranjem neba nego „vrhom svoga pera” (ibid. 150).

Hermeneutički lûk *Kroz vasionu i vekove* dovršava se novim pripovjedinim uprizorenjem fikcionalnog sporazuma koji anticipira susret protagonista i čitateljice, a uslijedit će nakon posljednje rečenice romana. Novi pakt

dovodi do preokreta koji preosmišlja cijeli roman. Čitateljica sad želi da se nekoć privatna pisma predaju, nakon cenzure, u tisak i na čitanje javnosti, a protagonist se pokorava želji da u tisak preda samo astronomski dio prepiske. Ako su sugestivni i koketni komentari eliminirani iz romana (a vidjeli smo da nisu ili nisu u potpunosti), onda je javna verzija okljaštrila njihov izvorni smisao i namjenu:

Ja se bojim da cenzura koju ste na njima izvršili, izbacivši iz njih sve ono što ne želite da se objavi, ne pogodi moja pisma u živac. Jer glavni predmet mojih misli, kada sam ta pisma pisao, bili ste Vi, a ne vasiona. (ibid. 277)

Ova unekoliko kontradiktorna tvrdnja pretpostavlja da je od prvobitnog pakta sklopljenog o svemiru kao glavnoj temi prepiske došlo do preokreta koji je edukativnu i pedagošku namjeru pisama transformirao u zavođenje pismom. Ako je cilj zavođenja susret, maštanje ga smješta opet u naglašeno knjiški dekor:

U toplim zracima monumentalnog kamina, na kojem Odisej zapinje svoj luk, smeštene su dve visoke Volterove fotelje. Uz jednu od njih stoji stočić za ručni rad, a na njemu kaseta sa likovima naših Aleksandrinaca; uz drugu fotelju priljubio se taburetić sa bogatim pušćanim priborom. (ibid. 278)

Ni u scenariju susreta pisac i čitateljica nisu osamljeni: junak dolazi u pratnji popca/zrikavca, „malog i diskretnog umetnika” (ibid.) kojeg je doveo iz Dalja da s jedne strane bude muzička pratnja razgovorima, a s druge da spriječi iskušenja. Zavođenje se ne pretvara u osvajanje jer čitateljica odbija da ko-keterija ostane dijelom pisama, „kako to zahteva puritanski ton” njezine „kalvinske varoši” (ibid. 278) zauzimajući tako na posljednjim stranicama romana poziciju subjekta u igri zavođenja: prozrela je što je na djelu u tekstu pa pisma redigira sukladno prvobitnom dogovoru. Puritanski odgoj koji nalaže usklađivanje privatnog i javnog ne objašnjava do kraja odluku da se pisma publiciraju pa preostaje još gonetati o pravoj svrsi zavođenja pismom. Cilj zavođenja pismom u romanu je osvajanje čitateljice, ali čitateljica romana, prema Barthesu, i sama žudi za tim da bude zavedena: „Tekst koji pišete mora mi, dakle, pružiti dokaz *da me žudi*. Taj dokaz postoji: to je pisanje.” (Barthes 2004: 107). Svaki tekst, pa bio on i znanstveni, ima namjeru zvesti čitateljicu, ali samo zavodljive tekstove ozbiljnih namjera ona uzima

zaozbiljno: da bi čitateljica zauzela ulogu subjekta mora, prema Harriet Nielsen, prilikom tekstualnog zavođenja riskirati gubitak razuma (Nielsen 1995: 4). Ovu pretpostavku Nielsen ispituje na tekstovima koji predstavljaju znanstvena istraživanja, a to će reći tekstovima ozbiljnih namjera, koji razla- bjavljaju granicu između zavođenja i istine, teksta i zbilje, književnosti i zna- nosti ističući kako su sva tekstualna značenja konstruirana: „Iluzija je nužan uvjet za nastanak smisla. Dakle, zavodljive dimenzije teksta nije moguće promatrati kao nešto odvojeno od njegove poruke.” (ibid. 8). Da bi se tekst ozbiljnih namjera uzeo zaozbiljno, nije ga dovoljno samo čitati i objasniti nje- govu strukturu, nego ga razumjeti – uvezati značenje teksta s vlastitim isku- stvom – odnosno, dokinuti njegovu neodlučnost i dovršiti ga u riječi. Ovo ra- zumijevanje pravog cilja čitanja Nielsen preuzima iz Ricoeurove hermeneu- tike (usp. ibid. 8–9) ne bi li naglasila da se do značenja dolazi tek kad čitate- ljica zauzme ulogu subjekta te da se znanstveni tekst razlikuje od književnog po tome što se potonji oslanja na fikcionalni sporazum, odnosno suspreza- nje nevjerice. Valjanost nekog znanstvenog članka utvrđuje se pomoću bib- liografije, fusnota i referenci koji čitateljici omogućuju da istraži sve što se nalazi iza teksta, ali taj put ne eliminira mogućnost da tekst i čitateljica dijele iste zablude: valjanost se, u pravom smislu riječi, utvrđuje tek diseminaci- jom – davanjem pristupa brojnim čitateljicama (ibid. 11). Vratimo li se sada čitateljici pisama, možemo zaključiti da njezina odluka o redakturi i želja za publiciranjem knjige pisama ne dolazi od pretpostavke da ona vjeruje toliko u njihovu znanstvenu utemeljenost koliko u to da se njihova možebitna ute- meljenost na znanstvenim činjenicama može utvrditi tek mnogobrojnim i beskonačnim čitanjima.

Propitivanje pripovjednih strategija i problematiziranje odnosa fikcije i zbilje priziva ponovljena čitanja koja nose dvostruki „rizik”: ono što se u tekstu predstavlja kao znanstveno utemeljena činjenica, može se *a posteri- ori* pokazati neznanstvenim ili zasnovanim na pogrešnoj premisi; s druge pak strane, ono što se predstavlja kao proizvod čiste uobrazilje, može anti- cipirati buduće događaje i s vremenom početi nalikovati aktualnoj zbilji. Ne- postojanost znanstvenih činjenica ne čini roman *Kroz vasionu i vekove* tekstom neozbiljnih namjera nego prije tekstom čija se namjera premješta s čisto edukativne na kreativnu, zbog čega je zadovoljavajuće tumačenje ne- svodivo na njegove znanstvene podatke. Znanstvena fantastika se, prema

Darku Suvinu, definira kao književni žanr „za koji su nužni i dovoljni uvjeti prisutnost i međudjelovanje začudnosti i spoznaje, a glavna mu je formalna tehnika imaginativni okvir alternativan autorovoj empiričkoj okolini” (Suvin 2010: 41). Znanstvena fantastika zahtjeva znanstveno objašnjenje, a *differentia specifica* SF pripovijedanja je *novum* ili spoznajna inovacija koja nije stvar isključivo znanstvenih činjenica: „Novum ili spoznajna inovacija totalizirajuća je pojava ili odnos koji odstupa od stvarnosne norme autora i implicitnog čitaoca.” (ibid. 112). *Kroz vasionu i vekove* opisuje univerzum kombinirajući znanstvenu jasnoću i spoznaju s očuđenjem,⁶ čime slabi granice između književnosti i znanosti, darujući čitateljicu sredstvom za promišljanje događaja koji prekoračuju okvire njezinog iskustva. Taj dar je pripovijedanje sâmo koje astronomiji i nebeskoj mehanici dodjeljuje mjesto posrednika i omogućuje da se označi *moгуće*, a ne samo ono što jest: „književnost dela u pukotinama nauke” (Barthes 2009: 20). Astronomi mogu iz zvijezda pročitati prošlost nebeskih tijela, ali i predvidjeti budućnost koja se u astronomskim predviđanjima čita kao hladnoća i smrt, a nastupit će uslijed neumitnog starenja Sunca. Sudbina čovjeka nije vrijedna spomena u tim predviđanjima („Sa takvim se sitnicama ta uzvišena knjiga ne bavi.” [Milanković 2008: 42]) zbog čega promatrač neba ostaje sam sebi slijepa pjega: „Nauka ti je dala – govorio sam sâm sebi – sredstvo u ruke da gledaš u budućnost naše Zemlje, ali tvoja vlastita sudbina potpuno ti je skrivena.” (ibid. 220). Sredstvo je za astronoma matematička teorija koja je „omogućila da prekoračimo granice naših direktnih opažaja” (ibid. 181) i nebeska mehanika koja omogućuje poimanje drevne prošlosti i daleke budućnosti. Hladnoću znanosti čije vidno polje mimoilazi čovjeka potrebno je stoga „pripitomiti” i učiniti ljudskim, a tu pukotinu popunjava književnost. Ono što vrijedi za mrtvu prirodu ne vrijedi nužno za čovjeka kojeg nebeski mehaničar i junak romana jednim potezom ipak izmješta iz čahure matematičkih formula ispitujući pripovijedanjem što bi bilo kad bi se na život primijenili prirodni zakoni iako takva premisa odstupa od stvarnosne norme. Kotrljanje grude snijega, koje je

⁶ Znanstveno-fantastičnu književnost kao književnost „spoznajne začudnosti” Suvin definira polazeći od pojma začudnosti, očuđenja ili oneobičavanja Viktora Šklovskog iz teksta *Umjetnost kao postupak* (Suvin 2010: 36).

математички теже предвидјети од кретања планета, приповједач доводи у везу са себством дозволјавајући му, бареу у приповиједанју, бесмртност:

Па као што у нама живи целокупна историја живота на Земљи, тако ћемо и ми живети у нашим потомцима. Зато смо бесмртни. Па и када не оставимо потомства иза нас, наш живот оставио је трага, као и она лопта која је у снегу брежуљка оцртала своју стазу. [...] Када Сунце растоћи ону груду снега, распе је и испари, она је свршила своју историју груде, али нјени делићи постојаће и даље, јер ништа се не губи у нашој васиони. (ibid. 223)

Док астрономија и математичка теорија не докажу супротно, бесмртности је у далекој будућности дозвољено постојати приповиједанјем.

Bibliografija

Barthes, Roland. 2004. *Užitak u tekstu. Varijacije o pismu*. Prev. Mrkonjić, Zvonimir; Mikšić, Vanda. Meandar. Zagreb.

(Barthes, R. =) Bart, Rolan. 2009. *Lekcija. Pristupno predavanje na Kolež de Fransu (1977)*. Prev. Miletić, Anja. Karpos – Zuhra. Loznica – Beograd.

Eco, Umberto. 2005. *Šest šetnji pripovjednim šumama*. Prev. Brlek, Tomislav. Algoritam. Zagreb.

Гароња Радованац, Славица. 2009. Књижевно дело Милутина Миланковића (с освртом на његово бављење народном књижевношћу). *Стваралаштво Милутина Миланковића. Зборник радова с Међународног симпозијума „Стваралаштво Милутина Миланковића”*. Ур. Оцић, Часлав. Српска академија наука и уметности. Београд. 113–139.

Guillén, Claudio. 1994. On the Edge of Literariness: The Writing of Letters. *Comparative Literature Studies* 31/1. 1–24.

Iser, Wolfgang. 2007. Činovi fingiranja. Prev. Beganović, Davor. *Književna republika* 5–6. 39–56.

Јовић, Бојан. 2017. Кроз васиону и векове. (Ауто)поетичке особине настанка, преображаја и књижевног контекста Миланковићевог научног и фантастичног путовања. *Књижевни опус Милутина Миланковића. Зборник радова с Међународног научног скупа одржаног у Даљу, 4. и 5. новембра 2016*. Ур. Нешић, Ђорђе. Културни и научни центар Милутин Миланковић. Даљ. 219–241.

Јовић, Бојан. 2023. Научно-фантастични путописи у српској књижевности са почетка XX века. 52. научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 14–19. IX. 2022. 2, Путописи у српској књижевности; Језик српских путописа; Српска књижевност и културна дипломатија. Ур. Сувајџић, Бошко. Међународни славистички центар – Филолошки факултет. Београд. 125–132.

Миланковић, Милутин. 2008. *Кроз васиону и векове; Кроз царство наука*. Завод за уџбенике. Београд.

Миланковић, Милутин. 2009. *Успомене, доживљаји и сазнања*. Завод за уџбенике. Београд.

Nielsen, Harriet Bjerrum, 1995. Seductive Texts with Serious Intentions. *Educational Researcher* 24/1. 4–12.

Schwanitz, Dietrich. 2000. *Teorija sistema i književnost: nova paradigma*. Prev. Muhamedagić, Sead. MD. Zagreb.

Sekeruš, Pavle; Živančević Sekeruš, Ivana. 2021. La lecture française de Milutin Milanković. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Књига XLVI–3*. Ур. Валчић Булић, Тања. Филозофски факултет. Нови Сад. 193–202.

Suvin, Darko. 2010. *Metamorfoze znanstvene fantastike. O poetici i povijesti jednog književnog žanra*. Profil. Zagreb.

1605 MILANKOVITCH: AUTOREFERENTIALITY IN NOVEL THROUGH DISTANT WORDLS AND TIMES Summary

The paper starts from autoreferentiality as one of the most prominent features of Milutin Milanković's epistolary SF novel *Through Distant Worlds and Times* (*Kroz vasionu i vekove*), aiming to analyze parts in which the text reveals its own fictionality. The analysis examines the persistence of the narrator's claim that the story he tells is based on scientific facts and the role that the text of the novel, often read through the prism of popular science and Milanković's biography, assigns to literature. The interpretation of the novel suggests that the writer and reader of the letters are pre-occupied with problems of a literary nature and that their relationship is analogous to the relationship between the writer and the reader of a novel, and that the novel, which intends to introduce readers to astronomy, is primarily a source of knowledge about literature.

Keywords: autoreferentiality, epistolary novel, *Through Distant Worlds and Times* (*Kroz vasionu i vekove*), Milutin Milanković, popular science

Vinko Korotaj Drača

Arhiv Srba u Hrvatskoj, Zagreb

ORDINARY PEOPLE: NARRATIVES OF NATIONALISM, CRIME, WAR AND HISTORY IN *THEY WOULD NEVER HURT A FLY* BY SLAVENKA DRAKULIĆ

Pregledni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.22>

The paper analyzes Slavenka Drakulić's non-fiction novel *They Would Never Hurt a Fly*, in which the author shares her personal impressions of the war crimes trials before the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Drakulić's narrative is connected to Hayden White's theory of history as a narrative construction. In doing so, the motifs through which Drakulić shapes her war narrative are identified, including the framing of the story within the structural framework of tragedy and the use of irony as a trope.

Keywords: literature, non-fiction, Slavenka Drakulić, war crimes, metahistory, Yugoslavia

1. Introduction

Towards the end of his life, Stanko Korać wrote his memoir titled *Memories of a Man without a Homeland*. Writing in Belgrade as socialist Yugoslavia descended into a brutal ethnic war, Korać considered himself apatriote, one of the numerous people who were left stateless after Yugoslavia's tragic dissolution, because of their unwillingness to identify with any of the nation states which have emerged from the conflict. Feminist author and journalist Slavenka Drakulić, who since the 1990's has lived practically on the road between Sweden and Croatia and mostly published abroad due to her refusal to conform to dominant nationalist discourse, can also be regarded as apatriote of sorts. But while Drakulić mostly wrote about post-Yugoslav society from the perspective of an outsider – her liberal convictions and ethnically plural identity (she was a child from an interethnic marriage) clashed

with hegemonic nationalist culture of wartime Croatia – Korać, a nationally conscious communist, spent most of his life in sort of internal exile in conflict with the literary and political establishment. His criticism of Croatian communist functionaries who adopted assimilationist stance towards Croatian Serbs, resulted in his stigmatization and isolation, branding him as Serb nationalist until the end of his life (Marinković 2024: 70). Stanko Korać warned of the dangers of nationalist tendencies in Croatian society early on taking a firm and uncompromising stance against trends of linguistic and cultural hegemony in socialist Croatia, seeing the dangers of nationalist homogenization of multiethnic republics of Yugoslavia. Twenty years later, he saw how the same unifying and ethnocentric tendencies that he warned about, resulted in brutal politics of war and genocide as nationalist elites moved to carve ethnically pure spaces out of the Yugoslav melting pot.

Slavenka Drakulić, on the other hand, initially welcomed liberalization of political field in Yugoslavia in the late 1980's, as she herself put it, naively believing that fall of socialism will result in prosperity and happiness for people of East Europe (Drakulić 2022) only to contemplate causes of nationalism and war afterwards. Her observations of the war crimes trials in Croatia and before the International Criminal Tribunal for former Yugoslavia, were published as *They Would Never Hurt a Fly*, a book she designated as “non-fiction novel”. Non-fiction novel is in itself, a weird kind of designation: on the one hand the definition assumes that the narrative will relay factual events, on the other the genre definition of “novel” assumes certain level of literalization, intimacy and fictionalization of plot. *They Would Never Hurt a Fly* is not fictional work because events Drakulić is writing about actually unfolded, but it also cannot be called a historiography because author is aware that what she is writing about is deeply personal narrative, rooted less in historical chronicle than in her own introspective and imaginative experience of trials. Previous authors who wrote about novels of Slavenka Drakulić also outlined her explicit stance that every personal act is also deeply political (Zlatař Violić 2006). Accordingly, focus of Drakulić's historical narrative moves away from collective narratives of the past and impersonal and leans heavily into psychological states, individual lives and intimate moments. Each chapter of Drakulić's novel focuses on a single actor in the violent Yugoslav dissolution and all but two (Milan Levar, who was a witness killed in

Gospić after agreeing to testify before the ICTY and Mira Marković, wife of Slobodan Milošević and Serbian politician in her own right) have been prosecuted and charged by ICTY. Drawing on Hannah Arendt's *Eichmann in Jerusalem* Drakulić describes perpetrators of war crimes as "ordinary people" who in everyday life "wouldn't hurt a fly". Thus, causes of extreme ethnic violence in the Balkan is not in some sort of extraordinary psychological or moral makeup of its perpetrators.

According to American historian and philosopher of history Hayden White, historical work can be considered "a verbal structure in the form of a narrative prose discourse that purports to be a model or icon of past structures and processes in the interest of explaining what they were by representing them (White 1975: 2). White thus analyzes historiography as a form of narrative itself by distinguishing following levels of conceptualization in historical work: chronicle, story, mode of emplotment, mode of argument and mode of ideological implication. Chronicle and story refer to arrangement of data from unprocessed historical record that has to be transformed into the story: chronicle arranges them in temporal order of occurrence, while story characterizes events in terms of inaugural, transitional and terminating motifs (ibid. 5). Part of historical record that is selected as beginning of narrated (hi)story is inaugural motif, transitional motif is part of the story that indicates a certain direction of events, while terminating motif indicates apparent resolution (ibid. 5–6.). We can say that the story of Yugoslav dissolution and war in *They Would Never Hurt a Fly* takes as its inaugural motif's specific politics of socialist regime regarding historical memory, as its transitional motif war and war crimes, and trials in Hague act as a resolution or terminating motif. Those elements will be further analyzed in the following chapter.

2. Dissolution, war crimes and transitional justice: inaugural, transitional and terminal motifs of war

Before the Yugoslav wars there was always ambivalent experience of socialist Yugoslavia. Mainstream political narratives of post-Yugoslav countries often present Yugoslavia as failed or failing oppressive state. For Croatian nationalists, Yugoslavia was "Serb dominated" and they regard National

Liberation War as occupation of the country by communists, while Serb nationalists regard Yugoslavia as mistake designed to enslave and weaken Serbian people (Jović 2017: 233). For Slavenka Drakulić, Yugoslavia and its political culture, especially official attitude towards history, represent the seed of future dissolution and war. She places the inaugural motif in the story of Yugoslavia's breakup in the aftermath of the World War II. Reminiscing about experience of her father, who fought as one of Tito's partisans Drakulić indicates singular problem that has, in her opinion, led to the War of the 1990's:

My father never spoke about the four years he fought as a Partisan under the command of Josip Broz Tito in World War II. He wanted to forget it, and for a long time I saw this as a sign of sanity and self-preservation. "A human being survives by his ability to forget," Varlam Shalamov writes in *Kolyma Tales*. But I knew that even though he did not speak about it, my father must have remembered the war. It was the single most important period in his life, and he must have been marked by it much more than I have been marked by the recent war in the former Yugoslavia. He fought; I did not. And the more I think about it, the more I am convinced that the combination of his silence and the official version of the historical events of 1939-45 made this latest war possible. (Drakulić 2004: 8)

Silence as a mode of self-preservation in face of a trauma, thus lead to repetition and destruction of the Yugoslav community. Plot of Drakulić's narrative starts in silence and official version of history. She is not alone to blame official version of World War II history and repression of individual and collective memory for the war: many witnesses and experts in Hague trials, expressed identical or similar notions. For example, Serbian historian and diplomat Milan Bulajić, who testified as defence expert witness during the trial of Slavko Dokmanović, stressed the fact that there was no "Croatian Willy Brand" in socialist Yugoslavia who would apologize for genocide against the Serbs and acknowledge their collective historical trauma (IT-95-13a-T, 1998: 2399). It was one of the many testimonies that brought three kinds of cultural memory into interaction: collective memory, history remembered and interpreted in daily interactions between members of community, individual memory tied to personal experience, like the one of Drakulić's father, and institutional memory, through which political elites ascribe meaning to

political events and imposing it onto society through institutional means (Lebow 2006: 13). Individual memory of ethnically motivated Ustasha or Chetnik massacres and occasional acts of revenge committed by National Liberation Army, which were never mentioned in the official history books that propagated almost mythical narrative of Tito's Partisans defeating vast armies of fascist conquerors and small number of domestic traitors, survived despite silence. Because trauma was never officially acknowledged it was easy for nationalist leaders to use it to mobilize people for another war. In short absence of individual memory from public sphere, prevalence of institutional "historical truth" and its contrast with repressed collective memory of ethnic groups made acts of ethnic violence possible and legitimate. The decision of individuals to deny their wartime trauma in order to be able to survive actually gave proponents of collectivist ideologies like nationalism legitimacy in interpretations of history. Thus, it is actually the buried memory, untold stories of World War II, that serve as inaugural events of War of Yugoslav dissolution.

War itself serves as strong transitional motif of the book. Book focuses on war crimes as almost constitutive events of war itself. But more importantly, Drakulić questions what made war crimes possible and concludes that it was the normalization of ethnic hatred, process she sees as analogues to gradual acceptance of antisemitism in Nazi ruled Germany as described by literary scholar Viktor Klemperer:

As in Germany, in Croatia you first stopped greeting a person of the other nationality, perhaps only because you were afraid that others would see you acknowledging him. Unbelievable as it is, this seemingly insignificant concession, this small act of adaptation to a new reality of the total national homogenization, set you on a dangerous road. Turning your face aside in fact created the opportunity for someone else to commit war crimes in the name of the very same principles of isolation and elimination of the others.

(Drakulić 2004: 193)

Manipulation and appropriation of institutionally repressed individual memories made them parts of collective narratives of ethnic nationalism, that perceived Croatian, Serbian or Muslim Other as threat and cause of decades or centuries long grievances. Trauma was collectivized to legitimize

acts of violence. Terminating motif for it all was the public event of ICTY trials. At first, Drakulić regards them as boring. She speaks of a certain witness examination she follows during the trial of Omarska and Keraterm guards, that focused on the layout of rooms. She apparently loses focus but was then abruptly brought to reality by judge's mention of the blood on the walls (Drakulić 2004: 22). Mention of this macabre scene in a tedious matter-of-fact context of a trial shows Drakulić that "drama is in the fact that everything really happened: there were real deaths, real victims and real murderers" (ibid.).

Hague trials serve, for Drakulić as epilogue to the story of the war, specifically because telling the truth of the war, that is often tedious and always unglamorous and unpleasant prevents similar tragedies from playing out in the future. She regards post-Yugoslav nation-states as "unable to wash their own dirty laundry" (ibid. 16–17). But they have no luxury of mythologization of their recent past in a way Yugoslav communist did: this is true message of progress and catharsis Drakulić wants to tell and which will shape the way she emplots and ideologically frames the story of dissolution of Yugoslavia.

3. Destruction of a fairy-tale: lessons of a tragedy

After selecting the motifs around which story is told, a historian needs to provide meaning for the story. One of the means through which meaning is provided is a process Hayden White calls emplotment: Emplotment identifies the kind of story historian is narrating. White, using literary classification of Northrop Frye, recognized four main modes of emplotment: "romance, comedy, tragedy and satire" (White 1975: 6–7). Romance tells the story of triumph of good over evil, epic narrative about protagonists fighting against adversity and emerging victorious. Satire is on the other hand contrasts romance, drama that results in apprehension that man will always fail to conquer his darker impulses and his own drive for death and destruction. Comedy and Tragedy fit in between, as dramatic narrative of partial liberation: in Comedy, there is a reconciliation between different social and natural forces, while in Tragedy, there is a great shakeup and downfall of the protagonist, but the one that is followed by cathartic lesson for the future: somber resignation to the conditions under which humans exist as historical beings

(ibid. 9). In retellings of Drakulić, institutional history of People's Liberation struggle took form of a romance: there are history books filled with heroism, great battles and great victories (Drakulić 2004: 11), there is a cult of personality and official ideology of different nations living together in Yugoslavia (ibid. 88), the socialist state that was more open and progressive than socialist states of the Warsaw pact.

Beginning of *They Would Never Hurt a Fly* foreshadows the fact that Drakulić, always sceptical towards what she considers mythologization of history, choose to tell different kind of narrative. First paragraph we encounter tells us a story of a fairy-tale land destroyed:

ONCE UPON a time, in a faraway part of Europe, behind seven mountains and seven rivers, there was a beautiful country called Yugoslavia. Its people belonged to six different nations, and they were of three different religions and spoke three different languages. They were Croats, Serbs, Slovenes, Macedonians, Montenegrins, and Muslims yet they all worked together, went to school together, married each other, and lived in relative harmony for forty-five years. But because it is not a fairy tale, the story of this beautiful country has no happy ending. (ibid. 1)

Although Drakulić realizes beauty and interethnic harmony as elements of Yugoslav experience, the fact that they were temporary is considered element of tragic reality; fairy-tale lands cannot exist. Even more horrible is the fact that the actors of the bloody downfall of fairytale kingdom are not larger than life villains one would expect in Disney's fairy-tale: they are surprisingly common and vulgar: Mirko Norac is "A plump, plain young man with a shy smile and a double chin", who "looks more soft than dangerous" (ibid. 40) and is a waiter who is easier to imagine "in a café in Sinj, serving coffee and beer to the locals and chatting with them about the scores of Sunday's soccer game than giving orders for mass executions" (ibid.). Goran Jelisić, man sentenced for execution of Muslim civilians in Bijeljina is someone who

[...] looks like a man you can trust. This young man of thirty, something about his clear, serene face, lively eyes, and big reassuring grin, would make you feel safe sitting next to him in a train compartment at night. A man with such a face usually helps elderly women cross a street, he will stand up in a streetcar to let an invalid sit down, or he will allow you to go ahead of him in a supermarket line. He will return a lost wallet to its owner. (ibid. 66)

If actors of the story are described as every day, banal people, the story itself is far from great narrative of war of light against darkness and good against evil. Perpetrators are no villains and no masterminds: they are moved by base urges and often don't exactly seem to know why they are performing those horrible acts they stand accused of. Jelisić, calm and shy man before the war, for example, is displayed as underdog who indulges in newfound authority war bestows upon him, almost intoxicated by power over life and death (Drakulić 2004: 82). Only quality Norac possessed that made him into executioner of Gospić Serbs was his blind loyalty and nothing else (ibid. 40). Sometimes they are quite oblivious about their own agenda, seemingly just going with the flow of atrocities and chaos that surround them. One of the perpetrators of Potočari massacre Dražen Erdemović "always felt like there was an outside force determining his life" (ibid. 108). Later, when Erdemović speaks to one of the Muslim men he is supposed to execute, they talk causally about what happened to them and how did they find themselves in this nightmarish situation. Erdemović wishes someone could explain to him what happened to them "ordinary people". Afterwards Dražen lets his fellow soldiers shoot the man like the others with minimum protest (ibid. 115–116). The story of bloody civil war seems to be, in most cases, nothing more than tragedy of everyday pettiness, passivity and conformism. But what makes Drakulić's tale a tragic narrative is the fact that there is no cynicism in the end: there is knowledge to be obtained from grotesque horror of these events. Towards the end of the book Drakulić explains what we as community can learn by striving to understand the acts of war criminals. It is the lesson on guilt and responsibility. Drakulić first stresses the need to individualize guilt: not all Croats or Serbs should be considered guilty for specific crimes. But responsibility is the other matter altogether: while collective guilt is wrong, collective responsibility is necessary to move forward as society: everyone was, in some way responsible and even complicit for ethnically motivated crimes:

More than a decade after the beginning of the war in the Balkans, it is essential that we understand that it is we, ordinary people and not some madmen, who made it possible. We were the ones who one day stopped greeting our neighbours of a different nationality, an act that the next day made possible the opening of concentration camps. We did it to one another. Maybe this is

a good reason for considering whether it is too easy to put a hundred men on trial in The Hague. What about the others who embraced the ideology that led to the deaths of two hundred thousand people? Perhaps they did not believe in it, but they certainly did not protest against it. If it is true that there is no collective guilt, can there be collective innocence? (Drakulić 2004: 103)

After the tragic end of the fairytale, one should not accept nationalism and conformity to politics of ethnic division as sort of unexplainable force, that pushes us to be compliant. They are not simply circumstances thrust onto communities; they are policies communities produce through their own action or inaction. Thus, lessons of a Yugoslav tragedy are lessons about lack of collective innocence: communities need to be held constantly accountable for bloody parts of their own history.

4. “Battleship” of general Mladić: ironic tropes in history of Yugoslav wars

Chapter of *They Would Never Hurt a Fly* dedicated to Bosnian Serb general Ratko Mladić is not centred around Srebrenica massacre or siege of Sarajevo, but around suicide of Mladić’s daughter Ana in March of 1994. The narrative of wartime tragedy and crime is thus transposed into personal sphere of patriarchal Serbian household, where Drakulić gives her imagination a free reign while trying to guess and outline causes of Ana’s suicide. The chapter is aptly named “Punished by the Gods” and metaphorical transposition is foreshadowed when Drakulić calls Mladić “loser at both fronts”: on Bosnian front where pressure of the international community made him withdraw and accept Dayton agreement after conquering 70% of territory, and his home where he suffered personal tragedy of daughter’s suicide (Drakulić 2004: 159). Literary simile between frontlines of War in Bosnia and domestic front is further complicated in two ways. First is the counter-intuitiveness of the metaphor. Literal battlefield of a regularly televised conflict is compared with family home, in European culture usually regarded as a private sphere and place of sentimental calm, comfort and affectivity (Davidoff 2003: 16). One could argue that Drakulić, writing from articulate and self-aware feminist standpoint, subverts and undermines the traditional patriarchal divide between personal and public, specifically, between masculinized domain of warfare and conquest, presented by amount of territory

under military control, and feminized domain of household and family life, represented through care for emotional wellbeing of children. Second way in which simile seems complicated is Drakulić's claim that "the real story about Mladić is not the one of his victories and losses on the battlefield; the real story about him is that of his personal tragedy" (Drakulić 2004: 159). So, a true story of Ratko Mladić isn't the one journalists, historians and lawyers wrote and talked about: not the story of genocide and war crimes or his later glorification at the hands of Serbian nationalists. It is the story of his personal tragedy, the one that was untold and unfamiliar to broader public and to this day largely unexplained.

Hayden White called this particular literary trope that inverts the conventional discursive order to offer radical, self-critical conceptualization of the world irony (White 1975: 37). White, who analysed use of literary tropes in works of 19th century historians, regarded irony as radically sceptical trope that points out inadequacies in conventional depictions of the historical process, especially those who try to recognize universal laws of history. Drakulić here uses irony to invert the ways histories of warfare have been written. The true history of the Bosnian war is not only set in the bunkers and ruined towns of Bosnia's conflict or cabinets of political leaders. The scene that Drakulić chooses as central is set in the small kitchen of Mladić family in Belgrade. Focal moment of the story happens night before Ana Mladić's suicide, when Mladić family plays "Battleship"¹. Key question Drakulić tries to answer is why a group of adult people – Mladić, his wife Bosa, Ana and her brother Darko – would spend the evening playing a children's game. "Battleship" makes her reminiscence of her own childhood, and she considers the scene of adults playing the game oddly weird and intriguing. In another twist of irony, what at first seems like innocent, childish game is revealed as something else: family ritual that unmask power relations within Mladić family. First, Drakulić reveals that it was general's wish to play "Battleship". When he was home, Ratko Mladić loved having his family around him and play some innocent game as if there wasn't a bloody war he took part in just

¹ Instead of using the trademarked name "Battleship", Drakulić calls the game "Sinking ships", literally translating the brand name of the game in Serbo-Croatian ('Potapanje brodova').

hundreds of kilometres away. Ana and Darko, probably wanted to do something else, but were incapable of defying their authoritative father (Drakulić 2004: 170–171). Also, Drakulić remembers that “ Battleship ” is not innocent game at all: it is a military game. Even surrounded by family, Mladić is a soldier, and war is eternally and oppressively present, thanks to his own inability to be anything else (ibid.). It is inability of Ana to confront her father about things he was doing in Bosnia that led to her suicide. This is another way in which personal tragedy and public warfare at the same time intertwine and subvert the division between them: Mladić’s role as ruthless general in Bosnia, destroys his family. At the same time, his role of soldier, which became intrinsic part of his identity, prevents him from reflecting upon crisis in his family and brings war to his kitchen table. Victory in Bosnian war in the end proves to be a defeat – both in a military sense and in his personal life. Ana won the game of “ Battleship ” symbolically defeating her father, punishing him for his cruelty and hubris, but again, losing her life and failing to stop the tragedy in Srebrenica and Sarajevo. It is a tragedy of men set into their social roles who dragged everything before them down, destroying entire communities together with their own carefully built worlds. Only very powerful, emotionally charged moment of irony expressed in the scene of “ Battleship ” game can attempt to describe the arrogant futility of nationalist projects and substitution of truth and political responsibility for childish games that left both victors and victims dead.

Another skilled employment of irony by Drakulić considers what is at the same time dark and humorous twist on official Yugoslav ideology of Brotherhood and Unity: interpersonal relationship of accused war leaders in Scheveningen prison. Despite their different ethnic backgrounds and the fact that they fought on opposing sides, the prisoners of Scheveningen detention unit, apparently live in harmony. Examples of said unity are staggering general Rahim Ademi, Albanian who fought on Croatian side, reverently greets Slobodan Milošević with “ Mr. President ” (Drakulić 2004: 201) despite the fact that Milošević, at that time, wasn’t even president of FR Yugoslavia. Goran Jelisić, convicted for murder and torture of Muslims is good friend with Esad Landžo, Bosniak man convicted for crimes against Serbs in Čelebići camp (ibid. 204). Many prisoners, as Drakulić says, seemingly unaware of irony, had started referring to atmosphere in the prison as one of

“brotherhood and unity” (ibid. 205–206). Similar sentiment was described in a poem written by Simo Zarić convicted of ethnic cleansing. Poem was named “Truth about The Hague” and in it Zarić describes the spirit of unity among the perpetrators of ethnically motivated crimes:

We are trapped in our own sorrow
One is gone, another one follows
There are Serbs and Croats in our brig
And Bosniaks, we' re all caged like guinea pigs.

We don't speak of what went on
Past is past, what's gone is gone
Here we live together like before
As if we never went to war.

We' re war criminals or so they say
But here like children, we laugh and play
They call us bad but quite contrary
Our crowd is friendly, our band is merry.

If the folks in our lands
Knew that we are all good friends
They would all change their ways
For sake of peace they'd throw their guns away.

So all you good and honest men
Hear this song and think again:
You just do what we have done
And you can also live as one.²

Simo Zarić (2007)

5. Conclusion

Slavenka Drakulić took work of Hannah Arendt as basis of her literary endeavour. The purpose of endeavour was to explore causes of brutal ethnic civil wars in Yugoslavia, wars that had brought “Fairytale of Yugoslavia” to

² Translated by Vinko Korotaj Drača.

its bloody end. From the outset, she recognized that all history is an act of narration leading her to choose “non-fiction novel” as form of work through which she will tell her story of war, crime, nationalism and justice. This unique blend of facts described in court files and imagination as a tool for penetrating into obscure and seemingly complex motives and sources of ethnic violence enables her to center many of the aspects of the Yugoslav wars that are consciously and unconsciously absent from official narratives, or when present within them, they are often regarded onedimensionally, without awareness of deeper implications they might have on society and politics of post-Yugoslav countries.

First unique aspect is the way in which Drakulić organizes motifs in her story. For her, root cause of the Yugoslav Wars is the discrepancy between official truth of World War II, that focused on mythologization of People Liberation Struggle, and individual and collective cultural memory of atrocities, ethnically motivated violence and cycles of revenge. This enabled mobilization of collective trauma by nationalist actors which substituted the socialist political mythologies for nationalist ones. In the end, trials in Hague serve as terminating motif of history of Yugoslav wars – they serve as final test, place where people of Yugoslavia get to confront the truth of the conflict and avoid repeating same mistakes.

Second aspect is the plot of tragedy Drakulić imposes upon the narrative of Yugoslavia’s dissolution. War is, through stories of its actors, painted as history of gradual and conformist normalization of nationalism and ethnic discrimination. The perpetrators of the crimes are mostly petty, banal people, with superficial agendas. It was actually willingness of “ordinary people” to silently take part in nationalist mobilization which made crimes possible and pre-empted any possibility of peaceful reconciliation of divisions present in the late years of Yugoslavia. Tragic dissolution of Yugoslavia boils down to choice of the path of least resistance taken by many Yugoslav individuals and hidebound nature of its identities and institutions.

Third aspect is Drakulić’s employment of irony to underline the inadequacy of common perspectives on Yugoslav wars. Her use of irony paints the world in which nothing is as it seems: key actors of genocidal interethnic violence live in harmony that recalls spirit of “brotherhood and unity”, and family

games reveal unhealthy fascination with authority and violence, which only leads into destruction of families and communities. Presenting dissolution of Yugoslavia and wars that ensued through trope of irony, enables us to see that there was no “ancient hatred” or predetermining factors that made war and dissolution inevitable. History of ethnic violence in the Balkans is no grand narrative: it is the story of few unscrupulous power-hungry men, and passive, conformist society that failed to stop them.³

Bibliography

Davidoff, Leonore. 2003. Gender and the Great Divide: Public and Private in British Gender History. *Journal of Women's History* 1. 11–27.

Drakulić, Slavenka. 2022. Bilo jednom 1989. *Buka*. 2. 3. 2022.
<https://6yka.com/kolumne/slavenka-drakulic-bilo-jednom-1989/> [02/03/2025]

Drakulić, Slavenka. 2004. *They Would Never Hurt a Fly: War Criminals on Trial in the Hague*. Penguin Books. London.

Jović, Dejan. 2017. *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Fraktura. Zagreb.

Marinković, Dušan. 2024. *Nalaženja Stanka Koraća: otpor institucionalnoj asimilaciji*. SKD Prosvjeta. Zagreb.

Unified Court Records Database: International Criminal Tribunal for former Yugoslavia. Sudski predmet Dokmanović (IT-95-13a-T). 1998.

White, Hayden. 1975. *Metahistory: The Historical Imagination in 19th Century Europe*. The John Hopkins University Press. London.

Zarić, Simo. 2007. Haaška istina. *Blog Dnevnik.hr*. 7. 3. 2007.
<https://blog.dnevnik.hr/boric/2007/03/1622368709/simo-zarichaaska-istina1998.html> [07/03/2025]

Zlatar Violić, Andrea. 2006. Pretvorbe ženskog glasa u suvremenoj hrvatskoj prozi. *Sarajevske sveske* 13. <http://www.sveske.ba/en/content/pretvorbe-zenskog-glasa-u-suvremenoj-hrvatskoj-prozi> [07/03/2025]

³ The article has undergone expert proofreading by a native speaker.

OBIČNI LJUDI: NARATIVI NACIONALIZMA, ZLOČINA, RATA I POVIJESTI U *ONI NE BI NI MRAVA ZGAZILI* SLAVENKE DRAKULIĆ

Sažetak

Rad analizira nefikcionalni roman Slavenke Drakulić *Oni ne bi ni mrava zgazili*, u kojem autorica dijeli vlastite impresije o suđenjima za ratne zločine pred Međunarodnim krivičnim sudom za Jugoslaviju. Drakulićkino pripovijedanje povezuje se s teorijom Haydena Whitea o povijesti kao narativnoj konstrukciji. Pritom se prepoznaju motivi kojima Drakulić oblikuje narativ o ratu, uokviravanje priče u fabularnu strukturu tragedije i korištenje ironije kao tropa.

Ključne riječi: književnost, Slavenka Drakulić, ratni zločini, metahistorija, Jugoslavija

Luka Ostojić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

UTJECAJ ŠKOLSKE LEKTIRE U HRVATSKOJ NA PERCEPCIJU SRPSKE KNJIŽEVNOSTI¹

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.23>

Cilj ovog rada je empirijski istražiti kako je školsko poučavanje književnosti utjecalo na načine na koje neprofesionalna čitateljska populacija Hrvatske pamti i tumači srpsku književnost. Povijest obrazovanja pokazuje da je opće školovanje od svojih početaka u 18. stoljeću vezano uz kolektivno zamišljanje nacionalne zajednice, u čemu je naročitu ulogu imala nacionalna književnost. Socijalistička Jugoslavija i demokratska Hrvatska po sličnim su principima ustrojile poučavanje književnosti, ali pritom su imale bitno drugačije pristupe srpskoj književnoj kulturi. Istraživanje pokazuje da je opći dojam populacije o srpskoj književnosti slab, ali da u pamćenju Ive Andrića, utjecajnog autora koji izmiče jednostavnom nacionalnom određenju, postoje značajne razlike ovisno o tome pripadaju li čitatelji generaciji koja se školovala u Jugoslaviji ili Hrvatskoj. Istraživanje također ukazuje da su dojmovi o književnim djelima pretežno apolitični i anacionalni, dok se politički stavovi mogu pronaći u dojmovima o autorima djela.

Cljučne riječi: obrazovanje, nacija, nacionalna književnost, politika brisanja, pozitivizam

1. Uvod

S obzirom na to koliko se često književnost veže uz univerzalne ljudske vrijednosti, neobično je s kojom se lakoćom pojedina djela i autori poistovjećuju s nacijom kojoj pripadaju. To je iznimno očito u slučaju kako školstvo na prostoru Hrvatske od kraja Drugog svjetskog rata do danas pristupa srpskoj književnosti. Ovisno o političkim okolnostima, djela srpskih autora u

¹ Rad je nastao uz potporu Hrvatske zaklade za znanost, kao dio Uspostavnoga istraživačkog projekta UIP-2020-02-2430.

školstvu su promijenila status od nezaobilazne lektire do izbačene literature, pa stariji i mlađi dio populacije imaju bitno drugačija iskustva (ne)upoznavanja srpske kulture. Pritom sama djela često nemaju nikakve direktne veze s nacionalnim pitanjima. Što starije generacije u današnjem kontekstu onda zapravo pamte o srpskoj književnosti? Kako mladi stvaraju svoj odnos s tom tradicijom o kojoj nisu učili? I kako se pri čitanju spaja nacionalna pripadnost djela s tekstom koji tu temu zanemaruje?

Cilj ovog rada je empirijski istražiti kako je školsko poučavanje književnosti utjecalo na načine na koje neprofesionalna čitateljska populacija Hrvatske pamti i tumači srpsku književnost. U uvodnom dijelu razmotrit ćemo povijesni odnos između poučavanja književnosti i nacionalne države, s fokusom na socijalističku Jugoslaviju i demokratsku Hrvatsku. Zatim ćemo izložiti teorijske i metodološke postavke istraživanja. Naposljetku ćemo vidjeti kako neprofesionalna čitateljska populacija u Hrvatskoj danas pamti srpsku književnost, s posebnim fokusom na Ivu Andrića kao utjecajnog autora koji izmiče jednostavnom nacionalnom određenju, a time i postavljanju u nacionalistički školski kalup. Na koncu ostajemo na pitanju je li moguće poučavati književnost koja nije (samo) nacionalna književnost.

2. Povijest lektire

2.1. Povijest lektire u svijetu

Književnost je od antike sve do danas imala bitnu ulogu u odgoju i obrazovanju, bilo da je vezana uz religiju, bilo uz sekularnu pedagogiju (v. Sironić 1977; Curtius 1998; Cavallo i Chartier 2003). No, ključna veza književnosti i općeg obrazovanja formira se u 18. i 19. stoljeću u zapadnoj Europi kad dolazi do značajnih društvenih, kulturnih, političkih, pa i obrazovnih promjena. Industrijski razvoj, ekonomski rast i urbanizacija vodili su tzv. *čitateljskoj revoluciji* koja se odnosi i na kvantitativni učinak (tisak publikacija, broj čitatelja), kao i na kvalitativno novu čitateljsku publiku koja je do 1800. bila

uvelike anonimna, heterogena i fragmentirana – ukratko, moderna – pri čemu je poučavanje čitanja već dugo prestalo imati utjecaj na javnost. Čitatelji nisu čitali ono što bi im autoriteti i ideolozi predlagali, nego što god je zadovoljavalo njihove intelektualne, društvene i privatne potrebe. [...] Džin je nepovratno pobjegao iz boce. (Wittman 2003: 311–312)

Na te promjene oslonili su se i filozofi prosvjetiteljstva koji su se „kroz medij tiska sada mogli ozbiljno suprotstaviti državnoj i crkvenoj kontroli nad pristupom informacijama i njihovom interpretacijom” (Lyons 2010: 127). Prosvjetitelji su dali zamah i jasan oblik već aktualnom, rastućem preispitivanju postojećih temelja moći, odnosno slabljenju monarhije i Crkve. Njihove filozofske ideje ponudile su nove, alternativne načine kako odrediti i legitimirati moć (Outram 2005:140), odnosno kako utemeljiti modernu državu na sekularnosti i na jednakosti svih građana.

U tom kontekstu vrijedi tumačiti moderne političke pojave koje, u jednu ruku, otvaraju građanima nova prava i mogućnosti, dok u drugu ruku služe i tome da uspostave kontrolu nove političke vlasti nad populacijom. Nama su važne dvije takve pojave: *nacija* kao zamišljena zajednica i *opće obrazovanje*. Koncept nacije kompleksan je i kontroverzan, no u ovoj prilici vrijedi se osloniti na poznatu definiciju Benedicta Andersona: „[T]o je zamišljena politička zajednica, i to zamišljena kao istovremeno inherentno ograničena i suverena” (Anderson 1990: 17). Ključno je što Anderson ne koristi zamišljanje da bi omalovažio zajednicu, nego naprotiv, da bi uputio na stvarnu društvenu moć koju kolektivni zamišljaj može imati: „U stvari, sve zajednice veće od prvobitnih sela u kojima se svi međusobno lično poznaju (pa možda čak i one) zamišljene su. Zajednice valja razlikovati ne po njihovoj lažnosti ili istinitosti, već po načinu na koji su zamišljene” (ibid. 17). Nacija je istovremeno uključiva zajednica, koja „je neovisno o stvarnim nejednakostima i eksploataciji, uvijek shvaćena kao duboko, horizontalno drugarstvo”, ali i ekskluzivna domena „jer čak i najveće nacije koje broje i milijardu ljudi, imaju određene, iako rastezljive granice, s one strane kojih se nalaze druge nacije” (ibid. 18). Nacija time stvara osjećaje pripadnosti unutar zajednice i razlikovanja od drugih zajednica.

Zamišljena nacionalna zajednica stekla je izrazitu važnost u politici 19. stoljeća kad su „prosvjetiteljstvo i revolucija razbili legitimitet hijerarhijskoga dinastičkog kraljevstva koje vlada po milosti božjoj” (ibid. 18). Nacija je konceptualno odredila granice *nacionalne* države, okupila pojedince u *nacionalnu* zajednicu i dala vlasti legitimitet da vlada državom u ime te zajednice. No da bi se nacija mogla ostvariti kao zamišljena zajednica, bilo je bit-

no imati kanal za opće, zajedničko *zamišljanje* te zajednice. U tome je značajnu ulogu odigralo opće obavezno obrazovanje koje se krenulo uvoditi i provoditi u zapadnoj Europi u istom periodu. Standardizirano obrazovanje pružilo je mogućnost da svi građani jedne države prođu isto iskustvo, usvoje ista znanja i steknu iste zamisli o svojoj nacionalnoj zajednici.

Nacionalna zajednica nadilazila je neposredni prostor i vrijeme, a u tome su ključnu ulogu imali nacionalni *jezik* i nacionalna *tradicija*. Moderni nacionalni jezici, nastali standardizacijom narodnih jezika, povezivali su pojedince s drugim građanima van svoje uske okoline, a ta je svijest „bila zametak nacionalno zamišljene zajednice” (Anderson 1990: 48). Nacionalna tradicija je pak vezala ideal zajednice uz drevnu prošlost i neograničenu budućnost (ibid. 21). Taj proces odvijao se kroz izum tradicije (Hobsbawm 2003: 265), odnosno selekciju i interpretaciju ukupne tradicije, što je vodilo zamišljenoj ideji velike prošlosti zajednice. U takvom političkom procesu, u kojem su nacionalni jezik i pisana tradicija postali identitetski fokus cijele zajednice, književnost je dobila novu vrijednost i kao umjetnost jezika i kao kulturna tradicija nacije: „Osjećaj da 'nacija' ima 'svoju književnost' ključna je za društveni i kulturni, vjerojatno i politički razvoj.” (Williams 1983: 185). Književnost je tako stekla centralnu poziciju i u formalnom obrazovanju, i to upravo kao *nacionalna* umjetnost. No, u isto doba razvijaju se kozmopolitski pristup umjetnosti i ideja o autonomiji književnosti (v. Žmegač 1998) koji je oslobađaju od svake funkcije, pa tako i političke. Književnost nije tek nacionalno ograničena, a kanonska djela opiru se svim granicama i standardizaciji, tako i pojmu nacije i jezičnom standardu (v. Bloom 1996: 29). Tu tenziju donekle je olabavila prisutnost tzv. svjetske književnosti u školskim programima, premda i tu ostaje pitanje što zapravo svjetska književnost uključuje ili isključuje. No, iako je obrazovni sustav nacionalne države dao književnosti centralnu ulogu, naglasak je ostao na njenom smještanju u okvir nacionalno definirane kulture.

2.2. Povijest lektire u Jugoslaviji i Hrvatskoj

Isti principi provlače se kroz školske sustave raznih država sve do danas, pa ih nalazimo i u socijalističkoj Jugoslaviji i u demokratskoj Hrvatskoj.

Neke bitne razlike ipak treba napomenuti. Jugoslavija nije bila nacionalna država, nego socijalistička federacija koju su, pak, činile relativno uspostavljene nacionalne zajednice koje nikad prije nisu bile u zajedničkoj državi u tom sastavu, a neke su i međusobno ratovala u Drugom svjetskom ratu. Režimski odnos se prema nacionalnim identitetima stoga postavio kompromisno kako bi izbjegao ponovnu eskalaciju sukoba. Jugoslavenski „građanski nacionalizam” temeljio se na dijeljenoj državi, a ne na pripadnosti određenoj etničko-kulturnoj grupi, zbog čega se jugoslavenski identitet nikad nije smatrao nacionalnim, niti je po sebi dokidao nacionalne identitete (Wachtel i Štiks 2019: 55). Režim se dakle opredijelio za „težak čin balansiranja” (ibid. 60) između federacijskog zajedništva i očuvanja nacionalnih zajednica, odnosno na potpuno priznanje nacionalnih zajednica (koje su bile nadnacionalno povezane kroz ideju bratstva i jedinstva) te na formiranje jugoslavenskog zajedništva kroz antifašističku tradiciju Narodnooslobodilačke borbe u Drugom svjetskom ratu i socijalistički projekt modernizacije.

Kompromis se odrazio i na program nastave književnosti. Dok su u zapadnim nacionalnim državama učenici učili naprosto narodni jezik i književnu tradiciju svoje nacije (uz kanonska djela iz svijeta), u Jugoslaviji su učili jezik i književnost vlastite nacionalne zajednice, književnu tradiciju ostalih naroda i narodnosti Jugoslavije, književnost vezanu specifično uz Jugoslaviju (ponajprije onu o NOB-u) i kanonska djela iz svijeta. Drugim riječima, kompleksna ideološka pozicija vodila je iznimno visokim zahtjevima nastave. Učenici u Hrvatskoj su stoga relativno detaljno upoznavali kanonska djela srpske književnosti, no budući da je program tražio od učenika da pročitaju knjigu jednom do dvaput tjedno,² upitno je kakav je dojam srpska književnost ostavila na učenike. Ako tome pridodamo da je zbog relativno kasnog razvoja materijalnih uvjeta (za produkciju i distribuciju knjiga u cijeloj državi) tek 1972. uspostavljen prvi popis za samostalno čitanje cjelovitih djela (v. Hammeršak 2006: 99), možemo utvrditi da je školski kanon na ovim prostorima relativno mlad i upitnog dometa.

Nakon raspada Jugoslavije nova država Republika Hrvatska razvila je nacionalističku politiku, što se odrazilo na promjene u poučavanju književnosti. U ovoj prilici vrijedi se fokusirati na *politiku brisanja*. I prije novog plana

² O odnosu jugoslavenskog i hrvatskog poučavanja književnosti v. Ostojić (2022).

i programa za srednje škole iz 1994. godine, iz nastave su potpuno izbačena srpska djela, kako iz udžbenika i učionica tako i iz drugih prostora za književnost poput knjižnica i knjižara (v. Lešaja 2012). Uvođenjem novog programa uklonjena su djela ostalih jugoslavenskih naroda i narodnosti, uz nekoliko iznimki iz slovenske i bosanske književnosti, a kulture jugoslavenskih nacija ne spominju se ni u pregledima književnosti ostalih naroda. Također je uklonjeno ili marginalizirano sve što je vezano uz jugoslavensku kulturu ili što je na neki način nacionalno hibridno.

Posebno nam je bitan slučaj Ive Andrića, jedinog jugoslavenskog dobitnika Nobelove nagrade za književnost, autora za čiji se identitet bore nacionalističke struje raznih država. Unatoč Andrićevoj nesvodivosti na jedan nacionalni identitet (ili upravo zbog toga), Andrićeva su djela neizostavan aspekt i bosanskih i srpskih programa (v. Mrkalj 2017), dok se u Hrvatskoj 1994. našao na popisu izborne lektire i ostao u tom statusu sve do novog kurikula 2019. kad je vraćen na popis obavezne lektire. Andrić nije bio *krive* nacionalnosti, ali i dalje je bio nedovoljno nacionalno definiran da bi ušao u domaću književnost. Njegov primjer svjedoči o tadašnjoj službenoj politici koja je inzistirala na radikalnom distanciranju hrvatske nacionalne zajednice od tradicije bivše Jugoslavije i njenih naroda. Zbog toga učenici dugo o književnoj kulturi susjednih nacija na srodnom jeziku nisu mogli naučiti skoro ništa, nisu bili informirani o kulturnim vezama između ovih zajednica koje su veliku većinu 20. stoljeća provele u istim državama i nisu saznali mnogo čak ni o hrvatskoj kulturnoj tradiciji iz vremena Jugoslavije.

3. Teorija i metodologija

Kako odrediti učinak ovakvih pedagoških politika na buduće čitateljice i čitatelje? Je li jugoslavenski režim uspio približiti učenicima srpsku književnost? Je li s druge strane hrvatski režim uspio dokinuti svaku poveznicu mlađe populacije s kulturom susjedne nacionalne zajednice?

O snažnoj poveznici između nacionalizma i formalnog obrazovanja na ovim prostorima izuzetno su se detaljno bavili bosanski istraživački tim, vezan uz projekt *Školegijum*³, te pokretač projekta, istraživač i pedagog Nenad

³V. Soldo et al (2017).

Veličković u svojim zasebnim publikacijama.⁴ No, dok se oni bave primarno analizom udžbenika i sadržajem koji se učenicima prenosi, nas zanima kako se taj sadržaj tumači i pamti. Pritom ne krećemo od pretpostavke da su učenici pasivno upijali nastavnu građu, nego smatramo da učenici imaju relativnu slobodu odlučiti kako se postaviti prema onome što uče. Govoreći o odnosu spram televizijskog sadržaja, Stuart Hall imenuje tri pozicije iz kojih je „moguće konstruirati dekodiranje televizijskog diskursa” (Hall 2006: 136), a one su određene time koliko je osoba sklona pristati na konotirano značenje. Te su pozicije dominantno-hegemonijska, pregovaračka i opozicijska (ibid. 136–138). Sasvim je logično pretpostaviti da učenici imaju slobodu zauzeti istovjetne pozicije u odnosu spram tekstova koje čitaju i nastavnika s kojima raspravljaju o tekstu. Naposljetku čak i nastavnici nužno imaju relativnu autonomiju u provedbi zadanog programa (v. Giroux 1986). Prostor za slobodu čini se potencijalno još većim u slučaju književnosti. Ona inherentno zahtijeva subjektivnu interpretaciju, pri čemu se kroz intimni odnos teksta i čitatelja lako otvara mogućnost da čitateljeva refleksija ode u drugom pravcu od onog koji sugerira školski sustav.

Stoga, da bismo saznali istinski učinak poučavanja književnosti na učenike, odlučili smo ih doslovno upitati, tj. empirijski istražiti navedena pitanja. Šire istraživanje čitateljskog pamćenja⁵ je provedeno na uzorku od 1005 neprofesionalnih, punoljetnih čitateljica i čitatelja⁶ u Republici Hrvatskoj, s ciljem da se obuhvatno utvrde i interpretiraju činjenice o pamćenju književnosti u svakodnevici (PoKUS 2021). Uzorkovanje je provedeno prigodnim odabirom i pomoću *snowball* metode. Istraživanje se temeljilo na polustrukturiranom intervjuu: na samom početku ispitanici bi odabrali tri do pet djela koja najbolje pamte, koja su na njih ostavila najsnažniji dojam i koja

⁴ V. Veličković (2010), kao i druge istraživačke i publicističke naslove istog autora, uglavnom objavljene u Fabrici knjiga.

⁵ Istraživanje se odvija u sklopu projekta „Pamćenje (o) književnosti u svakodnevici” pod vodstvom dr. sc. Lovre Škopljanca, na Odsjeku za komparativnu književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, uz potporu Hrvatske zaklade za znanost.

⁶ U okviru istraživanja, neprofesionalni čitatelji definirani su kao „sve punoljetne osobe koje su pročitale najmanje tri književna djela, a u trenutku snimanja intervjua nisu se bavile poslom koji bi zahtijevao često i temeljito čitanje književnih tekstova” (Škopljanac 2014: 111).

smatraju osobno bitnima, a potom bi se razgovor koncentrirao na sjećanja, dojmove i emocije vezane uz djelo i iskustvo čitanja.

Širina uzorka otvorila je mogućnost da se ne bavimo tek aktualnim učenicima, nego punoljetnim pripadnicima svih generacija. Istraživanje je koncentrirano na ona čitateljska iskustva koja sami ispitanici smatraju vrijednima, a to se odnosi na ona djela koja su ostavila dubok dojam, kao i na dojmove koji nisu školski, nego su subjektivni, afektivni, senzualni, dakle relevantni za neprofesionalno čitanje, a često zanemareni u akademskom polju (v. Felski 2016). Drugim riječima, ne zanima nas sve što građani pamte, nego što doista smatraju intimno važnim čak i godinama nakon što su završili školovanje.

Budući da su ispitanici imali slobodu odabira djela, relativno često su birali djela koja nemaju veze sa školskom lektinom, a još su rjeđe birali djela srpskih autora. U idućem dijelu izložit ćemo koja su srpska djela birali, kako ih se sjećaju, jesu li odabir i dojam vezani uz školsko iskustvo te kako možemo interpretirati nalaze.

4. Rezultati istraživanja

4.1. Srpska djela i pisci: Odabir i dojmovi

U ispitivanju je sudjelovalo 1005 ispitanika koji su govorili (odabirom ili usputno) o ukupno 2084 djela koje je napisalo 1374 autora. U ukupnom zbroju najviše je američkih autora (373), zatim hrvatskih (228) i britanskih (173), a srpski pisci su na osmom mjestu po zastupljenosti. Naime, među piscima je 27 autora srpske nacionalnosti i 6 autora koji su u istraživanju označeni jugoslavenskima. U jugoslavensku kategoriju svrstali smo autore za koje smo procijenili da u javnom diskursu u Hrvatskoj ni u bivšoj ni u sadašnjoj državi nisu bili svedeni na jedan etnički identitet. Svjesni smo da nije moguće dovoljno precizno ni objektivno odrediti tu kategoriju, ali u ovoj prigodi smatrali smo je potrebnom kako bismo razlikovali pisce koji su bili prepoznatljivi kao primarno srpski autori i one pisce čiji su identiteti percipirani kao etnički miješani, nadnacionalni ili anacionalni.

U rubrici srpskih pisaca samo dvojica su odabrana više puta: to su Dragoslav Mihailović (odabrana su 3 njegova djela, ali ih je sve odabrala ista

osoba) i Đorđe Balašević (5). Nijedno odabrano djelo ne prethodi 19. stoljeću, što je u skladu s niskim interesom ukupnog uzorka (2,68%). Kanonski srpski autori koji nisu nijednom odabrani ni spomenuti su Desanka Maksimović, Borislav Pekić, Mak Dizdar, Vuk Karadžić, Jovan Jovanović Zmaj, Simo Matavulj, Borisav Stanković...

Za jugoslavenske autore interes je značajno veći budući da tu spadaju Danilo Kiš (biran 8 puta), Branko Ćopić (8) i Ivo Andrić (35). Ćopićevu *Ježevu kućicu* petero čitatelja čitalo je u osnovnoj školi za lektiru, dok su brojni čitatelji birali razna Andrićeva lektirna djela. Već po broju odabira vidimo da Andrić predstavlja izniman slučaj, te ćemo njemu i njegovu utjecaju posvetiti posebno poglavlje.

Djela 27 srpskih autora direktno su odabrana ukupno 27 puta, od toga su tek tri djela čitatelji povezali uz lektiru: *Roman o Londonu* (M. Crnjanski), *Jazavac pred sudom* (P. Kočić) i *Sunce i mač* (D. Vasić). Valja uzeti u obzir hipotetsku mogućnost da je nekim čitateljima bilo nelagodno izraziti otvoreni interes za srpsku književnost, no i uz tu ogradu možemo ustvrditi da je, ukupno gledano, školsko iskustvo srpske književnosti ostavilo relativno slab trag na populaciju. Jugoslavenski pristup poučavanju književnosti očito nije uspio ostaviti dublji dojam niti razviti interes hrvatskog čitateljstva za srpsku književnost. Možda bi kontinuitet njena poučavanja promijenio tu situaciju (ili bi makar učinio tu književnost prisutnijom u kulturnom polju), no hrvatska politika brisanja uklonila je i tu mogućnost.

Ako obratimo pozornost na utiske čitatelja koji su odabrali srpska i jugoslavenska djela (mimo Andrića kojem ćemo posvetiti posebno poglavlje), možemo primijetiti da njihovi dojmovi o djelima ne zalaze eksplicitno u nacionalnu ni šire političku sferu, osim u slučajevima kad je samo djelo otvoreno političko (npr. kod Danila Kiša ili Vladimira Dedijera).

Politički obojeni dojmovi vežu se međutim uz elemente mimo teksta, odnosno uz okolnosti čitanja ili uz biografske podatke o autorima. R39 (F, 32, VSS) veže Ćopićev roman *Orlovi rano lete* uz sjećanje da je kao dijete dobila knjigu na poklon, a tek je kasnije shvatila da se radilo o knjizi otpisanoj iz knjižnice u političkoj čistki. R850 (M, 68, VSS) o Ćopiću govori: „On je jako puno putovao po školama i bolnicama u Jugoslaviji. Na početku rata se bacio iz stana.” Ćopić je doduše preminuo 1984. godine, znatno prije rata, a ova

omaška pokazuje kako su čitatelji skloni interpretirati biografiju autora u političkom ključu. Stoga čak i ako djelo ne govori o političkoj temi, čitatelji su skloni vezati djelo uz lik autora, a potom ih biografija vodi do političke tematike. To može biti usklađeno s dojmom djela, npr. R966 (M, 48, VSS) veže autorsku kritičnost Danila Kiša uz njegovu osobnu etničku neuklopivost: „Apatrid, nemoguće ga je svrstati, tek nakon smrti su ga Srbi svojatali. Postigao je ogroman uspjeh na Zapadu pa je i u Jugi dobio status.” Biografija autora može voditi i promjeni stava o djelu, kao kad R688 (F, 44, VSS) kaže o Miloradu Paviću: „I znam da mi je netko od poznanika rekao da je devedesetih bio dosta naklonjen nacionalističkoj retorici. Kod autora koji mi je strašno drag pobudilo mi je definitivno... Na neki način, često mi je teško autore odvojiti od djela.”

Nije moguće procijeniti radi li se o slobodnom čitateljskom interesu za biografije autora ili je riječ o utjecaju školskog poučavanja književnosti koje veže djelo uz biografiju autora i povijesni kontekst, te svrstava djelo u određenu nacionalnu književnost. U svakom slučaju, dojmovi o djelu, koji su uglavnom apolitični, ulaze u proturječje s dojmovima o autoru, koji otvaraju i ono o čemu djelo ne govori. No, iako su ti dojmovi naizgled nesuglasni, čini se da ih je vrlo teško razdvojiti.

4.2. Ivo Andrić i školsko poučavanje

Ivo Andrić zanimljiv nam je zbog kompleksne pozicije u nacionalnom školstvu, ali i zato što je istraživanje pokazalo da izaziva brojne, raznolike i zanimljive dojmove u populaciji. Andrićeva su djela odabrana 35 puta, a indirektno spomenuta 23 puta, što ga čini sedmim najčešće spomenutim autorom na svijetu, i drugim najčešće spomenutim autorom s prostora bivše Jugoslavije (iza Krležje). Ispitanici su govorili o sedam njegovih djela, a najčešće su birali roman *Na Drini ćuprija* (18 puta).

U slučaju Andrića možemo jasnije naslutiti učinak poratne hrvatske politike brisanja. Naime, ako izdvojimo skupinu ispitanika koji su birali Andrića i usporedimo je s ukupnim uzorkom, možemo primijetiti jasne razlike (v. Tablica 1).

	Birači Andrića (35)	Ukupan uzorak (1005)
Prosječna dob	59,7	44,8
Udio mladih od 45	17,14%	57,01%
Čitali su odabrano djelo zbog lektire (posredno ili neposredno)	62,84%	22%
Čitali su neovisno o lektiri	37,16%	78%

Tablica 1. Usporedba čitatelja koji su odabrali Andrićeva djela s čitateljima iz uzorka

Usporedili smo udio starijih i mladih od 45 godina budući da ta dob otprilike odgovara razdjelnici između ispitanika koji su pohađali srednju školu u Jugoslaviji i onih koji su je pohađali u Hrvatskoj. Dok je u ukupnom uzorku većina mlađa od 45 godina, kod Andrićevih birača velika većina je starija od 45, što znači da postoji vrlo jasna veza između Andrićeva statusa u školskom programu i njegovog značaja za srednjoškolsku populaciju. Iz toga možemo zaključiti ili da su specifično mlađe generacije pod manjim dojmom Andrićevih djela ili da zbog odsustva Andrića u lektiri mlađe generacije nisu ni čitale njegova djela. Za prvu opciju ne nalazimo uvjerljiv argument ni u formalnim obilježjima teksta ni u generacijskim osobinama. Za drugu opciju postoji čvrst argument da školska obveza doista služi kao efektan poticaj na prvo čitanje, što je nužan (mada ne i dovoljan) uvjet da čitatelj stekne snažan dojam. Tome u prilog govori i značajan broj Andrićevih birača koji čitanje vežu upravo uz školsko iskustvo, bilo direktno (kao školsku obvezu), bilo posredno (najčešće kao znatiželju potaknutu školskom obvezom). Stoga možemo zaključiti da je Ivo Andrić spadao u autore koji su ostavili snažan dojam na jugoslavenske učeničke generacije, ali da je politika brisanja u njegovu slučaju efikasno odbila mlađe čitatelje od upoznavanja s Andrićevim opusom.

4.3. Dojmovi o Ivi Andriću

Slično kao kod srpskih pisaca, dojmovi o Andrićevim djelima nemaju mnogo veze s politikom ni nacionalnim specifičnostima, nego su ponajprije univerzalne prirode: čitatelji ističu da autor razumije ljude, da lijepo piše, da izaziva duboke emocije itd. Lokalizirani dojmovi tiču se bosanskog povijes-

nog miljea o kojem Andrić piše, a koji čitatelji znaju vezati uz svojevrsnu lokalnu egzotiku. R27 (M, 40, VSS) tako navodi svoju „fascinaciju bosanskom kulturom” koju svodi na „siromašan, a duhovan život”. R188 (M, 68, VSS) direktno kaže: „Volim bosanski milje, to mi je domaća egzotika. [...] Imam želju da idem u Bosnu, nisam iz Bosne, ali volim kulturu, pogotovo sevdalinke i javašluk.”

Na pitanje što znaju o autoru, ispitanici pak često prelaze na političke i nacionalne teme. U govoru o autoru pojavljuje se lokalni ponos na Andrića. R831 (F, 50, VSS) tako kaže ispitivaču: „Da ga niste pročitali, ja bih vas tukla!” R72 (F, 49, VSS, podrijetlom iz Bosne) navodi: „Kao u Jergovićevoj priči, između *Travničke hronike* i *Biblije* odabrala bih *Hroniku*, to je nužnost za Bosance.” Andrić kao mitski lik prelazi granicu između visoke i popularne kulture, na što upućuje R25 (M, 40, PhD) koji nije čitao njegova djela u sklopu lektire, nego jer je autor bio „sveprisutni dio tadašnje pop kulture”.

U govoru o autoru često se poteže pitanje kome je Andrić nacionalno pripadao i procjenjuje se njegovo političko djelovanje. Ispitanici su skloni davati kategoričke sudove iako očito ne postoji konsenzus. R705 (F, 67, SSS) tako kaže da je on „naš autor rođen u Bosni, dosta je pisao o tamo i tim ljudima”. Ispitanica R72 (F, 49, VSS) priznaje da je „diskutabilno čiji je on nacionalni pisac” da bi odmah dodala: „Mada meni nije diskutabilno.” Naposljetku R385 (F, 35, VSS) zaključuje: „Travnik, '60-ih dobio Nobela. Bio je na visokim funkcijama, svojataju ga, ali volio je ekavicu. Srpski autor.” Nacionalno pitanje zna voditi i kritici hrvatske politike spram Andrićeva opusa. R976 (F, 64, SSS) tako kaže: „Našla sam '90-ih u knjižnici blatnu knjigu, bačenu, ali su je kasnije vratili. Proglašavali su ga Srbinom, ali on je hrvatskog porijekla i roda.” R154 (F, 33, VSS) s dozom ogorčenja navodi: „Na čitanje Andrića me nije motivirao studij kroatistike jer se tamo nije radilo Andrića.” Vidimo da je grubi odnos politike spram Andrića mogao poslužiti i kao motivacija za čitanje, ali u mnogo manjem broju slučajeva u odnosu na čitatelje koji ga nisu ni upoznali.

Ispitanici se bitno razlikuju po tome kako nacionalno svrstavaju Andrića i koliko uopće važnosti pridaju tom pitanju, ali većina njih pokazuje interes i za druga djela iz regije: 65,71% onih koji su birali Andrićevo djelo također su odabrali i neko drugo djelo iz Hrvatske ili bivše Jugoslavije. To nas

navodi na zaključak da je čitanje Andrića uglavnom vezano uz interes za lokalnu kulturu (nacionalnu ili širu). Budući da je čitanje Andrića očito služilo i kao most prema jezično, kulturno i povijesno srodnim nacionalnim zajednicama, evidentno je da je uklanjanje Andrića iz obavezne lektire poslužilo upravo cilju da se pripadnost hrvatskoj nacionalnoj zajednici izolira od ikakve srodnosti s tim zajednicama. Andrićev roman *Na Drini ćuprija* vraćen je u obaveznu lektiru 2019. godine, no tek će budućnost pokazati hoće li roman otvoriti interes za lokalnu kulturu koja nadilazi nacionalnu zajednicu, ili će nove generacije čitati roman u nekom sasvim drugom ključu.

5. Zaključak

Državno obrazovanje tradicionalno stavlja književnost u okvir nacionalne kulture. Na ovim je prostorima ta postavka dodatno usložnjena zbog specifičnih političkih uvjeta, pa je socijalistička Jugoslavija poticala poučavanje svih nacionalnih književnosti unutar federacije, dok je demokratska Hrvatska uklonila srpsku književnost iz formalnog obrazovanja. U ovom nas je radu zanimao učinak tih pristupa.

Empirijsko istraživanje navelo nas je na zaključak da moć školskog poučavanja književnosti ne treba ni podcijeniti ni precijeniti. S jedne strane jugoslavensko poučavanje srpske književnosti nije vodilo dubljem dojmu na populaciju, vjerojatno uvelike zbog iznimne zahtjevnosti programa i velikog broja djela. No, postoje autori koji su unatoč tome ostavili snažan dojam na širu populaciju. Jedan od najupečatljivijih takvih autora je Ivo Andrić koji je, međutim, smjenom političkog sustava završio u izornoj lektiri i izgubio značaj za nove generacije kakav je imao (i još uvijek ima) za čitatelje odrasle u ranijem sustavu.

Čitatelji su o samim djelima navodili dojmove koji uglavnom nemaju veze s političkim ni nacionalnim temama. Politički sloj pojavio se kad bi čitatelji povezali djelo uz figuru autora, a autora uz nacionalni i politički kontekst. Iz tih iskaza možemo zaključiti da učenje o povijesti književnosti prije vodi zamišljanju nacionalne zajednice nego tumačenje samih djela. To bi impliciralo da je pozitivistički pristup književnosti (v. Beker 1999) bolje služio toj svrsi nego interpretacijska metoda, kakva stavlja fokus na književni tekst

(v. Božović 1977), no nemamo dovoljan uvid u nastavnu praksu da bismo mogli donijeti taj zaključak.

Ukupno gledano, školsko poučavanje književnosti ima ograničen utjecaj jer ne samo što učenici pružaju otpor nametnutim interpretacijama, nego s vremenom modificiraju vlastito sjećanje i shvaćanje književnih djela. No, moć sustava jače se očituje u onome što izostavlja: u djelima, kulturama i pristupima koje ne predstavlja učenicima i koji zbog toga tonu u zaborav. Dok suvremena djela putem tržišnih i kulturnih spona ipak mogu prijeći državne granice i doprijeti do šire publike, čak i vrhunska starija djela mnogo teže nalaze put do čitatelja. U tome im je pomoć školskog sustava još uvijek nasušno potrebna.

Bibliografija

- Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: Zamišljena zajednica*. Školska knjiga. Zagreb.
- Beker, Miroslav. 1999. *Suvremene književne teorije*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Bloom, Harold. 1996. *The Western Canon: The Books and School of the Ages*. Papermac. London.
- Božović, Rajka. 1977. *Uvođenje učenika srednje škole u svijet romana*. IGKRO Svjetlost i OOUR Zavod za udžbenike. Sarajevo.
- Cavallo, Guglielmo; Chartier, Roger. 2003. Introduction. *A History of Reading in the West*. Ur. Cavallo, Guglielmo; Chartier, Roger. University of Massachusetts Press. Amherst – Boston.
- Curtius, Ernst. 1998. *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Felski, Rita. 2016. *Namjene književnosti*. Jesenski i Turk. Zagreb.
- Giroux, Henry. 1986. Skrivni nastavni program. *Proturječja suvremenog obrazovanja*. Ur. Flere, Sergej. Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine. Zagreb.
- Hall, Stuart. 2006. Kodiranje/dekodiranje. *Politika teorije: Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Ur. Duda, Dean. Disput. Zagreb.
- Hameršak, Marijana. 2006. Osnovnoškolska lektira između kanona i popisa, institucija i ideologija. *Narodna umjetnost* 43(2). 95–113.

- Hobsbawm, Eric. 2003. *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914. The Invention of Tradition*. Ur. Hobsbawm, Eric; Ranger, Terence. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lešaja, Ante. 2012. *Knjigocid: uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih*. Profil – Srpsko narodno vijeće. Zagreb.
- Lyons, Martin. 2010. *A History of Reading and Writing in the Western World*. Palgrave Macmillan. New York.
- Mrkalj, Zona. 2017. Ivo Andrić u čitankama prošlog i ovog veka. *Bratstvo* 21. 25–47.
- Ostojić, Luka. 2022. Politika nastave književnosti na prijelazu iz SFR Jugoslavije u Republiku Hrvatsku. *Metodički ogledi* 29/2. 101–125.
- Outram, Dorinda. 2005. *The Enlightenment: Second Edition*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Pamćenje (o) književnosti u svakodnevici (PoKUS)*. 2021. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu. URL: <https://pokus.ffzg.unizg.hr> [4. 4. 2025.]
- Sironić, Milivoj. 1977. Klasično razdoblje. *Povijest svjetske književnosti – Knjiga 2*. Ur. Vratović, Vladimir. Mladost. Zagreb.
- Soldo, Andrea; Salibašić, Adila; Marshall, Adisa; Šabotić, Damir; Radušić, Edin; Bičo, Fahrudin; Forić, Melisa; Ibrahimović, Namir; Hadžiabdić, Narcis; Veličković, Nenad; Buljević, Saša; Popov Momčinović, Zlatiborka; Smajić, Zurijeta. 2017. *Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu?*. Mas Media Sarajevo – Fond otvoreno društvo BiH. Sarajevo.
- Škopljanac, Lovro. 2014. *Književnost kao prisjećanje*. Naklada Ljevak. Zagreb.
- Veličković, Nenad. 2010. *Dijagnoza – patriotizam*. Fabrika knjiga. Beograd.
- Wachtel, Andrew; Štiks, Igor. 2019. Squaring the South Slavic circle: Ethnicity, nationhood and citizenship in Yugoslavia. *Civic Nationalism in Global Perspective*. Ur. Trautsch, Jasper. Routledge. London.
- Williams, Raymond. 1983. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Fontana Press. London.
- Wittman, Reinhard. 2003. Was there a Reading Revolution at the End of the Eighteenth Century?. *A History of Reading in the West*. Ur. Cavallo, Guglielmo; Chartier, Roger. University of Massachusetts Press. Amherst – Boston.
- Žmegač, Viktor. 1998. Problematika književne povijesti. *Uvod u književnost*. Ur. Škreb, Zdenko; Stamać, Ante. Globus. Zagreb. 37–92.

THE INFLUENCE OF SCHOOL READING IN CROATIA ON THE PERCEPTION OF SERBIAN LITERATURE

Summary

The aim of this paper is to empirically investigate how school literature teaching has influenced the ways in which the non-professional reading population of Croatia remembers and interprets Serbian literature. The history of education shows that since its beginnings in the 18th century, general education has been linked to the collective imagination of the national community, in which national literature played a vital role. Socialist Yugoslavia and democratic Croatia organized the teaching of literature according to similar principles, but at the same time had significantly different approaches to Serbian literature. The research shows that the general impression of the population about Serbian literature is insignificant, but that there are significant differences in the memory of the influential author Ivo Andrić depending on whether the readers belong to the generation that was educated in Yugoslavia or Croatia. The research also indicates that impressions about literary works are predominantly apolitical and anational, while political attitudes can be found in impressions about the authors of the works.

Keywords: education, nation, national literature, politics of erasure, positivism

Дијана Црњак

Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци

Биљана Савић

Институт за српски језик САНУ

О ВОКАЛИЗМУ РОМАНА *ШАПАТИ МАЛЕ ВЛАШКЕ* СЛАВИЦЕ ГАРОЊЕ¹

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/9789533792668.24>

Анализом важнијих вокалских особина говора ликова у роману *Шапати Мале Влашке* Славице Гароње желимо скренути пажњу на недовољно истражено говорно подручје Западне Славоније, одредити његово мјесто у источној скупини сјеверозападног огранка херцеговачко-крајишког дијалекта (којем припада по актуелној класификацији) и навести оне појединости које га издвајају из ове цјелине. Осврт на језичку слику свијета коју је могуће реконструисати на основу анализираниог дјела потврђује важност увида у погледе на свијет дијалекатских заједница за стицање јасније представе о националној слици свијета.

Кључне ријечи: херцеговачко-крајишки дијалекат, говор Мале Влашке, вокализам, *Шапати Мале Влашке*, Славица Гароња

1. Уводне напомене

Славица Гароња од најранијег је дјетињства ослушкивала, а касније и биљежила, казивања људи из завичаја своје мајке, прије свих своје баке Марије, а у једном тренутку одлучила је да ту ријеку радосних и болних успомена уобличи у „славонску трилогију” (*Повратак у Аркади-*

¹ Овај рад финансирао је Министарство просвјете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-136/2025-03/200174, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

ју [2014], *Парусија, гласови испод папрати* [2018] и *Шапати Мале Влашке* [2022]) о Малој Влашкој, области која се простире по обронцима Папука и Псуња, а омеђена је општинама Пожега, Пакрац, Дарувар, Грубишно Поље, Подравска Слатина и Ораховица. У Пожешкој котлини, тзв. Златној долини, мноштво је српских села, сада опустјелих, све до планине Крндије и села око Нашица.

Ове просторе Срби су у више махова насељавали од 16. до 19. в.,² углавном због турских освајања и аустро-турских ратова током 17. и 18. в.³ Због њихових војничких заслуга, цар Фердинанд у октобру 1630. доноси познати *Statuta Vallachorum*, којим се грађански и војнички живот Срба и у Славонији уређује с интерном самоуправом под непосредним царским жезлом. Осим што су у овом дијелу Славоније Срби били добро војнички и грађански организовани, имали су и привилегије којима им је гарантована потпуна слобода православне вјероисповијести и народно-црквена самоуправа.⁴

Како ауторка пише,

[...] насеобине досељених православних Срба, влаха-раје, биле су испочетка у дубоким шумама Папука, на крчевинама и селиштима. Живели

² Ово подручје је метанастасичка област. Досељеници су били углавном из Босне, Херцеговине и Црне Горе, да би се у 19. в. доселило и нешто Срба из Лике, те са Баније и Кордуна, а сви они донијели су у Славонију ијекавски изговор, одвајајући посавске славонске говоре од подравских (Секереш 1976: 177). Значајне податке о томе доноси и Р. Грујић, који такође пише да основу српском становништву у овим крајевима сачињавају Херцеговци и Босанци, а знатно је попуњују Србијанци, Црногорци и Македонци, поткрепљујући своју констатацију сљедећим подацима: „О насељавању Срба из Србије директно у Славонију имамо само једну вест, која нам каже: да је ускоро после освојења Ужица, почетком октобра 1688. год., изведено 6000 душа из *ужичке околине* и са *обала Мораве*, те насељено по опустошеним крајевима Славоније” (1930: 20). О досељавању штокаваца – Срба у ове крајеве в. и А. Ивић (1926) и П. Ивић (1991).

³ Филип Шкиљан биљежи да се старосједјелачко римокатоличко становништво с ових простора исељава „због континуираних османских провала на подручје Славоније”, а да један дио прелази на ислам (Шкиљан 2024: 110).

⁴ <https://www.veritas.org.rs/SrpskaZapadnaSlavonija/srpska-zapadna-slavonija-vise-ne-postoji/>. [26. 3. 2025]

су високо горе, као птице, бирали кланце и падине Папука са заветрином. (223)

Када је убрзо потом основана Пожешка митрополија,

[...] и у дубокој ували, у срцу Папука, ударени темељи манастиру Ораховица,⁵ који су прво населили пећки калуђери, дуж читаве Доње Славо није започиње градња црквица брвнара од тесане грађе, са шиндалом уместо крова, све у дрвету и без иједног ексера, само са издубљеном каменом крстионицом на улазу, и часном трпезом на олтару. (223)

Славица Гароња даље записује да је њихов живот на овим просторима „[...] у континуитету трајао овде преко четири века, где се ни слутило није да може тако зачас, за само годину дана у режији господара Зла да буде збрисан, и да свега поново, по ко зна који пут, нестане” (245). Још каже:

Некада су биле колоне, које су (такође у неверици), стизале директно у логор, пред јаму или бунар, сада је то било, опет у вечитој наивности и неверици, заувек напуштање свог дома, свог краја. Заувек ишчупаног корена из Мале Влашке, над којом ће од сада само остати древни шапати њихових речи. (262)⁶

⁵ Манастир Ораховица смјештен је на сјеверним обронцима планинског ланца Папука и Крндије. Најстарији сачувани манастирски записи датирају из 1583. године, али претпоставља се да је он настао већ током 15. вијека.

⁶ О одсуству живота у селима поменутих у овом роману ауторка говори и у „Парусији, гласовима испод папрати”: „Ни трага од малих, скромних путоказа за села по оближњим брдима, а која су вековима ту била, насељена цик-цак с обе стране кланца, увек заклоњена сигурношћу бујног зеленила, скривена високо горе у брдима, и која су ти, не знаш зашто, одувек личила на неку песму, која те и сада прати: Амазовци, Шеовци, Мијајлије, Сажије, Стријежевица, Богдашић, Мркопље, Крушево, Шушњари, Дочић, Врховци, Каменски Вучијак, Звечево [...] Улазите у прави кланац, кроз који пробија Брзаја, који ти је увек лично на гутљај слободе, када би ти све потонуло тамо, у граду у коме си рођена, и коме си се, овде опорављена, опет морала враћати натраг. Али, коме сада доћи? Овде сад влада потпуна дивљина природе: маховина и папрат покрила је сва људска станишта, све људске трагове и рад људских руку, као да их никад није ни било. Да, сада је дефинитивно нестало свега. Сем Приче.” (20).

А у шапатима тих ријечи болно⁷ али драгоцјено свједочанство о језичком и етничком идентитету западнославонских Срба, заувјек изгубљеног свијета Мале Влашке. Редови из анализираног романа наведени у приложеној фусноти можда су и најбољи одговор на питање шта је у Хрватској уопште остало од српског идентитета.⁸

Идиом активиран у овом динамичном и живописном романескно-биографском казивању, у којем се мијешају два функционална стила – разговорни и књижевноумјетнички – интегрални је дио херцеговачко-крајишког дијалекта и припада његовом сјеверозападном огранку, прецизније – његовој источној скупини.⁹ Након што су се у 19. вијеку илирци определијелили за (и)јекавску штокавштину, једини ослонац таквог књижевног језика у живој ријечи на тлу Хрватске били су српски говори херцеговачко-крајишког дијалекта, те су они и најближи данашњем књижевном језику у овој држави.

⁷ Анђелко Анушић у предговору књиге наводи како су коријени бола у српској књижевности „дубоки, предубоки и разгранати” (8), а слично је мислио и Станко Кораћ, који у раду „Захарија Стефановић Орфелин и његова пјесма *Плач Србији*” пише „како српски плач траје од Косова до његових дана, а тако ће бити и до данас, као да је тај плач српска судбина”.

<https://www.drustvozasrpskijezik.com/stanko-korac/> [27. 3. 2025]

⁸ „[...] од тих, преко педесет, потомака Марка и Стоје из средине 19. века, преко потомака Бакиног оца Илије и мајке Анђелије, почетком 20. века (Милана, Соке, Душана, Марије, Јеле, Николе), најзад и Бакиног потомства, нарочито деведесетих 20. века, и првих деценија 21. – више од половине њих данас су 'постали' Хрвати, док је остатак остао што су и били – Срби. И то остали су Срби само они који су морали избећи из Хрватске 1991, и данас живе углавном у Србији. То иде дотле да рођене сестре и браћа живе у различитим државама, а да су и они сами, а и њихово потомство, припадници 'различитих нација'. То је прича само 'на једном узорку' о настанку једне политичке нације, о притиску који је, након сто педесет година, доследно спроведен у дело, па се тај процес управо пред нашим очима заокружује и завршава.” (248–249)

⁹ Радећи на одређивању изоглоса у оквиру сјеверозападнoг огранка херцеговачко-крајишког дијалекта, Ивић (1996) и Драгичевић (2001) овај огранак даље класификују на западну скупину (српски говори сјеверне Далмације, Лике, Кордуна и западних дијелова Баније и Босанске Крајине) и источну скупину (остали говори на простору западније од Врбаса, гдје убрајају и говоре сјеверније од Саве). В. више у Драгичевић (2001: 86–87).

Колико нам је познато, досадашња истраживања говора западнославонских Срба свде се на неколико језичких прилога (Кашић 1963; Секереш 1972, 1976; Станековић 1977–1978; Ивић 2018). Значај овдје донесене језичке грађе, која представља изузетно богат извор за проучавање свих језичких особина истраживаног говора, понајвише се односи на то што је овај роман „њено последње уточиште” (11). Ми смо одлучили да пажњу усмјеримо на проучавање важнијих вокалских особина у анализираном дјелу и да их упоредимо са публикованим научним сазнањима о овом и њему блиским српским говорима,¹⁰ желећи да скренемо пажњу на недовољно истражено говорно подручје, да употребимо досадашња истраживања о говору Срба западне Славоније, одредимо мјесто говора Мале Влашке у источној скупини сјеверозападнoг огранка херцеговачко-крајишког дијалекта и наведемо евентуалне посебности које га издвајају из ове цјелине.

Проучавајући важније вокалске особине у роману Славице Гароње *Шапати Мале Влашке*, дотаћи ћемо се и погледа на свијет маловлашке дијалекатске заједнице, како бисмо и на примјеру овог дјела показали да је дијалекатска језичка слика свијета

[...] једна од најзначајнијих за било који етнос и субетничку групу: она чува јединствена обиљежја њихових погледа на свијет, која одређују суштинске карактеристике културе етничке и субетничке групе и њихову језичку реализацију на конкретној територији функционисања језика.

(Демидова 2015: 48)

Стожерни лик романа је Марија Ђурчија, у роману једноставно Бака (са великим Б). Њена перцепција стварности можда се понајбоље огледа у честој употреби фразеологизама (нарочито устаљених еквативних конструкција), народних пословица и изрека, шаљивих цртица, старинских загонетки, али и стихова народних пјесама. Народне умотворине помажу јој да преброди невоље што су је пратиле кроз живот, при чему не

¹⁰ Од обимнијих србистичких радова о овом говору територијално је најближа монографија *Говор Баније и Кордуна*, чијег је аутора Драгољуба Петровића у теренским истраживањима често пратио др Станко Кораћ, коме и посвећујемо ове редове.

само што говоре о Бакином индивидуалном идентитету него и дочаравају менталитет Срба западне Славоније кроз призму њиховог духовног стваралаштва, преко њима блиских фолклорних и националних мотива, што омогућава реконструкцију њихове колективне језичке слике свијета, њиховог архетипског мишљења. Истовремено, овим конструкцијама снажно се наглашава естетска и емоционално-експресивна димензија *Шапата Мале Влашке*.

2. Вокалске супституције и редукције у *Шапатима Мале Влашке*

Роман *Шапати Мале Влашке* читавом грађом упућује на вокалски инвентар који је карактеристичан за све говоре херцеговачко-крајишког дијалекта, што значи да га, као у стандардном језику, одликује пето-члани вокалски систем (а, е, и, о, у) употпуњен силабичким р.

2.1. Као што се показало и у студијама о другим западнијим српским говорима, губљење вокала а није често ни у нашој грађи. У иницијалној позицији ову појаву забиљежили смо у онеобиченом облику стране ријечи *аероплан*, и то у исказу који бисмо могли сврстати у клетве:¹¹ *Ероплане*, *спан'* на Пелу. Варијанта исте лексеме потврђена је и са паразитским ј: *Падни јероплане* с неба па убиј Пелу.

У финалним позицијама много је примјера редукција овог вокала, које су најчешће у сантхијским везама: па смо од *њег'* куповали;¹² најлакше се троши што *ништ'* не кошта; Кад новом ракијом залијеш старо, *онд'* значи да увијек имаш; *Куд* сви, *туд* и ти; Пробам став'т тијесто на лопату, а он бјежи – *отуд-овуд*; *Дост'* сам грке чорбе покусала; *свашт* ми се утури у ову главу, боже драги; ни до *чег'* не мореш доћ' итд.

Ријечца *нека* углавном је без финалног а, за које Дешић истиче да га можемо третирати и као покретни вокал (1976: 57). У нашој грађи таквим примјерима најчешће се изражава императивност чији крајњи адресат није саговорник: *Ак'* је љут, *нек* се изује; *Нек* пробају пир'т у студено; Кад се ори, *нек* и гори итд.

¹¹ У усменом стваралаштву веома је широк спектар клетви, али оне у роману готово сасвим изостају.

¹² Облик *њег* биљежи и Савић (2022: 34).

С друге стране, у поезији, због потребног броја слогова у стиху, употребљава се дужи облик *нека*: Краљу Петре, живио ти Ђорђе, / Пушћај војску *нека* кући дође; Који не зна шта су муке тешке, / *Нека* пређе Албанију пјешке итд. Исто је и када је рјечца *нека* употријебљена са предикатском императивном функцијом, а након ње долази енклитички облик личне замјенице: *Нека* је, нек цијелу ноћ мириши; *Нека* је сад итд. Облик *нека* забиљежили смо и у примјеру изражавања императивности која није карактеристична за императивне исказе чији је крајњи адресат саговорник: Е, *нека* знадеш,¹³ нећу се женити, док се ти не удаш.

Прилог *ваљда* готово редовно је сведен на *ваљд*, при чему добија различите семантичке нијансе. Поред основног значења, 'вјероватно, можда': *ваљд* ти је то одсуђено; *Ваљд* ће се подан'т – које биљежимо и у Бакиној молитви: Света Богород'ца и света Млада Недјељо јуче-рашња! Бог ће дат' да гране. *Ваљд* смо жељни лијепог времена и Сунца! *Ваљд* се киша излила и испадала – ова лексема синонимична је узвичној рјечци *та*, при одбијању, неприхватању нечега, неслагању с нечим: *Ваљд* нијесам кромпир, да се смрзнем, али и везничком споју *као да*, када се њоме одриче и оповргава оно што се након тога казује: Рукујемо се, *ваљд* је тад било љубљења и лизања, ко данас итд.

Финално *а* губи се и у прилогу *марда/морда*: *Мард*' је то и вријеђело; *Морд* ће још доћи.

Без финалног *а* досљедно се јавља и афективно обојена партикула *ала*, у исказима који сигнализирају негативну процјену објективне стварности, при чему има значење 'што, е баш': *Ал*' се уред'ла – ко Ђурђија дроб; *Ал*' сам оклепеуш'ла; *Ал*' се разранио; *ал*' сам се уклип'ла; *Ал*' сам се скуњавор'ла.

За разлику од других сродних проучаваних говора, у Малој Влашкој ве-ома често губи се вокал *а* на крају ријечи *баба/бака*, *сеја/сека*, *снаја*, *чича*:

¹³ Овакви вољни искази у функцији исказивања заповијести најчешће имају облик реченица с императивом у предикату (*Знај!*), али заповијест може бити исказана и конструкцијом *да* + презент у другом лицу једине (*Да знаш!*).

баб-Пелија, баб-Петра, баб-Маргита, баб-Ђука, баб-Савка, баб-Совија, баб-Стоја, баб-Куса; бак-Петра; сеј-Драга, сеј-Драг'ца, сеј-Драја, сеј-Љуба, сеј-Марија, сеј-Пела, сеј-Смиљана; сек-Петра; снај-Драг'ца; чич-Васо, чич-Душан, чич-Пајо, чич-Петар, чич-Саво, чич-Стеван итд.¹⁴

У овом говору често је затварање вокала *а* у правцу *е*, у резултату асимилација и дисимилација:¹⁵ И за то мореш куп'т метер оног цица, оног најзадњег; Била *офензива* и они у шуми. Неке замјене алтернирају с ликовима из стандардног језика: У *офанзиви* (у рату) сиђем из збјега итд.

Таквих супституција много је у исказима у којима Бака спонтано успоставља временску релацију између „ја” и „други некад”, те синхрону просторну везу између „ја” и „други сада”: Нис' били датуми, рођендани, ко *саде*, него *годови*; Ја знадем *досаде* – кад се прст посијече, па зарасте, онда остане *живац* (ожиљак). А **сад** стално дјеца вичу: – Идеш ми на живце! Ја знадем сам' за тај *живац*; Мили боже, ал' је свијет до *саде* спроводио шалу; Јо, *некаде*, кад би виђела неђе динар – уплашла б' се; Што ј' *некаде* био живот, јебо ти ово **данас**; А *некаде*, у сватов'ма свирац пјев'о; Пјевал' у Вучијаку *некаде* дечки; *Некаде* се говорило „идемо ушпитаљ”, а не доктору, то је само ишо доктору онај који је имао новаца; И **данас** се у народу памте пјесме, које су се *некаде* пјевале у колу; била је *некаде* јечмена, ражена кава; *Некаде*, кад дијете иште крува – то значи да је кућа богата; *Некаде* се спремала најбоља кајгана за зета итд.

Неки примјери представљају мање етнодијалекатске текстове, који нам неријетко доносе термине у вези с реалијама из одређеног сегмента

¹⁴ Ове редукције као узгредне помињу само Дешић (1976: 57) и Петровић (1978: 39). Дешић наводи примјере кум-Ана и кум-Анђа и закључује да се *а* елидира на крају ријечи кад њиме почиње сљедећа ријеч. Код нас је ова редукција досљедна, тј. и када друга ријеч почиње сугласником. Такође, често је непромјенљив и атрибутив *ћед* непосредно испред имена или надимка, па тада долази у истом падежном облику, нпр. код *ћед*-Мишка, за *ћед*-Илију итд.

¹⁵ Исту појаву биљежи и Секереш (1972: 219), а потврђена је и у западној Босни (Дешић 1976: 36), на Змијању (Петровић 1973: 33), у Лици (Драгичевић 1986: 48–49), источној Херцеговини (Пецо 1964: 33–35), српским посавским говорима између Врбаса и Украине (Козомара 2016: 616–617), у Шипову (Цукут 2021: 25) итд.

традицијске културе. У првом од наредних исказа добијамо рецепт за својеврсну кукурузну кашу, при чему је прошлост додатно наглашена временском реченицом и партикулом *још*: *Некаде* се кувале јагле – самељу се курузи у млину накрупно, па се просије и кува за вечеру – кашикама се једе, зачини кајмаком. (То ј' било *још некаде*, у Бунчић'ма, у Вучијаку, *кад сам била цура*). У другом примјеру дат је симпатичан опис љубави „у старо доба”, а посљедњом реченицом успоставља се контекстуално условљена говорна дигресија између *некад* и *сада*: *Досаде* су цуре бјежале од дечака! Летим до потока, даље не смијем, уб'ће ме каменом. *То није грљапање и љубљење, то ј' лијеп споразум*.

Поред стандардног *триста*, биљежимо и замјену аналошке природе (према *сто*, *петсто* и сл.¹⁶): *Триста* бољије, *триста* горије, *триста* кај и ја.

У Бакином говору готово редовно је *со том*, *со тијем*, нпр. Куд ћеш ти Марија *со том* дјецом итд., који представљају аналогију према *с овим*, *с оним* (в. Козомара 2016: 617). С друге стране, говор комшија Хрвата Бака преноси без аналошког *о* (као и без редукције вокала), остављајући нам свједочанство о њиховом непристајању на зло онда када их је то могло скупо коштати: А млинари Иво и Стипе, трговци Ема и Пишта (ми смо куповали код њи' робу у Каменској), изашли из трговине, па ће усташама: – Шта радите *с тим* људима! (кад су нас доћерали у колони, тукли мушкарце везане жицом). – Шта су вам скривили? Увијек смо *с њима* лијепо живјели.

Шта даје *што* у примјерима: Нијесам знала *што* ћу с њом, *што* ћу кад Никола дође кући; умало да цркну мали прасци, ал' *што* ћу.

А је замијењено са *о* и у еквативној конструкцији Очит'о ју сватко ко *колendar* стари,¹⁷ те у стиховима Полетио соко тица сива / Од светиње до *Јерусолима*.

¹⁶ В. и Драгичевић (1986: 54).

¹⁷ Овај облик биљежи и Савић (2022: 36).

Секундарно *а* биљежимо у примјеру: То не б' покрило *дано*. Овдје је вјероватно ријеч о вокализацији некадашњег полугласника у слабом положају, да би се разбила сугласничка скупина тешка за изговор.

2.2. Вокал *е* има прилично стабилну артикулацију у свим позицијама ријечи. Највише потврда одступања од стандардног језика чини потпуна редукција овог вокала у финалној позицији, и то у презенту 3. л. јд. глагола *јесам*: Сиротиње *ј'* било како *ј'* Бог пост'о; лијепо *ј'* лако запрљат, ал' је тешко опрат. Исто је у старинској загонетки: Која *ј'* вода најплића и најшира? (Роса) и у дјевојачкој пјесми: Мјесечина, па ми дике нема, / Да је тавно, дошо би одавно, / Нако *ј'* видно, а јање је стидно.

Губљење овог вокала у медијалним позицијама потврђено је и у футуру првом те у облицима презента гл. *хтјети*: *нећ'те* ни осјетит; можда ни ово *нећ'мо* подерат; Ко да *ћ'мо* прест'; *Даћ'мо* ми теб' пријо; *Побједић'мо*, ко и у оном рату; *Остаћ'мо* једини у селу без њега итд. (в. Кашић 1963: 152).

Исто је у изразу *божемпрости*: Ал' сам ноћас путовала, *божемпрости*, ко Огњена Марија; Биле с' *божемпрости*, такве жене с таквим моћима.

Финално *е* губи се и у сантхијским везама: *Ајд'* за мувом, упашћеш у говно; *Ком'* бог, оном и побож'ца; *Јест'* дико, ја пегљам на њу, те у неким прилошким ријечима: не знам да сам једноч *гор'* ошла; Ето га *овд'*; ја *бом'* нећу итд.

Промјену *е* у *а* биљежимо у примјеру Очи *издраче* дјеца, те код придјева *жаран*, у сликовитој колокацији *Сунце жарано*: *Сунце жарано*, ал' је неупарно, ш њима живљет; А он, да му *сунце жарано* (уп. Петровић 1973: 36; Дешић 1976: 52; Савић 2022: 36).

Е је понекад замијењено са *и*: Одем код Тате и *маћује*.¹⁸

Код неких придјева и прилога с основом на палатал јављају се наставци тврђих основа, па умјесто очекиваног *е* биљежимо *о*: Лако ти се ријеш'т доброг чојка, ал' *лошо*¹⁹ никад; Добро с' се ти оженио, ал' се она *лошо*

¹⁸ *Маћуја* је и на Банији и Кордуну (в. Петровић 1978: 63; Савић 2022: 38).

¹⁹ Облик *лошо* биљежи и Секереш, наводећи да је у питању аналогија према *добро*, *слабо* (1972: 219; 1976: 219).

удала. Исту појаву препознајемо и у придјеву *трешњови*, у склопу једног народног лијека за гнојне инфекције рана што га је ауторка забиљежила: кувала ланено сјеме на млијеку и привијала *трешњови* лист – так’ се ишчистила рана и извуко сав гној из ње.

Према тврдим основама формиран је и облик *сво*: Им’о миша над обрвом, *сво* чупаво; *сво* се здруцало итд.

2.3. Вокал *и* има најнестабилнију артикулацију у вокалском систему због честих редукција у позицијама иза акцентованих слогова (Ивић 1956: 136). Ове редукције, које су основна одлика вокализма већине западнијих српских говора (Кашић 1963: 50–51; Пецо 1964: 45–46; Петровић 1973: 29–62, 1978: 38–41; Дешић 1976: 56–72; Драгичевић 1986: 69–72; Далмација 1997: 35–42; Козомара 2016: 620–621; Цукот 2021: 33–38; Савић 2022: 30–34), типичне су и за говор Доње Славоније (в. Секереш 1972: 218, 1976: 203).

Потпуне редукције иницијалног *и* у овим говорима нису честе, а у анализираној грађи сасвим изостају. С друге стране, уобичајене су редукције медијалног постакценатског *и*, најчешће у контакту овог вокала са сонантима.

Међу именским ријечима подложним овој врсти редукције у грађи су се нашле именице, рјеђе замјенице, придјеви и бројеви:

Није *Мил’ци* у *мрв’ци*; *Ћошкар’це* – то с’ оне жене што оговарају по ћошковима на путу; Не игра сукњица, већ пуна *гујс’ца*; Зажућела ко *лис’ца*; Прошла баба с *колач’ма*; прсти ко *клип’ћу*;

Са 16 година *њез’ни* је ћели удат;

Кад си мали, све ти је *вел’ко*;

он се извали па све *чет’ри* у зрак итд.

Код глаголских облика највећи број потврда редуковања вокала *и* срећемо у радном глаголском придјеву као дијелу (крњег) перфекта: Сад пасја крв *ожив’ла*; Нис’ *вид’ла* кад немаш на гуј’сци очију; Никад се Вељача није *изјалов’ла*; Лећела куја за два зеца, па није *уват’ла* ни једног; *Разрод’ла* се гора и вода итд.

Редуковање вокала *и* срећемо и у варијанти лексеме *објесити*, у занимљивом примјеру на основу којег видимо како се с временом мијењало поимање љепоте односно ружноће: *објес'ла* лабрте (усне) ко кљусе за празним јаслама.

Медијално *и* губи се и у императиву и футуру првом: *Шут'те* ту; *при-лаз'те* мало на себе; *добав'те* ју; *Остав'те*, *ман'те* ме се; *уб'ће* ме каменом; *поквар'ће* нешто; *Поб'ће* нас; *офур'ћеш* се итд.

Примјере губљења срећемо и у неким прилошким ријечима: Немој си-ромака пустит (из куће), *особ'то* слијепо, шепаво, да оде без милоште; *Кол'ко* се мож' пруж'т, *'нолко*²⁰ се покриј; након *некол'ко* је умро; што *тол'ко* притрпаваш дрва; Шијем, *понамјер'це* – как' наиђем; *сунож'це* лежат, ко Цигани. Исто је и у овој подругачици: Ћорав гледа *кол'ко* има сати, / глуви стоји и слуша на врати.

У финалној позицији честе су редукције вокала *и*, поготово у инфинитивним формама, при чему се у неким примјерима *и* губи и у претпоследњем слогу: лако је на врага *наговор'т*, а тешко на анђела; Најбоље је *бит'* с плотом сузник (...): једно *имат* чисто, за *обућ*, а друго се већ суши на плоту; Дебелој гуски врат *мазат*; Није се добро *бојат*, ал' се у злу добро и *бојат*; Новаца мора *бит'* и за лијепо и за ружно; Не мо'ш ничије среће *уруш'т*; Лако ј' готовом дјетету *бит* ћаћа; не вриједи само *лећ'* уз лијепа леђа итд.

Губљење крајњег *и* у инфинитиву биљежимо и у директивним исказима с високим степеном заинтересованости адресата, типа *савјет*, *сугестија*, *поука*: Смиљана, немој се *журјет* у село по зајам. Док дођеш тамо и док смислиш *заискат*, па док се тај смисли оће л' ти *дат*, ти својој дјечи мореш *скуват* жгањаца ил' *испећ'* провицу, па *дат* нек једу, а ти си код своје куће.

Финално *и* редукује се и у аористу глагола *бити*: Да има јаја ко што нема брашна, па *б'* и наша маја питу пекла; не *б'* ја дала вашу младост за моју старост; Да је ткати, ко по брду зјати, свака бала кошуљу *б'* имала; Да чај лијечи, нитко не *б'* био болестан; Ко *б'* наћеро парипче, да пољуби

²⁰ Вокали се неријетко губе у више позиција ријечи, што потврђује и наведени примјер.

говече; Шкрт, не б' му маково зрно ућеро у гујсцу итд. Редуковање овог вокала у финалној позицији забиљежено је и у занимљивим примјерима у којима је дат сликовит опис мушко-женских односа: Да неко оће на њој дрва сјећ, она б' била пањ; Кад би имо плуг, и оро б на њој.

Редукцију биљежимо и у 2. л. презента глагола *јесам/нисам*: Сјела с' кај Турци на крижанице; Да с' ваљала, не би дошла сама; *Нис'* истуко мале гузе, велике нећеш. Исто је и у овој симпатичној пјесмици: Жена мужа за тикву продала / Друга ју је из села карала: / – Што с' га друго, так' за мало дала? / Да с' се друго ти мени јавила, / Прида би ти ја рујагу дала, / Имала би ш чиме воду пити.

Крајње *и* редукује се и у императиву, глаголском прилогу садашњем и окамењеном изразу *Помоз Бог*:

Кад не знаш какав си, *стан'* над воду, па се погледај над њом; Туђу коку поје, своју *веж'* за ножицу; Не жел' зло никому, неће га ни теб' Бог дат; Имаш своју ћер, не *рец'* другој курва; имаш свога сина, не *рец'* другом пустаија итд.;

На *стојећ'* једе;²¹

Помоз Бог, дико итд.

Редукцију финалног *и* биљежимо и у именици *мати*: Ја се удала, прича Бака, ко да ме *мат'* из пелена пустила.

Финално *и* редукује се и у дативу једнине личних замјеница 1. и 2. лица – акцентованом и енклитичком: Не жел' зло никому, неће га ни *теб'* Бог дат; Рец' јој снајо, да *м'* не навуче капу на очи. Забиљежили смо и примјере старе рекције: А ја мислила да *м'* се спрда; Па ја *теб'* волим, те симпатичну причицу: Е смрти, ће с ми? Ал' Смрт се јави: – Шта *т'* требам? А она се брзо снађе, па рече: – Да *м'* помогнеш подић' ова дрва на леђа.

Број *четири* биљежимо и у форми *четир*: У почетку биле сам' *четир* куће (Козомара 216: 695).²²

²¹ Између осталих, исто наводе и Секереш (1976: 182) и Ивић (2018: 407).

²² Станековић биљежи *четер* (1977–1978: 85).

За овакве редукције знају и везници и прилози: *Нит'* сам за восак, *нит* сам за мед; Данас ко да ј' свети Саво, *ил'* Божић – ништ' не радимо, сви у кући квочемо; буде колац *кол'к* и палац.

Рјечца *ли* најчешће даје *л*, као у овој у шаљивој причици: Так' нек'ва удовица плаче за мужем. А њу тјеше: – Немој, па ти с' још млада, удаћеш се! – Је *л'* тко пито за мене!?

Замјену вокала *и* другим вокалима углавном узрокују асимилационо-дисимилациони процеси.

Вокал *и* умјесто е биљежимо у примјерима: Ић'мо *ноћет*; *Свема* вама ја ишчињам, 'вака болесна; Нешт' ми је сазорео итд.²³

Поред стандардног *тањур*, јавља се и данас архаично *тањур*: Какви је тај *тањур*, ко авлија; Некада су се користили *тањури* плеовани (в. и Козомара 2016: 620).

2.4. Иако га карактерише стабилна артикулација, у овом говору вокал *о* неријетко се губи у иницијалним и финалним позицијама ријечи (в. нпр. Кашић 1963: 152; Секереш 1972: 217, 1976: 213; Дешић 1976: 59; Петровић 1978: 56; Козомара 2016: 626; Цукут 2021: 38–39; Савић 2022: 34).

Редукције иницијалног *о* остварују се испред сонаната у облицима неких придјевских замјеница и прилошких форми изведених од исте или друге основе: Кол'ко се мореш покрит' *нол'ко* се пруж'; Како стере, 'нако ће и лежат; Прилијепи се 'вако, ко свраб гујсце; Ће је *волики* скоруп нест'о. Исто је и у симпатичној пјесмици: Ето тако, оде зет и *нако*, / Пиле мало, гуске жао, а прасета нема.

Умјесто стандардних облика *горак*, *петролеј* и *хармоника* јављају се *грк*, *петриол* и *ермуника*: Свој почетак новог живота (у браку) назвала

²³ Дешић пише да ову појаву срећемо „у свим западнобосанским ијекавским говорима, па и у говору Змијања” (1976: 55), а забиљежена је и у источној Херцеговини (Пецо 1964: 40), Лици (Драгичевић 1986: 69), у српским посавским говорима између Врбаса и Укрине (Козомара 2016: 620) итд.

је – *грка* чорба; куп’ла сам шећера, неку шерпу и *петриола*; Ет’ твоја *ермуника*.²⁴

Без финалног о обичне су замјенице *нешто* и *свако*, везници *ако* и *него*, рјечца само у прилошкој служби, прилози *како*, *колико*, *лијепо*, *некако*, *никако*, *право*, *тако*, *тамо*, *управо*, показно-императивне ријечце *ево*, *ето* и сл.: Стално *нешт’* млате ко лонац о лотру; *свак’* чува свога; *Ак’* шутиш, шукато, / *Ак’* диваниш, рогато; Није пећ на шта зја, *нег’* оно шта јој се да; *Сам’* по дужини дана знаш да је љето; *Как’* сва браћа, *так’* и мој ћаћа; *Как’* Јула, тетка? – А мој синко! *Никак*; Да сам могла *колик’* гнијездо тичје’ савит’ код њи; *Как’* су биле *лијеп’* спремите у шаре; Биће *некак*; Ми смо имали *прав’* лијепије пјесама; *там’* још трава не расте; дали јој јабуку (испросили је) *управ’* пред вјенчање; *Ев’*, мазим се мало мами; Па *ет’*, видиш итд.

Вокал о губи се и на крају ријечи *бајо* у примјерима *Бај*-Милан, *бај*-Пајо и сл.

Замјену *о > а* биљежимо у: Ако немаш *нешта*, а чојк дође, нис зашпаро и направјо, то образ гори; причуо ми се, тако *нешта*.

2.5. Вокал у има најстабилнију артикулацију у вокалском систему, а најчешће се губи код глагола треће Белићеве врсте, коју карактерише промјена *-ну-* > *-ни-*, као и у многим другим говорима (в. нпр. Кашић 1963: 152; Петровић 1978: 39; Драгичевић 1986: 171–172; Козомара 2016: 626; Цукут 2021: 26; Савић 2022: 35).²⁵ *скин’ли* марамице с коња; *Скрен’ли* се у Вучијак у биртију; не смије Драга Љубићева ни *трен’т*; Јој, боже, какви је, да га ј’ *метнит* у бостан, птица не б’ слет’ла; Дивани с овијем,

²⁴ Козомара биљежи облик *армуника*, наводећи да је замјена „вокала о вокалом у у положају поред назалних сугласника дијалекатска црта карактеристична за западну скупину херцеговачко-крајишког дијалекта”, те да у осталим говорима представља факултативну појаву (2016: 625). Уп. Петровић (1973: 30); Дешић (1976: 42–47); Драгичевић (1986: 54–61; 2001: 87); Цукут (2021: 22–23).

²⁵ На основу примјера *метнути*, Ивић закључује да су у Окучанима „глаголи треће Белићеве врсте задржали *ну* у инфинитивној основи” (2018: 407), но демантују га овдје наведени примјери.

с онијем, сунце *гатнило*; Сад сам мало *локнила*; Ти с' *клизнила*; *Дигнит* реп на кичму; Било му лијено *чучнит*; Волио б' те Мар'ја *дирнит* више нег ишта итд.

Редукција вокала у у медијалној позицији ријечи потврђена је у неким прилошким ријечима: *вовда*;²⁶ *Ојтра* (јутрос) сам појела онај стручак лука и сл.

Губљење финалног у чешће је у сантхијским везама и при бржем темпу говора: Шта *ћ'* јој дат, мили Бого; Једем ко на мишје зубе, *нећ'* коре; Кога с' змије клале, тај се и гуштери боји; *Мораћ'* и ја прав'т шешир; Нећу, Славко, кад се пријече *измећ'* нас, низашта на свијету (в. Козомара 2016: 627).

Супституцију у > о биљежимо у примјеру Дошла ја из „купки”, из *Даровара*.

Поред *дуље*, биљежимо и *диље*: Лијен пас, *диље* кас.

2.6. Када је ријеч о судбини вокалног *р*, треба поменути да се након губљења фрикатива *х* сачувало испред *о* у лексеми *Вровци*: од *Вр'оваца* свиће; Сам' што се помолила Даница изнад *Вр'оваца* итд.²⁷

2.7. У вези са рефлексима некадашњег вокала *јат* треба истаћи да су његови супституенти у говору Мале Влашке *ије* за *јат* који је по поријеклу био дуг (Устале – кај из *гнијезда*; Голуби се *вријеме* итд.), те је за кратко *јат* (Шкрипе кости, ко врба кад *вјетар* дува; Увијек је боље за *дјецу* да крећу нег' да сједе итд.). Међутим, будући да немамо тонски запис говора, а рефлекс *јата* у роману нису систематично транскрибовани, за ову прилику позабавићемо се оним што можемо узети с потпуном поузданошћу.²⁸

У роману биљежимо неке лексички ограничене екавизме који нису очекивани у овом говорном типу (в. нпр. Петровић 1973: 51, 55; Дешић 1976: 119; Козомара 2016: 53; Цукут 2021: 42 итд.): направим оним

²⁶ Редукција је праћена паразитским *в*, а биљежи је и Дешић (1976: 71).

²⁷ Сличне примјере наводи и Козомара (2016: 638).

²⁸ Поузданије информације о судбини самогласника *јат* у говору славонских Срба пружа Секереш (1972: 213–215).

двема; два зуба, ко две летве; ти си *следећи*; Досаде су цуре бјежале од дечака;²⁹ док се обе нису поудале; Ја уз пут *тера*м козе итд.

Поред уобичајеног *потла* (Кад се цура обећа, па *потла* неће – знао је момак уватит и косе одрезат; Нек си била бан, макар један дан (...), *потла* как’ оћеш; *Најпотла*, питах), спорадично срећемо и *послије* (Мало *послије* дођу опет) и *после*: касно *после* леда звоњет; *После*, у офанзиви, стрина, рођена стрина, давала ми воде умјесто млијека.³⁰

Неки екавизми усвојени су заједно с наученим стиховима, али недоследно, будући да се напоредо са таквим примјерима неријетко истовремено користе и ијекавски облици ријечи: Не волим те што си *леп*, већ те волим за твој *цеп*; Плете се златан *венац* – Србин, Хрват и Словенац; Баба *ђеду* окренула бедру, / Види *ђеде*, моје беле бедре; Чика Пера јаше коња *бела*, / За њим креће Аустрија *цјела* итд.

Од карактеристичних примјера за *и* < *ѣ* навешћемо: Право свијет радио – и *ћио* и знао; Теци водо да те пијем, / ајде круве да те *ијем*; Чич’ Саво ме *срио*³¹ на авлији; *Ди* су папуче; Са ш *умрит* (поред чешћег *умријет*);³² итд.

Самогласник *и* налазимо умјесто *ѣ* и испред сугласника *ђ* у примјерима: не могу *сиђет*; Код ћуприје да сам лендовала и *сиђела*, не б’ нарад’ла оволико.³³

²⁹ Облик *дечак* биљежи и Секереш, који сматра да су славонски Срби неке екавизме (нпр. *цеста*, *обећати*, *тело* и др.) донијели из старе постојбине, а да су остале, међу којима је и лексема *дечак*, примили од хрватских старосједјелаца (1972: 215).

³⁰ Секереш, поред *потла*, наводи и потврде за *потле*, *потли* и *потлам* (1972: 219, 237).

³¹ Овај облик биљеже и Кашић (1963: 150) и Станековић (1977–1978: 84).

³² Петровић спорадично биљежи овај облик на Банији и Кордуну (1978: 48), а Секереш наводи да на цијелом подручју Славоније и јужне Барање преовладава облик *умрт* (1972: 228; 1976: 178, 181, 203).

³³ Исто је и у Великом Грђевцу (Кашић 1963: 150).

Досљедно је *сикира*, као у многим другим говорима (в. нпр. Петровић 1978: 54; Козомара 2016: 633; Цукут 2021: 43 итд.): Свака *сикира* себ' маљ одсијече.

Занимљиви су и искази с икавизмима насталим аналогijом, према формама у којима се кратко *ѣ* нашло испред *ј*: *грѣхота* > *грјеота* > *гријота*, уопштава се *гриј*: Знаш како су згријешили за Окато и Рукато, њи' није *гриј* одбити, али Сакато...; Не чини *гриј*, јер Бог све види и мјери; Сад је завладало покараније у свијету, свијет је покаран (прозлио се, пун *грија*), па отуд и ово зло у земљи.

У једном примјеру потврђена је и именица *гриота*: Највећа *гриота* да се људи око земље свађају – из земље никли, у земљу ће отић.³⁴

Међу аналошки насталим икавизмима јесте и лексема *смиј* (< *смијех*): Оплакује јесенски *смиј*; Перицу напане *смиј*'; попадаше од *смија*; то не море од *смија* стат итд.

Одричне облике презента гл. *јесам* чешће биљежимо са *ије*: Ми *нијесмо* паз'ле на датуме, него ми смо паз'ле на годове; ма *нијесам* се опио, нег сам весео итд. Тако је и у пјесми о Јови Станисављевићу Чаруги, славонском Робину Худу: Кад је Јово на одмору био / Покрај себе жандаре видио. / – А што сте ми руке повезали, / *Нијесам* онај којег сте мислили! / Ја *нијесам* из горскога кола / ја се зовем Дрезгићу Никола.³⁵

Присутни су и ијекавски рефлекси типа: *Пријеђе* и то; *Пријеђе* некад нетко итд. (уп. Кашић 1963: 151; Козомара 2016: 632).

У грађи има и секундарних рефлекса *јата*, потврђених и у другим говорима (в. нпр. Кашић 1963: 151; Пецо 1964: 60–61; Петровић 1973: 50; 1978: 61; Дешић 1976: 126–127; Козомара 2016: 633; Цукут 2021: 44; Савић 2022: 37) и насталих аналогijом према сличним ријечима са старим *јатом*: *тратијер*; *планијеро*; ја за њом *манџијерам*; срце другог *масијерали*; Свуда имаш тије *папјерина*, бриго моја; узму стари *колијер* итд.

³⁴ У Шипову је *гријота* (Цукут 2021: 43), а у Великом Грђевцу *грота* (Кашић 1963: 153).

³⁵ Исто биљеже Станековић (1977–1978: 85) и Савић (2022: 37).

Псеудојатизме срећемо и у сљедећим примјерима: Немојте лоњат, жур-
јет; Сам' се ти *сикјерај*, будало, ја бом' нећу; Ја сам дао оној баби у
Митровцу два динара, нек се *сикјера* за мене итд.

Облик *кумпијер* чешћи је од стандардног *кромпир*: Поје једну скал'цу
кумпијера; шчаморће се *кумпијери* итд. (уп. Секереш 1976: 205; Петро-
вић 1978: 60).

Трагове чувања *јата* биљежимо и у Ијд. и Гмн. придјевско-замјеничке
деклинације, гдје је потврђено чување старијих деклинационих облика
и његова готово досљедна рефлексива у *ије*: Триста *бољије*, триста *го-
рије*, триста кај и ја; Немили Недрагом гаће шио, дрвеном иглом и сук-
ненијем концем; С *милијем* једи да му је слађе, с *немилујем* да му је
мање; Боље за старим клапат нег' за *младијем* плакат; Виђеће шта је ока
сувије шљива; Ајд' за *својујем* путем итд.

Лексема *човѣк* досљедно је *чојк*: Шта сте навалили ко зима на гола
чојка; *Чојк* снује, а Бог одређује; Жив *чојк* не море у земљу итд.³⁶

2.8. Сажимање вокалских скупина уобичајено је у свим западнијим
српским говорима, с варирањима од говора до говора (уп. Кашић 1963:
153; Секереш 1976: 199; Козомара 2016: 634–637; Цукут 2021: 44–47; Са-
вић 2022: 35–36).

Неакцентована вокалска секвенца *-ао* у облицима глаголског придјева
радног мушког рода досљедно је уклоњена регресивном асимилаци-
јом, при чему је сажимање извршено по принципу: *-ао* > *-о*:³⁷ Нико није
зарајт'о ко је дао; Није питан с пута *сашо*; *чек'о* боље, па није добио
ништ'. Таквим сажимањима некад се постиже рима, као у стиховима
пјесме о цару Карлу: Царе Карло да те јебо Фрањо, / Ти си мене по По-
жеги *гањ'о*.

³⁶ Овај облик среће се и на Банији и Кордуну, поред ликова *чоек* и *чојак* (Пе-
тровић 1978: 60).

³⁷ Више о поменутој појави в. у Дешић (1976: 73–74) и Драгичевић (1986: 77–
78). На Банији и Кордуну *-ао* најчешће даје *-а* (Петровић 1978: 56).

За ову асимилацију знају и неке именске лексеме: Отима се за *пос’о* ко девети у плугу; *Пос’о* није на небу, већ на земљи; Кад први *пијето* запјева, онда смо устајале.

Сажима се и вокалска група *ао* у поредбеном везнику као, најчешће у сликовитим поређењима: Ради *ко* фурман; бијеле се гаће *ко* шећер; Отимају се *ко* за Андру гуслара; било *ј’* тије пјесама, *ко* да *и’* је вода наплав’ла; Гањају се *ко* мачке у вељачи; Разишли се, *ко* рачја дјеца; Отпаде *ко* блато од ципела; Испекли се *ко* на сунцу; Сад видим *ко* и *цигански* коњ; Вучем се *ко* змија пребијена; Жељна га *ко* гујсца поста; Стално нешт’ млате *ко* лонац о лотру; Рушћеш *ко* крмача курузе итд.

Неријетко биљежимо и форму *кај*, вјероватно добијену у процесу: *као и > ка и > кај*: окретна *кај* витлић; Памет – *кај* гуска кад гаче; Глава *кај* мисирача; спаваш *кај* да ћеш се опрасит; Сједим *кај* на буковијем жилама итд.³⁸

Потврђен је и један примјер са *кано*, у стиховима који говоре о народном хероју Николи Демоњи, команданту 12. славонске дивизије: У борби је био *кано* жера, / Командир је био пролетера.

Поред *ко да*: *ко да* је с Јазавчине долетио, биљежимо и *конда* у дјевојачкој пјесми: Сад ја пјевам *конда* ми се неће, / Знам да моја дика чути неће (в. и Драгичевић 1986: 79).

Вокалска секвенца *-ао-* остаје неизмијењена у ријечи *заова*:³⁹ Застадо’ ону несретну мат’, очу’а и *заову* Бојану; И та *заова* каква м’ је проклета била.

Са Драгичевићевом изоглосом (2001: 87) слаже се судбина медијалне вокалске скупине *-ае-* у бројевима 11–19, гдје се зијев укида замјеном другог вокала сонантом *ј*: једну муву уб’јеш, *дванајст* дођу у спровод; Кад је *четрнајста* мијена – онда је млад Мјесец; то је било кад сам ја имо *петнајст*.⁴⁰

³⁸ Потврде за *кај* дају и Петровић (1978: 58) и Савић (2022: 35).

³⁹ Исто наводи и Станековић (1977–1978: 87). На Змијању и Банији и Кордуну досљедно је *зава* (в. Петровић 1973: 59 и 1978: 58).

⁴⁰ Једнако биљеже Кашић (који наводи да је овдје ријеч о неслоговном *ј*, 1963:

Група -е- редовно се сажима у е након губљења интервокалног ј у партикули *свеједно*, којом се изражава допусност, с тим што у првом примјеру ова партикула значи 'и поред тога, ипак', а у другом 'ионако', са узрочном подлогом: Ја у штофу, инађа у свили, / *сведно* дика на ме очи шири; Немој никог цвијелит, *сведно* су му кости проклињали (уп. и Савић 2022: 36).

Сажимање ове секвенце по изузетку биљежимо и у примјеру: Ће боље ту дуље.

Финална скупина -ео даје -о у пословици Узо врага због блага.

У финалној позицији потврђено је сажимање и ненаглашене скупине -уо: Ја сам своју капу *зашковрно*, / Свога ћаћу завио у црно; То ј' ко кад би *прн'о* глумом код ува; нит' је икад *брин'о* за ту дјецу; *осван'о* у сриједу; па се *изврн'о* у бразди; Бог убио цестара Андрију, / Што је *метно* шлију на ћуприју; Свој је свога над воду надводио, ал' га није у воду *груно* итд.

2.9. У овом говору честа је употреба покретних вокала а, е и у, које срећемо и у стандардном језику:

– покретно а: *мога* Николу; ево *твога* Ранка; *овога* рата; ја б' *онога*; Још се врана *свога* мяса није најела; али: од *мог* Николе; ево *твог* старог; Није се змија ниђе *свог* мяса најела;

– покретно е: *Своме* дому, својој прњи, својој пећи – најбоље; Није *ни-коме* мед на длану; *Свакоме* се руга, а себе не види; земља би се протисла на *ономе* мјесту; Увијек сам прилегла *старо*ме чељадету; али: Свака пушка о *свом* дршку виси; *Сваком* брату евала, оста глава ће-лава; у *оном* рату; гор у *старом* крају итд.;

153), Секереш (1972: 220; 1976: 199, 214), Станековић (1977–1978: 86), Петровић (1978: 59) и Савић (2022: 36). С друге стране, говоре источније скупине сјеверозападног огранка херцеговачко-крајишког дијалекта карактеришу сажи-мања типа -ае- > е (Пецо 1964: 42–43; Петровић 1973: 60; Дешић 1976: 81). Ивић биљежи облике *тринест*, *седамнес* у говору Окучана (2018: 404).

– покретно у: Не жел’ зло *никому*, неће га ни теб’ Бог дат; Кад је човек сит, и кад му је добро, онда може и да се радује *свачему*; Овоме свему веле Папук; али: Напео ува да чује о *чем’* је ријеч итд.

3. Закључци

Овдје представљене вокалске особине наводе на закључак да је говор Мале Влашке и географски и по вокалским особинама дио источне скупине сјеверозападног огранка херцеговачко-крајишког дијалекта. То потврђују следеће појединости: вокалска група *-ао* даје *-о* (*чек’о* боље, па није добио ништ’ итд.), чешћи двосложни рефлекс дугог *Ѣ* (*Устале* – кај из *гнијезда*; *Голуби* се *вријеме* итд.) замјене *о > у* уз назалне сугласнике занемарива су појава (*Ет’ твоја ермуника*) итд. Ипак, у једном случају вокалске особине у говору Мале Влашке повезују се са говорима западне скупине: вокалска скупина *-ае-* у бројевима од 11 до 19 даје *-ај-* (једну муву уб’јеш, *дванајст* дођу у спровод итд.). (О овим и неким другим изоглосама в. у Драгичевић 2001: 86–87.)

Такође, за разлику од других сродних говора, у Малој Влашкој веома је често губљење вокала *а* на крају ријечи *баба/бака*, *сеја/сека*, *снаја* и *чича*, те вокала *о* у ријечи *бајо* када су непосредно испред имена или надимка (нпр. *баб-Ђука*, *бак-Петро*, *сек-Петра*, *чич-Саво*, *бај-Милан*, *бај-Пајо* итд.). Осим тога, у тој позицији често је непромјенљива и лексема *ђед*, па тада долази у истом падежном облику (код *ђед-Мишка*, за *ђед-Илију*, *ђед-Васану*, *ђед-Ниџино ордење*).

Осврт на језичку слику свијета коју је могуће реконструисати на основу анализираног дјела по ко зна који пут потврдио је важност увида у погледе на свијет дијалекатских заједница за стицање јасније представе о националној слици свијета. Славица Гароња овдје је показала приврженост маловлашкој заједници, али и самом говору те заједнице. Језичке јединице које су биле предмет наше анализе, а то су форме које одступају од стандарднојезичких облика на фонетско-фонолошком плану, ауторка је преузела из органског идиома и претворила их у фонотилеме. Њиховом употребом постигла је, прије свега, експресивност и сликовитост казивања, па су оне тако постале једна од најважнијих компонената умјетничке вриједности текста.

Приказано стање вокалских особина анализираних у овом роману додатно је потврдило и употпунило ранија дијалектолошка истраживања блиских говора. Будући да су *Шапати Мале Влашке* изузетно богат извор за проучавање говора српске Славоније, надамо се да ће овај рад бити подстицај за даље лингвистичке анализе поменутог романа, али и славонске трилогије у цјелини.

Извор

Гароња, Славица. 2022. *Шапати Мале Влашке*. Прометеј. Нови Сад.

Литература

Грујић, Радослав. 1930. *Пакрачка епархија, историјско-статистички преглед. Споменица о српском православном Владичанству пакрачком у славу четрдесетгодишњице епископства, шездесетгодишњице свештеничке службе и осамдесетпетогодишњице живота владике Мирона*. Издање свештенства Владичанства пакрачког. Пакрац.

Далмација, Стево. 1997. *Ијекавски говори Поткозарја*. Народна и универзитетска библиотека „Петар Кочић”. Бањалука.

Демидова, Калерия Ивановна. 2015. Языковая картина мира в региональном аспекте. *Педагогическое образование в России* 12.

<http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/2602/1/povr-2015-12-06.pdf> [20. 3. 2025]

Дешић, Милорад. 1976. Западнобосански ијекавски говори. *Српски дијалектолошки зборник XXI*. 1–316.

Драгичевић, Милан. 1986. Говор личких јекаваца. *Српски дијалектолошки зборник XXXII*. 7–241.

Драгичевић, Милан. 2001. Најзападнији српски говори данас. *Зборник за српски језик, књижевност и умјетности I*. 79–89.

Ивић, Алекса. 1926. Миграције Срба у Славонију током 16, 17. и 18. столећа. *Српски етнографски зборник XXXVI*. 1–227.

Ивић, Павле. 1991. Миграције и дијалекти Срба јекаваца. *Из српскохрватске дијалектологије*. Ниш. 257–273.

Ивић, Павле. 1996. О језику. *Република Српска Крајина*. Книн – Београд. 143–158.

Ивић, Павле. 2018. Белешке о говору Окучана. *Расправе, студије, чланци X/1, О дијалектологији (део 3)*. Сремски Карловци – Нови Сад. 402–408.

Кашић, Јован. 1963. О јекавском говору Великог Грђевца, села југоисточно од Бјеловара. *Зборник за филологију и лингвистику* VI. 149–157.

Козомара, Драгомир. 2016. Фонетске и морфолошке особине српских посавских говора између Врбаса и Укрине. *Српски дијалектолошки зборник* LXIII. 1–153.

Окука, Милош. 2008. *Српски дијалекти*. СКД Просвјета. Загреб.

Петровић, Драгољуб. 1973. О говору Змијања. *Библиотека Зборника за филологију и лингвистику* XIV/1–2 и XV/1–2. Матица српска. Нови Сад.

Петровић, Драгољуб. 1978. *Говор Баније и Кордуна*. Матица српска – Просвјета. Нови Сад – Загреб.

Пецо, Асим. 1964. Говор источне Херцеговине. *Српски дијалектолошки зборник* XIV. 1–200.

Савић, Биљана. 2022. Вокализам и консонантизам у збирци пјесама „Са друге стране штреке” Ј. Кљаић. *Филолог* 25. 29–48.

Секереш, Стјепан. 1972. Говор славонских Срба. *Зборник за филологију и лингвистику* XV/1. 211–240.

Секереш, Стјепан. 1976. Говор Пожешке котлине. *Зборник за филологију и лингвистику* XIX/1. 173–248.

Станековић, Гордана. 1977–1978. Неке особине гласовног система у говору села Велике Барне у општини Грубишно Поље. *Прилози проучавању језика* 13–14. 81–91.

Цукут, Слађана. 2021. Српски говори Шипова. *Српски дијалектолошки зборник* LXVIII. 1–158.

Škiljan, Filip. 2024. Srbi na području Požeške kotline. *Historijska misao* 8. 109–158.

O VOKALIZMU ROMANA ŠAPATI MALE VLAŠKE SLAVICE GARONJE

Sažetak

Analizom važnijih vokalskih osobina govora likova u romanu *Šapati Male Vlaške* Slavice Garonje želimo skrenuti pažnju na nedovoljno istraženo govorno područje Zapadne Slavonije, odrediti njegovo mjesto u istočnoj skupini sjeverozapadnog ogranka hercegovačko-krajiškog dijalekta (kojem pripada po aktuelnoj klasifikaciji) i navesti one pojedinosti koje ga izdvajaju iz ove cjeline. Osvrt na jezičku sliku svijeta koju je moguće rekonstruisati na osnovu analiziranog djela potvrđuje važnost uvida u pogledu na svijet dijalekatskih zajednica za sticanje jasnije predstave o nacionalnoj slici svijeta.

Ključne riječi: hercegovačko-krajiški dijalekat, govor Male Vlaške, vokalizam, *Šapati Male Vlaške*, Slavica Garonja

VOWELISM IN THE NOVEL ŠAPATI MALE VLAŠKE BY SLAVICA GARONJA

Summary

This paper analyses the vocal system in the Novel *Šapati Male Vlaške* by Slavica Garonja. The language in this literary work is a reflection of the West Slavonic idiom, which the writer deploys to preserve it from oblivion. The aim of this paper is to give an overview of the researched linguistic features, compare them with previous scientific knowledge about this and other western Serbian dialects, and complete the picture of the West Slavonic idiom, which is an integral part of the Herzegovinian-Krajina dialect. In addition, this paper aims to demonstrate how the dialectal view of the world is expressed through the language of the speakers in this novel.

Keywords: Herzegovinian-Krajina dialect, West Slavonic idiom, vocalism, *Šapati Male Vlaške*, Slavica Garonja

BIOGRAFIJE AUTORA

Miroslav Artić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Doktorski studij književnosti, kulture, izvedbenih umjetnosti i filma

miroslav.artic@gmail.com

Profesor filozofije, živi i radi u Zagrebu. Dosada je objavljivao znanstvene radove i prikaze u *Zarezu*, *Filozofskim istraživanjima*, *Socijalnoj ekologiji*, *Trećoj*, *Filmskom ljetopisu*, *Republici*, *Prisutnosti* i u zbornicima *Znanost i društvene promjene*, *Sociologija Srđana Vrcana: između utopije i stvarnosti*, *Slovo o Maku*, *Bosanskohercegovački slavistički kongres*, *Tranzicija i kulturno pamćenje*, *Desničini susreti*. Uredio je zbornike radova zajedno s Marojem Višićem: *200 godina Friedricha Engelsa* i *Sindikati između rada i kapitala* te objavljivao književne prikaze na portalu *arteist*.

Dubravka Bogutovac

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

dbogutov@ffzg.hr

Zaposlena je na Katedri za srpsku i crnogorsku književnost Odsjeka za južnoslavenske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predaje kolegije iz srpske književnosti. Doktorirala je 2016. godine s temom *Rana proza Svetislava Basare od autoreferencijalnosti teksta do simulacije zbilje*, pod mentorstvom prof. dr. sc. Dušana Marinkovića i prof. dr. sc. Save Damjanova. U zvanje docenta izabrana je 2021. godine. Njen primarni interes je moderna srpska književnost. Sudjelovala je na dvadesetak simpozija i objavila osamdesetak stručnih i znanstvenih radova te knjige *Rumour and Humour: Narrative Theology in the Early Fiction of Svetislav Basara* (2022) i *Intimnost: znak, nacija, žena, javnost* (2023).

Dragan Bošković

Filološko-umetnički fakultet Univerziteta u Kragujevcu

boskovicbdragan@gmail.com

Profesor savremene srpske književnosti i teorije književnosti na Filološko-umetničkom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu. I pesnik.

Knjige: *Islednik, svedok, priča: Istražni postupci u Pešcaniku i Grobnici* za Borisa Davidoviča *Danila Kiša*, 2004. / *Tekstualno (ne)svesno* Grobnice za Borisa Davidoviča, 2008. / *Zablude modernizma*, 2010. / *Đorđe Marković Koder*, 2014. / *Zablude čitanja*, 2015. / *Slobodan Štetić: Poster*, 2015. / *Nulti stepen realizma*, 2017. / *Fragmenti o rukama i ostale mistifikacije*, 2022.

(Ko)urednik zbornika, monografija, časopisa, temata: *Obnoviću lice zemlje* (izbor iz savremene srpske poezije), *Blagovest*, 2003. / Valter Kasper, *Ne postoje dva Hrista: Besede i predavanja*, prev. I. Kezić ASC i D. Bošković, 2004. / Glavni i odgovorni urednik naučnog časopisa *Nasleđe* (Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac), 2006– / *(Zlo)upotrebe istorije u srpskoj književnosti od 1945. do 2000*, 2007. / Pol Lorens, *Biblijski atlas* (urednik izdanja), 2008. / *Književnost, društvo, politika*, 2008. / *NIČE: Nesavremeni ogledi iz filosofije, književnosti, jezika, umetnosti i kulture* (temat), *Nasleđe*, 10/2008. / *Interkulturni horizonti: evropske/ južnoslovenske paradigme i srpska književnost*, 2008. / *Velika opšta ilustrovan enciklopedija Larousse* (urednik za religiju), 2010. / *Imperijalni okviri književnosti i kulture*, 2010. / *Ptice: književnost, kultura*, 2011. / *Žene: rod, identitet, književnost*, 2011. / *Društvene krize i (srpska) književnost i kultura*, 2011. / *Naši dani: Filološko-umetnički fakultet (2002–2012)*, 2012. / *Bog*, 2012. / *Egzil(anti): Književnost, društvo, politika*, 2012. / *Savremeno društvo i kriza proučavanja jezika*, 2012. / *Nemoguće: Zavet čoveka i književnosti*, 2013. / *Vizantija u (srpskoj) književnosti i kulturi od srednjeg do dvadeset i prvog veka*, 2013. / *Srpski jezik, književnost i kultura u procesu evrointegracija*, 2014. / *Satir, satira, satirično*, 2014. / *Uskrsnuće književnosti: 100 godina ruskog formalizma*, 2014. / *Filologije VS Ideologije*, 2014. / *Mališa (Zbornik radova povodom četrdeset godina naučnog, prosvetiteljskog i umetničkog rada doc. dr Mališe Stanojevića)*, 2015. / *Sreća*, 2015. / *Rat i književnost*, 2015. / Urednik književnoteorijske/ kulturološke monografske edicije *Crvena linija* (Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac), 2016– / *Rock'n'roll*, 2016. /

Dušan Ivanić, 2016. / *Tišina*, 2017. / *Amerika*, 2017. / *Protestantizam*, 2018. / *Brendovi u književnosti, jeziku i umetnosti*, 2018. / *Bebe*, 2019. / *Groblja: Književno-kulturna materijalizacija smrti*, 2019. / *Doomsday: Sedmi pečat*, 2020. *Doomsday: Glad*, 2020. *Doomsday: Plač*, 2020. *Doomsday: Kuga*, 2020. *Doomsday: Smrt*, 2020. / *Brendovi u književnosti, jeziku i umetnosti: Jela i pića*, 2020. / *Tako male stvari: Intimno u književnosti i kulturi*, 2020. / *Mačke: (Eko)poetika u književnosti, jeziku, umetnosti*, 2021. / *Jevreji I-II*, 2021. / *Peter Handke: U središtu sveta*, 2022. / *Cveće: (Eko)poetika u književnosti, jeziku, umetnosti*, 2022. / *Spomen-muzej žrtava Holokausta u opusu Danila Kiša (temat), Nasleđe*, 51/2022. / *Holokaust, sećanje, kultura (I)*, 2022. / *Roman i grad: 50 godina Romana o Londonu, 100 godina Uliksa*, 2022. / *Holokaust, sećanje, kultura (II)*, 2023. / *Srbija: Sve što ste oduvek želeli da kažete o Srbiji, a niste smeli...*, 2023. / *Starost*, 2024 / *Javni Dedinac: stogodišnjica nadrealizma*, 2024. / *Holokaust, sećanje, kultura (III)*, 2023.

Pesničke knjige: *Odisej – kataloška priča* (koautor Saša Ilić), 1998. / *Vrtoglavica, laž i Vavilon od kartona*, 1998. / *U jednom telu*, 2003. / *Isaija*, 2006. / *Otac*, 2013. / *The Clash*, 2016. / *Ave Maria!*, 2018. / *Bogurodzica, The Clash i to miasto* (Izabrane pesme, poljsko-srpski), 2019. / *Breaking the Waves*, 2019. / *ÚRISTEN*, 2020. / *Život i ja smo kvit!: Viberpunk poezija*, 2020. / *Sandinista*, 2022. / *Najnoviji zavet* (Izabrane pesme), 2022. / *Evo me!*, 2024.

Dijana Crnjak

Filološki fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

dijana.crnjak@flf.unibl.org

Redovni profesor na Filološkom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci (Studij-ski program srpskog jezika i književnosti). Bavi se srpskim sintaksičkim, leksikološkim i etnolingvističkim temama. Član je Odbora za jezik pri Odjeljenju književnosti i umjetnosti ANURS i Naučnog vijeća Instituta za srpski jezik i književnost ANURS.

Bojan Čolak

Institut za književnost i umetnost, Beograd

btcolak@yahoo.com

Zaposlen na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu na Odeljenju za savremenu i modernu srpsku književnost. Diplomirao je, magistrirao i doktorirao na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Kao stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije tokom 2015. godine obavio je postdoktorske studije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, usavršavajući se iz oblasti imagologije i tekstologije. Godine 2019. godine boravio je u Hamburgu, gde je radio na tekstološkim i leksikografskim istraživanjima. Fokus njegovih istraživanja usmeren je na opisanje poetičkih i kulturnih modela srpske književnosti XX i XXI veka (proza, poezija, drama, esejistika). Autor je monografije *Roman patrijarhalne kulture* posvećene Borisavu Stankoviću i prve naučne monografije na srpskom jeziku o poeziji Alekse Šantića. Organizovao je više naučnih konferencija i uredio nekoliko zbornika radova. Član je srpske redakcije međunarodnog slavističkog časopisa *Filološke studije*.

Dean Duda

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

dduda@m.ffzg.hr

Rođen u Puli 7. listopada 1963. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu studirao komparativnu književnost i filozofiju, gdje je 1992. magistrirao i 1997. doktorirao. Na Odsjeku za komparativnu književnost radi od 1990. Zanima se književnom teorijom, kulturalnim studijima, popularnom kulturom, kulturom putovanja, poviješću i teorijom pripovjednih žanrova.

Sofija Filipov Radulović

Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

sofija.filipov1@gmail.com

Rođena je 1997. godine u Pančevu. Diplomirala je na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gde je završila i master akademske studije, odbranivši rad *Gubljenje logičkih veza u Romanu o Londonu*. Trenutno piše doktorsku disertaciju *Poetika romana „bez smisla” Miloša Crnjanskog*. Zaposlena je kao asistent na predmetima Srpske književnosti 20. veka na Katedri za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Učestvovala je na više naučnih konferencija u zemlji i inostranstvu, i autorka je više naučnih studija objavljenih u zbornicima i naučnim časopisima. Uže polje naučnog interesovanja su srpski roman poznog modernizma i stvaralaštvo Miloša Crnjanskog.

Virna Karlić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

vkarlic@ffzg.unizg.hr

Izvanredna profesorica na Odsjeku za južnoslavenske jezike i književnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. U sklopu studija južnoslavenskih jezika i književnosti predaje srbističke i južnoslavističke jezikoslovne kolegije te je uključena u nastavu diplomskog združenog studija Digitalna lingvistika. Autorica je dviju znanstvenih monografija: *(Ne)određenost: Načini i sredstva izražavanja u hrvatskom i srpskom književnom jeziku* (2017) i *(Računalna) pragmatika: Temeljni pojmovi i korpusnopragmatičke analize* (u koautorstvu s Petrom Bago) (2021). Uredila je znanstvene zbornike *Tranzicija i kulturno pamćenje* (zajedno sa Sanjom Šakić i Dušanom Marinkovićem, 2017) te *Što sanjamo: Knjiga radova povodom 70. rođendana profesora Dušana Marinkovića* (zajedno s Dubravkom Bogutovac i Sanjom Šakić, 2019). Autorica je 40-ak znanstvenih i stručnih publikacija te je sudjelovala na više domaćih i međunarodnih znanstvenih projekata. Predstojnica je Katedre za srpsku i crnogorsku književnost na Odsjeku za južnoslavenske jezike i književnosti.

Vinko Korotaj Drača

Arhiv Srba u Hrvatskoj, Srpsko narodno vijeće, Zagreb

vinko.draca@gmail.com

Doktorirao je na poslijediplomskom doktorskom studiju moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Bavi se historijskom imagologijom, poviješću psihijatrije i kulturnom poviješću emocija. Zaposlenik je Arhiva Srba u Hrvatskoj pri Srpskom narodnom vijeću s kojim surađuje od 2020. Autor je knjige *Glasovi iz tame: Psihijatrijski diskurs u hrvatskom društvu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*.

Rastko Lončar

Filozofski fakultet u Novom Sadu: Doktorske studije Jezik i književnost

Gimnazija „Jovan Jovanović Zmaj”, Novi Sad

rastkoloncar93@gmail.com

Rođen 1993. godine, u Kninu (poreklom iz Bosanskog Grahova). Završio gimnaziju „Jovan Jovanović Zmaj” u Novom Sadu (gde danas radi kao nastavnik književnosti na smeru Internacionalne mature), a potom i osnovne i master studije Srpske književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, gde je sada doktorand. Planira da odbrani tezu o Pesništvu Siba Miličića u književnoistorijskom i kulturno-specifičnim kontekstima. Objavio oko trideset naučnih radova (samostalno i u koautorstvu), u uredništvu je časopisa *Srp* (Prijedor), *Noema* (Banja Luka). Obavlja uredničke dužnosti u biblioteci „Atribut” u banjalučkoj *Besjedi* (priredio sabrane i izabrane pesme R. Mladenovića, V. Rozencvajga, A. Ilića, V. S. Zorovavelja, B. Tokina...), kopokretač edicije „Gluvo kolo” u istoj izdavačkoj kući (priredio sabrane pesme B. Marčete). Objavio dve knjige pesama u *Brankovom kolu* (*Nervi od volframa*, 2017 – nagrade *Matićev šal*, *Stražilovo* – i *Sumovrat*, 2020), gde takođe obavlja uredničke poslove. Član žirija za nagradu „Poenta”, „Stražilovo” i „Stevan

Raičković”. 2022. objavio antologiju zaboravljenih pesnika i nepoznatih pesama *Endemi pod prašinom*. Pokrenuo i uređivao izdanja u novosadskom *Izdavaštvu Bitije*. Pet godina učestvovao u organizovanju *Novosadskog festivala knjige*. Sekretar Omladinskog odbora Matice srpske.

Goran Maksimović

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

goran.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

Redovni profesor za oblast Srpske književnosti (Srpska književnost 18. i 19. veka) na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu. Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a magistrirao i doktorirao na Filološkom fakultetu u Beogradu. Prošao kroz sva saradnička i nastavnička zvanja na Filozofskom fakultetu u Nišu, na kome je obavljao više funkcija, a između ostalog bio je prodekan (2002–2004) i dekan Fakulteta (2010–2016). Dobitnik je više nagrada, a među njima je najvrednije priznanje orden *Viteza akademske palme* koji je dobio od predsednika vlade Republike Francuske (2014). Objavio je više od 600 tekstova u naučnim i književnim časopisima i zbornicima, priredio je za štampu više od 55 knjiga srpskih pisaca, sastavio je tri antologije i objavio 19 knjiga naučnih monografija i rasprava. Izdajamo one koje su objavljene u poslednje tri godine: *Kritička perspektiva* (2021), *Zemaljsko i nebesno* (2022), *Gradovi srpskog realizma* (2023), *Književni svijet Branislava Nušića* (2024), *Glasovi iz prošlosti* (2024).

Jelena Marićević Balać

Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu

jelena.maricevic@ff.uns.ac.rs

Rođena je 1988. godine u Kladovu. Radila je kao lektor srpskog jezika na Jagjelonskom univerzitetu u Krakovu. Zaposlena je u zvanju docenta na Odseku za srpsku književnost i jezik Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

Doktorirala je 2016. godine (tema: *Barok u beletrističkom opusu Milorada Pavića*). U uredništvu je *Letopisa Matice srpske* i bila je predsednik Omladinskog odbora Matice srpske (2022–2024). Dobitnik je nagrada: *Borivoje Marinković* za 2014. godinu i *Dositejevo zlatno pero* za 2018. godinu. Objavila je tri stručne knjige *Legitimacija za signalizam: pulsiranje signalizma* (Projekat Rastko – Everest Media, Beograd 2016), *Tragom bisernih minduša srpske književnosti: renesansnost i baroknost srpske književnosti* (Naučno udruženje za razvoj srpskih studija, Novi Sad 2018) i *Ka osmehu Evrope: Savremeno srpsko, poljsko i češko pesništvo u komparativnom ključu* (Akademska knjiga, Novi Sad 2023), kao i pesničke knjige *Bez dlake na srcu* (Projekat Rastko – Everest Media, Beograd 2020) i *Arsenal* (Sumatra izdavaštvo, Šabac 2023).

Dušan Marinković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

dmarinko@ffzg.hr

Rođen je 1949. godine u Novom Mestu (Republika Slovenija). Diplomirao je na Odsjeku za jugoslavenske jezike i književnosti i Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na istoj ustanovi magistrirao je s temom *Rano djelo Ive Andrića* i doktorirao s temom *Poetika Stankovićeve proze*. Od 1975. radi na Katedri za srpsku i crnogorsku književnost kao asistent, a potom u svim zvanjima, do 2017. godine kada biva penzioniran kao redovni profesor u trajnom zvanju. Objavio četiri autorske knjige i brojne naučne i stručne radove u zemlji i inozemstvu. Vodio projekt *Hrvatski književno-kulturni identitet u tranziciji / regionalnom kontekstu (aspekti hrvatsko-srpskog kulturnog dijaloga)* (HRZZ, 09.01/323, 2013.–2016.). Učestvovao na brojnim međunarodnim naučnim konferencijama te predavao na nekoliko hrvatskih i evropskih univerziteta o srpskim, hrvatskim i crnogorskim autorima. Autor je knjige *Nalaženja Stanka Koraća: Otpor institucionalnoj asimilaciji* (2024).

Suzana Marjanić

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

suzana@ief.hr

Znanstvena savjetnica, radi u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, gdje ostvaruje interese za teorije mita i rituala, kulturnu i kritičku animalistiku te izvedbene studije. Objavila je šest autorskih knjiga: *Glasovi Davnih dana: transgresije svjetova u Krležinim zapisima 1914–1921/22* (2005), *Kronotop hrvatskoga performansa: od Travelera do danas* (2014), *Topoi hrvatskoga performansa: lokalna vizura* (2017), *Cetera animantia: od etnozologije do zooetike* (2021), *Mitovi i re/konstrukcije: tragom Nodilove „stare vjere” Srba i Hrvata* (2022) i *Umjetnost performansa i kinizam: izvedbena linija otpora* (2022). Suurednica je deset zbornika radova: npr. *Eko-feminizam: između zelenih i ženskih studija* (Zagreb, Durieux, 2020), zbornik radova *Eco-feminism on the Edge: Theory and Practice* (Emeralad, 2024) s Goranom Đurđevićem, *Mačkozbornik: od Bastet do Catwoman* (Zagreb: Jesenski i Turk, KIC, 2022) s Rosanom Ratković. Nagrade: Za knjigu *Kronotop hrvatskoga performansa: od Travelera do danas* (Bijeli val, Institut za etnologiju i folkloristiku, Školska knjiga) dobitnica je Godišnje nagrade Hrvatske sekcije AICA, Državna nagrada za znanost, a za knjigu *Cetera animantia: od etnozologije do zooetike* (2022) Godišnje nagrade „Milovan Gavazzi” za 2022. godinu.

Mirko Marković

Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta”

mirko.markovic@prosvjeta.hr

Diplomirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na Odsjeku za povijest i na PMF-u studij geografije (1987.). Radio kao profesor u Gimnaziji i Drugoj srednjoj školi Beli Manastir predajući povijest i geografiju. Od 2004. do 2008. bio je pomoćnik ministra znanosti, obrazovanja i športa, gdje će pokrenuti i realizirati brojne projekte. Od 2008. na dužnosti je ravnatelja Uprave za nacionalne manjine u MZOS-u te od 2012. do 2018. godine radio u Vladinom uredu za ljudska prava i prava nacionalnih manjina. Od 2018.

obnašao je dužnost direktora Prosvjete d.o.o. za izdavačku djelatnost, gdje je organizirao brojna izdanja udžbenika za osnovne i srednje stručne škole te gimnazije. Od 2021. godine radi kao izvršni tajnik u SKD „Prosvjeta” u Zagrebu. Sudjelovao na brojnim domaćim i inozemnim stručnim, međunarodnim konferencijama, simpozijima, okruglim stolovima itd. Doktorand na Poslijediplomskom studiju Moderna i suvremena hrvatska povijest na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Aleksandar Mijatović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

aleksandar.mijatovic@uniri.hr

Profesor teorije i povijesti književnosti na Filozofskom fakultetu u Rijeci. Znanstvene i stručne radove objavljuje kod međunarodnih i domaćih izdavača. Uz teoriju književnosti, njegovi znanstveni i predavački interesi obuhvaćaju filozofiju jezika i kulturalnu povijest. Njegove najnovije knjige su *Temporalities of Post-Yugoslav Literature: The Politics of Time* (Rowman & Littlefield, 2020) i *Reconsidering (Post-)Yugoslav Time: Towards the Temporal Turn in the Critical Study of (Post-)Yugoslav Literatures* (BRILL, 2022) te *Preobrazbe književne teorije* (HSN, 2024).

Časlav Nikolić

Filološko-umetnički fakultet Univerziteta u Kragujevcu

caslav.nikolic@filum.kg.ac.rs

Rođen 1983. godine u Peći. Osnovne studije srpskog jezika i književnosti upisao je i završio 2006. godine na Filološko-umetničkom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu. Doktorsku disertaciju *Politički i ideološki horizont u romanima, esejima i novinskim člancima Miloša Crnjanskog* odbranio je 2011. godine na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu. Zaposlen je na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu, kao redovni profesor na

Katedri za srpsku književnost. Autor je naučnih monografija *Biografija Pera Slijepčevića* (2013) i *Knjiga o Londonu* (2022). Uredio je kritičko izdanje *Politički članci 1919–1939 Miloša Crnjanskog* (2017). U procesu je uređivanja reprinta zbirke pesama *Pesme iz dnevnika zarobljenika 60 211* Milana Dedinca (sa dr Svetlanom Rajičić Perić i Vladimirom Perićem). Sa kolegom doc. Dr Đorđem Radovanovićem priprema i tematski zbornik naučnih radova *Zvezde: književna, jezička, umetnička i kulturna astropoetika*.

Luka Ostojić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

lostojic@m.ffzg.hr

Rođen je 1987. godine u Šibeniku. Završio je preddiplomski i diplomski studij sociologije i komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Radio je kao pisac, novinar, medijski i književni urednik, filmski i književni kritičar, voditelj kulturnih programa i pedagog. Autor dvije prozne knjige, urednik (samostalno ili u paru) pet knjiga beletristike i publicistike. Trenutno pohađa Poslijediplomski doktorski studij znanosti o književnosti, teatrologije i dramatologije, filmologije, muzikologije i studija kulture. Član je istraživačke grupe na projektu „Pamćenje (o) književnosti u svakodnevici” koji se odvija na Odsjeku za komparativnu književnost, uz podršku Hrvatske zaklade za znanost. U znanstvenom radu bavi se proučavanjem utjecaja školske lektire na čitatelje u Republici Hrvatskoj. Samostalno je objavio dva znanstvena rada, a u suradnji s projektnim kolegama bazu podataka o čitateljskom pamćenju. Sudjelovao na raznim konferencijama kao izlagач ili suorganizator.

Aleksandra Paunović

Institut za književnost i umetnost, Beograd

ale.paunovic@gmail.com

Rođena je 1990. godine u Leskovcu. Osnovne i master akademske studije završila je na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu na Grupi srpska književnost i jezik sa komparatistikom. Doktorske studije završava takođe pri matičnom fakultetu sa doktorskom tezom *Hermeneutika i oblikovanje duše u lirskim diskursima Ive Andrića* pod mentorstvom prof. dr A. Jerkova. Zaposlena je kao istraživač saradnik na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu. Oblasti interesovanja: komparativno i hermeneutičko izučavanje srpske književnosti 20. veka (posebno stvaralaštvo Ive Andrića), filozofija književnosti, teorija književnosti, književna kritika (izazovi postkritičkog mišljenja, posebno u domenu savremenog pesništva), južnoslovenska komparatistika, tekstologija novije srpske književnosti.

Danko Plevnik

Karlovac

danko.plevnik@ka.t-com.hr

Rođen 1951. u Karlovcu. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao je Jugoslavenske jezike i književnost i Filozofiju (1976.), a na Sveučilištu u Zagrebu postao prvi doktor informacijskih znanosti u Hrvatskoj (1986.). Autor je knjige polemika *Njihov obračun sa mnom* (2000), književnih kritika *Iza konteksta* (2020) i memoara *Onaj što piše: kronika moga vremena* (2017). Tvorac je pojma legologija ili znanosti o čitanju o čemu je napisao tri knjige: *Fortuna čitanja* (2006), *Tko je vaš najbolji čitalac?* (2010) i *Tolle lege: za slobodu čitanja* (2012).

Sanja Roić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

sanja.roic@gmail.com

Diplomirala je, magistrirala i doktorirala na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je do 2018. predavala talijansku književnost i kulturu, a sada je suradnica fakultetskog Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije. Proučava interkulturalna i imagološka hrvatsko-talijanska prožimanja, migrantsku književnost, odnos književnosti i znanosti, književnost za djecu i mlade. Objavila je oko tristo radova u časopisima i zbornicima, uredila monografije i zbornike i objavila monografije o temama iz talijanske književnosti i kulture. Vodila je znanstveno-istraživačke projekte i usavršavala se na više evropskih sveučilišta. Na Freie Universität u Berlinu predavala je kao stipendistica zaklade Alexander von Humboldt. Sudjelovala je na znanstvenim kongresima u evropskim zemljama, Sjedinjenim Državama (Princeton i Philadelphia) i Indiji (Delhi). U Italiji su joj dodijeljena priznanja za promociju talijanske kulture.

Biljana Savić

Institut za srpski jezik SANU

savicmbiljana@gmail.com

Naučni saradnik Instituta za srpski jezik SANU. Diplomirala je (1997), magistrirala (2002) i doktorirala (2016) na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Bavi se srpskom dijalektologijom, leksikologijom i istorijom jezika. Jedan je od autora monografija *Ćirilske rukopisne knjige Biblioteke Matice srpske. Služabnici. Časoslovi* (2004) i *Skice iz etnolingvistike* (2016).

Sanja Šakić

Arhiv Srba u Hrvatskoj, Srpsko narodno vijeće, Zagreb
sanjasakic1986@gmail.com

Istraživačica je u Arhivu Srba u Hrvatskoj – Srpsko narodno vijeće. Doktorirala je 2022. na temi *Povijest u metafikciji – konfiguracija vremena u prozi Davida Albaharija* na Poslijediplomskom studiju književnosti, izvedbenih umjetnosti, filma i kulture na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Sudjelovala je na više znanstvenih projekata koji se bave južnoslavenskim književnostima i jezicima, autorica je dvadesetak znanstvenih i stručnih radova te je uredila dva znanstvena zbornika. Predmet njezina znanstvenog interesa su povijest i teorija književnosti te srpsko-hrvatski književni i kulturni odnosi.

Branko Tošović

Institut für Slawistik, Karl-Franzens-Universität Graz
branko.tosovic@uni-graz.at

Rođen 1949. u Vihovićima kod Sarajeva. Autor oko 700 naučnih i stručnih radova, od toga 30 monografija i 46 zbornika. Rukovodilac međunarodnog naučnoistraživačkog projekta „Andrić-Initiative: Ivo Andrić u evropskom kontekstu” (Grac, 2007–), u okviru koga je održano 15 simpozijuma i objavljeno 820 radova, među njima 14 monografija. Pokrenuo i realizovao 2008. ideju da se u Gracu ispred kuće u kojoj je stanovao Ivo Andrić otkrije spomen-ploča, a ispred zgrade Instituta za slavistiku, gde je pisac studirao i doktorirao, postavi njegova bista. Imao velik broj gostujućih predavanja i nastupa na međunarodnim skupovima. Radove publikovao u svim slovenskim zemljama, u Austriji, Estoniji, Japanu, Mađarskoj, Nemačkoj i Rumuniji na engleskom, makedonskom, nemačkom, ruskom, srpskom i slovenačkom jeziku. Zasnovaó online Gralis-korpus. Rukovodilac projekta „Lirski, satirički i humoristički svet Branka Ćopića” (Grac, 2010–) u okviru koga je održano devet simpozijuma i objavljeno isto toliko zbornika. Napisao četiri studije o savremenoj poetici i književnoj stilistici: srpskoj (Tošović 2022a), bosanskohercegovačkoj (Tošović 2022b), slovenačkoj (Tošović 2022c) i južno-slovenskoj (Тошович 2022d). Autor je šest monografija iz stilistike, među

kojima i knjige *Funkcionalni stilovi* (1988, 2002). 2023. godine objavio monografiju *Andrićeva kriipoetika*, 2024. na ruskom knjigu *Lingvistika, stilistika i poetika virtuelnosti*, a u štampi je kolektivna monografija u njegovoj redakciji *Suvremena južnoslovenska metastilistika i metapoetika*.

RECENZENTI PRILOGA

- Biljana Andonovska (Institut za književnost i umetnost, Beograd)
Rory Archer (Universität Graz)
Ivica Baković (Sveučilište u Zagrebu)
Ljiljana Banjanin (Università degli Studi di Torino)
Stanislava Barać (Institut za književnost i umetnost, Beograd)
Luka Bekavac (Sveučilište u Zagrebu)
Marijana Bijelić (Sveučilište u Zagrebu)
Dubravka Bogutovac (Sveučilište u Zagrebu)
Dragan Bošković (Univerzitet u Kragujevcu)
Zrinka Božić (Sveučilište u Zagrebu)
Dijana Crnjak (Univerzitet u Banjoj Luci)
Davor Dukić (Sveučilište u Zagrebu)
Aleksandar Ilinčić (Prosvjeta d.o.o., Zagreb)
Dejan Jović (Sveučilište u Zagrebu)
Dragomir Kozomara (Univerzitet u Banjoj Luci)
Ivana Latković (Sveučilište u Zagrebu)
Tin Lemac (Sveučilište u Zadru)
Goran Maksimović (Univerzitet u Nišu)
Jelena Marićević Balać (Univerzitet u Novom Sadu)
Maja Medan Orsić (Univerzitet u Novom Sadu)
Goran Milašin (Univerzitet u Banjoj Luci)
Rosanna Morabito (Università di Napoli L'Orientale)
Časlav Nikolić (Univerzitet u Kragujevcu)
Srđan Orsić (Univerzitet u Novom Sadu)
Boris Postnikov (Srpsko narodno vijeće, Zagreb)
Marina Protrka Štimec (Sveučilište u Zagrebu)
Sanja Roić (Sveučilište u Zagrebu)
Saša Stanić (Sveučilište u Rijeci)
Sanja Šakić (Arhiv Srba u Hrvatskoj, Zagreb)
Filip Škiljan (Institut za istraživanje migracija, Zagreb)
Tatjana Trajković (Univerzitet u Nišu)
Vladimir Vukomanović Rastegorac (Univerzitet u Beogradu)

KNJIŽEVNOST / KNJIŽEVNI RAD SRBA U HRVATSKOJ

***Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog simpozija
održanog povodom 30. godišnjice smrti Stanka Koraća***

Sažetak

Zbornik okuplja radove izložene na Međunarodnom znanstvenom simpoziju *Književnost / književni rad Srba u Hrvatskoj*, koji je održan 23. i 24. studenog 2024. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, u organizaciji Fakulteta na čelu s Odsjekom za južnoslavenske jezike i književnosti, Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta” te Srpskog narodnog vijeća.

Simpozij je organiziran povodom tridesete godišnjice smrti dr. sc. Stanka Koraća (1929.–1994.) – historičara hrvatske i srpske književnosti i kulture, koji je svojim znanstvenim i stručnim projektima i inicijativama iz područja književnosti i kulture Srba iz Hrvatske ostavio značajan trag u hrvatskom i srpskom kulturnom pamćenju.

Koraćeva bibliografija otkriva da je njegov znanstveni interes prvo bio usmjeren na proučavanje hrvatske književnosti, međutim kasnije se, po zapošljavanju u Srpskom kulturnom društvu „Prosvjeta”, posvećuje proučavanju srpskih autora te književnog rada Srba u Hrvatskoj. Taj je napor rezultirao njegovim najznačajnijim djelom – monografijom *Pregled književnog rada Srba u Hrvatskoj* (1987), na koju se referira naslov ovog zbornika. Glavni cilj simpozija, a potom i ovog zbornika, bio je ponuditi što obuhvatniji pregled i analizu Koraćevog znanstvenog i stručnog djelovanja.

Zbornik se sastoji 23 priloga, koji su organizirani u dva tematska dijela. Prvi dio okuplja radove posvećene istraživanju znanstvene i stručne djelatnosti Stanka Koraća: sustavnim pregledima njegove znanstvene i stručne djelatnosti (prilozi Dušana Marinkovića i Mirka Markovića), njegovim monografijama o međuratnoj književnosti (prilozi Deana Dude i Časlava Nikolića), njegovim studijama posvećenim pojedinim autorima: Ivi Andriću, Vladanu Desnici, Simi Matavulju, Ivi Ćipiku i dr. (prilozi Branka Tošovića, Miroslava Artića, Sanje Roić, Gorana Maksimovića, Bojana Čolaka, Dubravke Bogutovac i Suzane Marjanić), njegovu djelovanju i recepciji u časopisima (prilozi Danka Plevnika i Jelene Marićević Balać) te bavljenju jezičnim pitanjima (prilog Virne Karlič). Drugi dio zbornika okuplja tematski šire postavljene studije

inspirirane Koraćevim znanstvenim opusom: o raznim aspektima (hrvatsko-srpskih) književnih i kulturnih odnosa i prožimanja (prilozi Dragana Boškovića, Aleksandre Paunović, Rastka Lončara i Luke Ostojića), književnoteorijskim pitanjima (prilog Aleksandra Mijatovića), književnim opusima/djelima pojedinih autora (prilozi Sofije Filipov Radulović, Sanje Šakić i Vinka Korotaja Drače), te njihovim jezičnim obilježjima (prilog Dijane Crnjak i Biljane Savić).

Svi radovi u zborniku su dvostruko anonimno recenzirani i klasificirani, nakon čega je zbornik recenziran kao cjelina.

Ključne riječi: Stanko Korać, hrvatska književnost, srpska književnost, književni rad Srba u Hrvatskoj, hrvatsko-srpski kulturni odnos

LITERATURE / LITERARY WORK OF SERBS IN CROATIA

**Proceedings from the international scientific symposium
held in memory of Stanko Korać (1929–1994)**

Summary

This volume brings together papers presented at the International Scientific Symposium *Literature / Literary Work of Serbs in Croatia*, held on November 23–24, 2024, at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb. The symposium was organized by the Faculty, led by the Department of South Slavic Languages and Literatures, in collaboration with the Serbian Cultural Society “Prosvjeta” and the Serb National Council.

The symposium was held in memory of Stanko Korać (1929–1994), a historian of Croatian and Serbian literature and culture, who left a significant mark on Croatian and Serbian cultural memory through his scholarly and professional projects and initiatives related to the literature and culture of Serbs in Croatia.

Korać’s bibliography shows that his initial scholarly focus was on Croatian literature, but after joining the Serbian Cultural Society “Prosvjeta,” he dedicated himself to studying Serbian writers and the literary work of Serbs in Croatia. This shift culminated in his most important work — the monograph *A Survey of the Literary Work of Serbs in Croatia* (1987), which inspired the title of this volume. The main aim of the symposium, and subsequently this publication, was to provide the comprehensive overview and analysis of Korać’s scholarly and professional legacy.

The volume consists of 23 contributions, organized into two thematic sections. The first section brings together papers focused on the study of Stanko Korać’s academic and professional work: systematic overviews of his scholarly activity (contributions by Dušan Marinković and Mirko Marković), his monographs on interwar literature (contributions by Dean Duda and Časlav Nikolić), his studies devoted to individual authors such as Ivo Andrić, Vladan Desnica, Simo Matavulj, Ivo Ćipiko, and others (contributions by Branko Tošović, Miroslav Artić, Sanja Roić, Goran Maksimović, Bojan Čolak, Dubravka Bogutovac, and Suzana Marjanić), his work and reception in literary journals (contributions by Danko Plevnik and Jelena

Marićević Balać), and his engagement with linguistic issues (contribution by Virna Karlić). The second section includes thematically broader studies inspired by Korać's scholarly opus: on various aspects of (Croatian–Serbian) literary and cultural relations and interactions (contributions by Dragan Bošković, Aleksandra Paunović, Rastko Lončar, and Luka Ostojić), literary-theoretical questions (contribution by Aleksandar Mijatović), analyses of the literary works of individual authors (contributions by Sofija Filipov Radulović, Sanja Šakić, and Vinko Korotaj Drača), and their linguistic features (contribution by Dijana Crnjak and Biljana Savić).

All papers in the volume were subject to double-blind peer review and classification, followed by a collective review of the volume.

Keywords: Stanko Korać, Croatian literature, Serbian literature, literary work of Serbs in Croatia, Croatian-Serbian cultural relations

FOTOGRAFIJE SA SIMPOZIJA

Slika 1. Otvorenje simpozija – pozdravni govor prof. dr. sc. Dušana Marinkovića
(foto: Nenad Jovanović)

Slika 2. Otvorenje simpozija – govor dekana prof. dr. sc. Domagoja Tončinića
(foto: Željko Livnjak)

Slika 3. Otvorenje simpozija – plenarno izlaganje prof. dr. sc. Aleksandra Jerkova (foto: Željko Livnjak)

Slika 4. Sudionici i posjetitelji simpozija (foto: Željko Livnjak)